

Hoffmann István

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL MINT HELYNÉVTÖRTÉNETI FORRÁS

Hoffmann István

**A Tihanyi alapítólevél
mint helynévtörténeti forrás**

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.).
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Lektorálta:
Tóth Valéria

© Hoffmann István, Szentgyörgyi Rudolf, 2010
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2010

ISBN 978-963-473-369-0

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Technikai szerkesztő: Tóth Valéria

Borítóterv: Varga József

Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

1. Előszó.....	9
2. Kutatás-módszertani kérdések	11
2.1. A Tihanyi alapítólevél kutatásának története	11
2.2. Az elemzés főbb szempontjai és irányai	14
3. A Tihanyi alapítólevél szövege (közléteszi: Szentgyörgyi Rudolf)	21
3.1. Tudnivalók az oklevél átírásához	21
3.2. A Tihanyi alapítólevél betűhív szövege	23
3.3. A Tihanyi alapítólevél magyar fordítása	33
3.4. A Tihanyi alapítólevél fontosabb átiratai és fordításai	39
4. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak elemzése	43
4.1. <i>tichon</i>	43
4.2. <i>balatin</i> ~ <i>bolatin</i>	46
4.3. <i>petra</i>	50
4.4. <i>fuk</i>	56
4.5. <i>huluoodi</i>	60
4.6. <i>zakadat</i> – <i>aruk</i> – <i>seg</i>	64
4.7. <i>turku</i>	68
4.8. <i>ursa</i>	73
4.9. <i>zilu kut</i> – <i>kues kut</i>	77
4.10. <i>kert hel</i>	81
4.11. <i>koku zarma</i>	85
4.12. <i>keuris tue</i>	86
4.13. <i>seku ueieze</i> – <i>putu uueieze</i>	88
4.14. <i>knez</i>	91
4.15. <i>lupa</i>	93
4.16. <i>gamas</i>	94
4.17. <i>ziget zadu</i>	96
4.18. <i>gisnav</i>	98
4.19. <i>fizeg</i> ~ <i>fyzeg</i> – <i>fizeg azaa</i>	101
4.20. <i>uluues megaia</i>	103
4.21. <i>munorau kereku</i> ~ <i>monarau kerekv</i>	105
4.22. <i>kurtuel fa</i> – <i>monarau bukurea</i> – <i>brokina rea</i>	106
4.23. <i>rea</i>	109

4.24. <i>hurhu</i>	110
4.25. <i>mortis</i>	111
4.26. <i>mortis uuasara kuta rea</i>	117
4.27. <i>sar feu</i>	119
4.28. <i>eri itu rea</i>	123
4.29. <i>ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea – kaztelic</i>	126
4.30. <i>ohut cutarea</i>	140
4.31. <i>nogu azah feherea</i>	141
4.32. <i>holmodi rea</i>	143
4.33. <i>gnir uuege holmodia rea</i>	146
4.34. <i>petre zenaia hel rea</i>	147
4.35. <i>fotudi</i>	149
4.36. <i>luazu holma</i>	150
4.37. <i>kangrez</i>	151
4.38. <i>lean syher</i>	155
4.39. <i>aruk tue – aruk fee</i>	156
4.40. <i>fidemsi</i>	157
4.41. <i>ecli</i>	160
4.42. <i>bagat mezee</i>	162
4.43. <i>petre</i>	164
4.44. <i>opoudi</i>	165
4.45. <i>lopd</i>	167
4.46. <i>asauuagi</i>	168
4.47. <i>culun</i>	170
4.48. <i>u[gr]in baluuana – baluuan</i>	175
4.49. <i>oluphelr[e]a</i>	178
4.50. <i>iohtucou</i>	179
4.51. <i>harmu ferteu</i>	180
4.52. <i>gunusara</i>	182
4.53. <i>zakadat – aruk</i>	183
4.54. <i>aiu</i>	184
4.55. <i>ruuoz licu</i>	185
4.56. <i>[h]armu hig</i>	186
4.57. <i>serne holma</i>	187
4.58. <i>eleuui humuk</i>	189
4.59. <i>babu humca</i>	193
4.60. <i>fekete kumuc – fuegnes humuc – cues humuc</i>	194
4.61. <i>cuesti</i>	195
4.62. <i>sumig</i>	198
4.63. <i>thelena</i>	202
4.64. <i>segisti</i>	208

5. Összegzés	215
5.1. Az alapítólevél szórványainak szövegbe illesztése	215
5.2. Latinizáló helynévhasználat az alapítólevélben	217
5.3. Az alapítólevél szórványainak névszociológiai helyzete	218
5.4. A szórványok lokalizálása	222
5.5. Névrendszertani tanulságok	226
Irodalom	233
Név- és szómutató	245
A Tihanyi alapítólevélben említett helyek — Térképmelléklet	
A Tihanyi alapítólevél elő- és hátlapja — Fotómásolat	

1. Előszó

A tihanyi apátság 1055-ben kiállított alapítólevele a magyar nyelv történetének egyik legbecsesebb emléke. Ennek ellenére a nyelvészeti szakirodalom — különösen az utóbbi bő fél évszázadban — talán kevésbé foglalkozott vele olyan mértékben, mint amennyire jelentősége miatt a figyelem megilletné. Emögött többrendbeli okokat látok meghúzódni.

A Tihanyi alapítólevél szórványemlékként — még ha első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk is — mint nyelvtörténeti forrás nyilvánvalóan nem veheti fel a versenyt régi szövegemlékeinkkel, hiszen ez utóbbiak a nyelvi vizsgálatoknak összehasonlíthatatlanul bőségesebb lehetőségeit kínálják a kutatók számára. Ebből adódóan a nyelvtörténetírás figyelme egyre erősebben irányul azok felé a területek felé, amelyekhez a szórványok egyáltalán nem vagy legfeljebb alig-alig nyújthatnak kutatási anyagot: elsősorban a történeti mondat- és szöveg-tan felé, de jórészt még az alaktan is ezek mellett említhető. Azok a kérdéskörök, amelyekre a szórványemlékek elemzése révén valóban releváns, korai voltak miatt pedig bizonyos összefüggésekben meghatározó válaszok adhatók: a szókinestörténet, a helyesírás- és hangtörténet mint a nyelvtörténetírás legrégebbi időktől művelt s ezáltal legkidolgozottabb (vagy legalábbis annak tekintett) területei manapság kevésbé vannak szem előtt. Ennek okai között azt is megemlíthetjük, hogy e téren — éppen a fentiekben mondottak miatt — a vizsgálatok legfeljebb egyes részkérdésekben kecsegtetik újabb eredményekkel a kutatókat.

Van annak azonban egy további, ugyancsak tudománytörténeti oka is, hogy első eredetiben fennmaradt oklevelünk ügye a nyelvtörténeti kutatásokban újabban jóval ritkábban jött elő, mint ahogyan az a forrás fontossága miatt indokolt lenne. BÁRCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevélről írott nagyszerű monográfiájában (1951) igen alaposan, részletekbe menően s ugyanakkor átfogó igényvel elemezte e nyelvemlékünket: eredményeire, megállapításaira a kutatók ma is nagy biztossággal és bizalommal támaszkodhatnak. A megjelenése óta eltelt több mint fél évszázad bizonyította, hogy BÁRCZI munkáját összességében a magyar nyelvtörténetírás egyik legidőtállóbb művének tarthatjuk, elsősorban szerzőjének a nyelvi tényeket tisztelő és fölöttébb mértéktartó elemző magatartása miatt.

BÁRCZI könyvének tudományos értékeit mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ZELLIGER ERZSÉBET a Tihanyi alapítólevél 950. évfordulójának tiszteletére megjelentetett (elsősorban tudományos ismeretterjesztő céllal írott) munkájában (2005) az oklevél egyes szórványait bemutatva szinte alig kényszerült BÁRCZI megállapításainak kiegészítésére vagy pláne korrekciójára. BÁRCZI könyvének súlyát és hatását jelzi az is, hogy nyelvtörténészeink — ha valahol az alapí-

tólevélről esett szó — mint forráshoz többnyire nem feltétlenül magához az oklevélhez fordultak segítségért, hanem sokkal inkább BÁRCZI monográfiájához.

Azt, hogy BÁRCZIhoz képest a Tihanyi alapítólevél egészéről vagy bármely részletéről nem könnyű újat mondani, magam is megtapasztalhattam annak kapcsán, hogy a tihanyi apátság és a Magyar Tudományos Akadémia az oklevél kiadásának 950. évfordulója tiszteletére rendezett emlékülésen előadás megtartására kért fel. Ahogyan azonban a megtisztelő felkérésnek eleget téve mind jobban belemélyedtem az oklevél magyar nyelvtörténeti problematikájába, másrészt pedig még inkább az ebből levont nyelvészeti eredményeknek a történet-tudományi, különösképpen népességtörténeti hasznosításába, úgy egyre inkább szükségét láttam annak, hogy az e körben levont tanulságokat összegzően is megfogalmazzam. Erre készített egyrészt a Tihanyi alapítólevél kiemelkedő magyar nyelvtörténeti jelentősége: az ilyen fontosságú források esetében az apróbb kiegészítéseknek is megnő a szerepük, s olykor e megjegyzéseknek önmagukon jóval túl mutató tanulságaik is lehetnek. De ugyanezt követelte meg tőlem BÁRCZI GÉZA művének — amely egyébként debreceni egyetemi tanári működésének utolsó évében látott napvilágot — a feltétlen tisztelete is: az oklevél kapcsán felmerülő problémák újra tárgyalása sokkal inkább a monográfia erejét, nem pedig a gyengéit bizonyította.

A 2005-ös jubileumi év kapcsán a Tihanyi alapítólevél körül kissé megpezsztülő kutatásokba bekapcsolódva s azt talán némileg gerjesztve is, tanulmányokban próbáltam tisztázni az oklevél általam legfontosabbnak vélt kérdéseit, míg nem kutatómunkámnak olyan meghatározó, sőt megkerülhetetlen problémájává vált ez a tematika, hogy az akkoriban készülő akadémiai doktori értekezésemnek is részévé tettem. Ilyen módon a tudományos közvélemény is több szálon kapcsolódhatott elképzeléseimhez, s a különböző vélemények, értékelések fényében magam is ismételtén újragondolhattam az oklevél legkényesebb részleteit. Mind a megerősítés, mind pedig az újragondolásra készítés terén fontos szerepük volt értekezésem bírálóinak: Szathmári Istvánnak, Zelliger Erzsébetnek és Érszegi Gézának; hasznos megjegyzéseiket ez úton is köszönöm.

Munkám során kiváló együttműködés alakult ki Szentgyörgyi Rudolf kollégámmal, akinek e téren megmutatkozó érzékenységre 2005-ben megjelent precíz szövegközlése és értő fordítása kapcsán figyeltem fel. Nagy örömmre szolgált, hogy kérésemre — némi finomításokat követően — vállalta e kötetben is a szöveg közzétételét. Ezért köszönettel tartozom neki. Hálás köszönet illeti Tóth Valériát is, aki az alapítólevéllel kapcsolatos kutatásaimban mindvégig segítségemre volt, könyvem elkészültét pedig lektorként is segítette, sőt a technikai szerkesztés időigényes és fáradságos munkáját is magára vállalta.

A szerző

Debrecen, 2010. március 31.

2. Kutatás-módszertani kérdések

2.1. A Tihanyi alapítólevél kutatásának története

Mielőtt az oklevél szórványainak elemzésébe belebocsátkoznék, szükségesnek érzem, hogy röviden áttekintsem a Tihanyi alapítólevél nyelvészeti szempontú kutatástörténetét. Mivel mondandómat az előszóban kifejtett okok miatt döntően BÁRCZI GÉZA monográfiájához viszonyítva kívánom kifejteni, a szakirodalmi áttekintést részletezőbben az ennek megjelenését követő időszakra vonatkozóan végzem el. A BÁRCZI műve előtti irodalom alaposabb ismertetése alól felment az a körülmény is, hogy noha BÁRCZI külön részt nem szentelt munkájában e feladatnak, az egyes szórványok kapcsán gondosan megemlíti minden számbavehető eredményt attól függetlenül, hogy az ő megítélésével egyező vagy attól eltérő felfogásról van-e szó. Az 1951 előtti szakirodalomra a továbbiakban a tüzetes elemzés során is ezért többnyire csak abban az esetben hivatkozom, ha az adott kérdésben a BÁRCZIétől eltérő vélemény valamilyen szempontból a mai megítélés számára termékenyebbnek tűnik, mint BÁRCZI felfogása.

A Tihanyi alapítólevél első modern kori, átfogó szándékú, nyelvészeti szempontokat érvényesítő feldolgozása SZAMOTA ISTVÁNTól való (1895). A csaknem 40 oldal terjedelmű dolgozat kiemeli e „legrégebbi egykorú és hiteles oklevélünk” (i. m. 131) magyar nyelvi anyagának különleges nyelvtörténeti értékét, és a szótörténet, a helyesírás- és hangtörténet, valamint az alaktörténet (a képzők és a ragok története) szempontjából elemzi a szórványemléket. Az írás központi része betűrend szerinti felsorolásban tárja elénk az alapítólevél 58 magyar szavát: a szócikkszerű feldolgozás a majdani „Magyar oklevélszótár” adatközlését idézi, de emellett szó- és névfejtő magyarázatokat is tartalmaz.

Nem nyelvészeti céllal íródott, a nyelvtörténeti munkák mégis sűrűn idézik ERDÉLYI LÁSZLÓnak „A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története” sorozat 10. köteteként megjelent „A Tihanyi apátság története” című munkáját (1908), amelyben az alapítólevélben említett birtokok birtoklástörténeti viszonyait tárja fel a szerző igen gazdag okleveles anyag alapján, s ezzel együtt a kérdéses helyek lokalizációját is nagy pontossággal igyekszik megadni.

Az ezt követő évtizedekben — részben a fenti két munkához kapcsolódóan — csupán néhány olyan írás született, amely az alapítólevélhez, főképpen annak egyes részleteihez fűzött megjegyzéseket. MELICH JÁNOS az „a sar feu eri itu rea” szöveghelyet boncolgatta (1914), majd ugyanő a *castelic ~ kaztelic* szórványt elemezte (1925, 1926), amihez HORGER ANTAL is hozzászólt (1926). JA-

KUBOVICH EMIL a *segisti*, a *cuesti*, a *mortis uuasara kuta* és a *feheruuaru* írásmódjával és olvasatával kapcsolatos véleményét fűzte egybe terjedelmesebb írásban (1923–1924), és tett velük kapcsolatban lényeges pontosításokat. A *segisti*-vel PÁPAY JÓZSEF is foglalkozott (1927), kicsit később pedig IFJ. NÉMETH GYULA ajánlott megfejtést a *kangrez-re* (1940).

BÁRCZI GÉZA 1944-ben foglalkozott először a Tihanyi alapítólevéllel, amikor a nyelvemlék hangjelölését tekintette át. Nemcsak erre a szórványemlékre, hanem az egész forrástípusra vonatkozóan is azt állapíthatta meg, hogy mindaz, ami összegző feldolgozásként e téren a tudomány rendelkezésére áll, bizony „édes-kevés” (1944: 314). E hiány csökkentésének és egyúttal a mintaadásnak a szándékával készítette el és jelentette meg nagyszabású monográfiáját „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” címmel (1951). A mű rendkívül mélyrehatóan és sok szempontot érvényesítve tárgyalja az oklevél magyar szórványait, a magyar nyelvtörténeti változások fontos láncszemeként is láttatva őket. BÁRCZI az alapítólevél nyelvi anyaga alapján valójában a 11. századi magyar nyelv széleskörű, átfogó leírását adja: a hangtani és helyesírási kérdések mellett mondattani és szótani fejezetet is illesztett munkájába, ez utóbbiban részletesen tárgyalva a szófajok, a szótövek és a szóalkotási módok közül a képzés és az összetétel kérdéseit. BÁRCZI e munkája mint a nyelvemlék-monográfiák egyik legkiválóbbika a magyar nyelvtörténeti szakirodalom klasszikus alkotásává vált.

A könyv megjelenését követően némileg megélnékült a forrás iránti nyelvészeti érdeklődés, az akkoriban megszorodó publikációkat azonban a Tihanyi alapítólevél keletkezésének 900. évfordulója (ehhez lásd PAIS 1955a) is motiválhatta. Ennek kapcsán megpezsdült a vita az oklevél keletkezésének körülményeiről: a diskurzus elsősorban a szöveg fogalmazójának és scriptorának a személye körül forgott. E tárgyban PAIS újra közzétette 1944-ben már publikált tanulmányát (1955b), s a kérdéssel újfogalmazta a korábban más összefüggésben kialakított véleményét IFJ. HORVÁTH JÁNOS is (1955). KOMJÁTHY MIKLÓS az oklevél több fázisban történt létrejöttének lehetőségét vetette föl (1955), BALOGH ALBIN pedig az alapítólevél keletkezésének művelődéstörténeti hátterét igyekezett megvilágítani (1957). Később KRISTÓ GYULA a tihanyi alapítólevélről mint a szóbeliség és az írásosság határmezsgyéjén álló dokumentumról szólt (1970). Az oklevél diplomatikai szempontú jellemzését legutóbb ÉRSZEGI GÉZA végezte el (2007).

Az e munkákban tárgyalt kérdések jó része az oklevél magyar szórványainak nyelvtörténeti forrásként való felhasználását ugyan csak távolabbról érinti, de egyes összefüggések — mint például az oklevél keletkezési időhatárának esetleges kitágítása — jelentősebben befolyásolhatják a nyelvészeti elemzés konzekvenciáit is. Ezekhez a problémákhoz azonban a nyelvtörténeti analízis — megítélesem szerint — más, korabeli vonatkozási pontok híján alig-alig adhat fogó-

dzókat, az oklevél keletkezési körülményeinek minden tekintetben megnyugtató tisztázása történészeinkre vár.

Közelebről érinti a Tihanyi alapítólevél nyelvészeti elemzését az a tanulmány, amelyben GYÖRFFY GYÖRGY az egyik adományozott birtok azonosítását módosította (1956). A helynevek lokalizálását BÁRCZI nem tartotta elsőrendűen fontos feltételnek a nyelvészeti elemzéshez (vö. 1951: 6), s inkább a történettudomány számára mondja ezt meghatározó jelentőségűnek. Mivel azonban a sikeres azonosítás többnyire a régi és újabb kori adatok egész sorához kapcsolja hozzá az érintett nyelvi elemeket, ez megteremti annak a lehetőségét, hogy az egyes szórványok nyelvi életét későbbi előfordulásokból szerzett konkrét ismeretek alapján kövessük végig, de ezen túl lehetővé teszi azt is, hogy analóg nyelvi változások mintáival összevetve hitelesítsük a rájuk vonatkozó elképzeléseinket.

Szűkebb értelemben vett nyelvészeti tanulmány a Tihanyi alapítólevélről BÁRCZI monográfiáját követően alig jelent meg. MÉSZÖLY GEDEON 1952-ben zárta le annak az egyetemi segédkönyvnek a kéziratát, amelyben nagyobb teret szentelt az oklevél egyes részleteinek is, ám a kiadvány csak évekkel később látott napvilágot (1956: 6–40). Ezen kívül csupán néhány olyan munkát tudunk említeni, amely az oklevél egyes szórványait kísérelte meg új megvilágításba helyezni: PAIS DEZSŐ az *ursa*-ról (1955c) és a *huluoodi*-ről (1970) írt, MOKÁNY SÁNDOR az *iohtucou*-t (1982), JUHÁSZ DEZSŐ pedig az *eri iturea*-t (1992) elemezte. KRISTÓ GYULA Székesfehérvár legkorábbi nevééről értekezve helyezte el a *feheruuaru* említést a város különböző nyelvű megnevezései között (1996). Érintőlegesen többen is kitértek persze az oklevél helynévi szórványainak egyes kérdéseire, közülük itt csak BENKŐ LORÁND (2003: 27, 170) és KRISTÓ GYULA (1976: 37) egy-egy munkáját emelem ki. Emellett meg kell említeni azokat a törekvéseket is, amelyek közvetlen vizsgálati eredménnyel nem gazdagították ugyan az alapítólevélről való ismereteinket, de a nyelvészeti elemzés által leszűrt tanulságokból újabb történettudományi megállapításokra jutottak, különösképpen az etnikai rekonstrukció vonatkozásában (lásd például KRISTÓ 2000).

Az oklevél keletkezésének 950. évfordulója — a fél évszázaddal korábbihoz hasonlóan — ugyancsak megélénkítette az alapítólevél iránti tudományos érdeklődést. ZELLIGER ERZSÉBET az *u[gr]in baluana*-ra javított szórványt elemezte (2006), FEHÉRTÓI KATALIN pedig utolsó írásában az oklevél személynévi és személynévi háttérű helynévi adatairól értekezett (2006). Az elmúlt évek idevágó publikációi közül kiemelendők SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak az egymással is szoros összefüggést mutató írásai. A legelmélyültebb dolgozata a Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút és a körülötte említett helyek lokalizálásával és nyelvi elemzésével foglalkozik (2007), a *kangrez* (2008b) és az *ecli* (2009b) megfejtésére pedig új javaslatokat tesz, de számos további szórványhoz is értékes megjegyzéseket fűz (2008a). Egy további dolgozatában a latin szöveg és a magyar

szórványok kapcsolatát boncolgatja elméleti igénnyel (2009a). Mellettük jelen munka szerzője tett közzé néhány további tanulmányt a Tihanyi alapítólevél általános kérdéseiről, illetve egyes szórványairól (HOFFMANN 2006a, 2006b, 2006c, 2007a, 2007b, 2007c, 2008, 2009).

A fentiekben nem tértem ki az alapítólevél szövegének fontosabb köztevéőire és a magyar fordítások készítőire, mivel e munkák jegyzékét SZENTGYÖRGYI RUDOLF összeállításában a 3.4. fejezet tartalmazza.

2.2. Az elemzés főbb szempontjai és irányai

A Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatos nyelvtörténeti ismeretek pontosítását, kiegészítését főleg az alábbi vonatkozásokban látom időszerűnek. A 20. század második felében, BÁRCZI monográfiájának megjelenését (1951) követően a rendelkezésünkre álló, különféle kiadványokban közzétett nyelvészeti forrásanyag — közte a szórványemlékek értékelésében különös jelentőséggel bíró hely- és személynévkinccs — igen számottevő mértékben felszaporodott. Ezek, ha közvetlen kapcsolatban nem is feltétlenül vannak a Tihanyi alapítólevél szórványaival, analóg adataik, példáik révén segíthetik azok elemzését is. Emellett az is megállapítható, hogy a névkutatás eredményeit bő ötven évvel ezelőtt BÁRCZI még kevésbé használta fel, mivel az ő korában főleg a település- és a víznevek kötötték le a kutatók figyelmét, s az alapítólevélben is túlnyomó többségben lévő hátranevek, mikrotoponimák elemzése alig merült fel a történeti névkutatásban. A helynév-tipológiának a névelméleti kutatások újabb eredményein alapuló szempontjai azonban olykor eredményesen világíthatják meg az eddig háttérben maradt összefüggéseket is. A kutatások emellett azt is bizonyították, hogy a szórványok szövegbeli helyzetének vizsgálata, az oklevelek, geszták egységes eszként való szemlélete fontos támpontokat adhat a bennük előforduló magyar elemek szerepének, jellegének megállapításához, névszociológiai helyzetének pontosabb megítéléséhez.

Ez utóbbi kérdések szorosan kapcsolódnak egy olyan problematikához, amely a nyelvészetten jóval túl mutat ugyan, és főleg a történettudomány területére tartozik, ám a nyelvtörténeti bizonyítást nélkülözni nem tudja: a szórványként előforduló hely- és személynévek település- és népességtörténeti forrásként való felhasználásának az ügyéhez. Az etnikai rekonstrukció kérdésköre jóval összetettebb persze annál, semhogy minden részletét itt akár csak érinteni is tudnám, ám a Tihanyi alapítólevél egyes szórványai kapcsán mégsem mondhatunk le arról, hogy ezt a szempontot is figyelembe vegyük, különösen amiatt, hogy a 11. századi források gyér volta következtében minden egyes e korból fennmaradt nyelvi emlékek fokozott jelentősége van.

A Tihanyi alapítólevél szórványainak hasznosíthatóságát a településtörténeti, nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából további okok miatt is fontos vizsgál-

nunk: egyrészt azért, mert BÁRCZI GÉZA — nyelvészeti monográfiát írván — eféle kérdésekre alig-alig tért ki, másrészt pedig azért, mert a történettudomány részéről olyan következtetések láttak napvilágot a Tihanyi alapítólevél szórványaival kapcsolatban is, amelyek nyelvtörténeti, névtörténeti szempontból mai ismereteink szerint aligha állják meg a helyüket. Mivel ezekben a szilárd alapot gyakran nélkülöző megítélésekben mind apróbb filológiai, nyelvészeti körülmények, mind elméleti, szemléletbeli különbségek szerepet játszanak, ezek kellő kifejtése végett e kérdéskör az alábbiakban, az egyes szórványok elemzése kapcsán talán aránytalanul is tág keret kapott. Ha azonban az ezekből adódó konzekvenciák súlyát nézzük, éppen hogy az itteni tárgyalásmód szűkössége tűnhet föl inkább az olvasó számára.

A fentiek alapján a továbbiakban a szórványok elemzése során az alábbi körülményekre igyekszem kitérni. 1) Milyen újabb adatok kapcsolhatók közvetlenül vagy többnyire inkább közvetve az érintett nyelvi elemekhez? 2) A BÁRCZI által felvázolt történeti-etimológiai elemzés igényel-e valamilyen lényeges vagy akár kevésbé meghatározó kérdésben módosítást, kiegészítést? Ezzel összefüggésben azonban részletesen többnyire nem térek ki azokra az általános hang- és helyesírás-történeti tényezőkre, amelyeket az újabb kutatások fényében ma már valamelyest másként ítél meg a nyelvtörténetírás, mint BÁRCZI idejében: ilyen például a *gy* realizációjának kérdése, az egyes magánhangzójelek hangértékének többféle interpretációs lehetősége stb. A helynevek alapjául szolgáló közsői elemek eredetét és történetét is csak abban az esetben érintem, ha az a név magyarázatához szorosan hozzátartozik. 3) Ahol lehetőség nyílik rá, megpróbálom megvizsgálni — leginkább helynév-tipológiai kritériumok alapján — az egyes helyjelölő elemek tulajdonnévi vagy közsői értékét, mivel ez a szórványok név- és nyelvészeti helyzetének a megítélésében fontos lehet. 4) Végül a fent említett történeti-etimológiai és névszociológiai tényezők alapján azzal kapcsolatban is igyekszem állást foglalni, hogy az adott névnek vagy közsői alakulatnak van-e, lehet-e nyelv- és ezen keresztül etnikumjelölő szerepe, s ha igen, milyen következtetéseket engednek meg e téren a nyelvészeti analízis eredményei? Ez utóbbi két szempont alkalmazása azonban megköveteli néhány általános megfontolás előrebocsátását.

A Tihanyi alapítólevél egyes szórványainak tulajdonnévi, illetőleg köznévi értékéről BÁRCZI GÉZA különösen óvatosan nyilatkozott (i. m. 6, 65–7). Véleményét e kérdésben az egyes eseteket illetően rendkívül árnyaltan fogalmazta meg, leginkább a közsői szerkezetek fokozatos tulajdonnevesülésének tételére támaszkodva: a közsői kifejezéseket olyan potenciálisan tulajdonnévvé váló alakulatoknak tekintette, amelyeket a nyelvhasználat viszonylagos ritkasága alaki szempontból még nem feltétlenül rögzített olyan mértékben, hogy ezeket minden esetben kétségkívül tulajdonnévnek tekinthetnénk. Ha a tulajdonnevesülést folyamatnak fogjuk föl, többnyire valóban nem lehet megítélni, hogy egy a 11.

század közepén írásban rögzített kifejezés éppen milyen fázisban lehetett a tulajdonnévvé válás útján. A névalakulás ilyen lehetőségét sem tagadva ma már sokkal inkább a névmodellek meghatározó szerepét hangsúlyozhatjuk a névadásban, s ebből következően a neveket a közzsói leírásoktól leginkább szerkezeti, tipológiai jellegük alapján tartjuk elkülöníthetőnek. Igaz, ehhez összevetési alapul szolgáló mintákat a források szűkössége miatt alig találunk az adott korból, de a későbbi idők egyre gazdagabb nyelvi anyagára viszonylag nagy biztonsággal támaszkodhatunk e kérdésben is. Az oklevelek közzsói és tulajdonnévi elemeinek szétválasztását azonban nem önmagáért, még csak nem is nyelvi szerkezeti, esetleg szótani okok miatt, hanem más, az alábbiakban jelzett összefüggések szempontjából tartom meglehetősen fontosnak.

Azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a tulajdonnévi értékű helynevek a név jelölte területen élők nyelvhasználatának szerves részei voltak a kérdéses jogi ügyletek rögzítésekor, mivel a nevek írásbeli megörökítéséhez az eljárás minden résztvevőjének érdeke fűződött. Ezért aztán e neveken az oklevelek megszövegezői, illetve lejegyzői csak a legkritikábilis esetekben változtathattak, s akkor is többnyire olyan meghatározott szabályok szerint, mint amelyek például a latinizáló névhasználat formáit megszabták. Abban azonban már sokkal kevésbé lehetünk bizonyosak, hogy miként ítéelhetők meg az oklevelek közzsói jellegű elemei. Ezeknek egy jó részéről oklevélbeli funkciójuk, szövegbeli helyzetük alapján azt tarthatjuk, hogy sokkal inkább tekinthetők az oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatainak, semmint a kérdéses helyen élők nyelvére jellemző kifejezéseknek. (Az már aztán más kérdés, hogy a két nyelvhasznáilói réteghez kapcsolható szavak természetesen egybe is eshettek akár, azaz az oklevélszerző által rögzített forma nemcsak az ő egyéni nyelvhasználatát jellemezhetette, hanem a szóban forgó területen is használatos lehetett.)

A Tihanyi alapítólevél szórványai ebben az összefüggésben azonban sajátos kérdéseket vetnek fel. Összegzően előre bocsáthatjuk azt a megállapítást, hogy az oklevélben — más oklevelekhez hasonlítva — feltűnően sok a nem helynévszerű vagyis közzsói leírásra emlékeztető szórvány. I. András király birtokok egész sorát adományozta a tihanyi apátságnak, amelyek a Dunántúl közepső és keleti részein, a Balaton vonalától délre nagy területen szétszórva, egymástól többnyire különállón fekhettek, sőt még a Duna–Tisza közére is átnyúltak. (Ehhez lásd a könyvhöz csatolt térképmellékletet.)

Az egyes birtokokat az oklevél fogalmazója vagy néven nevezte, vagy enélkül, a jellemző határpontjait említve adta meg. Amögött, hogy valamely birtok nem szerepel önálló megnevezéssel a szövegben, számos tényező húzódhat meg. Egyesek a más forrásokban is megmutatkozó jelenséget egyfajta Kárpát-medencei primér névtelenséggel magyarázzák,¹ amely azonban nem igazolható. Az

---

¹ Erre vonatkozóan lásd pl. KRISTÓ 1976: 9, 1983: 401–21.

egy-egy helyek név nélkül történő említését magyarázhatja például az, hogy egy-egy ilyen birtokdarab éppen az adományozás révén lett elkülönítve valamely nagyobb birtoktesttől, s az adományozás, illetőleg elkülönítés után mint önálló birtok vagy azon létesült újabb település kapott nevet. Más esetekben az is elképzelhető, hogy az oklevél fogalmazójának egyszerűen nem volt ismerete a kérdéses hely nevééről.

A Tihanyi alapítólevél megszövegezőjének egyenetlen lokális tájékozottsága — mint erre az alábbiakban az egyes szórványok kapcsán többször is utalni fogok — az oklevélből több ponton is kitűnik. Ez teljesen érthető is, hiszen aligha képzelhető el, hogy az oklevél szerzője vagy akár az informátora egyformán jól ismerte volna a másfél tucatnyi birtok mindegyikét. Az adományozásnak s benne az oklevél kiállításának bonyolult folyamatát figyelembe véve azt sem tarthatjuk magától értetődőnek, hogy az adományozó megbízottjaként valamennyi helyszínen ugyanaz a személy járt volna, s végezte el minden egyes helyen a kötelező jogi procedúrát. A birtokok adományozhatóságát ugyanis az oklevél kiállítása előtt hivatalos királyi megbízottnak kellett megvizsgálnia, aki az adománnyal kapcsolatos körülményeket (a birtok kiterjedését, az ottani javakat stb.) a helyszínen ellenőrizte, s mindezt nyilvánvalóan valamiféle feljegyzésben rögzítette, mégpedig olyan formában, hogy az az oklevélbe belefoglalható legyen. E királyi biztosoknak, korabeli latin szóhasználattal *minister*-eknek a ténykedéséről magának az alapítólevélnek a szövege két helyen is említést tesz. A *koku zarma* nevű birtokon „jó néhány körös-körül fekvő csalitot pedig ministereinek kezével jelöltetett ki Isten házának tulajdonául az említett király”. *Ecli* és *fidemsi* környékén is „van egy terület, egy szántó föld rétekekkel, melyet hasonlóképpen a király ministerei jelöltek ott ki”. Az oklevél megszövegezése után a birtokba történő beiktatás ismét a helyszínen történt meg, az adománylevélben rögzített tények kihirdetésével és a megadományozott, valamint számos helybeli személy cselekvő közreműködésével.²

Mivel az oklevél rendelkező részének megfogalmazása a birtokadományozás hosszú és bonyolult eljárásának csupán egyik része volt, nyilvánvaló, hogy e szövegrész jellege, a leírás pontossága, egyértelműsége számos külső körülménytől függött. Ha egyes birtokok megjelölésében megjelennek, sőt esetleg túltengenek a közszói gyanúba hozható leírások, akkor ezekről nem minden alap nélkül gondolhatjuk azt, hogy akár a kérdéses helyen szemlét tartó kiküldött személy is nyelvi formába önthette őket az adományozandó birtokon szerzett helyrajzi információknak megfelelően. Ezt legalább olyan valószínűséggel tehetjük fel, mint azt, hogy e közszói leírások nyelvileg is pontosan, tehát fonetikai,

---

² Az adományozási eljárás részleteiről lásd ECKHARDT 1946: 346–56, továbbá elsősorban a nyelvi körülményekre vonatkozóan: KNIEZSA 1952: 11–3 és BALÁZS 1989: 102–4, legújabban pedig ÉRSZEGI 2007.

grammatikai és lexikális hűséggel tükrözték a helyszínen szerzett információkat. Azt, hogy ezek a részek sokkal inkább kötődhetnek az oklevél elkészítésében szerepet játszó hivatalos személyekhez, mint a helybeli népességhez, az is bizonyítja, hogy ilyen közszói leírásokra a latin nyelvű szövegezés mellett az oklevelekben csakis magyarul találunk példákat: más, a középkori Magyarországon nyilvánvalóan használatban volt nyelvek közszói elemeit legfeljebb elvétve találjuk meg az ilyen típusú hivatalos iratokban. Magyar közzavak ezzel szemben még az olyan területekre vonatkozó oklevelekben is előfordulnak, ahol minden kétséget kizáróan nem magyar nyelvű népesség élt (vö. HADROVICS 1970: 236).

Azt persze egyáltalán nem állítanám, hogy az oklevelekben előforduló nem tulajdonnévi jellegű, helyeket jelölő leírásokat éppen olyan formában, ahogyan azok e dokumentumokban megtalálhatók, ne használhatták volna a kérdéses helyen élők maguk is. Azt azonban — mivel e feljegyzésekben az oklevelet létrehozó hivatalos személyek nyelvi beavatkozásával nyilvánvalóan számolni kell — semmiképpen sem látom megnyugtató és minden tekintetben védhető eljárásnak, ha e részek alapján a kérdéses helyen élők nyelvi és ezen keresztül etnikai hovatartozására vonatkozó következtetéseket próbálunk meg levonni.

Úgy gondolom, hogy az oklevelekben található tulajdonnévi és közszói elemek elkülönítésének nyelvrendszertani szempontból, sőt még névtani tekintetben sincs meghatározó fontossága, abban viszont komoly szerepe lehet, hogy segítségével a korabeli nyelvhasználati viszonyokra halványan rávilágítsunk. E szándéknak nagy jelentősége lehet annak ellenére is, hogy az ilyen típusú jelenségek megítélését — szilárd támpontok híján — eleve a bizonytalanság jellemzi. Ha ugyanis a fenti eljárás mellőzésével, minden kritika nélkül, túlzott magabiztossággal minősítjük a kérdéses területen élők nyelvi hovatartozását, az a kor etnikai állapotának rekonstruálásában súlyos tévedésekhez, arányeltolódásokhoz vezethet.

Ugyanez a veszély fönnáll azonban a nyelvemlékek helynévi, azaz valódi tulajdonnévi elemeinek az értékelésében is, mivel a helynév nyelvi eredetének megállapítása nem jelenti automatikusan a mögötte álló névadók és névhasználók azonosítását is. A forrásadat nyelvi elemzése első renden a nyelvhasználók nyelvi azonosítását teszi lehetővé az oklevélbeli nyelvi megjelenés alapján. Ezt annak ellenére fontos megállapítani, hogy a névforma és az azt használók nyelvi hovatartozásának egyértelmű összekapcsolása az esetek jó részében közvetlenül nem lehetséges, mivel egy-egy név azonos alakban különböző nyelvek névállományában is szerepelhet. Az etimon megfejtése ettől az elemzési szinttől voltaképpen elkülönítendő feladat, noha a névadók és a névhasználók azonossága és időbeli közelsége esetén e két vizsgálati szint csak elvileg választható szét. A különbségtételnek a helyneveknek egyik nyelvből a másikba való átvétele, azaz a névintegráció esetén van igazán nagy jelentősége, mert ilyenkor a névetimológia eredménye mutathatja meg a névadó népesség nyelvi hovatartozását.

Mindez azonban a nyelvi-etnikai rekonstrukció kérdésében csakis akkor használható igazán eredményesen, ha a névkeletkezés időbeli vonatkozásait is fel tudjuk deríteni nyelvészeti eszközökkel, illetőleg ha meg tudjuk határozni azt az időpontot, amikor valamely név egyik nyelvből a másikba átkerült. Ha a népeségi viszonyok megállapításának vágya, sőt talán szorító kényszere miatt eltekin-tünk attól, hogy e bonyolult és gyakran pontos eredményre sem feltétlenül veze-tő nyelvészeti eljárás alá vessünk minden egyes bizonyítékként felhozott helynevet, akkor ez ismét csak megbízhatatlan, sőt esetleg félrevezető megállapítá-sokat eredményezhet.

3. A Tihanyi alapítólevél szövege*

Közzéteszi Szentgyörgyi Rudolf

3.1. Tudnivalók az oklevél átírásához

Az átírásban alkalmazott jelek

- ( ) Ha számot fog közre: a sorok számát, helye pedig az új sor kezdetét jelöli. Ha ilyen módon szóalakot választ el, azt a sorvégi szórészelethez tapadó - jelzi.
- ( ) Ha betű(ke)t fog közre: az oklevélen szereplő, de a varrás miatt még részlegesen sem látható betűt jelöl. (Részlegesen látható, felismerhető betűrészlet esetén a betű zárójel nélkül áll.)
- [ ] Szövegkiegészítés: konjektúra, rekonstrukció, személyneveket rövidítő siglák, továbbá egyes oklevélrészek megnevezése.
- < > Későbbi betoldás az oklevél szövegébe.

Az átírásban alkalmazott betűformák

- & (olvasd: *et*): megtartott jel, szó részleteként is (a fordítás szórványközléseiben azonban feloldottuk).
- Ē, ē (olvasd: *e*, *ē* vagy *é*): a latin *ae* jelölésére megtartott betű. (Mellékjel nélkül áll azonban az abbreviatúrák feloldásában, vö. a szövegben feloldás nélkül álló „prefatē”, „prescripta” stb. alakokkal.)
- Az *u* és a *v* (akár ugyanazon hangértékben is) megkülönböztetve szerepel.
- ſ (a magyarországi középkori latinságban olvasd: *s*, a magyar szórványokban: *s* vagy *sz*): *s*-sel átírva.
- ı: *i*-vel átírva áll, az oklevél eredeti szövegében kivétel nélkül ékezet (pont vagy vessző) nélkül szerepel.
- A mai betűknek megfeleltethető további betűket (vö. az oklevélbeli *A*, *r*, *t*, *z*; a *d* írásváltozatai stb.) a modern, nyomtatott betűformák jelölik.

Az átírásban alkalmazott tipográfiai megoldások

Kurzív szedés: az abbreviatúrák feloldására szolgál.

A (rövidítésként is többször alkalmazott) görög Krisztus-monogram a betűhűség okán görög betűkkel áll, a feloldás viszont — az oklevél szövegének megfelelően — latinul folytatódik. A teljes (kiejtett) latin szóalakot lábjegyzet közli.

---

* A továbbiakban mind a szórványokat, mind pedig az eredeti szöveget, illetőleg ennek magyar fordítását az itt szereplő formában idézem (H. I).

Félkövér kurzív szedés: a magyar helynévi szórványokat emeli ki.

Egybeírás és különírás:

Latin szöveg: a humanista írásmódot követi. Ennek oka, hogy jó néhány egyértelműen egybeírt alakulat mellett igen sok az e tekintetben bizonytalan írásképű kapcsolat, ezek jegyzetelése szükségtelenül terhelné tovább a filológiai apparátust.

Magyar szórványok: helyesírásuk az egybe- és különírás szempontjából is követi az oklevélbeli írásképet.

Kisbetűs és nagybetűs írás:

A kisbetűs (*minuscula*) és a nagybetűs (*maiuscula*) írásmódot az átírás kis- és nagybetűk alkalmazásával különbözteti meg (tekintet nélkül arra, hogy ennek következtében a tulajdonnevek többsége is kisbetűs kezdetű).

A *minuscula* írás oklevelünkben igen ritkán alkalmazott változatait — *littera elongata*: nyújtott betű (az *Andreas* név kezdőbetűje); *scriptura longior*: hosszabbított írás (mondatkezdő *E*-k) — nagybetűs írásmód adja vissza.

Írásjelhasználat:

Az oklevél írásjelként csupán a (felemelt) pontot alkalmazza. Nem jelezzük külön, ha a pont lejjebb került.

A szöveget modern írásjelek nem tagolják.

Egyéb tudnivalók

Varrás:

Az oklevelet több helyen kései varrás erősíti meg. Emiatt egyes betűk nem látszanak, részben vagy egészen egymásra csúsznak, néhány sor kissé feljebb vagy lejjebb folytatódik. Az egyáltalán nem látszó, de az oklevélen szereplő betű(k)re ( ) hívja fel a figyelmet. A részlegesen látható betűk nem kapnak zárójelet, ezekre jegyzet utal.

Felülírás:

Az oklevél előlapjának, még jellemzőbben hátlapjának egyes szövegrészeit késői, talán 18. századi kéz megerősítette. (Feltételezhető, hogy ugyancsak tőle származnak az oklevél utolsó javításai is.) E megerősítés olykor erőteljes vonalvezetésű, olykor bizonytalan kézvezetésre vall, melynek következtében a festék el is kenődhetett. Gyakran elhalványodott, így esetenként csupán egyes szó-, illetve betűrészeket látszik. Csak abban az esetben kap külön jegyzetet a felülírás, ha a betűformán lényegesen, avagy magán a szón eszközölt változtatást, továbbá, ha nem feltétlenül egyértelmű a festék elkenődése, azaz a szó mögött esetleg eltérő betűelem sejlik fel.

* * *

Az átírás a sokszoros nagyítást is lehetővé tevő digitális fényképfelvételek felhasználásával az eredeti oklevélről készült. Az oklevél eredeti példányának a rendelkezésemre bocsátásáért köszönettel tartozom a Pannonhalmi Bencés Főapátság, valamint Dénesi Tamásnak, a Főapátság Levéltára igazgatóhelyettesének.

3.2. A Tihanyi alapítólevél betűhív szövege

XP[ISTUS]¹ • IN NOMINE² SANCTE ET INDIUIDVE³ TRIN(IT)ATIS
ANDREAS • DEI ANNUENTE CLEMENTIA PANNONIORVM INVICTVS
REX •

(2) *Quoniam* nonnulli mortalium plerumque hebetati mente siue per ignauiam • seu per neglegentię culpam • sepissime etiam per secularis rei curam • non multo post tempore perituram • (3) quę uiderant & audierant obliuionis leuitatibus inscii • inmemoresque crediderunt • doctores • philosophi • patresque nostri quamplurimi consilio • prudentia • (4) suaque inuenerunt industria • ut quicquid humanę filii propaginis ratum fieri decernerent • per manus scriptorum iugi studio litterarum memoriis commen- (5) darent • ne per cariosam uetustatem • poss& deleri • apud posteris successores eui • Id ergo quia utile ipsis uisum est & bonum • cunctis modernis sapientibus (6) utilius idipsum uideatur • & optimum • Unde itaque xpistianissimus⁴ sceptrifer Andreas⁵ iussu auctoritatio sub cartali testamento huius priuilegii exarari (7) edixit • thomo presente seriatim monstrante • quicquid ad ecclesiam sanctę marię • sanctique aniani episcopi & confessoris • in loco qui uulgo dicitur *tichon* super *balatin* • pro sua (8) & coniugis • filiorum filiarumque & omnium parentum suorum uiuorum siue defunctorum salute tradidit • in terris • cultis • & incultis • in uineis • in agriculturis • in seruis • in (9) ancillis • in equis⁶ • in bubus & ouibus • & porcis • in apibus⁷ • & ipsarum custodibus • & in ornamentis eiusdem ecclesię honori pertinentibus • Tradidit enim inibi gloriosus prefatus (10) rex locum⁸ prescriptum⁹ in qua eadem insula¹⁰ scilic& funda[ta]¹¹ est¹² ecclesia cum suis

---

¹ Olvasd: *Christus*. Christogramma, Krisztus-monogram. A görög ΧΡΙΣΤΟΣ (Krisztosz) név első két betűje egymásba fűzve.

² A szó után tűszúrás nyoma látható, hasonlóképpen a TRINITATIS szó betűi, a PANNONIORVM szó végső, az INVICTVS szó kezdő betűi között és fölött.

³ A szó utolsó előtti betűje az U és V közötti átmeneti betűforma.

⁴ Olvasd: *christianissimus*. Rövidítés a Krisztus-monogram (lásd 1. jegyzet) elemeinek egymás mellé írt változatával.

⁵ Az A kezdőbetű minuscula, littera elongata.

⁶ A q lábának alsó, nagyobb része nem látszik.

⁷ A b lába és az abbreviatúra között az oklevél szakadt.

⁸ A nazális jele igen halványan látszik.

⁹ A p betű fölötti abbreviatúra teljesen elhalványult, nyoma is alig vehető ki.

¹⁰ Az a fölött halványan nazális jele látható, téves. Így került II. András megújító oklevelébe (a Tihanyi összeírásba) 1211: „in qua eandem insulam”.

¹¹ Az *nda* betűkapcsolat igen halványan látszik, a szó folytatása az oklevél sérülése miatt nem olvasható.

¹² Az *e* halvány, dörzsölés következtében kissé elmosódott.

terminis quorum nomina sic adnotantur • Est¹³ lacus¹⁴ in circuitu • & uallum¹⁵ ab¹⁶ antiquis labore • (11) manuum operatum & factum • quicquid infra hęc continetur in piscationibus • in arundinetis • ibi pertinentia sunt • Est in¹⁷ eodem lacu locus qui uocatur *p&era* cum ceteris (12) inibi pertinens¹⁸ • Et hoc notum sit cunctis • quod omnia que illa clauduntur insula • in fructetis¹⁹ • in cumulo • & in omnibus [p]rete[r]²⁰ uineas ibi pertinentia sunt • prata autem regalia (13) que ad uillam hunc²¹ insula proximam adiacent ad eandem ecclesiam sunt pertinentia • Est & portus super lacum eundem similiter pertinens²² • Riuulus namque qui dicitur *fuk* fluens de prefato (14) lacu • hab& super se locum in quo transitus est populorum aliquando per pontem • sepe etiam per uadum • & hic ibi pertin& • Locus est alius qui dicitur *huluoodi* procedens ab eodem lacu • (15) qui totus ibi apend&²³ • & ab eodem *huluoodi* quicquid est usque ad monticulum • & ex hoc usque ad lacum *turku* • qui medius ad populum medius autem pertin& ad ecclesiam • & hic (16) extenditur usque ad *zakadat* inde ad magnam uiam • ex hinc usque ad angulum *aruk* • & postea usque ad *seg* • ac deinde ad *ursa* • inde uero ad magnum lacum • Preter hunc est (17) alius locus • foeno habilis & aptus inter *zilu kut* & *kues kut* • ibidem pertinens • Similiter pertin& ibi alius locus • *kert hel* nomine ad fenum utilis • Rursus est (18) locus pertinens ad prefatam ecclesiam • qui incipit ab eodem lacu *bolatin* • cuius est uocabulum *koku zarma* • tendens usque ad magnam uiam • que dirigitur²⁴ in *keuris tue* • (19) & inde iterum usque ad iam sepe prenomiatum lacum • Quęcunque autem continentur

¹³ Az *E* kezdőbetű minuscule, scriptura longior. A mondatkezdő *E*-k a továbbiakban hasonlóképpen.

¹⁴ A varrás miatt a szókezdő *l*-nek csupán elvékonyodó alsó része látszik.

¹⁵ A szó erőteljesen átírva, az *llu* szórészlet mögött eltérő betűelemek, esetleg a festék elkenődött.

¹⁶ A *b* lábán abbreviatúraszerű áthúzás, téves.

¹⁷ Az *n* betű jobb felső ívének részlete — a varrás miatt elcsúszva — kivehető.

¹⁸ GYÖRFFY GYÖRGY (1992) emendálja: „pertinentibus”. Nem szükséges.

¹⁹ A szó *ut* betűi fölé egy későbbi kéz *c* betűt szúrt, a szót vélhetően *fructetis*-re kívánta volna javítani, de a szó eredeti *c*-jét nem törölte. A félbehagyott javítás valószínűleg a 13. század eleje után történt, a Tihanyi összeírás (1211) e helytől függő szövegében „fructetis” olvasható.

²⁰ A szó maga nem olvasható, mert kivakarták, a *p* fölötti abbreviatúra, valamint két betű részlete azonban halványan látszik. Konjektúra ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906) rekonstrukciója alapján.

²¹ Pontatlan egyeztetés. A Hevenes-i-gyűjtemény átiratának, valamint a Kaprainai-gyűjtemény mindkét átiratának emendációja: „hanc”. II. András 1211-es megújító oklevelének e helytől függő szövege („que in insula ad villam proximam adiacent”) alapján a szövegrészlet „in hac (sc. insula)” formában lenne javítható. Ezzel szemben topográfiai és birtoktörténeti okokból a javasolt emendáció: „hac (sc. insula proximam)”. A későbbi szöveghelyesítések nem emendálják.

²² A varrás miatt az *i* betűnek csak a lába látszik.

²³ Helyesen: „apend&”, vö. 22–24, 34. sor.

²⁴ Az *irig* szórészlet betűi között átlósan emelkedő áthúzás látható.

infra hęc • siue insulę • seu feno habiles terrę • seu prata procul dubio eiusdem sunt ęcclesię (20) preter hęc serui ęcclesię illius cum terra & cum piscationibus quam prius cum ceteris populis possidebant²⁵ • ibidem pertinent • Arbusta autem quamplurima per²⁶ circuitum iacentia • (21) eidem domo dei de parte prenoti regis per ministrorum suorum manus sunt designata • Inter *seku ueieze* • & uiam quę ducit ad portum • siue in piscationibus seu in arun- (22) dinetis eidem ęcclesię adpendent • Cum his quę prescripsimus est alius locus in eodem *bolatin* • inter *putu uueieze* & *knez* • ad sanctam pertinens ęcclesiam cum suis piscationibus (23) nibus & arundinetis • Preter ista locus est cognominatus • *lupa* • ubi sunt arbores diuersi generis • cumulo • & pratis • ibi similiter cum suis redditibus adpenden- (24) tia • & hinc circumiacent tria alia loca ad fęnum²⁷ secandum non parum apta inibi adpendentia • Alias est uilla quę²⁸ uocatur *gamas* • in qua habet & prefata ęcclesia terram (25) quę duabus continetur uiis • quarum una uocatur *ziget zadu* • altera magna • quę simul ad sanctum clementem terminantur • Silua autem quam ibi rex habebat (26) circu[m]quaque campis sibi iacentibus et cum conuallibus]²⁹ ad prefatam pertinens ęcclesiam • Exceptis his quę prenotata superius³⁰ uidentur •³¹ Alius locus qui *gisnav* dicitur • (27) hęc³² talibus terminatur confiniis • iuxta *fizeg munorau*³³ *kereku* • inde *uluues megaia* • post *monarau buku[r]rea*³⁴ • hinc ad *fizeg azaa* • deinde ultra (28) *fyzeg*³⁵ ad *brokinarea* • & exinde ad public(am) uiam • quę protelatur usque ad *kurtuel fa* • inde uero ad *hurhu* (•) hinc usque ad aliam uiam • quę ducitur iterum (29) ad *monarau kerekv* • Quęcunque enim his confi(n)is continentur³⁶ [preter

²⁵ Két szó erőteljesen átírva, a második szó *ossid* szórészlete mögött vízszintes vonal részletei látszanak, az *e* és *b* betűket összekötő eredeti ligatúra is kivehető.

²⁶ A *p* betűn mind a „pre”, mind a „per” abbreviatúrája látható.

²⁷ Helyesen: „fenum”.

²⁸ A varrás miatt az *u* második lába nem látszik, az első szár és az *ę* betű pedig a kidörzslődés miatt igen halványan olvasható.

²⁹ Néhány szó nem olvasható, mert kivakarták. Az első szó eleje halványan kivehető. A főszöveg Bubek Detre nádor 1402-es oklevélvizsgálata alapján kiegészítve. (Garai Miklós nádor 1416-os kivonatának 1417-ben Kapornokon készült másolatából. Vö. DHA 1: 147.) A Hevenesi-másolat és a második Kaprinai-másolat rekonstrukciója: „circumquaque campis sibi iacentibus cumque vallibus”. Az első Kaprinai-másolaté: „circumquaque campis ibi adiacentibus”.

³⁰ Az *u* első lába a varrás miatt nem látszik.

³¹ A mondat a másolás során máshonnan kerülhetett ide.

³² Pontatlan egyeztetés. Emendálandó: „hic”, vagy odaértendő: „terra”.

³³ Az *u* második lába a varrás miatt nem látszik.

³⁴ A varrás miatt az első *u* első lábának csupán felső része látszik.

³⁵ Az *y* után felül megkezdett betűrészlet látható. Feltehetően a *z* utáni *e* téves, ezért félbehagyott anticipációja.

³⁶ A szó a hártya töredezettsége miatt nehezen olvasható.

vine]as³⁷ ad iam *predictam*³⁸ *ęcclesiam pertinent(i)a*³⁹ sunt • Adhuc autem est locus *mortis* dictus • (30) cuius incipit terminus a *sar feu • eri iturea • (h)inc ohut cutarea •* inde ad *holmodi rea •* postea *gnir uuege holmodia*⁴⁰ *rea •* & exinde *mortis uuasara kuta* (31) *rea •* ac postea *nogu azah fehe rea •* inde ad *ca(s)telic*⁴¹ &⁴² *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* post hec *petre zenaia hel rea •* Cum his est alias⁴³ uilla (32) que uocatur *fotudi •* in qua hab& eadem *ęcclesia (te)rram arabilem* que concluditur • his terminis • Magna uia inde *aruk*⁴⁴ *tue* que uallis usque ad *kangrez*⁴⁵ uiam (33) extenditur queque tendit usque ad *lean syher*⁴⁶ (i)ndeque⁴⁷ ad *aruk fee* post ad *luazu holma* postea ad uiam que ducit⁴⁸ ad *kaztelic •* Quicquid his terminis (34) continetur similiter *ęcclesię* prefate adpend& • (E)x alia parte • est locus & terra arabilis cum pratis que ibi simil(it)er designata est a ministris regis • Infra (35) terminos huius ruris silua est que hab& ini(c)um⁴⁹ ad portum *ecli*⁵⁰ usque ad *fidemsi •* exinde ad magnam uiam (q)ue ducit ad *aruk tue •* hinc uero ad caput (36) *p&re*⁵¹ post hec ad *bagat mezee •* & exinde [ad]⁵² *asauuagi*⁵³ • Contin& hec silua quamplures paruulas piscinas (q)ue omnes sunt *prescripte ęclesię*⁵⁴ *preter tres*⁵⁵ • (37) quarum due

³⁷ Kb. 10 betű helye üres, kivakarták. A törölt rész végén — különösen a sokszoros nagyításon — felsejlik az *a* betű részlete, és jól látszik a *s* felső fele. ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906) rekonstrukciója.

³⁸ E három szó a hártya törése miatt nehezen olvasható.

³⁹ A szó eleje a hártya törése miatt nehezen olvasható.

⁴⁰ A varrás miatt a *h* betűnek csupán az első lába látszik vékonyan.

⁴¹ A varrás miatt az *a* betűnek csupán a hasa látszik, az *s* nem olvasható. Az *s* ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906) szövegközlése alapján.

⁴² Az & előtt egy betű helye, halvány írás látszik. A sokszoros nagyításon egy felesleges, ezért később kivakart &-nek tűnik.

⁴³ Az adverbium jelzői helyre került. Esetleg valóban jelző, ez esetben a szó végi *s* tollhiba.

⁴⁴ A szakadás és a varrás miatt az *u* betűnek csak a második lába látszik.

⁴⁵ Az *e* után halvány, törléssel javított *i* sejlik fel. A rákövetkező *z* lába kevésbé meredeken húzott, a törölt *i* alsó részét is magában foglalja.

⁴⁶ A két szó között igen kicsi a betűköz, így egybe is vehető: „leansyher”. Az *y* és *h* között pedig a szokásosnál nagyobb a betűköz.

⁴⁷ A varrás miatt az *i* nem, a rákövetkező *n*-nek pedig csak a második lába látszik.

⁴⁸ A szakadás és a varrás miatt az *u* első lábának teteje, a *c*-nek pedig csak az alsó része látható.

⁴⁹ A varrás miatt a második *i* alsó része és a rákövetkező szótag nem látszik.

⁵⁰ Ha nem magyar szórvány, a javasolt emendáció: „equi”.

⁵¹ Az oklevél széle törött, a szót elvágja, de jól olvasható. Esetleg nem magyar szórvány.

⁵² A hártya szakadása miatt nem olvasható, a Hevenesi- és Kaprinai-átiratok rekonstrukciója.

⁵³ A szó utolsó öt átírt betűje mögött eltérő betűelemek látszanak. A két *u* lábai mögött vízszintes vonal részei tűnnek föl, a második *u*-t és a rákövetkező *a*-t ligatúraszerű betűelem köti össze, a *g* feje mögött azonosítatlan betűrészlet látszik.

⁵⁴ Helyesen: „ęcclesię”

⁵⁵ A sor végi négy szó igen erősen átírva, a festék több helyen elkenődött.

sunt regis • terciā *namque sancti* mich(a)elis⁵⁶ • *Opoudi* • & *lopdi* • regis sunt • Siquē *uero* sunt arbores (i)nibi⁵⁷ fructiferē • siue non fructiferē (38) eidem pertinent *ecclesiē* •⁵⁸ *cum*⁵⁹ his quē pronō(ta)vimus⁶⁰ est locus ad pascua equorum qui hab& incium ad *u[g]rin*⁶¹ *baluana* in parte orientali • (39) exinde ad⁶² *aiu* • post hęc ad *eleuii humuc* • (i)nde ad *harmu ferteu* • postea ad *ruuoz licu*⁶³ • indeque ad⁶⁴ *[h]armu hig* • inde ad *iohtucou*⁶⁵ • post hęc (40) ad *babu*⁶⁶ *humca* • inde uero ad⁶⁷ *oluphelr[e]a*⁶⁸ • postea ad *uesti*⁶⁹ inde *per* medium aquē quē uocatur *culun* ex qua ad *fekete kumuc* • hinc (41)⁷⁰ enim ad *fuegnes humuc* • postea ad *cues humuc* • post hęc ad *gunusara* hinc⁷¹ usque⁷² ad *zakadat*⁷³ • ac deinde ad *serne holma* • post hęc ad *aruk* (42) quē ducitur usque ad *baluuan* • Hęc loca quicquid in se in fructectis • in arundinetis • in pratis continent⁷⁴ • huic domui dei adpendent • (43) *Cum* omnibus quē iam prescripta sunt addidit bonus rex eidem *sancte ecclesiē* • terciā partem forensis⁷⁵ tributum⁷⁶ de *sumig* • & *cum* eo similiter (44) terciā partem in *thelena cum*

⁵⁶ Az oklevél megrongálódása miatt a *h* első lábának csupán a legteteje, az *a* egyáltalán nem látszik.

⁵⁷ A szakadás és a varrás miatt az első *i* nem, az *n*-nek pedig csupán a második lába látható. ERDELYI LÁSZLÓ (1906) konjektúrája: „rubi”.

⁵⁸ Késői kéz — talán a tagolást jelzendő — halvány Y alakú jelet szúrt be.

⁵⁹ Feltehetően új mondategység kezdete (vö. 22, 31, 43. sorok).

⁶⁰ Helyesen: „prenotavimus”. A *v* nehezen kivehető, a jelzett betűk nem olvashatók.

⁶¹ A repedés miatt a szó egy részlete nem olvasható. GYÖRFFY GYÖRGY (1992) konjektúrája: *u[gr]in*. Korábban: „ad u[ia]m”. A sokszoros nagyításon halványan az *r* betű is kivehető.

⁶² A sor első két szava a dörzsölődés miatt halványan látszik.

⁶³ E szótól a sor végéig az oklevél gyűrődött.

⁶⁴ A repedés miatt mindkét betűből csak részletek vehetők ki.

⁶⁵ Az eredeti méretű és kicsinyített faksimiléken látszólag jól olvasható. A többszörös nagyításon azonban kivehető a *c* kissé ferde keresztvonala, mely így akár *t*-nek is olvasható lenne, a rá következő *o* pedig elkenődött festékfoltként látszik, amit részint repedés vág szét.

⁶⁶ Az első két szó a dörzsölődés miatt halványan látszik.

⁶⁷ A *d* lába nem látszik.

⁶⁸ A varrás kb. egy betűnyi helyet takar, így a szakadás és gyűrődés ellenére is ott lehetett az *e*. A környező betűk kisebb részletei nem látszanak.

⁶⁹ A szó végén az *i* lába nem látható.

⁷⁰ A két hártya összeillesztése miatt egy sornyi hely kimarad.

⁷¹ A *h* utáni betűk a gyűrődés miatt nehezen olvashatók, a *c* alig kivehető.

⁷² Az *u* keresztvonala a gyűrődés miatt nem látszik.

⁷³ A *d* lába a törésre esik.

⁷⁴ Az első *n* második lába nem látszik a varrás miatt.

⁷⁵ Az *n* második lába nem, az *s* lába pedig vékonyan látszik a varrás miatt.

⁷⁶ Helyesen: „tributi”.

portu & tributu⁷⁷ • Addidit⁷⁸ etiam lacum *segisti*⁷⁹ • Ad seruicium⁸⁰ quoque diuinum strenue & indefesse per- (45) agendum • sed & ad laudem ac *sanctorum* uenerationem⁸¹ *monachorum* gregem ibidem aggregauimus • quibus & necessaria queque ad uictum potum seu uestitum (46) forent ex regali habundantia adminstrauimus⁸² • ne in dei seruicio tepescant • uel uacandi occasionem habeant • Ne autem in *processu temporum* super his que (47) ad honorem *xpisti*⁸³ • & ibi degencium sibi que famu(l)antium sustentacionem ad *prefatam ecclesiam contulimus* aliqua paciantur calumpnia • singulatim cuncta in *presenti* (48) cartula notarii manu adsignata habentur (•) Sunt igitur aratra XX • cum LX • mansionibus • Vinitores cum uineis XX • equites • XX • piscatores • X • (49) agasones • V • bubulci • III • pastores ouium (•) III • subulci • II • apinarii • II • coquinarii • II • sutores • II • fabri • II • aurifex • I • dolatores • II • molen- (50) dinarii cum molendinis • II • tornator I • uestimentorum⁸⁴ ablutor • I • cerdo • I • ancille • X • *preter hec* sunt emissarii • XXXIII • cum subditis equabus • (51) Vacce • C • Oues • septingente • Porci • C • apium⁸⁵ uasa • L • *Preter hec* ad necessaria fratrum per singulos annos *constituimus* de armento regali • L • pol&ros • (52) *Inter omnes namque* sunt seruorum ecclesie mansio[ne]⁸⁶ • C • XL • *Hec omnia libera* donatione ad *prefatum coenob[ium]*⁸⁷ contulimus • & ne quis *per succedentium temporum* (53) *curricula* aliquid ex his defraudare uel r[et]rahere⁸⁸ audeat *interminando detestamur* • Si quis autem malo deprauatus consilio istius decr&i trans- (54) *gressor repertus fuerit*⁸⁹ sequestratus a deo *perp&ua* feriatu uindicta • & XII • libras auri *persoluere cogatur*⁹⁰ • Et ut *hec descriptio* rata atque *incon-* (55) *uulsa permaneat* • sigilli *nostr*i inpressione signauimus • *fidelibusque nostris* corroborandam tradidimus •

⁷⁷ Helyesen: „tributo”.

⁷⁸ A környező *a*-k betűformáihoz képest littera elongátának tűnik.

⁷⁹ Későbbi kéz a szóvégi *i*-t halvány vonással *o*-ra alakította.

⁸⁰ Az *u* második szára és a nazális jele nem látható a varrás miatt.

⁸¹ A második *n* első lába nem látszik a varrás miatt.

⁸² Az *u* első lába nem látszik a varrás miatt.

⁸³ Olvasd: *Christi*. Rövidítés a Krisztus-monogramm (lásd 1. jegyzet) elemeinek egymás mellé írt változatával.

⁸⁴ Az *e* betűből csak kis részlet látszik a szakadás és a varrás miatt.

⁸⁵ Az *a* betűnek csak a lába látszik a szakadás és a varrás miatt.

⁸⁶ Szakadás miatt sérült szöveg.

⁸⁷ Szakadás miatt sérült szöveg.

⁸⁸ Szakadás miatt sérült szöveg.

⁸⁹ Az első három szó a fakszimiléken a hajtás miatt nem látszik.

⁹⁰ Az *o* betű eleje a törés miatt hiányzik.

(56) + Signum Benedicti archiepiscopi • + • Signum • Mauri episcopi • + • Signum • Clementi⁹¹ episcopi • + • Signum Lazari abbatis • (57) Signum • Gilconi comitis • + • Signum Zache comitis palatii • + • Signum⁹² Woiteh (58) comitis • (+ • Signum • Nicolai episcopi •)

(59) ANDREAS⁹³ [LOCUS SIGILLI] REX

(60) + • Signum • Lutouic • comitis • + • Signum • Irnei⁹⁴ comitis • + • Signum • Viti comitis • + Signvm (61) Martini comitis • + • Signum • Helie comitis • + • Signum • Andreę comitis • + • Signum • Fancel comitis • (62) + • Signum • Nane agasonis⁹⁵ • + • Signum • Cupan iudici(s)⁹⁶ • + • Signum • Preca infertoris⁹⁷ • + • Signum Celu minister⁹⁸ •

(63) Anno salutiferę incarnationis unici numinis celi septemplicis uniuersęque creationis⁹⁹ • Millesimo • L • V • feliciter • (64) regnante prefato uictoriosissimo • principe¹⁰⁰ • anno regni sui • VIII • & cum eo nobilissimo¹⁰¹ duce • B[ela] • conscriptum est hoc (65) priuilegium a beatissimo presule • N[icolao]¹⁰² • qui tunc temporis uicem procurabat notarii • in curia regali¹⁰³ • consignatumque manu regis (66) iam sepe prescripti • presentibus testibus (•)

---

⁹¹ Helyesen: „Clementis”.

⁹² A scriptor először a „signum” helyére a nevet írta, majd ezt kivakarva módosította „signum”-ra.

⁹³ Monogramma.

⁹⁴ A nevet kezdő *I* betűt későbbi kéz alakította *E*-re. E későbbi *E* alsó vízszintes eleme hiányzik, a felső és középső pedig nem magabiztos írásra, inkább bizonytalan kézvezetésű javításra vall.

⁹⁵ A végső, elhalványodott *s* betű talán még a scriptor kezétől származó toldás.

⁹⁶ Késői beszúrás.

⁹⁷ Az *f* áthúzása nem látszik. Egyes korábbi átiratok „insertor”-t közölnek, nem valószínű.

⁹⁸ Helyesen: „ministri”.

⁹⁹ A szakadás miatt az *n* második szára nem látszik.

¹⁰⁰ Az *n* első lába a varrás miatt nem látszik.

¹⁰¹ Az *m* és az *o* között szakadás, de a szó jól olvasható.

¹⁰² Az *N* sigla második szára a szakadás miatt hiányzik. A sor fölé egy 11–12. századi kéz beilleszti: „Nicolai”, majd egy későbbi kéz „Nicolao”-ra javítja.

¹⁰³ Az *r* lába a szakadás miatt nem látható.

[ADDITAMENTUM]¹⁰⁴

(1) De eclesiasticis¹⁰⁵ sanct[ę]¹⁰⁶ marię scilicet¹⁰⁷ & sancti aniani¹⁰⁸ rebus quia¹⁰⁹ r[e]fundere¹¹⁰ omnes¹¹¹ non potuimus¹¹² • subscripsimus autem hic • (2) VI • planetę • & VI • albę cum amictis¹¹³ & stolis • atque cum manipulis¹¹⁴ • <etiam>¹¹⁵ capi[d]ulum¹¹⁶ dalmaticę • & II • subtilia • I • curta¹¹⁷ (3) linea • calices¹¹⁸ aurei¹¹⁹ scilicet & tres •¹²⁰ duo candelabra argentea •¹²¹ Unum thuribulum¹²² aureum¹²³ • Et una crux ęrea deaurata • (4) Pallia¹²⁴ XII • Duo

¹⁰⁴ A hátoldalon olvasható függelék valószínűsíthetően az alapítólevél keletkezése után néhány évvel (1055–1060 között) íródott. „Az említett egyház szolgálatának méltó ellátásához szükséges felszerelések” leltárát tartalmazza, mely az oklevél bevezető részében történt említése ellenére hiányzik annak szövegéből. A függelék megemlíti továbbá a felsorolt adományokat utóbb kiegészítő veszprémi vásárvámot. A hátoldal teljes szövegét felülírta egy valószínűleg 18. századi kéz, olykor javításokat eszközölve, többször eltérő betűformákat, illetve mellékjeleket alkalmazva. Elképzelhető, hogy ettől a kéztől származik valamennyi — késői kéznek tulajdonított — javítás.

¹⁰⁵ Javító kéz egy második *c*-t szűrt be a sor fölé.

¹⁰⁶ GYÖRFFY GYÖRGY (1992) konjektúrája. A későbbi (talán 18. századi) kéz *-orum* abbreviációja téves egyeztetés. Alatta halványan talán *ę* látszik.

¹⁰⁷ Az átíró kéz a második *i*-re pontot tett.

¹⁰⁸ Az átíró kéz az *i*-kre pontot tett.

¹⁰⁹ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹¹⁰ Az átíró kéz nyomán az első Kaprinai-átírat konjektúrája. Az átíró kéz *e*-je alatt nem vehető ki az eredeti betű.

¹¹¹ Az *s* a hajtás miatt nem látszik.

¹¹² Az átíró kéz *p*-je eltérő betűformájú, az *i*-re pontot tett.

¹¹³ Az átíró kéz első *i*-je az eredeti szó *c*-jére került, erre az *i*-re pontot tett.

¹¹⁴ A *p* fölött rövidítés vagy nazális jele látszik, téves. Az átíró kéz az első *i*-re vízszintes vonást tett.

¹¹⁵ GYÖRFFY (1992) „et”-nek olvassa, nem valószínű. Az eredeti, elhalványodott írás talán „&iam” lehetett.

¹¹⁶ A szórészlet a hajtás és az összevarrás miatt hiányzik. Az *l* kései és halvány, az *i*-re a javító kéz pontot tett, a javítás is bizonytalannak tűnik, mintha az *u* valamely lábát is *i*-nek olvasta volna, ponttal látta el. GYÖRFFY (1992) olvasata: „capitulum”. Ha ez az olvasat helyes, a szó íráshibás. VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1997) inkább „capulum”-nak olvasná, ezt az íráskép nem támogatja.

¹¹⁷ Az *u* betűt az átíró kéz *o*-ra alakította, az *i*-re pontot tett.

¹¹⁸ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹¹⁹ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹²⁰ A pont alá egy későbbi kéz vesszőt húzott.

¹²¹ A pont alá egy későbbi kéz vesszőt húzott.

¹²² Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹²³ Az *a* betű eleje a hajtás miatt nem látszik.

¹²⁴ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

missales¹²⁵ • Vnum [no]cturnale¹²⁶ • Duo gradalia • Vna urna¹²⁷ argentea¹²⁸ • Vna scutella argentea • & salinum (5) argenteum • Vnum cocleare argenta¹²⁹ • Tapeacia¹³⁰ duo • Et baccinia¹³¹ duo • Adiunxit¹³² quoque piissimus¹³³ rex pro necessitate ecclesie atque fratrum (6) *bezprenensis* mercati tributum • <vide>lic&¹³⁴ suam partem in¹³⁵ cacabis & [u]ome[r]ibus¹³⁶ in¹³⁷ ydriis¹³⁸ • &iam¹³⁹ in omnibus ferramentis •

[INDICES]¹⁴⁰

(14) *fuc*¹⁴²

(23) *Gamas*¹⁴³

¹²⁵ Helyesen: „missalia”, vagy kiegészítendő: „libri”.

¹²⁶ Későbbi kéz „pastorale”-ra kívánta javítani. Az első két betűt *po* ~ *pa*-ra írta át, a *t* elé egy *s*-t szűrt, az *u*-t *o*-ra alakította. A javítás nem tökéletes, a törléseket nem végezte el.

¹²⁷ Az oklevélen eredetileg szereplő szöveg természetes napfényel megvilágítva kiválóan olvasható. A 18. századi felülíró kéz — nyilván az „urna” itteni jelentésének eltűnése miatt — a következőképpen javította „Anpula” („ampulla”, ma: „ampolna”) szóra: az „Vna” kezdőbetűjéből alakította ki a szókezdő *A*-t (ezt olvasták többen — köztük korábban magam is — XI-nek), az *n*-t átírva megtartotta, a két szó közötti helyre írta a *p*-t (előtte a fakszimilén is kivehető az „Vna” *a*-ja), az „urna” *u*-ját átírva szintén megtartotta, az *r*-re írta rá az *l* betűt, az *n*-ből alakított *a*-t, a szóvégi *a*-t pedig lehúzta.

¹²⁸ A *g* betűnek a hajtás miatt csak a lába látszik. A szóvégi *a* fölé egykorú kéz *a* betűt írt.

¹²⁹ Pontatlan egyeztetés. Utólag, 18. századi kéz által „argentum”-ra javítva. Helyesen: „argenteum”. A felülírás alatt látszanak az eredeti betűformák.

¹³⁰ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹³¹ Az átíró kéz az *i*-kre pontot tett.

¹³² Az átíró kéz a második *i*-re pontot tett.

¹³³ Az átíró kéz az első és a harmadik *i*-re pontot tett.

¹³⁴ A szó első négy betűje 18. kéz által átírva, az *i*-n vonás is látható, a másodikra pontot tett.

¹³⁵ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹³⁶ A 18. századi kéz felülírása miatt nehezen olvasható. Nem világos sem az eredeti szó, sem a felülírt. Az első Kaprinai-átírat emendálása: „commestibilibus”, ERDÉLYIÉ (1906): „comestibus”. A főszövegben ÉRSZEGI GÉZA (1993) konjektúrája. Az *m* után ugyanakkor mintha egy eredeti *s* látszana.

¹³⁷ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹³⁸ A többszörös nagyításon halványan látszik az *y*.

¹³⁹ Az átíró kéz az *i*-re pontot tett.

¹⁴⁰ A hátoldalon általában az előlap megfelelő szövegének magasságában szerepelnek egyes (feltehetően a később vitatott) birtokok és kiváltságok mutatói. Ahol külön nincs feltüntetve: 11. század végi írás, egyazon kéztől. (A mutatókon kívül későbbi levéltári azonosítók olvashatók még a hátoldalon.)

¹⁴¹ A sorok száma a hátoldalon eggyel több, mert az előlap első sora a hátoldalon két sornak felel meg.

¹⁴² Ugyanabban a sorban, mint az előlapon, de a sor elején áll.

¹⁴³ Két sorral feljebb került, mint az előlapon. A sor fölé és beljebb írva. 14. századi kéz írása.

- (28) *Privilegium*¹⁴⁴ *originale*¹⁴⁵
(30) *mortus*¹⁴⁶
(33) *in terrytorio tollene est villa* (34)¹⁴⁷ *fortody*¹⁴⁸
(44) *de tributu*¹⁴⁹ *Sumig*¹⁵⁰
(52) *de armento Regis*¹⁵¹ (53) *L • liberi eq[uorum]*¹⁵²

---

¹⁴⁴ A *g* lába nem látszik.

¹⁴⁵ Nem mutatóként szerepel, a sor fölé került. 14. századi kéz írása.

¹⁴⁶ A sor elején, kicsit fölötte. Pontosan azon a helyen olvasható, ahol az előlapon említik.

¹⁴⁷ A szó új sorban, a két sor között. A mutató pontosan azon a helyen áll, ahol az előlapon szerepel.

¹⁴⁸ A *d* hasa beszorítva az *o* és az *y* közé. 11. századi, de más kéz írása.

¹⁴⁹ Helyesen: „tributo”.

¹⁵⁰ Ugyanott, mint az előlapon, de egy sorral fölötte olvasható.

¹⁵¹ Ugyanott áll, mint az előlapon.

¹⁵² Az 53. sor egészen halvány.

3.3. A Tihanyi alapítólevél magyar fordítása

KRISZTUS. A SZENT ÉS OSZTATLAN HÁROMSÁG NEVÉBEN ANDRÁS, ISTEN MEGERŐSÍTŐ KEGYELMÉVEL A MAGYAROK LEGYŐZHETETLEN KIRÁLYA.

Mivel egynémely halandó — kinek akár tunyasága, akár bűnös nemtörődömsége következtében, de leginkább evilági elfoglaltságának hamar enyésző gondja miatt emlékezete többé-kevésbé eltompult — a könnyelmű feledékenységnek engedi át mindazt, amit látott és hallott, nem véve róla tudomást és nem emlékezve rá, ezért a tudós és bölcs emberek és atyáink¹⁵³ is jó néhányan alapos megfontolással, bölcs előrelátással és kitartó igyekezetük eredményeként felismerték, hogy szükséges az emlékezet számára írnokok keze által készített marandó írásműben megörökíteni mindazt, amit az emberi nem fiai mint kötelező érvényűt határoztak el, nehogy az foszladozó régisége okán későbbi korban élő utódaink idejére semmivé válhasson. Ha tehát ez elődeink szemében ilyen hasznosnak és jónak tűnt, tartsa valamennyi ma élő művelt ember még hasznosabbnak, és nagyon jó dolognak. Ezért tehát András, a legkeresztényibb jogarviselő, hatalmánál fogva elrendelte, hogy adományozásának írásbeli bizonyosságául feljegyeztessék mindaz, amit saját és felesége, fiai és leányai, továbbá minden élő és elhunyt hozzátartozója lelki üdvéért a Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló tiszteletére szentelt, a nép nyelvén *tichon*-nak nevezett, a *balatin* fölé magasodó helyen épült egyháznak adományozott, miként ezt a jelen oklevél sorra veszi, úgymint a megművelt és parlagon fekvő földeket, a szőlőket, a mezei gazdaságokat, a szolgákat és szolgálókat, a lovakat, ökröket, juhokat és disznókat, a méheket és ezek gondozóit, valamint az említett egyház szolgálatának méltó ellátásához szükséges felszereléseket. Átadta ugyanis a fent említett dicső király a nevezett helyet ott, azon a szigeten, ahol az egyház alapított, kijelölve annak határait, melyeket az alábbiakban jegyzünk fel. Körös-körül a tó van, továbbá egy sánc, ezt még a régiek alakították ki, és építették saját kezük munkájával; mindaz, amit ezek közrefognak: a halászóhelyek és a nádasok ide tartoznak. Ugyanezen a tavon van egy *petra* nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik. Tudja meg azt is mindenki, hogy mindaz, ami ezen a szigeten található: a cserjések, a kaszáló, és — a szőlőkön kívül — minden ide tartozik. A királyi rétek pedig, melyek a szigethez legközelebb fekvő falu mellett terülnek el,¹⁵⁴ szintén ehhez az egyházhhoz tartoznak. Egy rév is van ugyanezen a tavon, mely

---

¹⁵³ Értsd: „királyelődjeink”.

¹⁵⁴ A pontatlan egyeztetés miatt a mondatrészlet a következőképpen is értelmezhető: „melyek az ezen a szigeten fekvő legközelebbi település mellett terülnek el”, ahogyan II. András 1211-es megújító oklevelében, a Tihanyi összeírásban is szerepel.

hasonlóképpen ide tartozik. A fent említett tóból kifolyó **fuk** nevű kis patakon pedig van egy hely, ahol az emberek át tudnak kelni, olykor csak a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is, ez a hely is ide tartozik. Egészében hozzá tartozik egy másik, ugyanezen tónál kezdődő **huluoodi** nevű terület is, továbbá mindaz, ami ettől a **huluoodi**-tól a kis hegyig, majd innen **turku** taváig található, mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti. Ez a terület tovább a **zakadat**-ig, majd a nagy útig, innen az **aruk** szögig,¹⁵⁵ azután egészen a **seg**-ig, majd tovább **ursa**-ig, innen pedig a nagy tóig terjed. Van emellett egy másik, szintén ide tartozó, szénakaszálásra kiválóan alkalmas terület a **zilu kut** és a **kues kut** között. Egy szénakaszálásra használható másik, **kert hel** nevű terület is hasonlóképpen ide tartozik. A fent említett egyházhoz tartozik továbbá az a terület is, amely szintén a **bolatin** tónál kezdődik, s amelynek az elnevezése **koku zarma**. Ez a **keuris tue** felé vezető nagy útig terjed, innen pedig ismét visszatér a már gyakran emlegetett tóhoz. Mindaz pedig, ami ezen határokon belül¹⁵⁶ található, akár szigetek, akár szénakaszálásra alkalmas földek, akár rétek, kétségkívül ennek az egyháznak a birtokai. Mindezek mellett ennek az egyháznak a szolgálói is ide tartoznak földjeikkel és halászóhelyeikkel együtt, amelyeket korábban másokkal együtt közösen birtokoltak. Jó néhány körös-körül fekvő csalitot pedig saját tisztviselőinek¹⁵⁷ kezével jelöltetett ki Isten házának tulajdonául az említett király. A **seku ueieze** és a révhez vezető út között található halászóhelyek és nádasok is ugyanezen egyházat illetik. Mindazok mellett, amikről fentebb említést tettünk, van egy további terület ugyanazon **bolatin**-on, a **putu uueieze** és **knez** között, mely a szentegyházhoz tartozik halászóhelyeivel és nádasaival együtt. Ezekon kívül van egy **lupa** nevezetű terület, ahol különböző fajú fák találhatók, kaszálóval és rétekkel, ezek terméseikkel együtt ezt az egyházat illetik, valamint az ezek körül fekvő három, szénakaszálásra nem kevésbé alkalmas hely is ide tartozik. Másutt van egy falu, melyet **gamas**-nak hívnak, ebben a fent említett egyháznak földje van, melyet két út fog közre: közülük az egyiknek **ziget zadu** a neve, a másik a nagy út, s mindkettő Szent Kelemen egyházánál végződik. Az itteni erdő pedig, mely korábban a királyé volt, a körülötte [fekvő mezőkkel és völgyekkel együtt], a fent említett egyházhoz tartozik azok kivételével, melyekről fentebb nyilvánvaló említés történt. Egy másik terület is van, amelyet **gisnav**-nak neveznek, ennek a következők a hatá-

---

¹⁵⁵ A különírás a szórvány kiemelhetőségét szolgálja.

¹⁵⁶ Az *infra* praepositio itt az *intra* jelentésében szerepel.

¹⁵⁷ A *minister* az uralkodónak közvetlenül alárendelt, a *comes*-nél alacsonyabb rangú hivatalnok, egyben méltóság. E tisztviselők megbízatásukat közvetlenül a királytól kapták. Közelebbről nem szabályozott feladat- és hatáskörük a közigazgatás minden területére kiterjedhetett. Elsősorban adminisztratív szolgálatokkal és bíraskodással voltak megbízva, illetve a király kiküldötteiként (*missus*, nálunk *nuncius*), annak ércbillogjával intézkedtek (*bilocus* > *billogos*), ezenkívül a király személyes tanácsadói is lehettek.

rai: a *fizeg* mellett a *munorau kereku*, aztán *uluues megaia*, továbbmegy a *monarau buku[r]rea*, innen a *fizeg azaa*-hoz, majd a *fyzeg*-en túl a *brokinarea*, innen az országútig, mely egészen a *kurtuel fa*-ig visz, ezután pedig a *hurhu*-ig, innen egy másik útig, mely ismét a *monarau kerekv*-höz vezet. Mindaz pedig, amit ezek a határok körbezárnak, [a szőlők kivételével] a már említett egyházhoz tartozik. Van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett terület, melynek határa a *sar feu*-től indul az *eri iturea*, innen az *ohut cutarea*, majd a *holmodi rea*, ezután a *gnir uuege holmodia rea*, innen tovább *mortis uuasara kuta rea*, ezután a *nogu azah fehe rea*, innen a *ca(s)telic*-ről¹⁵⁸ *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*. Ezek mellett másutt¹⁵⁹ van még egy falu, amelyet *fortudi*-nak hívnak, ebben ugyanezen egyháznak szántóföldje van, amelyet a következő határok szegélyeznek: a nagy út, ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher*-ig, innen az *aruk fee*-ig, tovább a *luazu holma*-ig, azután a *kaztelic*-re vezető útig. Mindaz, amit ezek a határok körbezárnak, hasonlóképpen a fent említett egyházhoz tartozik. Egy másik helyen van egy terület, egy szántóföld rétekkkel, melyeket hasonlóképpen a király tisztviselői jelöltek ott ki. Ezzel a birtokkal határos¹⁶⁰ egy erdő, mely *ecli*¹⁶¹ révénél kezdődik, elnyúlik *fidemsi*-ig, ezután a nagy útig, amely az *aruk tue*-hez vezet, innen pedig *petre* fejéig,¹⁶² azután elér a *bagat mezee*-ig, majd innen az *asauuagi*-hoz. Ebben az erdőben található jó néhány kicsiny halastó is, ezek mind az említett egyházéi, három kivételével, melyek közül kettő a királyé, a harmadik pedig a Szent Mihály egyházé. Az *opoudi* és a *lopdí* a királyéi. Ha pedig vannak ugyanitt termő és nem termő fák, ugyanezen egyházhoz tartoznak. Mindazok mellett, amiket az előzőekben feljegyeztünk, van egy lólegeltető hely, amelynek határa *u[g]rin baluuana*-nál a keleti oldalon kezdődik, majd folytatódik az *aiu*-ig, ezután az *eleuui humuk*-ig, innen a *harmu ferteu*-ig, azután eljut a *ruuoz licu*-hoz, innen a *[h]armu hig*-ig, innen *iohtucou*-ig, ezek után a *babu humca*-ig, innen pedig az *oluphelr[e]a*, azután a *cuesti*-ig, innen átmegy annak a víznek a közepén, melyet *culun*-nak neveznek,

¹⁵⁸ Tulajdonképpen: „(az egyik irányban) *castelic*-ra és (a másik irányban pedig) *feheruuaru rea*”.

¹⁵⁹ Ha az *alias* szövégi *s-e* tollhiba: „Ezek mellett van még egy másik falu”.

¹⁶⁰ Az *infra* praepositio valószínűleg elsődleges jelentésében áll: ’alatt’, illetve földrajzilag ’után, mellett, határában’ (ugyanígy HOLUB JÓZSEF és ÉRSZEGI GÉZA [1992]). Elvben elképzelhető lenne az *intra* jelentésében (vö. 156. jegyzet): „Ezen birtok határain belül” (így ERDÉLYI LÁSZLÓ [1908]), ez azonban kevésbé valószínű. Ebben az esetben ugyanis a leírás feltehetően a teljes birtok határpontjait adná meg, nem lenne értelme a bennfoglalt birtokrész határait körülírni. Másfelől az erdő maga is határos idegen birtokkal (*bagat mezee*), így minden bizonnyal nem belső birtokrész.

¹⁶¹ Ha esetleg nem magyar szórvány, az emendált szövegvariáns fordítása: „a lórévnél”.

¹⁶² Ha a *petre* itt nem magyar szó, a szó szerkezet fordítása: „a kőfejig” (ahol a *kő* ’kőszál, kötőmb, kőhegy’) vagy elliptikusan: „a Kő-völgy kezdetéig”.

ahonnan tovább a *fekete kumuc*-ig, innen pedig a *fuegnes humuc*-ig, azután a *cues humuc*-ig tart, ezek után elér a *gunusara*-ig, innen egészen a *zakadat*-ig, majd tovább a *serne holma*-ig, ezek után ahhoz az *aruk*-hoz, mely egészen a *baluuan*-ig vezet. Minden, ami ezeken a helyeken található, úgymint cserjések, nádasok, rétek, Isten ezen házához tartoznak. Mindazzal együtt, ami már fentebb megíratott, a jó király ennek a szentegyháznak adományozta a *sumig*-i vásárvám harmad részét, és ezzel együtt hasonlóképpen a harmadrészt *thelena*-ban, a révvel és a vámmal.¹⁶³ Átadta még *segisti* tavát is. Az istenszolgálat buzgó és fáradhatatlan végzésére, továbbá az istendicséret biztosítása és a szentek tiszteletének ápolása végett egy szerzetesi közösséget hívtunk meg erre a helyre, amely közösség számára királyi bőkezűséggel gondoskodtunk mindarról, amire élelmük, italuk és ruházódásuk tekintetében szükségük lehet, hogy Isten szolgálataiban ne lanyguljanak, és ne kényszerüljenek azt szüneteltetni. Idők múltán pedig nehogy bármiféle vádaskodást legyenek kénytelenek elszenvedni mindarra vonatkozóan, amit Krisztus iránti tiszteletből, illetve az ott élők és a nekik szolgálók fenntartására az említett egyház rendelkezésére bocsátottunk, a jelen oklevélre a jegyző keze mindent külön-külön feljegyzett. Van tehát 20 ekealja föld 60 háznéppel,¹⁶⁴ 20 szőlőműves szőlőkkel, 20 lovas szolga, 10 halász, 5 lovász, 3 gulyás, 3 juhász, 2 kanász, 2 méhész, 2 szakács, 2 varga, 2 kovács, 1 aranyműves, 2 ács, 2 molnár malmukkal, 1 esztergályos, 1 ruhamosó, 1 tímár, 10 szolgáló, mindezekon kívül 34 ménlő hozzájuk rendelt kancákkal,¹⁶⁵ 100 tehén, 700 juh, 100 sertés, 50 kas méh. Ezenkívül a szerzetesek szükségletére a királyi ménesből évente 50 csikót rendeltünk átadni. Mindent egybevéve tehát az egyház szolgálainak a száma 140 háznép. Mindezeket szabad adományozással bocsátottuk a fent említett monostor rendelkezésére, és átok terhe alatt tiltjuk meg, hogy bárki az elkövetkezendő időkben ezekből bármit csalárdul elvenni vagy visszavonni merészeljen. Ha pedig valaki mégis akadna, aki bűnös szándéktól elcsábulva az ezen oklevélben foglaltakat megszegné, mint kiközösítettet sújtsa Isten örök büntetése, és kényszeríttessék 12 font arany megfizetésére. S hogy ezen írás kötelező érvényűen és sértetlenül fennmaradjon, pecsétünk rátételével jelöltük meg, és átadtuk híveinknek megerősítés végett.

+ Benedek érsek jele. + Mór püspök jele. + Kelemen püspök jele. + Lázár apát jele. + Gilkó ispán jele. + Zache¹⁶⁶ nádor jele. + Woiteh ispán jele. (+ Miklós püspök jele.)

---

¹⁶³ A vám ismételt említése tautológia.

¹⁶⁴ A *mansio* az 'egy háztartásban élő családtagok összessége'. 'Telek, ház' jelentése itt kevésbé valószínű.

¹⁶⁵ Más értelmezés szerint esetleg: „34 hírnök (küldönc) alájuk rendelt lovakkal”, mely az „equabus” ’kancákkal’ nőnemű alak miatt problémás.

¹⁶⁶ Vagy: „Zacha”, ha az oklevélben szereplő alak latinos genitívus.

ANDRÁS

[A PECSÉT HELYE]

KIRÁLY

+ Lutovic ispán jele. + Irnei ispán jele. + Vid ispán jele. + Márton ispán jele.
+ Illés ispán jele. + András ispán jele. + Fancel ispán jele. + Nane¹⁶⁷ lovász jele.
+ Cupan bíró jele. + Preca asztalnok jele. + Celu minister jele.

Ez az adománylevél a hétszeres mennybolt és az egész teremtés egyetlen Istene üdvhozó megtestesülésének 1055. évében, a fent nevezett legyőzhetetlen fejedelem boldog uralkodásának idején, midőn a trónon társa a legnemesebb B[ela] herceg volt, uralkodásának 9. évében íratott a boldogságos¹⁶⁸ főpap, M[iklós] által, ki ez időben a királyi udvar jegyzői tisztét látta el, és tanúk jelenlétében hitelesített a fentebb már gyakran említett király saját keze által.

[AZ OKLEVÉL HÁTOLDALA]

Mivel a Szűz Máriának és Szent Ányosnak szentelt egyház felszerelését részletezni nem állt módunkban, ide csatoltuk: 6 miseruha és 6 miseing vállkendőkkel és stó lákkal, továbbá kézkendőkkkel¹⁶⁹ együtt, egy öltözet dalmatika,¹⁷⁰ 2 alszerpapi tunika,¹⁷¹ egy lenvászón oltárterítő, aranykehelyből három, két ezüst gyertyatartó, egy arany füstölő, egy rézből készült aranyozott kereszt, 12 liturgikus köpeny,¹⁷² két misekönyv, egy nokturnálé,¹⁷³ két graduálé,¹⁷⁴ egy ezüst vizeskancsó, egy ezüst tálka,¹⁷⁵ egy ezüst sótartó,¹⁷⁶ egy ezüst kanálka, két szőnyeg és két szenteltvíztartó medence. Hozzátette még a legkegyesebb király az egyház és a szerzetesek szükségletére a *bezpren*-i vásárvámból saját részét, úgymint főzőedényeket, ekevasakat, víztartó edényeket és mindenféle egyéb vaseszközöket.

---

¹⁶⁷ Vagy: „Nana”, ha az oklevélben szereplő alak latinus genitivus.

¹⁶⁸ A korban egyenértékű a *sanctissimus* 'legszentebb, szentséges' jelzővel.

¹⁶⁹ A *manipulus* eredetileg izzadtságtörölő kendőként szolgált, mely később (a 6. és 9. század között) a miseruha bal karra erősített díszes részévé vált.

¹⁷⁰ A *dalmatica* a szerpapok liturgikus öltözete. A *capidulum* (itt jelzői szerepben) eredetileg 'fejfedő', a régi egyházi szóhasználatban a felsőruhán a fej számára kivágott lyukat jelenti. Később egyfajta szűk, rövid, ujjas ruhafajta, melybe ezen lyukon kellett belebújni.

¹⁷¹ Ebben az időben az alszerpapok egy kevésbé ünnepélyes, szűkebb és rövidebb ruhát viseltek, később az ő öltözetük is a dalmatika lesz.

¹⁷² A szerzetesek általános liturgikus öltözete.

¹⁷³ A szerzetesek közös imádságának (zsolozsma) éjszaka végzendő részét tartalmazó liturgikus könyv.

¹⁷⁴ A mise közösen énekelt változó részeit tartalmazó liturgikus könyv.

¹⁷⁵ A mai *paténa*, amelyre a kenyeret (ostyát) helyezik.

¹⁷⁶ A szenteltvíz készítéséhez használt szentelt só t őrizték benne.

[A HÁTOLDAL MUTATÓI]

fuc

Gamas

Eredeti adománylevél

mortus

*tollena*¹⁷⁷ területén fekszik *fortody* falu

a *Sumig*-i vámról

a királyi ménesből 50 csikó

---

¹⁷⁷ A latinos genitivusi alakból.

3.4. A Tihanyi alapítólevél fontosabb átiratai és fordításai

a) Kézírtos átiratok az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában

1. HEVENESI = Collectio Hevenesiana X. 231–4.
2. KAPRINAY¹ = Collectio Kaprinayana LXIV. 36–43. [A hátoldal szövegével.]
3. KAPRINAY² = Collectio Kaprinayana LXIV. 304–12.

b) Nyomtatásban megjelent fontosabb átiratok

1. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844. I, 388–94. (Elektronikus kiadások: *Codex Diplomaticus Hungariae*. Bp., 2004; *Magyarország középkori digitális okmánytára. Collectiones digitales diplomaticae Hungariae*. Bp., 2005; *Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. Digital archives of medieval Hungary*. Bp., 2008.)
2. ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906, 1908), *A tihanyi apátság kritikus oklevelei*. Értekezések a történeti tudományok köréből XXI/3. sz. Bp. 21–32. = ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701*. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 10. Bp. 487–95. [A hátoldal szövegével.] (Elektronikus kiadás: *Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei*. Nagykanizsa, 2001.)
3. *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929. (Hasonmás kiadás. Bp., 1995.) 19–25.
4. BÁRCZI GÉZA (1951), *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. sz. Bp. 8–12. = MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI (1980), *Magyar nyelvemlékek*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Bp. (Vö. még: *Tündér Tihany*. Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Bp., 1992. 5–13. [BÁRCZI alapján, sok hibával.]
5. MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp. 6, 8. [Részlet.]
6. GYÖRFFY GYÖRGY (1992), *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp. 149–52. [A hátoldal szövegével.]
7. ÉRSZEGI GÉZA (1993), Latin szöveg. In: *A tihanyi alapítólevél*. Szerk. SZ. FARKAS ARANKA. Veszprém. 1–4.
8. GYÖRFFY GYÖRGY (1994, 1997), *Chartae antiquissimae Hungariae: ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Monumenta medii aevi. Bp. 17–20. = *Árpád-kori oklevelek. Chartae antiquissimae*

Hungariae 1001–1196. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1997. 21–4. [A hátoldal szövegével.]

9. ÉRSZEGI GÉZA (2004), *A tihanyi alapítólevél*. Második, bővített kiadás. Tihany. 1–4, 9. [ÉRSZEGI 1993 a hátoldal szövegével kiegészítve.]
10. SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), *A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átírás jegyzetekkel*. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Panonhalma, 2005. 47–55.
11. ÉRSZEGI GÉZA (2007), *A Tihanyi alapítólevél latin szövege*. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 53–6. [A hátoldal szövegével. ÉRSZEGI 2004-től több ponton eltérő átírat.]

c) A Tihanyi alapítólevél fordításai

1. ERDÉLYI LÁSZLÓ fordítása (1908). In: ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701*. A panonhalmi Szent Benedek-rend története 10. Bp. [Értelmező fordításrészletek az egyes birtokok leírásánál.]
2. HOLUB JÓZSEF fordítása (1956). [Részlet.] In: MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp. 7, 9.
3. Fordító feltüntetése nélkül (1978). [Részlet.] In: *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I*. Szerk. K. BALOG JÁNOS. Szekszárd, 1978. [Az első fejezetet írta ÉRSZEGI GÉZA.]
4. Fordító feltüntetése nélkül (1984). [Részlet.] In: *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból I*. Szerk. BOLLA ILONA–ROTTLER FERENC. Nyolcadik, változatlan kiadás. Bp., 1984. [Első kiadása: Bp., 1967.]
5. Fordító feltüntetése nélkül (1992a). [Feltehetően HOLUB JÓZSEF–ÉRSZEGI GÉZA fordítása, illetve ez alapján készült fordítás.] In: *Tündér Tihany*. Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Bp., 1992. 5–13. [A hátoldal szövege nélkül.]
6. HOLUB JÓZSEF–ÉRSZEGI GÉZA fordítása alapján készült fordítás (1992b). In: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. 1000–1530*. Főszerk. TARNAI ANDOR, szerk. MADAS EDIT. Bp., 1992. 19–21. [A hátoldal szövege nélkül.]
7. HOLUB JÓZSEF–ÉRSZEGI GÉZA fordítása (1993). In: *A tihanyi alapítólevél*. Szerk. SZ. FARKAS ARANKA. Latin szöveg és utószó: ÉRSZEGI GÉZA. Veszprém, 1993. 1–4. [A hátoldal szövege nélkül. HOLUB–ÉRSZEGI 1992a fordításától számos ponton eltérő szöveg.]
8. HOLUB JÓZSEF–ÉRSZEGI GÉZA fordítása. A hátoldalt fordította: VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1997). In: *Árpád-kori oklevelek. Chartae Hungariae antiquissimae 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1997. 106–109. [Az alapítólevél előlapjának fordítása: HOLUB–ÉRSZEGI 1993.]
9. HOLUB JÓZSEF–ÉRSZEGI GÉZA fordítása (2004). A hátoldalt fordította: ÉRSZEGI GÉZA. In: ÉRSZEGI GÉZA, *A tihanyi alapítólevél*. Második, bővített ki-

- adás. Tihany, 2004. 1–4, 9. [Az alapítólevél előlapjának fordítása: HOLUB–ÉRSZEGI 1993.]
10. SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele: magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
  11. ÉRSZEGI GÉZA (2007), A Tihanyi alapítólevél magyar fordítása. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 57–60.

4. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak elemzése

Az alábbiakban a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait az egyes birtokok szerint haladva tekintem át. Ettől a rendtől csak abban az esetben térek el, ha azt a nyelvi magyarázatok összefüggései, kapcsolatai indokoltá teszik.

4.1. *tichon*

Az apátságnek nevet adó *tichon* település és félsziget (az alapításkor talán még sziget) nevének etimológiája alapvetően megnyugtatónak tűnik, bár kisebb gondok azért felmerülnek vele kapcsolatban is. BÁRCZI azt mondja róla, hogy „egy szláv eredetű *tichon* személynévből keletkezett helynév” (1951: 13). Ehhez KISS LAJOS hozzáteszi azt — amit BÁRCZI közvetlenül nem fogalmazott meg —, hogy a helynév „magyar névadással” keletkezett (FNESz. *Tihany*). ZELLIGER pedig még nagyobb hangsúllyal emeli ki, hogy noha a településnév alapjául szolgáló személynév szláv eredetű, a helynév esetében „a névadó közösség a magyar volt” (2005: 22). E vélemény mondhatni általánosan elterjedtnek tekinthető a magyar kutatók körében, ám más lehetőség is felmerült a név magyarázatára.

KNIEZSA ISTVÁN a Balaton vidékét mint gazdag szláv eredetű helynévkincs-csel rendelkező területet mutatta be, s ennek során a Tihany (és a Paloznak) névről úgy szólt, mint amelyek „szláv eredetű puszta személynévből képzett helyneveknek látszanak, tehát magyar helyadáson [sic!] is alapulhatnak” (1938: 429, az én kiemelésem: H. I.). A másik, implicit módon jelzett elképzelése szerint nyilvánvalóan a szláv helynévadás körében is megragadható a név keletkezése. KRISTÓ GYULA viszont már áthelyezett hangsúllyal említi e két lehetőséget: „Szláv köznévi eredetű (...) magának a monostornak, *Tichonnak* a neve ('csendes'), de felmerült szláv személynévi eredete is.” (2000: 23). Itt közvetlenül már szó sem esik a névadás magyar jellegéről. Legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN nagyon határozottan foglalt állást a helynév szlovén eredete mellett: szerinte a nevet a Dunántúlon élő szláv népesség a 9–10. században vagy még korábban adhatta, s e helynevet aztán a magyarok változtatás nélkül vették át (2006: 168–9).

Az első és legfontosabb kérdés a *Tihany* helynév eredetével kapcsolatban tehát úgy fogalmazható meg, hogy a településnév szlávok által adott, szláv közből való névnek tartható-e, vagy a szlávban a megfelelő köznéből csupán a személynév jött létre, s a helynév ebből származtatható. A különbségtételt na-

gyon fontosnak kell tartanunk, mert ez utóbbi esetben a helynév magyar névadók nyelvi tevékenységére utalhat. A személynévek képző és összetételi utótag nélküli helynévi alkalmazása a kérdéses korban ugyanis nem volt használatban a szláv nyelvekben, e névadási szokás a honfoglalást követően a Kárpát-medencében feltűnő népek közül a magyarok mellett csakis a törökségi népeket jellemezte (KISS L. 1996: 444–5, BENKŐ 1998a: 117).¹

A Kárpát-medence területén a régiségből négy *Tihany* vagy ehhez kapcsolható helynevet ismerünk. Az itt vizsgált megnevezés mellett az Árpád-korból adatolható a Kassától északra fekvő, később Hernádtihanynak nevezett település neve is: 1263/1264: *Tehan*, 1351: *Thyhan* (Gy. 1: 151, Cs. 1: 219 és 313), amely eredetileg Abaúj vármegyében feküdt, de később Sáros megyéhez is számították. A 15. századból való a Rimaszombat melletti Tihany puszta (Gömör vm.) első előfordulása: 1430: *Thehan* (Cs. 1: 148), a név később *Tehany*, *Tyhan* formában is szerepel (ILA 1944–1976: IV, 119). E nevek az első szótagi *i*-t tartalmazó adatok mellett *e*-vel is előfordulnak, így — az ómagyar korban lezajlott hangváltozási tendenciákat is figyelembe véve — minden bizonnyal ebbe az etimológiai körbe sorolható a legkorábban csak a 15. század végéről adatolható szerémségi *Thehan* birtok is (1477–8, Cs. 2: 254), amelynek újabb kori adatait nem ismerjük.

MELICH a Balaton melletti és az abaúji–sárosi hely nevééről — ez utóbbi eltérő alakváltozatai alapján — azt mondja, hogy „nem egy eredetűek” (1925–1929: 402). Ezt látszik elfogadni KISS LAJOS is, aki Hernádtihany régi *Tehan* változatát egy helynévből kikövetkeztetett cseh *Těchan személynévvvel hozza kapcsolatba, míg Tihanynál forrásként a régi magyar *Tichon* személynévet említi, amelyet a cseh *Tichoň* személynévvvel vet össze (FNESz.). Megítélésem szerint e kettős névvonatkoztatás feltevése fölöslegesen bonyolítja meg az eredeztetés ügyét, mivel a zártabb és nyíltabb formák hangtörténetileg minden gond nélkül megfeleltethetők egymásnak ugyanúgy, mint ahogyan a szóvégi *-n ~ -ny* is, s a különböző változatok csupán a hangfejlődési lehetőségek olykor csak átmenetileg megjelenő eltérő megvalósulásait mutatják. Hasonló jelenségre a helynevek egész sorából igen bő példatárat állíthatnánk össze.

A *Tihany* helynév személynévi háttéréül szláv személynévi példákat szokás felhozni (vö. pl. FNESz.), amelyet a szláv *tichъ* 'csendes' tőből *-oní* becéző képzővel alakult formának tartanak (BÁRCZI 1951: 13). Egy magyar helynév eredetének személynévi háttérét nagy mértékben megerősíti, ha az adott személynév a középkori magyarországi forrásokban is előfordul. Az Árpád-korból azonban

---

¹ A fenti megállapítás érvényességét korábban több, főleg szláv kutató megkérdőjelezte ugyan, ám az e körül kibontakozott vita kétségtávolan igazolta a tétel helyességét, és a ma mérvadónak tekinthető névtani irodalom egyöntetűen ezt a felfogást vallja. Ezért a polémiára és az ebben felhozott perdöntő érvek bemutatására itt nem látom szükségesnek kitérni.

csak egyetlen ide vonható adatot ismerünk (vö. ÁSz.): a Tihanyi összeírás 1211-ben Aszófőről említ egy *Tichon* nevű földművest (ERDÉLYI 1908: 505). Mivel azonban Aszófő éppen Tihannal szomszédos település, felmerülhet az a kérdés is, hogy a személynév nem a helynévből való-e? Az összeírás aszófői személynévei jórészt magyar eredetűnek tűnnek, ami inkább a helynévi származás lehetőségét erősíthetné. Hasonló esetet mutat be KISS LAJOS Hernádtihanyról szólva: egy 1427-ből való *Techan* személynévet feltehetően másodlagosnak mond a megfelelő helynévhez képest (FNESz.). Az esethez analógiául szolgálhat a Szent László korára hamisított veszprémi oklevélnek (+1082/1350) az egyik névemlítése is: a Faddon (in predio *Fotud*) is birtokos püspökség őszödi birtokán *Fotud* nevű szőlőműves szerepel (DHA 1: 239–40), akinek a neve esetleg a másik helyről való származásra utalhat. Meg kell említeni azt is, hogy az utóbbi időben BENKŐ LORÁND többször is figyelmeztetett annak a veszélyére, hogy a középkori személynévi — helynévi azonosságok esetében a névadás irányát illetően (a valóban nagy többségű példák ellenére) mechanikusan mindig a személynév elsődlegességét állapítsuk meg, mivel az ellentétes irányú folyamatra is számos példát találunk (BENKŐ 1998a: 44, valamint 2002: 13, 103). Esetleg a *Tihany* személynévhez kapcsolható még a Sopron megyei *Thyhonfalwa* településnév előtagja is (1507-ből, Cs. 3: 664), bár CSÁNKI a nevet a Tiván családdal hozza összefüggésbe.

Hogyan áll ezzel szemben a *Tihany* helynév közvetlen szláv származtatásának a lehetősége? A szláv névkutatásban alapvető kézikönyvnek számító munkájában VLADIMÍR ŠMILAUER a *tichъ* 'still, leise, ruhig; csendes' melléknevet a szláv helynévkinccs alapszókészletébe tartozóként mutatja be (1970: 181), ám ennek *-(o)n* ~ *-(o)nb* képzős alakját egyetlen létező szláv nyelvből sem említi, sőt e formánst a szláv helynévképzők között sem sorolja föl (27–32). A forrásokból *Tichon* vagy ezzel hangtanilag összekapcsolható szláv helynevet én magam sem ismerek. Mindezen körülmények arról tanúskodnak, hogy a helynévnek a szakirodalomban felmerülő közvetlen szláv származtatását kellő érvekkel nem tudjuk alátámasztani.

A fentieket összegezve az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az alapítólevélben szereplő *tichon* korabeli ejtismódja [*tiχon(y)* ~ *tiχan(y)*] formában rekonstruálható.² A *Tihany* helynév közvetlen szláv származtatása morfológiai akadályok és közvetlen névpárhuzamok híján nem támogatható. A helynév személynévből való alakulása azonban — annak ellenére, hogy a személynév magyarországi középkori előfordulása a helynévhez képest akár másodlagos is lehet — a személynév megbízható szláv eredeztetését is figyelembe véve nagy valószínűséggel állítható. Ebből névtipológiai érvek alapján — mivel a személynévek alap-

---

² A lehetséges olvasatok megadásában nem törekszem teljességre, mivel munkámnak nem központi célja az alapítólevél szórványainak tüzetes hangtörténeti elemzése.

alakban való helynévi használata az adott korban a magyarral érintkező nyelvekből (a török kivételével) egyáltalán nem mutatható ki — magyar nyelvű névadó népeiségre következtethetünk. A névadásnak a 11. század közepét megelőző pontosabb idejét nyelvészeti eszközökkel megállapítani azonban nem tudjuk. FEHÉRTÓI KATALIN a név mellett az oklevélben egyedül itt szereplő *uulgo dicitur* alapján arra következtet, hogy 1055-ben a nép nyelvén csakis olyan név élhetett, amely már jóval korábban keletkezett (2006: 169). Ez az oklevelekben szokásos formula nézetem szerint azonban nem alkalmas arra, hogy használata alapján a névkeletkezés idejére vonatkozó, messzire vezető megállapításokat tegyünk. A kifejezés természetesen a névnek az ott élők nyelvén való meglétére utal, ám egy-egy helynév szűkebb körben, adott névhasználói közösségben viszonylag rövid idő alatt is ismertté tud válni.

A fentiekhez emellett még azt is hozzá kell fűzni, hogy a helynév valószínű alapjául szolgáló személynév szláv nyelvi eredete a nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából nem vehető figyelembe. A személynévek nyelv- és etnikumjelölő szerepének igen szövevényes problematikájára itt sajnos nincs mód kitérni, azt azonban le kell szögezni, hogy a 10–11. században a magyarság körében nemcsak magyar közszavakból alkotott megnevezések voltak használatban, hanem idegen (főleg török és szláv) eredetű, s ennek megfelelően szemantikailag motívátlan nevek is. Mindezek alapján jogosnak tartom azt a megállapítást, mely szerint „a személynévi etimon önmagában nem határozhatja meg viselője nyelvét, még kevésbé etnikumát” (BENKŐ 1998a: 46).

4.2. *balatin* ~ *bolatin*

A Balaton neve háromszor fordul elő az alapítólevélben: „tichon super *balatin*”, „ab eodem lacu *bolatin*”, „in eodem *bolatin*” formában. Etimológiájának alapja régóta tisztázva van: a magyarba valamely szláv nyelvből került át, az átvett szláv alakot *Blatъnъ formában rekonstruálják. Többnyire azonban kérdésesnek tartják, hogy ez a melléknévinek mondott forma egy *Blatъnъ gradъ 'Mocsárvár' vagy pedig egy *Blatъnъ jezeryъ 'mocsaras, sáros tó' szerkezetből származtatható-e (FNESz.). KISS LAJOS szerint a magyarba egy ilyen szerkezetnek az „elülső néveleme kerülhetett át” (i. h.). E részletkérdés eldöntése ugyan elsősorban a szláv onomasztika ügye, de mint látni fogjuk, a magyar átvétel sem teljesen független tőle, ezért érdemes röviden kitérni a problémára.

Az etimológia szerint a *blato* 'mocsár' szóhoz az összlávban az *-bnъ* melléknévképző járult (vö. MELICH 1910: 64, EtSz. *Balaton*), emiatt szokás elsődleges formaként a fenti jelzős szerkezeteket feltenni. Csakhogy a szláv nyelvekben az *-bnъ* nemcsak melléknév-, hanem főnévképzői szerepben is előfordul, mégpedig jellegzetes helynévképző formánsként (ŠMILAUER 1970: 28–9). Ez a szerepe nyilvánvalóan ugyanúgy másodlagosan alakult ki, mint ahogyan a magyar *-s* képzőnek az eredeti melléknévképzői funkciója mellé létrejött, és már az óma-

gyar korban létezett főnévképzői, sőt szűkebb helynévképzői szerepe is (SZEGLŐ 1991: 255). Ebből adódóan — mint ahogyan az *Árpás* típusú helynevek magyarázatában sem indokolt egy elsődleges jelzős szintagma (pl. *Árpás föld*) feltételezése — a **Blatъnъ* esetében sincs közvetlenül szükség egy ilyen kiinduló szerkezet felvételére.

A Tihanyi alapítólevél *bolatin* ~ *balatin* adatai kétségkívül magyar nyelvhasználókra utalnak, mivel az eredeti szláv alakban található szókezdő *bl-* más-salhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva (vö. NYIRKOS 1993: 39). Mivel a szláv név az eredeti *â*-val kerülhetett át a magyarba, az első szótagba kerülő magánhangzó is ugyanilyen lehetett, amit a *balatin* lejegyzés is mutat. Az első szótagban kétszer feltűnő *o* betű a klasszikus hangtörténeti elemzés szerint viszont már az *â* labializálódott voltára utal, azaz labiális *a* hangot jelöl (BÁRCZI 1951: 101, E. ABAFFY 2003: 325). E magyarázat szerint a név oklevélbeli előfordulásai azt mutatják, hogy hangtani szerkezete — az *a* – *â* hangokat ezúttal nem tekintve — még nem nyerte el későbbi-mai jellegét, mivel a harmadik szótagbeli *i* itt még nem cserélődött fel az előreható hasonulás eredményeképpen veláris magánhangzóval (vö. E. ABAFFY 2003: 335).

A szó hangfejlődésének pontos rekonstruálását leginkább az a körülmény nehezíti meg, hogy az átvétel idejéből a szláv nyelvhasználatot egyértelműen jelző forma nem maradt ránk. MELICH — aki a név etimológiáját a rá jellemző gondossággal járta körül (1925–1929: 384–9) — az átvétel korának szláv **Blatъnъ* alakját éppen a Tihanyi alapítólevél magyar adatai alapján rekonstruálta. Ám más, egykorú adatokban a harmadik szótagbeli *-i* helyén *e*-féle hangokat is találunk: ószláv források a 9. századi szláv fejedelmeket például *Княз Блатънъ-скынъ*-nek említik (MELICH 1903–1905: 101). A Balaton valószínűleg honfoglalás kori szlávból származó német *Plattensee* neve (MELICH 1925–1929: 386) a belső, német hangfejlődés következtében e kérdésben sajnos, nem nyújt megfelelő támpontot. ŠMILAUERNél az ósszláv *bolto* többől *-n* elemű képzővel alakult nevekre többféle változatot is találunk a különböző mai szláv nyelvekből: szerbhorvát és szlovák *Blatnica*, cseh *Blatina*, szlovén *Blatno* és macedon *Blaten* stb. formákat (1970: 41). Ezek alapján az átvétel korában a *t* és *n* hangok között *i* vagy *e* magánhangzó éppúgy állhatott, mint ahogyan számolhatunk redukált magánhangzó (*ə*) meglétével is. Ez utóbbi formát a magyar átvevők más-salhangzó-kapcsolatként értékelhették, és — az ilyen helyzetben ugyan ritka — *i* bontóhanggal is feloldhatták (NYIRKOS 1993: 116). Ha az alapítólevélbeli előfordulás alapján az *i*-vel való lejegyzést a korabeli élőnyelvi forma pontos tükrözőjeként fogjuk fel, akkor a későbbi-mai változatot úgy magyarázhatjuk, hogy az *i* *u*-n keresztül lett *o*-vá (BÁRCZI 1958: 13).

Az itt vázolt lehetőségek bármelyike elvileg feltehető ugyan, ám pontos ismereteink az átvétel nyelvi körülményeiről nincsenek. Emellett azt is ki kell

emelnünk, hogy nemcsak az átvett név hangtani jellegét nem ismerjük minden részletében, hanem az etimológia által feltárt ismereteknek és az alapítólevél adatainak hangtani-nyelvi jellegéből az átvétel korára sem tudunk pontosabban következtetni. A nyelvi kölcsönzéssel gyakran együtt járó hangtani adaptáció lehetőségét is figyelembe véve akár azt is elképzelhetőnek tartom, hogy egy *Blatъnъ-féle vagy ehhez hasonló szláv hangsorból már az átvételkor kialakulhatott egy a magyar nyelv fonotaktikai szabályaihoz alkalmazkodó [*bálátin*] vagy akár [*báláton*] forma is.³

A fenti lehetőségek mellett a harmadik szótagbeli *i*-s formák magyarázatára véleményem szerint azonban egy további megoldás is kínálkozik: ezeket az alakokat esetleg a latinizáló névhasználat kezdeményének is tekinthetjük. A középkori forrásokban a Balaton neve — éppúgy, mint nagyobb folyóvizeink megnevezései (vö. HOFFMANN 2004: 16–20) — elsősorban latinos formában fordul elő. A tó ókori latin *Pelso* nevét (vö. FNESz.) a magyarországi latinságból nem tudjuk adatolni, ehelyett az oklevelekben a magyar névből latinosított *Balatin(um)*-féle alakokat használnak, ugyanúgy *-in* végződésével az esetragok előtt, mint ahogyan erre számos más, főleg településnévi példa is mutat (lásd például a KMHsz. 1. *Orodin, Zegedin, Waradinum* stb. adatainak egész sorát, *Arad, Szeged, Várad* alatt). Ez a latinosító *-in* végződés Debrecen nevében is megjelenik, mégpedig a szó hangsorának utolsó szótagját módosítva: a korai ómagyar kori *Debrechen*, ritkábban *Debrechun* típusú formákat (vö. KMHsz. 1.) a későbbiekben a latinos *Debrecin* váltja fel.⁴

A *Balaton* esetében a latinos alakok alkalmazása az egész középkoron végigvonul, az EtSz. a 11–15. századra vonatkozóan mondja jellegzetesnek az előfordulásukat (lásd a *Balaton* címszó alatt). Az alapítólevélbeli *balatin ~ bolatin* formák abban különböznek a náluk jóval nagyobb számban előforduló és kétségkívül latinnak tekinthető „szabályos” változatoktól, hogy hiányoznak róluk a megfelelő esetragok, amelyek máshol a latin szövegbe való problémamentes beillesztést szolgálják egyrészt prepozíció mellett: 1121/1420: *a Balatino, ultra Balatinum* (DHA 1: 412), másrészt pedig földrajzi köznévhöz kapcsolva genitívuszi formában: [+1092]>1414: *in lacu Balatini* (DHA 1: 280). Esetrag nélküli,

---

³ Ezt a feltevést nem kérdőjelezzik meg azok a példák sem, amelyek viszont azt mutatják, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok akár hosszabb ideig is megmaradhatnak az átvett szavakban: aligha képzelhető el például, hogy a Halotti beszéd és könyörgés *bratym* szava mögött a 12. század végén történt lejegyzésekor ne lett volna akár több generációnyi időszakra visszanyúló magyar nyelvbeli használat is (vö. BENKŐ 1980: 67). A hangtani adaptáció lehetőségéhez lásd még KENYHERCZ 2007.

⁴ A településnevek latinos használatát a kérdéses helység presztízse, fontossága befolyásolta. Ha Debrecen már az Árpád-korban is jelentős szerepű hely lett volna, s ennek megfelelően latinosan *Debrech(h)in* formában szerepelne az oklevelekben, akkor a hangtörténeti elemzés nagy valószínűséggel az *i*-s formából magyarázná a későbbi *e*-s alakokat.

i-t tartalmazó, tehát a fentiek szerint esetleg latinusnak tekinthető alakokra azonban még a 13. században is találunk példákat: 1211: *super Bolotin, iuxta Balatin* (ERDÉLYI 1908: 503, 507), 1266: *Balatin* (Cs. 3: 26).

A harmadik szótagbeli veláris magánhangzót tartalmazó, azaz vitathatatlanul magyar nyelvű adatok csak a 14–15. századból maradtak ránk, részint eredeti forrásokból, részint akkor keletkezett másolatokból, átiratokból: [+1082]>1328: *Balatun* (DHA 1: 229), 1484: *Balaton* (Cs. 3: 61). Feltűnő, hogy noha e formák hosszú ideig váltakozva szerepelnek az *i*-t tartalmazó alakokkal, jelzői használatban — amelyre településnevekben ugyanebből az időszakból vannak az első előfordulások — csakis a magyaros változatok adathatók: 1382: *Balatonfeukayar* (Cs. 3: 236), 1429: *Balaton Zemes* (Cs. 2: 643). Ez a körülmény azért figyelemre méltó, mert ugyanez a kettősség — önállóan a latinus, összetételben a magyaros használat — mutatkozik meg a középkori oklevelezési gyakorlatban más, többnyire ugyancsak latin formában előforduló nevek esetében is (vö. HOFFMANN 2004: 16–7). Emellett megemlítendő az is, hogy a Kárpát-medence régi helynévanyagában két másik Balaton névről is van tudomásunk, amelyek a harmadik szótagban ugyancsak veláris magánhangzóval fordulnak elő a forrásokban, igaz, jóval későbbi adatolással: 1295/1423: *Balatun* (Gy. 1: 510, Békés megyében említett mocsár), 1388: *Balathon* (Cs. 1: 168, Heves megyei település).

A Tihanyi alapítólevélben szereplő *Balaton*-emlétekről összegzésképpen megállapíthatjuk tehát, hogy a név első szótagjának hangszerkezetéből következően már a legelső előfordulások is magyar nyelvhasználókra utalnak. A névforma nyelvi helyzetének pontos megítélését azonban az utolsó szótagban szereplő *i* kétségkívül megnehezíti: ha feltételezzük, hogy ez az alak valós magyar nyelvbéli használatot tükröz — ahogyan ezt korábban senki nem vonta kétségbe —, akkor az adatokból következően e használatnak legalább a 13. századig elhúzódóan fenn kellett állnia. Az első szótag korai „magyaros” jellege és az utolsó szótag hosszú ideig megmaradó „szlávós” karaktere azonban nem könnyen magyarázható kettősséget mutat.

Ha viszont ezeket az alakokat a magyarrá vált névből alakított, de még nem végleges formában rögzült latinus változatnak tekintjük — megengedve azt is, hogy a latinusítás esetleg egy eredeti „szlávós”, azaz *i*-t tartalmazó formára is támaszkodhatott —, akkor ebből az is következik, hogy a *Balaton*-ra az első kétségkívül magyar nyelvű írásos adatokkal csak a 14. századból rendelkezünk. Ez azonban hasonló esetekben egyáltalán nem ritka jelenség: a *Duna* adatai között — a fent már említett jelzős összetételeket nem számítva — a 14. század közepéig a *Danubius* forma mellett egyetlen magyar névalakot sem találunk (vö. KMHsz. 1.). Nem hallgatható el ugyanakkor az a körülmény sem, amely az alapítólevél *balatin*-féle adatainak a nyelvi megítélését e tekintetben a leginkább kétségessé teszi: nevezetesen az, hogy az oklevél helynévhasználatára a latinizá-

lás nem oly mértékben tűnik jellemző vonásnak, mint ahogyan az a későbbi oklevelezési gyakorlatot jellemezte. A *balatin*-hoz hasonló latinizálási kísérleteket azonban másutt is találunk a Tihanyi alapítólevélben: ilyen lehet esetleg a *sumig* (4.62.) és a másfajta eljárással latinosított *thelena* (4.63.) névalak.

4.3. *petra*

A tihanyi birtoktest leírásában említve van egy *petra* nevű hely is, a szöveg szerint „Est in eodem lacu locus qui uocatur *petra*”.⁵ Az itt szereplő szórvány megfontolását legfőképpen az nehezíti meg, hogy nem azonosítható egyértelműen későbbi névelőfordulásokkal, és ezáltal a lokalizálása sem végezhető el még csak hozzávetőleges biztonsággal sem. Az adat még egy ízben kerül elénk: az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírásban, amely az alapítólevél megújításával összefüggésben a korábbi oklevél megfelelő szöveghelyét is átveszi, ám további információval nem szolgál (ERDÉLYI 1908: 503, vö. CSÓKA: KMTL *tihanyi összeírás*). A tihanyi apátság történetét megíró ERDÉLYI LÁSZLÓ azokkal a kőbe vágott remetelakásokkal azonosította a helyet, amelyek a monostortól kissé északra fekszenek, s amely területet később több alkalommal is *Oroszkő* néven említenek (1908: 11, 127, 133). ERDÉLYI szerint e helynek az egykori *Kő* megnevezése szerepel az alapítólevél szövegében latinra lefordítva. Majd fél évszázaddal később BÁRCZI megállapította, hogy „ERDÉLYI magyarázata elfogadható: összhangban van mind az oklevél szövegével, mind a későbbi adatokkal. Ennélfogva e szót magyar szórványaink sorából ki kell iktatni.” (1951: 14). Korábban a *petra*-t többben is magyar szórványnak tekintették: így értékelte az alapítólevelet nyelvtörténeti szempontból elsőként elemző SZAMOTA ISTVÁN (1895: 145), s ugyanazt jelzi a JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ által szerkesztett „Ó-magyar olvasókönyv” is (ÓMolv. 20). BÁRCZI monográfiáját követően sem jutott azonban nyugvópontra a kérdés, amit a későbbiekben született oklevélfordítások is jól mutatnak. MÉSZÖLYNél Holub József fordításában *Petra* szerepel (1956: 7) ugyanúgy, ahogyan a GYÖRFFY által szerkesztett oklevéltárban HOLUB JÓZSEF és ÉRSZEGI GÉZA is *Petra*-t ad meg a fordításban, de ugyanott egy lábjegyzetben (*Orosz*)*kő*-vel azonosítja a nevet (ÁrpOkl. 106). Ezt az eljárást követi GYÖRFFY az oklevél kritikai kiadásában is: a szöveggözlés nagy kezdőbetűs írásával a szó magyar szórvány jellegét sugallja, a mutatóban viszont „lapis, locus in Tihon”-ként határozza meg, és *Hurozku*-vel, azaz *Oroszkő*-vel azonosítja (DHA 1: 149, 501). ÉRSZEGI GÉZA a legutóbbi szöveggözlésekben egyszer magyar szórványként, *Petra*-ként értelmezi (2004: 2), más helyen viszont a *Kő* fordításának tartja (2007: 57).

---

⁵ A szövegben szereplő *p&ra* helyett az elemző részben a *petra* formát használom. Az & jel helyett másutt is ugyanígy *et* betűkapcsolatot írok.

A kérdéses helyet az oklevél adományozó részének szövegkörnyezete alapján a kutatók egyöntetűen a Tihanyi-félszigetre helyezik. Ha a *petra*-t magyar helynévnek tartjuk, akkor joggal kereshetnénk a régiségben, de akár a mai helynevek között is a megfelelőjét, ilyenről azonban nincs tudomásunk. Ugyanezt állapíthatjuk meg, ha a *petra*-t egy magyar *Kő* helynév fordításának tekintjük: a félszigeten sem az Árpád-korban, sem azt követően nem találunk efféle helynevet, noha egy ilyen típusú tulajdonnév esetében az alapítólevélben említett *fuk*-hoz hasonlóan (4.4.) megvan a fennmaradás esélye. A ma ezen a területen használatban lévő *Szer-kü ajja*, *Szer-kü-tető* (VeMFN IV, 486–8) neveknek ebben az esetben kisebb a bizonyító erejük, mivel ezek az egész magyar nyelvterületen gyakori mikroneveknek számítanak, de persze teljesen elvetni sem lehet azt, hogy akár az Árpád-korig is visszanyúló névformák folytatásait lássuk bennük. A *petra*-nak a középkori oklevelekben többször felbukkanó *Oroszkő*-vel való azonosítása viszont azt a kérdést veti fel, hogy miért nem maga ez a forma szolgált a fordítás alapjául. E felfogás képviselői nemcsak erről nem szólnak, hanem arról sem, hogy kik is lehettek a fordítók. Nyilvánvalóan arra gondolhattak, hogy — miként az az oklevelezési gyakorlatban egyébként nem volt ritka — a magyar megnevezést az oklevél megfogalmazója fordította le latinra. A fordításelmélet azonban a fenti bizonytalanságoktól, ellentmondásoktól függetlenül is néhány, alább érintendő ponton komolyan megkérdőjelezhető.

KOMJÁTHY MIKLÓS feltevése szerint a *petra* az I. András király által ide telepített oroszországi bazilita szerzetesek által használt név lehetett, amellyel a saját egyházuk nyelvén jelölték kőbe vájt remetebárlangjukat és kápolnájukat, s ennek megfelelően a megnevezés közvetlenül a görög *πέτρα* 'szikla(bárlang)' szóra megy vissza (1955: 35–42). E megállapítást mások is elfogadták, és erre a magyarországi egyház, szorosabban a tihanyi bencés rend történetével kapcsolatos következtetéseket is építettek (vö. pl. CSÓKA–KOSZTA: KMTL *Tihany*). E történettudományi problematikába itt belebocsátkozni nincs mód, s ezt nem is tekinthetem a feladatomnak, ám azt, hogy e következtetés ingatag voltára nyelvi szempontból rámutassak, megkerülhetetlennek látom.

Névszociológiai szempontból nehéz elképzelni azt a névadói helyzetet, amelyben orosz szerzetesek görög nyelven adtak volna nevet — esetleg hasonló névmintákat is figyelembe véve — a Balaton vidéki, vélhetően magyar nyelvi környezetben lakóhelyüknek. Ezt a magyar hivatalos szerveknek vagy az ő ajkukról kellett volna az oklevélbe emelniük — ami végtére is nem lehetetlen —, vagy pedig e görög-orosz névnek kellett átkerülnie a magyar névhasználók beszédébe is. E feltételezett nevet a későbbi (*Orosz*)*kő*-höz ugyancsak bizonytalanul, meglehetősen gyenge szálakkal tudnánk hozzákapcsolni.

A magyar helynevek latinra történő lefordítása az oklevelekben — a régebbi felfogástól eltérően — viszont nem tekinthető alkalmi, véletlenszerű jelenségnek, mivel a latin nyelvű névhasználat mögött jól kitapintható tendenciák, oly-

kor szabályszerűségként megragadható jelenségek húzódnak meg. (Minderről részletesebben lásd HOFFMANN 2004.) Az általános tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a Tihanyi alapítólevél fogalmazója nemigen élt a latinra való fordítás eszközével. Ez legelőször ott mutatkozik meg, ahol ennek az eszköznek az alkalmazására leginkább módja lett volna: Székesfehérvár neve az oklevélbe *feheruuaru* formában került be, amely a város 14. század közepe előttről való sok száz említése között az egyetlen magyar nyelvű előfordulás. (Erről részletesebben a megfelelő szórványnál szólok: 4.29.)

A latinizáló helynévhasználat kezdeményei más formában azonban jelen vannak az alapítólevélben, az oklevélíróknak ilyen irányú törekvését jelezhetik a magyar alakokból hangtani változtatás révén létrehozott latinos nevek: itt utalhatunk a Balaton már tárgyalt említéseire, és — mint már jeleztem, és a későbbiekben részletesebben is látni fogjuk — talán ide sorolható Somogy (*sumig*) és Tolna (*thelena*) nevének előfordulása is. A latinos helynévforma képzéssel történő megalkotására egyébként rögtön az adományozó rész elején lehetősége lett volna az oklevél írójának, hiszen a fontos egyházi központként megalapított Tihanyi neve ilyen minőségében — éppúgy, mint más, hasonló szerepet betöltő helyeké is — a későbbiekben igen gyakran szerepel latinul *Tichoniensis*, *Tichonicum* stb. formákban (vö. BÁRCZI 1951: 13), ám ezt a kínálkozó lehetőséget az oklevél fogalmazója nem használta fel. Hogy ez a fajta latinizáló névhasználat a korban szokásban volt, kétségtelenné teszi az oklevél függelékében található, valószínűleg néhány évvel későbbi feljegyzésként szereplő *bezprenensis* alak (vö. DHA 1: 152).

Az elmondottakat figyelembe véve kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy azt a nevet, amely egy sziklát vagy barlangot — esetleg úgy is, mint egyházi személyek által lakott helyet — jelölt meg talán csak földrajzi köznévvvel azonos alakú tulajdonnévvvel (a feltételezések szerint *Kő* formában⁶), az oklevél szövegezője latinra fordítva említette volna meg. Vannak azonban ennek a fenti — az oklevél latinizáló helynévhasználatából levont, ha úgy tetszik negatív logikájú — következtetésnél konkrétabb bizonyítékai is.

Ha ugyanis mégis feltesszük, hogy az oklevél szövegezője egy *Kő* típusú nevet kívánt volna latinra fordítani, akkor is kevésbé gondolom valószínűnek, hogy éppen a *petra* szót találta volna alkalmasnak erre, mivel ez a latinban görög eredetű és ezért kevésbé gyakran alkalmazott jövevényszó volt, hacsak e megoldással a fogalmazó esetleg nem a szónak a latinban előforduló településnévi használatára kívánt volna rájátszani (vö. FINÁLY 1884). A magyarországi

---

⁶ Ilyen alakú helynévi példák előfordulnak a régiségben. *Kő* nevű települést találunk az Árpád-kori Arad és Baranya vármegyében (KMHsz. 1.), valamint Közép-Szolnok megyében (Cs. 1: 558). A szerémségi *Kő* monostor pedig később *Bánmonostora* néven szerepel (ÉRSZEGI 2008: 242, KOSZTA: KMTL *Bánmonostor*).

oklevelekben a fenti jelentésben helynevek mellett helyfajta jelölő szóként leginkább a *lapis* és a *rupis* áll (lásd a *kő* elemű neveket az alábbi forrásokban: OklSz., KMHsz. 1., HA 2.). A *petra* közszó szerepeltetésére nem túl sok példát tudunk felhozni: az egyik éppen a Tihanyi alapítólevél alapján készített hamisítványból való: *ad magnam petram* (DHA 1: 155),⁷ kettő pedig az alapítólevéllel szintén szoros, néha szövegszerű kapcsolatban is lévő Tihanyi összeírásban fordul elő: 1211: *venit ad petram ... ad aliam petram* (ERDÉLYI 1908: 516).

Nem valószínűsíti a fordítást az sem — s talán ez a legerősebb érv —, hogy a Tihanyi alapítólevélben a *Petra* olyan megnevezőszót tartalmazó mellékmondatos szerkezetben szerepel (*locus qui uocatur petra*), amelyet leginkább éppen a célból szokás használni, hogy segítségével a latin szövegbe egy-egy magyar szó vagy név könnyebben beilleszthető legyen, s ezáltal elkerülhetővé váljon a deklinálás nehézsége. Ezek a szerkezetek igen gyakoriak az oklevelekben, de — éppen abból adódóan, hogy a kifejezés többnyire arra is utal, hogy az idézett nyelvi elem a vulgáris, népi nyelvhasználatot tükrözi — latinra fordított vagy latin formában használt helynevet még elvéve is alig találni bennük. SZENTGYÖRGYI RUDOLF a 11. századi okleveleket átvizsgálva csupán egyetlen olyan latin nyelvű helynévi említést talált, amely ebben a szerkezet típusban szerepel (2008a: 257).

A szórványemlékek általános jellegzetességei tehát a legkevésbé sem támasztják alá azt a gondolatot, hogy a Tihanyi alapítólevél *petra* elemét latinra lefordított magyar névnek tartsuk. De nem támogatja ezt az oklevél egészének a megszóvegezése sem. Az erre vonatkozó kételyét — sajnos anélkül, hogy a mögötte húzódoó érveket kifejtette volna — ZELLIGER ERZSÉBET is megfogalmazta: szerinte a *petra* „Lehet, hogy a magyar *kő* főnév latin fordítása, és a ma *Barátlakások* néven ismert területhez köthető, ámbár a latin szöveg ezt a magyarázatot nem támogatja.” (2005: 22).

Ha megvizsgáljuk, hogy az oklevél szerzője milyen helyzetekben használta azokat a fent említett megnevezőszós szerkezeteket, amelyek közül az egyikben a *petra* is előfordul, meglehetősen egységes kép bontakozik ki előttünk. Azt látjuk, hogy oklevelünkben nem minden birtoktest szerepel néven nevezve, ám amelyeknek a neve is rögzítve van, az csakis megnevezőszós szerkezetben fordul elő (pl. *Locus est alius qui dicitur huluoodi; villa que uocatur gamas*). A 12 megnevezőszós szerkezet között — ezúttal a *petra*-t tartalmazó részt figyelmen kívül hagyva — csak három olyan található, amely nem birtoktest megjelölésére szolgál. Közülük kettő név nélkül szereplő birtokon van felsorolva: a *fuk* egyedi névként az adott helyről (4.4.), a *culun* pedig a kérdéses birtokról említett

---

⁷ Egyébként az itt forrásként idézett kötet mutatójában is több *lapis* és *rupis* előfordulás található (DHA 1: 527, 534).

19 határpont legfontosabbikaként (4.47.), a harmadik, a *ziget zadu* viszont homályos, nem egyértelmű szövegekörnyezetben fordul elő (4.17.).

Ez utóbbi bizonytalan szövegezésű esetet nem tekintve azt láthatjuk, hogy a szöveg fogalmazója nyilvánvalóan tudatosan helyezte az oklevél legfontosabb helyneveit olyan szerkezetípusba, amely a név fontosságát a kitüntetett szerkesztésmód által is jelzi. Arra, hogy ez a szabályos előfordulás véletlen műve aligha lehet, talán a hasonló szerepű kifejezések változatos előfordulásaiból is következtethetünk. E szerkezetekben ötször szerepel a *vocatur* (pl. *uilla que uocatur fotudi*), négyszer a *dicitur*, egyszer a szokásostól eltérő szórenddel is (*locus qui gisnav dicitur*). A passzív igealakok mellett az ugyanezen tövekből képzett *dictus* (*locus mortis dictus*) és *vocabulum* (*locus ... cuius est uocabulum koku zarma*) is előfordul, továbbá két másik megnevezőszó is: a *cognominatus* (*locus est cognominatus lupa*) és a *nomine* (*locus kert hel nomine*). E sokféleség — s emellett talán még a különböző formák változtatása is — az oklevél fogalmazójának tudatosságáról és stiláris érzékenységéről árulkodik.

Nemigen gondolhatjuk tehát, hogy egy ilyen nyelvileg kitüntetett helyzetben álló megnevezést latinul adott volna vissza az oklevél fogalmazója, elbizonytalanítva ezáltal a név azonosító-identifikáló szerepét is. A latinul álló nevek ugyanis többnyire éppen állandó, szabályok szerint történő oklevélbeli használatuk és ennek megfelelően az írásbeli névhasználók számára világos, egyértelmű magyar névvonatkozásuk révén felelhetnek meg tökéletesen a lokalizáló szerepüknek is. E kérdésben határozott egyértelműséggel nyilatkozik SZENTGYÖRGYI is, aki szerint „nehéz elképzelni, hogy a 11. század közepén a TA. kérdéses helyén egy latin(ra fordított) kifejezés állna a *qui vocatur* kifejezés mellett” (2008a: 258).

Arra is fel kell hívni a figyelmet a kérdéses résszel kapcsolatban, hogy a nevet tartalmazó szövegrész „Est in eodem lacu locus” formulával kezdődik ugyanúgy, ahogyan a sorban következő további birtokadományok leírása is: „Est et portus super lacum” (a *fuk* előtt), „Locus est alius” (a *huluoodi* előtt), „Preter hunc est alius locus” (a *zilu kut* és *kues kut* előtt) stb. Ezek alapján felmerülhet bennünk annak a gyanúja is, hogy a *petra* talán nem is a tihanyi szigeten adományozott birtok valamely részeként értendő, hanem esetleg önálló birtokrészt jelölt.

Ez a gyanú megerősödik, ha a tihanyi részt leíró szakaszt tüzetesebben megvizsgáljuk: „Átadta ugyanis a fent említett dicső király a nevezett helyet ott, azon a szigeten, ahol az egyház alapított, kijelölve annak határait, melyeket az alábbiakban jegyzünk fel. Körös-körül a tó van, továbbá egy sánc, ezt még a régiek alakították ki, és építették saját kezük munkájával; mindaz, amit ezek közrefognak: a halászhelyek és a nádasok ide tartoznak. Ugyanezen a tavon van egy *petra* nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik. Tudja meg azt is mindenki, hogy mindaz, ami ezen a szigeten található: a cserjések, a kaszáló, és

— a szőlőkön kívül — minden ide tartozik. A királyi rétek pedig, melyek a szigethez legközelebb fekvő falu mellett terülnek el,⁸ szintén ehhez az egyházhoz tartoznak.”

A szövegrész azt mutatja, hogy a birtok leírása igazából a *petra*-t tartalmazó mondat nélkül tűnik egységesnek, hiszen minden itt említett, de meg nem nevezett hely a szigethez viszonyított területként van felsorolva, a *petra* ellenben — ugyanúgy, mint maga a sziget és a továbbiakban több birtok is — a tóhoz, a Balatonhoz képest van meghatározva. Az sem tűnik logikusnak, hogy ha a szigeten a szöveg szerint minden hely (a szőlőket kivéve) a monostorhoz tartozik, akkor ezek közül miért lenne egyetlen terület külön névvel is megemlítve. A szöveg belső logikáját vizsgálva felmerülhet annak a gyanúja, hogy a *petra*-t külön birtoknak is tekinthetjük, amelynek említése valamilyen módon belekerült a tihanyi birtokrész leírásába. Ennek oka lehetett akár a scriptor figyelmetlensége, akár az oklevél fogalmazójának a helyet illető tájékozatlansága. E szövegbeli zavar azonban az alapítólevél jogi funkcióját a legkevésbé sem csorbíthatta, hiszen az oklevél tartalmának kihirdetésekor a *petra* nevű hely az érintettek számára bizonyára egyértelműen azonosítható volt. Azt, hogy önálló birtoknak tekintsük, nem kérdőjelezi meg az sem, hogy csupán egyetlen rövid mondat szól róla: az oklevélben birtokok ilyen említésére ugyanis más példák is vannak (például a *kert hel-é* vagy a *segisti-é*). Az, hogy ebben az esetben hova lenne lokalizálható a kérdéses hely, sajnos nem derül ki az oklevélből, de az oklevél birtokleírásának logikájából következően valószínűleg Tihany közelében kell keresnünk. A környéken azonban nem akadtam olyan későbbi-mai adatra, amely e kérdésben némi felvilágosítást adhatna.

BÁRCZI — azon túl, hogy fordításnak tekinti a kérdéses elemet — éppen a név földrajzi azonosíthatatlansága miatt említi feltételesen kézenfekvő magyar eredetét, mely szerint „a Péter személynév becézett alakjának (...) illetőleg ebből keletkezett helynévnek volna vélhető” (1951: 14, ugyanígy ZELLIGER 2005: 22 is). Ez a feltételeesség azonban kevésbé indokolt, mivel valamely helynév eredete attól függetlenül is gyakran egyértelműen meghatározható, hogy tudjuk-e pontosan lokalizálni; noha az is kétségtelen, hogy a biztos azonosítás révén felmerülő további adatok minden névetimológiát nagyobb fokú bizonyossággal támogatnak meg. Nincs tehát különösebb akadálya annak, hogy a *petra* nevet a vele azonos alakú személynévvvel hozzuk összefüggésbe, és ebből metonímiával alakult helynévnek tekintsük. E személynévre az Árpád-korból két adatot ismerünk, amelyek közül azonban az egyik női név (ÁSz.). Férfinévként a *Petra* a bibliai latin eredetű *Petrus -us* végződés nélküli alakjának magyar képzővel ellátott származéka: az *-a/-e* az újabb kutatások szerint személynévképzői

---

⁸ SZENTGYÖRGYI lábjegyzete: A pontatlan egyeztetés miatt a mondatrészlet a következőképpen is értelmezhető: „melyek az ezen a szigeten fekvő legközelebbi település mellett terülnek el”.

és egyúttal becéző funkcióban már az ősmagyar korban is részt vehetett nevek alkotásában, és korán megjelent idegen eredetű neveken is, főleg rövidült változatukhoz kapcsolódva. A személynévképzésben jellemző volt a nem illeszkedő alakok előfordulása is (SZEGFÜ 1991: 250–1).

E személynévnek illeszkedéssel alakult változata is lehet az a *petre*, amely a Tihanyi alapítólevélben a *petre zenaia hel rea* szórvány elemeként fordul elő (4.34.). Ugyancsak *petre* alakot találunk az *ecli* és *fidemsi* között húzódó erdő határpontjaként szereplő *ad caput petre* formában (4.43.), amelynek magyar szórvány jellege vagy a latin 'szikla' jelentésű szóként való értelmezése a Tihannal összefüggésben említett *petra*-éhoz hasonló problémaként merült föl. A három, esetleg összetartozó név kapcsolatának elemzésére a továbbiakban a megfelelő nevek bemutatása kapcsán még visszatérek.

A *petra*-ról összegzőképpen megállapítható, hogy teljes bizonyossággal nem tudjuk eldönteni a szövegbeli státuszát. Kétségtől bőséges érvek szólnak az ellen, hogy egy pontosabban nem meghatározható, feltételezett magyar helynév latinra lefordított megfelelőjének tekintsük. Teljességgel kizárni azonban ezt a megoldást sem lehet. Minden nehézség nélkül magyarázható viszont a szórvány mint magyar helynév, amely magyar névadói tevékenység eredményeként jött létre. Ennek során pusztán személynév válhatott a kérdéses hely megnevezésévé. Ebben az esetben a korabeli kiejtését [*pëtrá* ~ *pëtrá*] formában rekonstruálhatjuk.

4.4. *fuk*

A nyelvemlékekben előforduló, földrajzi köznévvvel azonos alakú szórványok nyelvi státuszának meghatározása többnyire nem könnyű feladat: ahhoz, hogy egy-egy ilyen szó egykori tulajdonnévi értékével kapcsolatban egyértelműen állást foglalhassunk, a körülményeknek csak ritkán adódó szerencsés találkozására van szükség.⁹ A Tihanyi alapítólevél *fuk* [*fuk* ~ *fok*] szórványa esetében — amely az oklevél hátoldalán közel egykorú írással *fuc* formában szerepel — e feltételek adva vannak, ugyanis az általa jelölt hely egyértelműen azonosítható, és neve a későbbi időkből is meglehetősen gazdagon dokumentálható. Ám mind az azonosítás, mind a későbbi adatolás terén, különösképpen pedig az eredeti tulajdonnévi és a mögötte húzódó közszói jelentéstartalom vonatkozásában olyan kisebb-nagyobb ellentmondások mutatkoznak a szakirodalomban, amelyek több egymással összefüggő kérdés tisztázását követelik meg tőlünk.

BÁRCZI magával a szórvánnyal alig foglalkozik, részletesen tárgyalja azonban a közszó etimológiáját (1951: 14–5). A magyarázatban ugyan a *fok* vízrajzi

---

⁹ A földrajzi közneveknek és a velük azonos alakú helyneveknek az elkülönítési problémáit elméleti szempontból legutóbb RESZEGI KATALIN boncolgatta élőnyelvi és történeti névanyagot is bevonva a vizsgálatba (2009).

jelentéséből indul ki, a szórványt mégis Siófokkal azonosítja megjegyezve, hogy MELICH szerint viszont a Siót jelöli (1925–1929: 424). Ez esetben kétségkívül az utóbbi véleménnyel érthetünk egyet, hiszen a szöveg egyértelműen (kis) partakot említ, amely a Balatonból veszi eredetét: „Riuulus namque qui dicitur *fuk* fluens de prefato lacu”. E vízfolyást a források a későbbiekben is említik, szerepel például a Szent László korára hamisított összeíró oklevélben: +1092/+1274/1399: ad fluvium *Fok* (DHA 1: 283), és tartalmazza a Tihanyi összeírás is, amely szintén a Balatonból kiinduló folyónak mondja: 1211: Est Bolotyn, de quo egreditur fluvius, qui vocatur *Foc* (ERDÉLYI 1908: 516).

Az alapítólevél átkelőt is említ a folyón, ahol hídon vagy gázlón keresztül lehet átjutni.¹⁰ Ezen a helyen bizonyára az a település is korán kialakulhatott, amely magáról a vízfolyásról metonimikusan kapta a nevét. (Ilyen jelentésfejlődéssel számol ZELLIGER is: 2005: 22.) A helységet vámszedő helynek mondja a fent említett hamis oklevél: +1092/+1274/1399: villa *Fok* cum teloneo [o: telonio] (DHA 1: 283), és szerepel az alapítólevél interpolált változatában is: 1055>1416: infra villas *Fok* et Zarozo ~ villam *Fok* (DHA 1: 155). A FNESz. az első eredeti forrásból való adatát 1389–90-ből hozza: *Fok* (lásd *Siófok* alatt, vö. még ERDÉLYI 1908: 44, 497, további adatok: Cs. 2: 606). A település ilyen néven a későbbiekben is szerepel: 1709, 1800–5: *Fok* (PAPP-VÁRY 2005: 120–1, 166–7; lásd még MTHt. VeM 394. sorszám a.), sőt a helybeliek által használt mai megnevezése is ugyanígy hangzik (SMFN 133).

A település neve *Sió* előtaggal a 18. század végétől fordul elő: 1773: *Sió-Fuk* (FNESz. *Siófok*), ami arra utal, hogy a korábban *Fok*-ként emlegetett folyóvíze ekkor már kétségkívül *Sió* néven szerepel, amelyre egyébként a 17. század elejétől van adatunk (lásd FNESz. *Sió*). Az itt taglalt kérdéshez ugyan szorosabban nem tartozik hozzá, ám mégis érdemes megjegyezni, hogy *Fok* település nevének jelzővel való bővítésére éppen azt követően kerülhetett sor, hogy a neki nevet adó vizet már másképpen nevezték, s így megszűnt a köztük lévő névazonosság. A jelzővel való kiegészülésnek azonban valószínűleg nem ez volt a fő oka, hanem sokkal inkább a megyebeli másik *Fok* nevű helységtől való elkülönítés miatt lehetett erre szükség: *Drávafok* neve ugyan már a 15. század végén is szerepel jelzős formában (FNESz. *Drávafok*), de a középkorban előfordul egyszerűen *Fok*-ként (Cs. 2: 606), sőt ez a mai beszélt nyelvi megnevezése is (BMFN 2: 670). A jelzői szerepű névrész a viszonylag közeli, Zala megyében fekvő *Fok*-

---

¹⁰ Ezt az átkelőt a korábbi fordítások az alapítólevél előző mondatában említett révvel (*portus*) azonosították (vö. pl. MÉSZÖLY 1956: 7, GYÖRFFY 1997: 106, ÉRSZEGI 2004: 2 és 2007: 57, továbbá BÁRCZI 1951: 14, 23), SZENTGYÖRGYI azonban a *fuk* mellett szereplő *namque* értelmezése alapján elkülöníti a két helyet (2008a: 261). Ezt a megoldást támogatja az is, hogy a szöveg a révet a tavon, tudniillik a Balatonon levőnek mondja, és rögtön a tihanyi birtok leírása után említi. Ennek alapján joggal gondolhatunk a Tihany és (a későbbi) Szántód közötti átkelőre.

tól, későbbi nevén *Vindornyafo*k-tól (vö. FNESz.) is elkülöníthette a Balatonparti települést.¹¹

A Balaton vizét levezető vízfolyás *Fok* megnevezésével a 15. századot követően már nem találkozunk a forrásokban. Nevét azonban nemcsak (Sió)Fok metonimikusan alakult neve őrizte meg, hanem Szabadi település is jelzőként viselte a 15. század közepétől adatolhatóan egészen a 20. század elején lezárult országos helységnévrendezésig (az adatokat lásd FNESz. *Balaton*szabadi és MEZŐ 1999: 38, valamint MTHt. VeM 346. sorszám a.). A *Fokszabadi* név jelzőjének a megmaradásához a víznév kihalását követően az is hozzájárulhatott, hogy minden bizonnyal beleéreztek a vele szomszédos Siófok *Fok* nevére való utalást, s így a név eredeti jelentésszerkezete ('a Fok nevű vízfolyás mellett fekvő Szabadi') az alaki szerkezet változása nélkül módosulhatott 'a Fok település szomszédságában fekvő Szabadi' értelművé.

A fent mondottakból kitűnik, hogy a Tihanyi alapítólevélben *fuk*-nak nevezett vízfolyást a későbbi-mai Sióval szokás azonosítani. E kérdésben azonban szükséges némi pontosítást is tenni. A mai Sió a Balaton vizét közvetlenül a Dunába vezeti le, medrének kialakítása azonban csak a 18–19. században lezajlott vízszabályozási munkálatok során történt meg (LUKÁCS 1951: 263). Ezt megelőzően a *Sió* csak azt a folyószakaszt jelölte, amely a Kaposba, illetve a Mezőföldön keresztül folyó Sárvízbe torkollott bele (így jelzi például még LIPSZKY 19. század elejéről való térképe is). Több körülmény utal azonban arra, hogy a korábbi *Fok* nevet eredetileg még ennél is jóval rövidebb folyószakasz viselhette: a Balatonból kilépő vízfolyás legfeljebb néhány kilométer hosszúságú része.

Ennek igazolására legfontosabb bizonyítékként azt hozhatjuk fel, hogy a *Fok* víznévre közvetlenül vagy áttételesen — település neveként, illetőleg névrészeként — csak a Balaton közvetlen szomszédságából vannak adataink. Érvként szolgálhat emellett a kérdéses helynek a forrásokból rekonstruálható egykori földrajzi és vízrajzi jellege is: eszerint a Fokot a Balaton egykori természetes vízlevezető árkanak tarthatjuk, amelynek az volt a szerepe, hogy magasabb vízállás esetén a tó fölösleges vizét elvezesse a tőle délkeleti irányban elterülő mélyebb fekvésű területek felé. Természetes forrása nem lévén a vízfolyás jellegét, illetőleg magát a létét is főképpen a mindenkori éghajlati körülmények határozhatták meg. Már a Tihanyi alapítólevél szövege is utal arra, hogy a patakon „az emberek át tudnak kelni, olykor csak a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is”, ami nyilvánvalóan a vízfolyás egyenetlen vízhozamát mutatja. A történeti földrajzi kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a török hódoltság korában

---

¹¹ A településnév és a víznév kapcsolatát gazdag forrásanyagra támaszkodva a történeti földrajzi szempontok kiemelésével igen mélyrehatóan elemezte LUKÁCS KÁROLY (1951), akinek a tanulmánya BÁRCZI monográfiájával azonos évben jelent meg. A két szerző nyilvánvalóan emiatt nem hivatkozik egymás munkájára.

a Balaton vízállása különösen magas volt (TÓTH K. 1974: 21). A magas vízszint a lefolyó csatorna környékét elmocsarasította, amit az is mutat, hogy több, a 16–17. századból való térképünk fel sem tünteti a medrét (lásd például az alábbi évekből való térképeket: 1528, 1585, 1595?, 1626, 1664, 1688, PAPP-VÁRY 2005: 80–1, 98–9, 100–1, 104–5, 105–7, 112–3). Erről az időszakról egészen a vízszabályozás megkezdéséig LUKÁCS KÁROLY másfajta források alapján szintén azt tartotta, hogy az egykori Fok medre — szerinte döntően a malomgátak építése miatt — teljesen elmocsarasodott, aminek következtében a víz leginkább *Sár* néven szerepel a forrásokban (1951: 259–60). Ilyen adatokat már az Árpád-korból is említ a közeli vidéken, ami azt mutatja, hogy e megnevezések eredetileg csupán kis területen használatos mikrotoponimák lehettek. Egy 1709-ből való térkép a Fok településtől induló vizet *Sarand*-nak mondja, amely a lejjebb, Simontornyanál a jobbról bele torkolló kis *Sio* patakkaal együtt ömlik a *Sarviz*-be (PAPP-VÁRY 2005: 120–1). Mindez azt mutatja, hogy a *Sió* is eredetileg mikrotoponimaként volt használatos, s csak később lett a hosszabb folyóvíz egészének nevévé. A *sió* földrajzi köznévként a magyar nyelvterületen többfelé is előfordul, nyelvtörténeti adatolása egészen az ómagyar korig nyúlik vissza (vö. ÚMTsz., TESz., NEMES 2005: 65). Jelentései — pl. ’zsilipen átbukó víz’ (SMFN 41), ’malom melletti zsilipes árok’ (MTsz.) stb. — is azt mutatják, hogy a hangutánzó *si* ’süvít’ ige folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülésével vált földrajzi köznévvé. Elképzelhető, hogy a *Fok* megnevezést a *Sió* a vízfolyás csatornázása, zsilippel való ellátása és mederszabályozása következtében válthatta fel (ZELLIGER 2008: 245). A kezdetben bizonyára csak valamely rövidebb folyószakaszt jelölő név a későbbiekben több lépésben vált a szabályozott vízfolyás egészének nevévé, s jelöli ma a Balatontól kezdődően egészen a dunai torkolatáig. Ez a jelentésbővülés korábban a *fuk* esetében a fent jelzett földrajzi körülmények miatt nemigen történhetett meg.

Ez utóbbi megállapítást támogatják a *fok* vízrajzi köznév jelentéséből levonható tanulságok is. E szónak gazdag etimológiai irodalma van, amelyből itt csak azt szükséges kiemelni, hogy a TESz. a vízrajzi köznév használatát az ugor korra visszavezetett ’kard, kés tompább fele, oldala’ jelentésből származtatja (lásd *fok*), az EWUng. emellett — REUTER CAMILLO (1970) nyomán — azt a lehetőséget is megemlíti, hogy a szó a *fakad* ige tövével is összefüggésbe hozható (lásd *fok*¹), s ugyanezt mondja az EtSzt. is. Jelentését ’vízlevezető természetes vagy mesterséges csatorna’, illetve ’nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna’-ként határozzák meg (TESz.). ANDRÁSFALVI BERTALAN a középkori vízgazdálkodás szakszavaként mutatta be a *fok*-ot, amely a nagyobb folyók árterületén fordult elő, és azokat a keskeny, rövid csatornákat jelölte, amelyek a megáradt folyók vizét vezették szét az ártér különböző pontjaira, illetőleg — az ár levonultával — a lefűződött vízállások vizét vissza a folyóba (1970). Ezt a jelentést (’keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, amelyet árvíz vagy belvíz

táplál') mutatják az ÚMTsz. adatai is, amelyek kivétel nélkül a Duna és a Tisza mellékéről valók. Ez utóbbi területről legutóbb FEKETE PÉTER közölt bőséges adalékot a szó használatához, különösképpen a jelentéséhez (1997).

A *fok* köznévi régebbi és újabb előfordulásainak szóföldrajzi tanulságai megerősítik ANDRÁSFALVI és REUTER megállapítását, és azt is valószínűvé teszik, hogy e vízrajzi terminusnak a fent mondott jelentése lehetett az elsődleges értelme.¹² Az Árpád-korban a *fok*-ra a Duna észak–déli folyású szakasza mentén és a Dráva mellékén számos adatot találunk, a Dunántúlon másutt azonban nem fordul elő (ehhez lásd a KMHsz. 1. és a HA 2. *fok* névelemet tartalmazó adatait). Ehhez hasonló képet mutat a szó mai elterjedtsége is: Baranya és Tolna megyében gyakori helynévelem, de csakis a két fent említett nagy folyó közelében adathozható (ehhez lásd BMFN 2: 1035, TMFN 632). Somogy megye északkeleti részén több helynévben is szerepel, de ezekben kivétel nélkül Siófok *Fok* neveként fordul elő: *Foki-hegy*, *Fokipuszta*, *Foki-vőgy* stb. (SMFN 923). Somogyban még egy, a többi Balaton körüli megyében további néhány esetben található meg a szó helynevek elemeként, ám ezek aligha az itt tárgyalt jelentésben értelmezhetők. A három Zala megyei adatnál azt közli a gyűjtemény, hogy a tulajdonos nevére utal a megfelelő névelem (ZMFN 652), és a Keszthelyi járásban fekvő *Vindornyafok* település régi *Fok* nevét is személynévből magyarázza KISS LAJOS (FNESz.). Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy további vizsgálatra vár még a *fok* közszó és az Árpád-korból is adathozható *Fok* személynév (vö. ÁSz.) összefüggése, és részletesen elemezni kellene a szó távolabbi, például erdélyi előfordulásainak (vö. SzT), továbbá a régi szótárakban való megjelenésének sajátosságait is.

Ám ezek híján is igazolhatónak tűnik az a feltevés, miszerint a *fok* az Árpád-korban jóval speciálisabb jelentésben fordulhatott elő, mint ahogyan azt a szakirodalom nagy része felteszi: a fentiekben bemutatott jelentésben, az árterületi vízgazdálkodás szakszavaként használhatták a Balaton partján is éppúgy, mint a nagyobb folyómedrek közelében. A *fok* ennek alapján válhatott a tó vizét leeresztő rövidebb vízfolyás tulajdonnévi értékű nevévé, majd erről a melléte létesült település megnevezésévé.

4.5. *huluoodi*

A *huluoodi*-ként említett hely nevének nyelvi interpretációját elsősorban az nehezíti meg, hogy — mivel sem későbbi források nem említik, sem a mai neveink között nem ismerünk vele azonosíthatót — közelebbről nem tudjuk lokalizálni: az alapítólevél szövege mindössze annyit árul el róla, hogy közvetlenül a Bala-

---

¹² Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a szó egyéb földrajzi köznévi jelentéseit a helynévi előfordulásokban gyakran nem könnyű meghatározni; ez további vizsgálatot követel, amely azonban az itteni kérdés szempontjából mellőzhető.

ton mellett fekszik („Locus est alius qui dicitur *huluoodi* procedens ab eodem lacu”). A birtokon említett földrajzi köznévi alakú megjelölések (*zakadat*, *aruk*, *seg*) jellegüknel fogva szintén nem segítik a helyhez kötést, így a kutatók az ugyanitt felsorolt, ám ugyancsak bizonytalanul azonosítható *turku* és *ursa* alapján próbáltak leginkább a kérdésben állást foglalni. BÁRCZI nagyon bizonytalanul — elfogadva ERDÉLYI LÁSZLÓNAK a *turku*-ra vonatkozó birtoklástörténeti érveit — a Fok mellé helyezi (1951: 15–6 és a térképmelléklet). PAIS nagy biztonsággal ugyanide lokalizálja több helyrajzi részletet is egyeztetve, de bizonyítékokat nem mutat be eljárásának igazolására, csupán egy nem publikált saját nagyobb tanulmányára hivatkozik (1970: 38). A birtoktest lokalizálását magam is a *turku* alapján tartom leginkább megoldhatónak, ezért az alábbiakban a 4.7. pontban térek ki a kérdésre.

A *huluoodi* nyelvi eredetét illetően BÁRCZI kissé ellentmondásosan nyilatkozik. Egyrészt szerkezeti szempontból a 12. és 13. századból adatolható *Volóód*¹³ és *Numuolohod* személynevek pontos másának tartja, s ezzel együtt nyelvileg a távolabb fekvő somogyi *Hollád* településnévvel mondja azonosnak. Másrészt viszont kétféle eredeztetését is elképzelhetőnek tartja: vagy a *hull* igéből alakult folyamatos melléknévi igenév *-di* képzős alakja vált óvónév típusú személynévből helynévvé, vagy esetleg egy ’hulladék, omladék, málló, hulló valami’ jelentésű, térszíni formára vagy talajviszonyra utaló nevet láthatunk benne (i. m. 15–6, 17). A kétféle interpretáció közül az első ment át inkább a tudományos köztudatba, ezt mint feltehető, de nem bizonyítható elképzelést veszi át ZELLIGER is (2005: 22). E magyarázatnak a fő gyengéje az, hogy hasonló személynevet a régiségből nem ismerünk, FEHÉRTÓI KATALIN magát a *huluoodi*-t sem veszi fel az „Árpád-kori személynévtár”-ba, jelezve ezzel, hogy nem tekinti személynévi eredetű helynévnek. Újabb munkájában viszont ezt feltételesen elképzelhetőnek tartotta, ám a nevet az ismeretlen eredetűek között sorolta föl (2006: 167). Gondot okoz az is, hogy nincsen tudomásom olyan településnevekről, amelyek valamilyen óvónévből alakultak volna.

PAIS BÁRCZIHOZ hasonlóan elemezte a név morfológiai szerkezetét, ám a *hull* és a *halad* igék etimológiai kapcsolatának feltételezése alapján s a tőnek más helynevekben való előfordulására támaszkodva — *hullám* szavunkkal is összevetve — „vízrajzi kifejezésként” értelmezte a helynevet (1970). A nem minden részletében kifejtett elképzelés ’haladó, folyó’ értelmű földrajzi köznevet sejtet a helynév alapjaként, ám ilyen vagy hasonló vízrajzi szót sem a régiségből, sem a mai nyelvből nem ismerünk. E magyarázatot gyengíti az is, hogy az EWUng. szerint a *hull*-nak a *halad*-dal való összefüggése alig valószínű.

Mindehhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy egyik állásfoglalás sem ad minden tekintetben elfogadható magyarázatot a névben található *u*-val jelölt β státu-

---

¹³ Az ÁSz. szerint *Valood* (791).

sát illetően: BÁRCZI szerint ez „alkalmasint” visszaható képző (i. m. 16, részletebben: 181–2), PAIS viszont a tőhöz tartozó és így az alapnyelvre visszavezethető fonémának tartja (i. m. 39–40). A *hull* szóban a forrásokban azonban *v* (~*β*) nem jelentkezik, sőt etimológiai szempontból sem mutatható ki benne ilyen elem (TESz., EWUng.). Ennek megfelelően mindkét újabb etimológiai szótárunk a szó első adataként csak kérdőjellel veszi fel a *huluoodi*-t. Úgy vélem, e bizonytalan azonosítást a fent említett névtani szempontok tovább gyengítik.

Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy a *huluoodi* magyarok alkotta helynév volt, erre a *-di* képző elég egyértelműen utal. E képző a Tihanyi alapítólevélben több szó- és névalakban is előfordul — *holmodi* (kétszer is), *potudi*, *opoudi* és valószínűleg a *lopd*, más véghangzóval: *zadu* —, ami azt mutatja, hogy a korban e formáns (eltekintve most a funkcióbeli sokféleségétől) produktív lehetett.

Erősebb kétegyekkel kell azonban fogadnunk azt a föltevést — amelyben eltérő kiindulópontjuk ellenére BÁRCZI is, PAIS is egyetért —, hogy tudniillik a *-di* képző folyamatos melléknévi igenévi alakhoz járult volna hozzá. BÁRCZI a szórványt két egymás mellett álló rövid *o*-val olvassa $\chi(h)ulvood^i \sim \chi(h)ulvoodi$ formában (1951: 15), tehát úgy értelmezi, hogy a folyamatos igenév *-γ* képzője (ugyanazt rekonstruálja PAIS is: 1970: 37) magánhangzóközi helyzetben eltűnt. Ennek a különben jellegzetes hangtörténeti fejlődési folyamatnak a lezajlása itt azonban némi magyarázatot kívánna, mivel a jelenség magának a névnek a létrehozásában szerepet játszó képzőformáns létét érintené. Kérdéses ugyanis, hogy ha a tövégi magánhangzó és a feltételezett képző véghangzója közül éppen maga a képző tűnt volna el, akkor hogyan fejeződne ki az így átalakult szóalakban az adott morfológiai funkció.¹⁴ Hasonló esetek vannak ugyan az alapítólevélben, mint például az *azaa*, *mezee*, *fee*, amelyekből egy etimologikusan is igazolható *γ* valóban hiányzik. Csakhogy a hasonlóság egyúttal nem jelent feltétlenül azonosítást is, mivel ezekben a harmadik személyű birtokos személyjel hosszú magánhangzója elől hiányzik a tövégi *γ*, amely minden kétséget kizáróan csak a *mezee* alakban, valamint nagy valószínűséggel az *azaa* formában vezethető vissza igenévképzői szerepre. Az elsőnek említett, passzív tövű szóban azonban a 11. század közepén a *γ* már aligha volt azonosítható a beszélők számára az egykori igenévképzői szerepével. Ugyanez állhat az *aszó*-ra is, hiszen az Árpád-korban viszonylag gyakori földrajzi köznévi jelentése egy korábbi igenévi funkciótól már meglehetősen távolra kerülhetett.¹⁵

A szórvány magyarázatára megítélésem szerint más — igaz, ugyancsak nem kétségtelen — megoldás is kínálkozik: úgy vélem, a név tövében *holló* szavunkat is kereshetjük. Ennek *-d* képzős formája — más madárnevekből alakult azonos szerkezetű helynevek számos előfordulásához (pl. *Füred* [*< fürj*], *Ölyved*,

¹⁴ A jelenség megítélését JUHÁSZ DEZSŐ kevésbé tartja aggályosnak (2008: 173–4).

¹⁵ Erre a kérdésre a *noгу azah fehe rea* szórvány kapcsán a 4.31. pontban még visszatérek.

Sasad, Tyukod, Varjad; mindezekre lásd CSÁNKI-index 290, 640, 734, 847, 862 stb.) hasonlóan — több névben is szerepel a régiségben: Temes vármegyében a Bél-vidéki kerületben: 1467: *Hollod* (Cs. 2: 26), Biharban pedig víz- és településnévként egyaránt (LIPSZKY, Rep., vö. FNESz. *Pusztahollód*), sőt valószínűleg személynévként is a Sáros megyei 1285/1334: *Hulloudzallasa föld* nevében (Oklsz. *holló*, vö. TESz. *holló*). Esetleg ide tartozhat a fent más összefüggésben említett Somogy megyei *Hollád* is (vö. FNESz.).¹⁶

Holló szavunk ősi hangutánzó szó az uráli korból, amelynek már az alapnyelvben is képzős formáját lehet rekonstruálni **kul3(k3)* alakban (TESz., MSzFgrE, UEW). A régi magyarban a szó még a 14. században is gyakran előfordult az első szótagban esetleg zártabb magánhangzót is jelölő *u*-val; a Nógrád megyei Hollókő vár nevében erre — más ilyen adatok mellett — több példát is találunk: 1323: *Hulloukw*, 1327: *Huloukw* stb. (Gy. 4: 251). A szóbeljeji rövid *l*-re — amelynek intervokalikus megnyúlása eredményezte a ma általános hosszú *ll*-es formát (TESz.) — nemcsak a régiségben találunk bőséges példákat: 1231: villa *Holo* (BÁRCZI 1951: 28), 1256/1273: *Holofa* (Oklsz., továbbá az egyik fenti nógrádi adat stb.), hanem a mai nyelvjárásokban is előfordul: *holó* (ÚMTsz.).

A *holló* szóvégi *ó*-ját az alapnyelvi képzőből lehet levezetni (vö. TESz.), amelynek *-k-* eleme spirantizálódás után *-γ-*ben folytatódhatott, s ez a véghangzó eltűnését követően szóvégi helyzetben vokalizálódott.¹⁷ Az ómagyar kor korai szakaszában jellemző $\gamma \sim \beta$ váltakozást feltéve (vö. BENKŐ 1980: 74) **hulobodi* alakot rekonstruálhatunk, ami írásban *hulouodi* formában jelenhetett volna meg;¹⁸ ehhez képest a Tihanyi alapítólevélben szereplő *huluoodi* esetleg az *u* és az *o* felcserélődését mutathatja. A nyilvánvalóan nem bizonyítható esetleges íráshiba feltevését talán kevésbé gyengíti az a körülmény, hogy a szórvány egymás után kétszer is azonos módon leírva szerepel, hiszen a tévesztés már az oklevél nyersváltozatának (piszkozatának) elkészítésekor vagy akár a jegyzetek

---

¹⁶ E nevet KISS LAJOS a BÁRCZI által ajánlott magyarázat mellett PAIS DEZSŐ szóbeli közlésére hivatkozva a *holló* szóból is származtathatónak tartotta (FNESz.), ám a részletekről — nyilván a szótárforma korlátai miatt — nem szólt. A javasolt etimológia legkényesebb pontja a második szótagbeli *ó* magyarázata, amely esetleg az *Almád, Nyárad* típusú (különben nem teljesen azonos alakulásmódú) nevek analógiás hatásával számolva adható meg, de kiindulásként szóba jöhet a *holló* egykori fölthető *holla-* tőváltozata is.

¹⁷ A *holló* községnek az ebben a tőtípusban szokásos *holla-* tővét sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvből nem tudom ugyan adatolni, de helynévi használatával összefüggésben a *Holló* településnévből (erre lásd a fenti 1231-ből való adatot) *-i* képzővel alakult családnevek között találunk ilyen formát: *Hollay* (forrás: internetes telefonkönyv: www.mtt.hu).

¹⁸ A β jelölésében az alapítólevélben szokásosabb az *uu*, de például a *ueieze* egyik említésekor *u* szerepel ilyen hangértékben.

alapján történő szerkesztéskor is megtörténhetett.¹⁹ Az alapítólevél számos helyesírási következetlensége mellett kétségtelenül íráshibával számolhatunk a *monarau buku[r]rea* szórvány esetében, amelyben a *bukur* és a *rea* találkozásánál az egyik *r* betű elmaradt, de megjegyzem még, hogy JUHÁSZ DEZSŐ az *eriturea itu* elemének magyarázatában is felvetette az esetleges tollhiba lehetőségét (1992: 130).

A betűfelcserélés feltételezése egyúttal persze a névnek a *hull* igével való összekapcsolási esélyeit is javítja: a **huloβodi* így minden további nélkül lehetne a korábban rövid *l*-lel hangzó (vö. EWUng.) szó igenévi alakjából való helynév is, ám ezt a lehetőséget névtipológiai érvek sokkal kevésbé támogatják, mint a fenti etimológiát: a PAISTÓL idézett néhány víznév (1970: 38) valóban a *hull* ige származékának tűnik ugyan, de egyrészt ezek másféle szerkezetűek, másrészt pedig további ilyen helyneveket a régebbi névanyagban nem ismerek, és a *hull*-nak — a *hullám* kivételével — egyetlen származékszava sem szerepel a Dél-Dunántúlról megjelent helynévtárak (BMFN, TMFN, SMFN, ZMFN) több százeres adatrengetegében.

4.6. *zakadat* – *aruk* – *seg*

A *huluoodi* körüli birtok határának leírásában három olyan megjelölés is szerepel, amely földrajzi köznévvvel egyező alakot mutat: *ad zakadat*, *ad angulum aruk*, *ad seg*. Ezeket pontosabban azonosítani ugyanúgy nem tudjuk, ahogyan a *huluoodi*-t sem, ami azonban a hasonló alaki szerkezetű nevek esetében — mint arról az ebből a szempontból kivételesnek számító *fuk* kapcsán (4.4.) már szó volt — teljesen érthető és általános. BÁRCZI a három szó közül kettőről, a *zakadat*-ról és a *seg*-ről azt mondja, hogy inkább „földrajzi névnek látszik”, az *aruk*-ról viszont mint inkább köznévvnek tűnő elemről szól²⁰ (1951: 65–6). A tulajdonnévi jelleg megítélésében figyelembe vett szempontokat nem tárgyalja ugyan, azt azonban megemlíti, hogy a két csoport között roppant nehéz határvonalat húzni, s az így kialakított kategóriákba az egyes elemeket teljes bizonyossággal besorolni igen gyakran nem is lehet. E megállapításával nemcsak, hogy egyet kell értenünk, hanem a megítélés bizonytalanságát talán még szigorúbban is kell vennünk, mint ahogyan azt maga BÁRCZI tette.

BÁRCZI felsorolása azt sejteti, hogy nála az *aruk* talán azért kerülhetett a köznevek csoportjába, mert az alapítólevélben önállóan és szerkezetben egyaránt többször is előfordul. A szó az oklevelekben önmagában állva valóban gyakorta szerepel (lásd pl. az OklSz. és a KMHsz. 1. megfelelő címszavát), ám ezekben

¹⁹ JUHÁSZ DEZSŐ számára ez az érvelés „nem teljesen meggyőző”, ám úgy látja, hogy az általam kifejtett etimológiai magyarázat összességében „a *holló* madárnév felé billenti el a mérleg nyelvét” (2008: 171).

²⁰ Ugyanezt a felfogást tükrözheti a DHA szövegek közlésének nagy és kis kezdőbetűs írásmódja is.

az előfordulásokban közsői vagy tulajdonnévi értékét többnyire nem könnyű meghatározni. Egyértelműen közsői szerepben — például visszautalásként: 1239: ad Nogaruk ... per idem *Aruk* (Gy. 1: 421) — csak nagyon ritkán azonosítható. Ebben a nehezen megítélhető kérdésben esetünkben az sem lehet irányadó, hogy az alapítólevél szövegében a magyar elem latin földrajzi köznévvvel együtt fordul elő (ad *angulum aruk*), vele birtokos jelzős szerkezetet alkotva (vö. SZENTGYÖRGYI 2009a: 64–5). A szövegrészt a magyar fordítások „az árok szögletéig” megfeleléssel adják vissza (ÁrpOkl. 106, ÉRSZEGI 2004: 2), de „az árok szögig” fordítása is előfordul (MÉSZÖLY 1956: 7, SZENTGYÖRGYI 2005: 60). Az ilyen szerkezetek megengedik a közsői értelmezést, sőt elsősorban talán inkább azt sugallják, de hasonló formulákban magyar tulajdonnevek is gyakran előfordulnak, mint ahogyan erre maga az alapítólevél is ad példákat: *ad portum ecli, ad caput petre*.

Az *árok* szó jelentéstörténetével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a régi nyelvbeli feltehető jelentéseit ma sem igen ismerjük pontosabban, mint ahogyan erről bő fél évszázaddal ezelőtt BÁRCZI nyilatkozott (1951: 65), noha az azóta eltelt időben számos e tekintetben hasznosítható forrás (oklevélkiadások, regionális tájszótárak, az ÚMTsz., a SzT, LIGETI 1986: 255–6 stb.) gazdagította az ismereteinket. A jelentések köre kiterjed természetes alakulatok jelölésére (pl. ’kisebb patak’, ’vízmosás’, ’gödör’, ’völgy’) éppúgy, mint az ember alkotta ’vízelvezető csatorna’, ’ásott mélyedés’ stb. azonosítására. Az alapítólevélbeli előfordulások mindkét jelentéscsoportban való értelmezésüket megengedik. A kérdés részleteibe sajnos, itt sem adódik lehetőség mélyebben belemerülni, de azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy régi földrajzi közneveink tüzetes szótörténeti feldolgozása — amelyre minden részletet illetően etimológiai szótáraink érhető módon nem vállalkozhattak — számos történeti diszciplína (elsősorban a helynévtörténet, a szóföldrajz, a történeti földrajz, valamint a legtagabb értelemben vett etimológia és szótörténet, továbbá a történeti jelentéstan) helyzetét nagyban előmozdítaná.

Lényegében e komplex vizsgálatok hiányát érezhetjük a *zakadat* interpretációjában is, ám néhány apró, eddig figyelmen kívül hagyott körülményre ennek híján is felhívhatjuk a figyelmet. E szó nemcsak a *huluoodi* környékén szerepel az alapítólevélben, hanem a *culun* tó körüli birtok leírásában is előfordul az egyik határpont megnevezéseként. Ez utóbbi hely a tihanyi apátság 1211-ből való birtokösszeírásában is meg van említve: „ad locum, qui vocatur *Zacadat*” (ERDÉLYI 1908: 509), ami esetleg a szórvány tulajdonnévi jellegét erősítheti, de mindez magyarázható a két oklevél szoros tartalmi és esetleg keletkezésbeli kapcsolatával is (erre lásd GYÖRFFY 1956).

BÁRCZI a Tihanyi alapítólevél két *zakadat* szórványáról mindössze annyit alapított meg, hogy noha pontosabban nem lokalizálhatók, értelmezésük, morfológiai szerkezetük világos, részben abból adódóan, hogy a *szakadát* igen gyakori

földrajzi (köz)név (1951: 17–8, 57). ZELLIGER ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a név jelentése 'szakadékos, omladékos hely' ugyanúgy, mint a vele azonos alapszóból *-ék* képzővel alakult *szakadék-é* (2005: 40). Az EWUng. a *szakad* címszó alatt 'Bergsture'-ként értelmezi az 1055. évi adatokat.

A szócsalád régebbi-mai előfordulásait vizsgálva elsőre két dolog tűnik ki. Az egyik az, hogy a *szakad* igéből többféle képzővel is alakultak jórészt azonos jelentéseket mutató földrajzi köznevek: a *szakadat* ~ *szakadát* és a *szakadék* mellett elsősorban a *szakadás*, *szakadály* említhető meg, de előfordulnak a *szakaszt*-ből és a *szakít*-ből képzett formák is: *szakasztás*, *szakaszték*, *szakítás* (vö. pl. OklSz., BMFN 2: 1215, MTsz. stb.). Az alaki sokszínűség mellett a szócsoporthoz tartozó jelentésbeli gazdagságára is felfigyelhetünk, a sokféle finom jelentésárnyalat alapvetően két jelentéskörbe sorolható be: a fent már említett domborzati szerep mellett különböző vízrajzi jelentések tűnnek fel. Ez utóbbi szerepkörben a mai nyelvújításokban az egyébként is gyakoribb *szakadék* többféle jelentésben is használatos: 'folyóág', 'kis vízfolyás, ér', 'holtág' (NEMES 2005: 172), s adatolható a 19. századból is (Tsz.). E jelentések a régiségben feltehetően a szinonim szerepű *szakadat* ~ *szakadát* köznévhöz is kapcsolódhattak, amire a szó Árpád-kori víznévi előfordulásai közvetlenül is utalnak: 1275: ad fluuium *Zacadat* uocatum, 1284: Iuxta quoddam nemus aquosum *Sakadath* uocatum (SZAMOTA 1895: 142, OklSz. *szakadat*, *szakadát*). A *szakad*-nak egyébként a mai köznyelvben is van vízrajzi jelentése '(folyóvíz) többfelé ágazik' értelemben, amely így, igei formában már a régiségből is adatolható (TESz. *szakad*).

Úgy vélem, az alapítólevélben szereplő *zakadat* mindkét előfordulása esetében a szakirodalomban hagyományosan megadott domborzati jelentés mellett legalább ugyanolyan valószínűséggel — ha nem nagyobb eséllyel — jöhet szóba a vízrajzi fogalomként való értelmezése is. Ezt a feltevést a történeti földrajzi körülmények is kellően megalapozottá teszik. A másodiknak említett *zakadat* a Dunától keletre eső dél-alföldi futóhomokos területen feküdt, ahol a természeti környezet, a domborzat változékony jellege sem nagyon támogatja a 'hegy- vagy dombszakadás'-ként való értelmezést, noha halmokat és hegyeket e vidéken is kétségtelven emleget az oklevél szövege. Ám emellett gazdag vízi világ is jellemezte a *culun* tó környezetét (minderről részletesebben lásd alább: 4.47.), s így vizek holtágát e térségben is éppúgy jelölhette a *zakadat*, mint ahogyan a *szakadék* ilyen jelentésben az ómagyar korból is adatolható a közeli Duna mentéről: 1511: *Quedam stagna seu lacus wlgariter Holthdwna alio nomine Dunazakadekya* (SZAMOTA i. h., OklSz. *szakadék*).

A *huluoodi* és *turku* vidékén említett *zakadat* földrajzi környezete, amely a *fuk* környékén kereshető, a korábbiakban kifejtettek szerint mocsaras vidék lehetett, amelyből itt-ott egy-egy domb emelkedett ki (lásd az oklevél megfelelő részleteit: *ad monticulum*, *ad seg*). A Balatontól délkeletre eső tájnak ezt a régi képét a vízszabályozás előtti térképek is pontosan mutatják, mindez jól kitűnik

például az első, illetve a második katonai felmérés anyagából a 18. és a 19. százból is. Ezen a vidéken a szinonim szerepű *szakadék* a későbbiekben is szerepel vízrajzi köznévként 'folyóvíz mellékága, mely áradáskor megtelik vízzel' jelentésben (a Balaton mellékéről közli a MTsz. II, 476). Még beszédesebb lehet a szónak a dél-dunántúli, Dráva vidéki Ormánságban való használata 'folyóvíz holt ága, a főfolyótól vagy víztől elszakadó ág' értelemben (OrmSz. *szakadék*), ugyanis a *fok*-kal egy jelentésmezőbe tartozó, vele szorosan összefüggő fogalmat jelöl: „Nyáron csak az elszakadó ponton, a *fokon* érintkezik a fővízzel, s áll a vize” (i. h.).²¹ A *szakad*-ból képzett földrajzi köznevek jelentéstani egyezései alapján ilyen jelentését a főleg régebben használatban volt *szakadat* ~ *szakadát*-nak is feltehetjük, s ennek alapján — a domborzati jelölő szerep lehetőségének fenntartása mellett — az alapítólevélben szereplő *fuk* környékének vízrajzi szavaként vagy akár neveként is értelmezhetjük.

A *zakadat* olvasatával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az utolsó szótag hosszú *á*-val való [*szakádát*] olvasatát BÁRCZI több helyen is hangsúlyozza (1951: 17, 174) elsősorban helyesírás-történeti érvelésre támaszkodva: e magánhangzó jelölésében labiális *a*-ra utaló *o* betű ugyanis sehol sem fordul elő. Az alapítólevél adatainak *á*-val való olvasatát a TESz. is külön kiemeli, és több ilyen alakú helynevet eleméz KISS LAJOS is a FNESz.-ben (*Mezőszakadát*, *Oltszakadát*, *Szakadát*). Megítélésem szerint az 1055-ből való és általában az ómagyar kori adatok *á*-s olvasatát nem lehet kizárólagos érvényűnek tekinteni, mivel az általam ismert — részben a fenti források által idézett — adatok (vö. még OklSz.) helyesírása egyetlen esetben sem utal hosszú magánhangzós ejtésmódra.

A *seg*-ről — amelyet leginkább [*ség*] vagy esetleg [*ség*] formában olvashatunk (vö. TESz. *ség*, ZELLIGER 2005: 24, BÁRCZINál *seg* olvasattal is: 1951: 18) — kétségtől megállapítható, hogy akár köz-, akár tulajdonnévként is fordul elő az alapítólevélben, 'domb, halom' jelentésben értelmezhetjük. Bár már BÁRCZI is rámutatott ERDÉLYI LÁSZLÓ *szege* olvasatának és etimológiai azonosításának a helytelen voltára (i. h.), ezt a lehetőséget GYÖRFFY újból előhozta (ÁrpOkl. 106). Ismételten hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a felfogás helyesírás-történeti szempontból aligha állja meg a helyét, hiszen a Tihanyi alapítólevélben az *sz* hangot csaknem kivétel nélkül *z* betűvel jelölték (BÁRCZI 1951: 128, vö. még KNIEZSA 1952: 15).

E szó esetében az etimológiai elemzés elsősorban a vele összetartozó szó- és névbokor — *Ség*, *Seges(d)*, *Ság* nevek stb., vö. még *séd* — és az esetleg hozzá kapcsolható *-ság/-ség* képző kapcsolatára fordította a figyelmet. Mivel ezek az alapítólevél megfelelő szórványának magyarázatához csak távolabbról tartoznak hozzá, itt az ezzel összefüggő körülmények taglalásába nem szükséges belebo-csátkozni — egyes részletekre a *segisti* kapcsán alább (a 4.64. pontban) mégis

---

²¹ A *szakadék* további vízrajzi jelentéseit lásd NEMES 2005: 172.

kitérek majd —, azt azonban hangsúlyozni kell, hogy az e körben figyelembe vehető adatok pontos elkülönítésére és azonosítására a korábbi vizsgálatok talán nem fordítottak kellő figyelmet, pedig ennek az egész problematika tisztázásában különösen fontos szerepe van.

Itt e problémakörből csupán azt az egyetlen részletkérdést kívánom érinteni, amely a *ség* közsői szerepével függ össze. A TESz. e szavunkat önálló szócikkben tárgyalja, és megjegyzi róla, hogy „Igen régen elavult.”. Az EWUng. kiemeli, hogy a szó csak helynévként fordul elő, és ZELLIGER is hangsúlyozza, hogy „adataink csak tulajdonnévi szerepben vannak rá” (2005: 24). Megállapítható azonban, hogy a régiségben a *ség* nemcsak magában állva fordul elő, hanem összetételekben is gyakran szerepel helynevek elő- és utótagjaként: 1244: *Seg-feu*, 1328: *Seguagas*, 1230 k./1355: *Bolugsegh*, 1346: *Gewrseg*, 1455: *Kowachseg* (OklSz. *ség*), ami kétségtől arra utal, hogy az ómagyar korban földrajzi köznévként feltétlenül aktív szerepű közszó lehetett, még ha ritkábban is használhatták, mint a hasonló jelentésű *bérc*, *halom*, *hegy* szavakat. E periférikus jellegét mutatja esetleg az is, hogy az oklevelekben egyértelműen közszóként (például magyar helynév előtt latin fajtajelölő szó helyén) nem ismerem előfordulását, ami viszont a fenti szinonimái közül a *bérc* esetében egyáltalán nem ritka jelenség (vö. RESZEGI 2004: 150–1). Mindezzel együtt megállapítható, hogy az alapítólevélben szereplő *seg* — éppúgy, mint a mellette álló másik két szórvány, a *zakadat* és az *aruk* is — tulajdonnévnek vagy közszónak egyaránt tekinthető.

4.7. *turku*

Az alapítólevélben *turku*-ként szereplő, helyet jelölő szónak már az olvasata is elvileg kétféle, helyesírás-történeti szempontból egyforma eséllyel figyelembe vehető lehetőséget vet fel: palatális és veláris magánhangzókkal egyaránt olvasható. A két olvasatváltozat értelemszerűen más-más szóval, szócsoporttal hozza összefüggésbe a szórványt.

A veláris [*turku*] olvasat a szakirodalomban komolyabban nem vetődött fel, e lehetőséget BÁRCZI sem említi (1951: 16–7). Erre utal azonban a TESz.-nek az a megoldása, hogy a Tihanyi alapítólevélnek ezt az adatát — kérdőjellel ugyan — a *torok* első előfordulásaként tünteti föl. Ugyanígy jár el az EWUng. is. Az azonosítást a jelentés oldaláról az teszi elképzelhetővé, hogy a *torok* földrajzi köznévként is használatos, a TESz. meghatározása szerint ’társaság, területnek, helységnek stb. bejárati része, kezdete’ jelentésben. Földrajzi köznévi szerepét mai előfordulásai is jól mutatják, ezek között főleg vízrajzi szóként található meg, többek között ’vízfolyás torkolata’, ’öböl’, ’partszakadék’ jelentésben (NEMES 2005: 187). Ebből a töből való a mai köznyelvi *torkolat* is, amely a 17. század elejétől adatolható (TESz.). Ez az azonosítás — elsőre legalábbis úgy tűnik — könnyen kapcsolható az alapítólevélben *lacus*-ként említett *turku*-hoz, amely

így jól beleillenek a szomszédságában szereplő földrajzi köznevekkel azonos alakú megnevezések (*zakadat, aruk, seg*) sorába. Csakhogy a *torok* szót önmagában sem közszóként, sem pedig tulajdonnévként nem nagyon szokás helymegjelölésre használni ugyanúgy, ahogyan más, metaforikus úton földrajzi köznévvé lett testrészneveket (pl. *fő ~ fej, oldal* stb.) sem. E szavak ugyanis speciális részegész viszonyt fejeznek ki, s ennek megfelelően helymegjelölésre leginkább szó szerkezetekben alkalmazhatók: valaminek a torkáról, fejről stb. lehet főképpen beszélni. E fontos névtipológiai körülmény a szórványnak a *torok*-kal való összekapcsolását igen csekély valószínűségűvé teszi, s ezért még kérdőjellel sem igen indokolt e főnév adatai közé sorolni.

A *turku*-nak a szakirodalomban széles körben elterjedt [*türkü*] olvasatát a szórvány által jelölt helynek a (Sió)Fokhoz közel fekvő Töreki pusztával való azonosítása magyarázza. Ezt az összefüggést — amely már SZAMOTÁNÁL is feltűnik (1895: 145) — ERDÉLYI LÁSZLÓ birtoklástörténeti érvekkel támasztotta alá (1908: 347–50), és kételkedve ugyan, de BÁRCZI is elfogadta (1951: 16). PAIS az *ursa*-t tárgyalva ugyanebből az azonosításból indult ki (1955c: 96). A kérdéses hely neve szerepel mind az 1092-ből való hamis, mind az 1211. évi hiteles tihanyi összeírásban: az +1092/+1274//1399-es oklevél *Turuk* formában közli a nevet (DHA 1: 283), 1211-ben pedig *Thurkh ~ Turk ~ Turch* alakban fordul elő (ERDÉLYI 1908: 515–6). A két határleírás ugyan nem pontosan azonos területeket jelöl meg, de az kétségtelen, hogy mindkettő a Fok településtől nyugatra fekvő, Jód, Endréd, Zamárdi közé eső birtokot tárgyalja, ahol a mai Töreki is fekszik. Egyértelműen nyilatkozik az az 1358-ra keltezett hamis oklevél is, amely *Turuk* falut, a tihanyi apátság birtokát a Fok vize melletti *Keleti* (a későbbi Kiliti) szomszédságában levőnek mondja (ERDÉLYI 1908: 557–8).

Aligha lehet kérdéses, hogy az alapítólevélben szereplő *turku* ezzel a később *Türk*, illetve *Türük ~ Török*, majd pedig *Törek ~ Töreki* néven említett hellyel azonosítható. Ám az oklevélben ez nem mint ilyen néven adományozott birtok szerepel, hanem *huluoodi* birtok határpontjaként van megemlítve; a szöveg szerint a kérdéses terület határa *ad lacum turku* húzódik. E szövegrészről többnyire *'turku* (nevet viselő) tó'-ként értelmezik (vö. pl. MÉSZÖLY 1956: 7, ÁrpOkl. 106, ÉRSZEGI 2004: 2) annak alapján, hogy a szórványemlékek magyar helynevei előtt álló latin földrajzi köznevek rendszeresen az adott hely fajtáját jelölik meg. Ez a szerkesztésmód a latin nyelvű szövegek jellegzetes grammatikai formája: a latin nyelvtanok nyomán SZENTGYÖRGYI appozíciós szerkezetnek nevezi az ilyeneket (2009a: 65–7). Ám a latin földrajzi köznevet követő magyar helynév nemcsak ilyen helyzetben lehet, hanem genitívuszos szerkezetet is alkothat az előtte álló szóval. Mivel azonban a magyar elem ilyenkor ragozhatatlan névszóként viselkedik, a genitívuszi formát csak szemantikai alapon lehet feltételezni. Erre a szerkesztésmódra az itt elemzett szöveghely szomszédságában is van példa: SZENTGYÖRGYI az *ad angulum aruk*-ot ilyen szintagmának tartja, és az 'árok sarka, kanyarulata; zuga' jelentését adja (2009a: 64–5).

A *lacus turku* ilyen értelmezésére az ad lehetőséget, hogy a magyar név a későbbiekben csakis településnévként adatolható, tó, víz neveként nem fordul elő. Ebben az esetben a szerkezetet 'turku (település) tava'-ként értelmezhetjük. Hasonló megjelölések gyakran előfordulnak az oklevelekben, egyet az 1211. évi tihanyi összeírásból, éppen a fent mondott hely közvetlen szomszédságából is idézni tudunk: „ad *stagnum Somardy* et per mediam *piscinam Somardi*” (ERDÉLYI 1908: 516), ahol Szamárdi (a későbbi Zamárdi) település neve áll tavának jelölőjeként. E magyarázat révén elhárulnak azok a gondok is, amelyek a névfejtésben a víznévi vagy településnévi jelleg megítéléséből adódóan névtipológiai szempontból a *turku* kapcsán fölvetődhetnek, sőt föl is vetődtek (vö. BÁRCZI 1951: 17), hogy tudniillik népnevek önmagukban ritkán szoktak víznévként szerepelni. A fenti értelmezésből következően azonban az etimológiában településnévként kell figyelembe vennünk a szórványt. *Turku* település tava bizonyára az a tóvá kiszélesedő, nagyjából észak–déli irányban mintegy 5-6 kilométer hosszúságban elnyúló vízer lehetett, amely még a 19. századi térképeken is szerepel Töreki puszta mellett nyugatra (MKFT), s amelynek egyes részei ma is halastóként funkcionálnak, és a *Töreki-halastavak* nevet viselik (SMFN 152).

Töreki település egykori határáról a ma használatban lévő helynevek alapján meglehetősen pontos képet kaphatunk. Maga *Töreki* vagy másképpen *Törekipuszta* mint külterületi lakott hely Balatonkiliti nyugati határszélén fekszik, tőle északra a *Töreki-ásó*, délre a *Töreki-föső*, a *Töreki-hégy* és a *Töreki-láp* jelzi az egykori határt (SMFN 150–2), de mellettük valószínűleg még a *Török-hagyás* is ebbe a névbokorba tartozik (ez utóbbi hangváltoztaként való megjelenéséről lásd alább). Az egykori halastavak emlékét őrzi a településtől északra található *Békás-tó* is (SMFN 151). Ettől nyugatra, Zamárdi északkeleti határrészén *Töreki-dűlő*-nek hívnak egy területet (SMFN 147), a szomszédos Balatonendrédén pedig a 19–20. századi térképes források és élőnyelvi gyűjtések említenek *Töreki- ~ Töröki-határ*, *Töreki-dűlő* nevű területet (SMFN 160). Az egykori Töreki falu területén ma tehát három település osztozik, ami arra utal, hogy viszonylag nagyobb kiterjedésű lehetett. Ezt erősíti meg ERDÉLYI következtetése is, amely szerint 1211-ben Türk a tihanyi apátság legnagyobb birtokai közé tartozott (1908: 349). E településnek, amely királyi birtok volt, a határleírások szerint csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak.

Az eladományozást követően bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/+1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk cum silva inter aliam villam Turuk et inter villas Jod, et Endred*” (DHA 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonost magában a névben is megjelölték, és ennek megfelelően 1229-ben *Kiralturky* — azaz *Királytürkje* — formában említik (Cs. 2: 620, 653). 1458-ban

az apátság tulajdonában lévő birtok *Appathy-thelek*-ként szerepel mint Endrédi Imre *Theurek* birtokának a szomszédosa (ERDÉLYI 1908: 349). ERDÉLYI szerint ezt követően a terület átmenetileg kikerült az apátság kezéből, amely csak évszázadok múlva szerezte azt vissza (i. m. 350). A névelkülönülés végül úgy zárult le, hogy az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új nevet kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(puszta)* néven szerepel (vö. BÁRCZI 1951: 16, MKFT, GÖNCZY–KOGUTOWICZ). Erről még a legújabb időkben is ismeretes volt, hogy „a Tihanyi Apátság építtette” (SMFN 146).

A *turku* szórvány azonosításának nagyfokú bizonyossága lehetővé teszi, hogy etimológiáját Töreki nevére vonatkozóan adjuk meg. Ennek mai élőnyelvi adatai különböző földrajzi köznévi utótagokkal is kiegészülve döntő többségükben *Töreki* formájúak, de föltűnik közöttük *Töröki* változat is (SMFN 1144–5). A 19. századi forrásokban vegyesen szerepel második szótagbeli illabiális (LIPSZKY, Mappa, MKFT) és labiális (MoGSz. 2: 217, GÖNCZY–KOGUTOWITZ) magánhangzóval. Hasonló adatait ismerjük az egykor Zala, majd Veszprém megyéhez tartozó, Keszthelytől északkeletre fekvő Törekipuszta településnek is (FNESz., VeMFN I, 210). E váltakozás, amelyet hangtani természetűnek nemigen tarthatunk, leginkább azt mutathatja, hogy a nyelvtudat mind a *törek* (amelyben alsó nyelvválású *e* szerepel), mind pedig a *török* szóval összefüggésbe hozza *e* neveket. A Fokhoz közeli Töreki nevében a régi forrásokban a szóvégi *-i* nem szerepel, így kétségtelen, hogy ezzel a képzővel legfeljebb csak a középmagyar korban bővült.²²

A település ómagyar kori adatait CSÁNKINál az alábbiak szerint találjuk meg: a már említett 1229-ből való *Kiralturky* mellett é. n.: *Toruk*, 1436, 1458: poss. *Thewrek*, 1460: *Twrek* szerepel (Cs. 2: 653). E névvel alakilag összevethetők az adott korban további két település előfordulásai is: a már említett Zala megyei Törekipuszta 1262: *Turek*, 1412: *Terek*, 1446: *Thewrek* (Cs. 3: 118), egy a 16. században elpusztult Hunyad megyei falu pedig [1330]: *Turek*, 1332–6/PR: *Thurek*, *Turk* (Gy. 3: 300), 1390: *Terek*, 1444: *Thewrewk* stb. (Cs. 5: 143) alakban szerepel. Az adatok hangtani tekintetben lényegében ugyanazt a képet mutatják, mint amit az újabb kori formák is, a régiségben azonban a második szótag magánhangzója mellett az első szótagé is hol labiális, hol illabiális formában fordul elő. A Fok melletti Töreki 1055-ből való *turku* adata hangtörténeti szempontból nehézség nélkül illeszthető a fenti említésekhez: a későbbi formákban jelentkező második szótagbeli magánhangzó hiányát a tövégi magánhangzó

---

²² Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, de érdemes megjegyezni, hogy a képzőben nem az *-i* melléknévképzőt — amely jelzős szerkezetű névösszetételekben járulhatna szabályosan az előtagként álló névhez —, hanem az *-i* helynévképzőt kell látnunk, mivel ez a formáns a helynév alapalakjában is szerepel, amely csak később egészülhetett ki — alakváltozatként — a *puszta* utótaggal.

megléte magyarázza. Ugyanez a hangzóhiányos tóváltzat jelenik meg a fent bemutatott *Kiralturky* adatban is, amelyből a 3. személyű *-i* birtokos személyjel kapcsolódása miatt hiányzik a kérdéses magánhangzó.

A név eredetét vizsgálva a kutatók lényegében kétféle elképzelést fogalmaztak meg: vagy a *törek*, vagy a *török* (< *türk*) szavakat keresték — ez utóbbit inkább áttételesen — a helynévben. BÁRCZI mindkét lehetőséget felvetette, ám a *törek*-ből való származtatást kevésbé tartotta valószínűnek (1951: 16–7). KISS LAJOS viszont a Zala megyei Törekepuszta esetében — amely etimológiai tekintetben aligha választható el az itt elemzett alapítólevélbeli névtől — éppen fordított súllyal vette figyelembe a két kínálkozó lehetőséget (FNESz.). KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ (1973: 11–2) és ZELLIGER (2005: 22) viszont csak a *türk* ~ *török*-kel való összefüggést említi meg, a TESz. és az EWUng. is — mint fent már jeleztem, a *torok* mellett — csak ez alatt közli kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát.²³

A *törek*-kel való egyeztetést elvileg nehezíthetné az a körülmény, hogy a szóban alsó nyelvválású *e* szerepel, ami nem felel meg a fenti nevekben *e* helyütt megjelenő palatális labiálisnak, ám a *törek*-nek egyrészt van *török* formája is (TESz.), másrészt a helynévben az eredetétől függetlenül — például más szóhoz való asszociatív hozzákapcsolása révén — is történhetek nem szokványos, nem „szabályszerű” változások. Nagyobb súllyal esik a latba azonban a helynévnek és a vele összefüggésbe hozott közszónak a névtipológiai, jelentéstani vallomása. A *törek*-nek etimológiai szótárunk két, itt is figyelembe vehető jelentését adja meg: 1. 'gabonaszár és kalász törmeléke', 2. 'trágya', amelyek közül csak az elsőre van biztos közszói adatunk a régiségből, a 14. század végéről (TESz.). Helynév-tipológiai tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen speciális jelentésű mezőgazdasági szakszóból nemigen szokott helynév keletkezni, pláne nem településnév. BÁRCZI érezhette is ezt a nehézséget, hiszen amellett, hogy *e* lehetőséget kevésbé valószínűnek mondta, feltette azt is, hogy a *tör* igének ez a *-k* képzős származéka 'törmelék' vagy 'törés, omlás' jelentéssel szolgálhatott esetleg a helynév alapjául, amely ily módon „térzíni formát jelölő vagy a talajviszonyokra (tőzeges, korhadásos föld) vonatkozó nevek közé tartoznék” (1951: 17). KISS LAJOS a 'törmelék' jelentésre alapozta névfejtését, amelyet a tőzeges láptalajjal hozott összefüggésbe (1982: 481, FNESz. *Törekepuszta*). Csakhogy az itt idézett jelentésekre nincsen semmiféle adatunk, s olyan közszót, földrajzi köznevet sem ismerünk sem a múltból, sem a mai nyelvjárásokból, amely *e* fogalomkörben legalább a fent jelzett igéhez valamilyen módon is kapcsolható volna. Ez a körülmény az előzőekben mondottakkal együtt azt sugallja, hogy *e* feltételezést a név magyarázati lehetőségei közül nagy valószínűséggel kiiktathatjuk.

---

²³ A Fok melletti *Törek*-nek a TESz. által szintén megemlített, +1092/+1274//1399-ből és 1211-ből való adata mellől azonban hiányzik a kérdőjel, ami mindenképpen következtetésre utal.

A szakirodalom is jóval nagyobb valószínűséggel szól a névnek a *türk* ~ *török* népnévvel való összefüggéséről, s egységes a felfogás abban a tekintetben is, hogy ez személynévi áttétellel válhatott helynévvé (BÁRCZI 1951: 16–7, FNESz. i. h., ZELLIGER 2005: 22, valószínű származtatásként: KRISTÓ 2000: 24). *Türk* ~ *török* népnévünk az általános vélemény szerint még a vándorlások korában kerülhetett be a magyar nyelvbe (TESz.), LIGETI feltevése szerint a kazárok jelölőjeként, s e szót a hódoltság kori intenzív kapcsolatok támaszthatták fel és tölthették meg új jelentéssel az ómagyar kor vége felé (1986: 204, 270–1). E népnév alapelakban — amely analogikus tövéghangzóval kiegészülve **türkü*-nek hangozhatott (E. ABAFFY 2003: 321) — vagy esetleg *-i* képzővel ellátva ugyanúgy szerepelhetett helynévként, mint ahogyan erre más népnevek (*orosz*, *német*, *cseh* stb.) is számos példát mutatnak.²⁴ E reális lehetőséget azonban — más összefüggésben — csak KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ említette meg (1973: 11–2). A szó személynévi használatára a Dömösi adománylevél 1138/1329: *Turcu* adatát hozzák fel a névvel foglalkozó szerzők, ami valóban elképzelhető azonosítás, e mellé az Árpád-korból azonban legfeljebb egy-két további adatot tudunk tenni: 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* (ÁSz.). Egyet kell értenünk ugyanakkor a TESz. figyelmeztetésével, amely szerint az írásképek alapján szóba jöhető tulajdonnévi — köztük is különösen a személynévi — adatoknak csak egy része tarthat a *türk* ~ *török* családjába. E népnév személynévi használatában azonban kételkedni semmi okunk sincs, s e feltevésünket közvetve megerősíti az is, hogy a szó később családnevként is előfordul (vö. pl. RMCsSz. *Török*, itt azonban a ma is létező *Türk* családnev nem szerepel).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél *turku* szórványát nagy valószínűséggel kapcsolhatjuk *türk* ~ *török* szavunkhoz, amely akár népnévként közvetlenül, akár személynévi áttétellel is a kérdéses település nevévé válhatott.

4.8. *ursa*

Huluoodi birtok leírásában mint határpontot utolsónak egy *ursa* nevű helyet említ meg az alapítólevél, amelynek sem a lokalizációját, sem az eredetét illetően nem tudott viszonylag egységes, megnyugtató eredményre jutni a szakirodalom. Az egyértelműen téves lokalizálások és a teljesen elfogadhatatlan etimológiai azonosítások bírálatát már BÁRCZI elvégezte (1951: 18–9), így erre nem szükséges kitérni. Ha a korábban kifejtett érvek alapján *turku*-nak a (Sió)Fok melletti Törökivel való azonosítását elfogadjuk, akkor *ursa*-t ennek a közvetlen közelében kell keresnünk, a leírás tanúsága szerint a Balatonhoz egészen közel

²⁴ E népnevek között azonban olyanok is vannak (*besenyő*, *böszörmény* stb.), amelyek csakis képző nélkül fordulnak elő helynévként. A népnevekből lett településnevek morfológiai szempontú áttekintését RÁCZ ANITA végezte el a közelmúltban (2008).

(„ac deinde ad *ursa* inde uero ad magnum lacum”). BÁRCZI ezt a helyet összefüggésbe hozhatónak tartotta a CSÁNKI által Somogy megye északkeleti részén említett 1229: villa *Vrs* (Cs. 2: 634) településsel (1951: 18–9). Erről azonban PAIS az oklevél szövegkörnyezetének elemzésével meggyőzően bizonyította, hogy a *turku* által jelölt helytől jóval nyugatabbra, Lelle, Őszöd, Szárszó és Szólád vidékén feküdt (1955c: 96). PAIS az alapítólevélbeli adatot a meglehetősen távolság ellenére is azonosítja a fent mondott faluval, ami azonban a leírásnak semmiképpen sem felelhet meg. Az azonosítással kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az elemzők leginkább településnevekkel próbálták kapcsolatba hozni az *ursa*-t — amit azonban külsődleges körülmények is magyarázhatnak: a helységnevek általában viszonylag jól lokalizálhatók, és egyébként is sokkal inkább föl vannak tárva, mint a mikrotoponimák —, pedig a szórvány szövegkörnyezete legalább annyira (ha nem jobban) lehetővé teszi a mikronévként való értelmezését is.

A lokális névmegfelelések hiánya az ilyen értelemben társtalan nevek nyelvi azonosítását, megfejtését későbbi névadatok híján eleve megnehezíti, és arra készteti a névmagyarázókat, hogy a kérdéses névadathoz névrendszerbeli megfeleléseket keressenek. Ehhez legjobb kiindulópontul az alaki azonosság vagy legalább a hasonlóság szolgálhat. Az *ursa*-val megegyező írásképű helynévi adat azonban tudomásom szerint nem került elő a forrásokból, de még olyan sem, amely helyesírás-történeti szempontból neki megfeleltethető lenne. A Tihanyi alapítólevél helyesírása és az általános magyar hang- és helyesírás-történeti ismeretek alapján az adatot [*ursá* ~ *orsá*] formában lehet leginkább olvasni.²⁵ Ezzel megegyező hangszerkezetű közsztót vagy helynevet azonban nem ismerünk, személynevet is csupán egyet: 1302: *Vrsa* (MonStrig. 2: 509, idézi a FNESz. is *Alsóörs* alatt). Ha a magyar hangtörténet általános fejlődési irányait is figyelembe vesszük, e forma előzményeként feltehető egy [**urusá* ~ **urosá*] alak. Ez pontosan megfelel annak a személynévnek, amelynek az Árpád-korból két előfordulását is ismerjük: [XI]/Krón.: *Urosa*, [1052]/KrónKomp.: *Vrosa* (ÁSz.). E név pedig nyilvánvalóan annak az *Uros* ~ *Uras* ~ *Urus* ~ *Oros* stb. személynévnek az *-a* becéző/kicsinyítő képzős származéka, amely nagy bőséggel adathozható a jelzett időszakból (uo.). Az *ursa*-nak vagy feltehető előzményének a fonotaktikai szerkezete egyébként — elsősorban a szó végét illetően, ami a nevek esetében ebből a szempontból is feltétlenül jellemző lehet — jellegzetesen személynévet idéz: amíg például az „Árpád-kori személynévtár”-ban 302 különböző *-sa* végű névforma szerepel (870), addig a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében (399) ennek a harmada, de ezek nagy része is személynévből való helynév.

---

²⁵ Nem zárható ki elvileg az *s*-nek *cs*-vel való olvasása sem, a *cs* jelölésére azonban az alapítólevél nem mutat példát, mivel a benne előforduló szórványokban egyértelműen azonosíthatóan nem szerepel ilyen hang.

Az *ursa*-nak ezt az eredeztetési lehetőségét már PAIS is megpendítette (más, oda nem illő neveket is bevonva az etimológiába), és a személynévet az *úr* 'dominus' *-sa* kicsinyítő képzős származékaként magyarázta, ám a Tihanyi alapítólevél szórványát végül mégsem ebből vezette le (1955c: 96). BENKŐ — egy fél mondatos megjegyzésében — ugyanezt a megoldást ajánlotta (2003: 170). Úgy vélem, a személynév származtatásában az *úr* mellett mind személynév-tipológiai, mind alaktani szempontok alapján *orr* szavunkat is figyelembe lehet venni, amelyet régi alakjában rövid mássalhangzóval használtak (TESz.). A hasonló íráskéjú Árpád-kori személynévek közül többnyire aligha lehetne biztosan elkülöníteni, hogy melyek az *úr* és melyek az *orr* származékai. Az 1055-ből való *ursa*-t mint korai helynévi előfordulással rendelkező személynévi eredetű adatot FEHÉRTÓI KATALIN is felvette „Árpád-kori személynévtár”-ába, azonban a név rendszertani összefüggéseire vonatkozóan semmiféle utalást nem ad meg a szócikkben. Újabbán viszont — egyik lehetőségként — német eredetű névként magyarázta, amely a német *Urs*, *Ursa*, *Urso*, *Ursio* személynévek megfelelője lehet, de párhuzamosan szláv eredetű *-sa* végű neveket is megemlítt (2006: 167).

PAIS DEZSŐ is kapcsolatba hozta a szórványt az *orr*-ral, ám a szót mint kiemelkedést jelölő, 'orom' jelentésű földrajzi köznevet kereste az *ursa*-ban. Az azonosításban egészen odáig elment, hogy — kérdőjellel ugyan — az 1092. évi hamis oklevélben latin nyelven említett egyik hegy nevévé is megtette (1955c). Ezt a magyarázatot a TESz. is részben elfogadta, mivel az *orr* első adataként kérdőjellel az alapítólevél e szórványát tünteti fel. Az *orr*-nak helynévben való szereplésére, földrajzi köznévi alkalmazására valóban számos példát ismerünk, és nemcsak térszínformanevi szerepben (vö. NEMES 2005: 149–50),²⁶ ám erre is igaz az a megállapítás, amit a *turku*-val kapcsolatban a *torok*-ról és más testrésznévi eredetű földrajzi köznevekről tettünk, hogy tudniillik névként nem önállóan, hanem sokkal inkább szerkezetes formában szokott szerepelni. Ennél is súlyosabb azonban az az alaktani probléma, amely a *-sa* szerepét illeti, s amelyről PAIS egyáltalán nem is szól. Az *orr*-nak helyet jelölő használatában többféle változatát is ismerjük — vö. pl. *orom* (TESz.), *Ormán(y)*, *Ormos* (FNESz.) — ám ezek között sem *-sa*, sem *-s* + *-a* képzős alak nem szerepel. A valamivel való ellátottságot jelölő *-s* magyarázatára még adódna analógia, de az *-a*-t teljesen szokatlannak tarthatjuk egy efféle kapcsolatban. Úgy vélem, e súlyos alaktani probléma miatt az *ursa* magyarázatai közül az *orr*-ral mint földrajzi köznévvel való esetleges összefüggését nyugodtan kizárhatjuk.

A legelterjedtebb felfogás az *ursa*-t az *Örs* helynevekkel hozza kapcsolatba: erre a szóvégi — mint láttuk, akár képzőnek is tekinthető — *-a* leválasztása után visszamaradó *tő* írásképi hasonlósága vezethette leginkább a kutatókat. Ez az

---

²⁶ Az alapítólevélben emlegetett terület közvetlen szomszédságában, Zamárdiban például a mai nyelvhasználatban 'szárazföld vízbe való beszögellése' értelemben is előfordul (SMFN 142).

azonosítás [*ürsá*] típusú olvasatot feltételez, ami PAIS szerint „nem különösebben megokolt” (1955c: 96), BENKŐ interpretációjában pedig „már önmagában is erőszakolt” (2003: 170). E súlyos kritikák ellenére — talán BÁRCZI monográfiájának (az idevágó részt lásd: 1951: 18–9) egyébként indokolt tekintélye miatt — ma is erősen tartja magát ez a felfogás. A magyar nyelvterületen lévő vagy egykor létezett több tucatnyi, alakilag meglehetősen egységes, bár történetileg fonotaktikai váltakozást mutató *Örs*, *Örös*-féle névnek és az *ursa*-nak az összekapcsolását a Tihanyi alapítólevél adatának szóvégi *-a*-ja komolyan megnehezíti, sőt talán lehetetlenné is teszi.

Ilyen értelemben az *Örs* nevek keletkezéstörténete nem is tartoznék szorosabban az itt kifejtett tárgyhoz, a fenti összevetés tarthatatlan voltának bizonyítására azonban néhány idevágó elképzelést fel kell idézni. Korábban inkább azt tartották, hogy e névcsoport személynévi eredetre vezethető vissza (erről és az előzményirodalomról lásd BÁRCZI 1951: i. h.), amelyet GOMBOCZ török közszóából magyarázott (1926: 7). BENKŐ LORÁND azonban helyesen mutatott rá arra, hogy *Örs* alakú személynévekre nincsenek adataink, így e helynevek személynévi eredete teljességgel kizárható (2003: 170–1). Az *ÁSz.* anyagában is csupán két olyan krónikabeli adatot találunk (*Urs ~ Vrs*), amely bizonyára Anonymus *Vrsuuru*-jára megy vissza (ehhez lásd BENKŐ i. m. 153–4, 170–1). Többször is idézett személynévszótárunk szerint több adat van viszont az Árpád-korból az *Örs* nemzetségre (*ÁSz. Urs*), amelyet szintén összefüggésbe szokás hozni e helynevekkel (lásd például legutóbb ZELLIGER 2005: 24). Az *Örs* származtatási lehetőségei között újabban felmerült a törzsnévi eredet lehetősége is, mely szerint e helynév „talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének nevéből keletkezett” (FNESz. *Alsóörs*). KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ is a törzsi helynevek között tartja számon, és 44 településnevet sorol e csoportba (1973: 58–9). E feltevés mögött azonban komolyan figyelembe vehető nyelvi bizonyítékok nem állnak,²⁷ a törzsnév azonosítása BENKŐ szerint pedig „éppen merő hipotézis” (2003: 171), aki mint új lehetőséget ugyanakkor futólag megemlíti, hogy az *Örös ~ Örs* nevek eredetüket tekintve az *öröl*, *örvény* stb. szócsaláddal kapcsolhatók össze (i. m. 154).

Mint e rövid áttekintésből is kitűnik, nyilvánvaló, hogy *Örs* nevünk eredete távolról sem tekinthető megoldottnak, valószínűleg még az is szóba jöhet, hogy több, különböző alapú névadási folyamatnak az eredményei eshettek egybe e névcsoportban, amit az a körülmény is tovább bonyolít, hogy ezeknek és a hasonló hangszerkezetű, de veláris magánhangzót tartalmazó nevek régi adatainak a szétválasztása sem mindig egyszerű feladat, s az eddigi filológia e problémát nem is oldotta meg minden kritikát kiálló módon.

²⁷ E vélt vagy pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről összefoglalóan legutóbb RÁCZ ANITA szólt (2007b) a fentihez hasonló megállapításra jutva.

Akárhogyan is keletkeztek azonban *Örs* helyneveink, ez az *ursa*-val való összevetésüket csak annyiban érinti, hogy a köztük levő alaki különbséget, nevezetesen a szóvégi *-a*-t hogyan tudjuk megmagyarázni. Ha esetleg el is fogadnánk a fentiekben bemutatott fölvetéseket, az *ursa* szempontjából a törzsnévi és a nemzetségnévi eredetet s így a felmerült törökségi kapcsolatok lehetőségét mindenképpen el kellene ejtenünk, hiszen ilyen típusú szavakhoz az *-a* becéző/kicsinyítő képző (vö. SZEGFÜ 1991: 242, 251) nem szokott kapcsolódni. Annál gyakrabban előfordul azonban e formáns személynevekben; az elvileg lehetséges személynévi eredeztetésnek viszont — mint láttuk — igen komoly akadálya, hogy a nagyszámú *Örs* helynév mellett egyetlen biztosan személyt jelölő használatával sem találkozunk.

Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az *ursa*-nak az *Örs*-sel való összevetése és ezzel összefüggésben első szótagjának palatális olvasata olyan gyöngye lábakon áll, hogy semmiképpen sem versenyezhet a veláris olvasat és az arra épülő — egyébként szintén nem túl határozott bizonyítékokkal alátámasztható — személynévi magyarázat valószínűségével. A pusztai személynévből alakult helynevek többnyire települések megnevezéseként jöttek létre, az *ursa* viszont a szövegbeli említés alapján inkább mikrotoponimának gondolható. Az alapítólevélben szerepel néhány olyan halászhely megnevezése — *opoudi*, talán a *lopdi* és esetleg még a *culun* —, amely nagy valószínűséggel személynévi eredetre megy vissza. Az efféléket a későbbi oklevelek többnyire *piscina*-ként említik, ez a minősítés azonban a Tihanyi alapítólevélben sehol sem szerepel. Nem lehetetlen, hogy ilyen az *ursa* is, ennek feltevését a Balatonhoz közeli fekvése éppen megengedné, sőt talán támogatná is. Azt viszont nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a szórvány sem közvetve, sem közvetlenül nem mutat a magyarság törökségi kapcsolataira, és pláne nem az ilyen nyelvű népek Kárpát-medencei jelenlétére, ahogyan azt KRISTÓ GYULA a közelmúltban feltételezte (2000: 24).

4.9. *zilu kut* – *kues kut*

A *fuk* és a *turku* körüli birtokok leírása után több olyan birtokrészt említ az alapítólevél, amelyeket közelebbről vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély valószínűséggel lehet lokalizálni (ehhez lásd BÁRCZI ide vonatkozó megjegyzéseit az egyes szórványoknál: 1951: 19–25, valamint az ő nyomán ZELLI-GER 2005: 24–6). Ennek alapvetően az az oka, hogy ezeknek a helyeknek a többsége olyan mikronevekkel (például források, halászhelyek megnevezéseivel) van megjelölve, amelyek — e névtípus lokalizációs sajátosságából adódóan — későbbi források adataival vagy akár a mai névrendszer elemeivel területi szempontból egymásnak megfelelően csak ritkán adódó szerencsés esetben vehetők össze.

A hat külön egységben itt felsorolt birtokdarab közül kettőnél a Balaton közelsége van megemlítve mint egyetlen biztos lokális fogódzó, az egymás után következő kilenc név közül ezen kívül csak a *koku zarma* és a *keuris tue* azonosítható viszonylag nagy biztonsággal. Az itt tárgyalt — az *ursa*-tól a *gamas*-ig terjedő — szakasz az alapítólevél többi részétől az adományozott birtokok leírása tekintetében is elüt, hiszen *gamas* említését követően az adományként szereplő további birtoktestek — két kivétellel — a megfelelő települések nevével vannak megjelölve, s ezeknek a birtokoknak a területe több határpont felsorolásával a szövegben gondosan körül is van határolva. Az ilyen típusú leírások (településnév + határpontok) alapján a kérdéses helyek azonosítása sem az adományozásnak, azaz az oklevelezésnek az idejében, sem pedig a későbbiekben nem lehetett kétséges, ami nyilvánvalóan az oklevél kiállítójának jogi tekintetben is az egyik legfontosabb célja kellett, hogy legyen.

Nem így áll a helyzet azonban a *huluoodi* birtok után következő, itt elemzendő részben, mivel ebben — a Balaton kivételével — olyan nevek, amelyek szélesebb körben is ismertek lehettek (például települések, nagyobb patakok, folyók, hegyek nevei) nincsenek megemlítve. Ebből a szempontból az oklevélnek csak ez az egyetlen, rövidebb része különbözik a többitől, hiszen az egyértelmű azonosíthatóság főt mondott feltételeinek az oklevél elején szereplő, az eddigiekben tárgyalt birtokok leírásai is tökéletesen megfelelnek. Vajon miért nem igyekezett a pontos azonosíthatóság követelményét fokozottabban kielégíteni e részben is az az oklevélszerző, aki amúgy ezt másutt láthatóan fontosnak tartotta? Nemigen hihetjük, hogy azt gondolta volna: a *kues kut* vagy éppen a *kert hel* típusú megnevezés önmagában elegendő információt ad az azonosításhoz egy olyan oklevélben, amelyben több megyében szétszórt, egymástól akár több száz kilométerre fekvő birtokok vannak felsorolva.

Az oklevélszerző ténykedésének ezt a „hiányosságát” leginkább talán az a körülmény magyarázhatja, hogy meghatározott területi rend szerint igyekezett leírni a birtokadományokat, a birtokok központjától, Tihanytól egyre távolodva: először a Balaton északi, majd a déli partján lévőket vette sorra, ezután tárgyalta a Balatontól távolabb fekvő somogyiakat és tolnaiakat, majd végül a Duna mellől csapott át a Dunától keletre eső részekre. Leírásának logikája arra enged következtetni, hogy az itt tárgyalt, mikronevekkel megjelölt területek csakis az előtte említett, saját korában jól lokalizálható *huluoodi-turku* birtokhoz egészen közel fekhettek, esetleg az utánuk következő *gamas* településhez egyre közelebb elhelyezkedve. A *huluoodi* és *gamas* között felsorolt birtokrészek ebből következően valószínűleg a Balatontól délre azon a partszakaszon, illetőleg annak a közelében lehettek, amely (Sió)Fok és Boglár között terül el. Lényegében ehhez hasonló lokalizációt adott ERDÉLYI LÁSZLÓ is, néhány apróbb és a *lupa*-t illetően egyetlen jelentősebb eltéréssel, ám véleményét alaposabb érvekkel nem támasztotta alá (1908: 11, ennek részleteire az alábbiakban az egyes neveknél még visszatérek).

E fenti feltételezést több körülmény is megerősítheti. Egyrészt az, hogy az itt felsorolt kilenc név közül kettő biztosan azonosítható: az említett *keuris tue* (4.12.) kétségtelenül erre a területre esik ugyanúgy, mint ahogyan nagy valószínűség szerint a későbbi adatok alapján elfogadhatóan lokalizálható *koku zarma* (4.11.) is. A *seku ueieze* (4.13.) kapcsán említett révhez vezető út is talán arra a révre utal, amelyről korábban már volt szó az oklevélben, s amelyet esetleg a Tihany és a későbbi Szántód közötti átkelővel azonosíthatunk (ehhez lásd még a 4.4. pont 10. lábjegyzetét is). Másrészt pedig annak is bizonyító ereje van, hogy a tihanyi apátság a későbbiekben e területen jelentős birtokokkal rendelkezett: a későbbi összeírások szerint hozzá tartozott többek között Zamárdi, Szántód, Endréd, Köröshegy, Szárszó, Szólád, Ószöd és Boglár is (vö. ERDÉLYI 1908: 344–96). Jogosan merül föl ugyanakkor az a kérdés, hogy az alapítólevél fogalmazója miért nem említi az érintett falvakat ezen a környéken, megkönnyítve ezzel saját kortársainak és a jogi iratot felhasználó utókornak is az oklevél szövegében és a valóságos térben való tájékozódást, és egyúttal biztosítva az oklevél jogi értelemben vett pontosságát és támadhatatlanságát, s e másutt gondosan betartott követelményt figyelmen kívül hagyva miért csupán talán csak egészen szűk körben ismert neveket szerepeltet e részekben.

Erre a kérdésre elvileg kétféle válasz adható. Vagy azért nem szerepelnek falunevék ebben a szakaszban, mert akkoriban a fent mondott települések nem léteztek még kisebb lakóközösségek formájában sem, mint ahogyan ezt például feltételezhetjük a korábbiakban elemzett *fuk* vízfolyás, majd később település esetében (4.4.). Vagy pedig azért nem, mert — mint *turku* kapcsán (4.7.) talán meggyőzően bizonyítottuk — az adott birtoknak csupán egy részét adományozta a király az egyháznak. Az a lehetőség, hogy ezek az adományok a későbbi összeírások alkalmával, például 1211-ben már ne lettek volna az apátság birtokában, nehezen képzelhető el, hiszen az összeírás azt bizonyítja, hogy az alapítástól eltelt másfél évszázad alatt az apátság birtokai ebben a térségben is igencsak bőségesen gyarapodtak. Inkább talán arról lehet szó, hogy az 1055-ben felsorolt kisebb birtokok mellé az erről a vidékről említett településeken később még számos újabbat is szerzett az apátság, amit a 13. század elejéről való összeírásban a falvaknak és az oda tartozó szolgálonépeknek a felsorolása meggyőzően bizonyít.

Az alapítólevél egészének belső szerkezete, az egyes birtokok felsorolásának rendje és leírásának módja, valamint a későbbi oklevelek idevágó névanyaga tehát azt a következtetést engedi meg, hogy az itt tárgyalt részben szereplő, mikro-nevekkel megjelölt helyeket egymás szomszédságában, *fuk* és az egykor Boglár és Lelle táján feküdt *gamas* között keressük, leginkább talán Szántód vidékén. Csak így válhat érthetővé az oklevél fogalmazójának e részben alkalmazott eljárása, hogy tudniillik az egyes birtokrészeket az azonosítást a saját korában is egyértelműen lehetővé tevő makrotoponimák (elsősorban településnevek) emlí-

tése nélkül tünteti föl a szövegben. Az alábbiakban az itt szereplő neveket tekintem át a felsorolás rendjének megfelelően.

Elsőnek egy névvel meg nem nevezett szénatermő terület van megemlítve *zilu kut* és *kues kut* között. A mondat bevezető formulája elüt az oklevél elejének és végének „szabályos” birtokleírást tartalmazó részeitől, amelyek „Est locus...”, „Locus est...” típusú formulákkal kezdődnek, itt ez előtt a „Preter hunc” szerepel ’e mellett’ jelentéssel, ami valószínűleg arra szolgál, hogy kifejezze: a csupán két határpontjával megjelölt terület az előzőekben említett, az oklevél szempontjából egyértelműen azonosítható *huluoodi–turku* birtok közvetlen szomszédságában található (ugyanígy tárgyalja ERDÉLYI is, vö. 1908: 11).²⁸

A nevekben szereplő *kut* [*kút ~ kut*] utótag valószínűleg inkább a régiségben általánosabb ’forrás’ jelentésben értelmezhető,²⁹ ez az érteleme ezen a vidéken, sőt az egész nyelvterületen ma is gyakori (SMFN 39, NEMES 2005: 119–20). Az első névben ehhez a *zilu* [*szilu*] ’szil’ fanév kapcsolódik. Már BÁRCZI is rámutatott arra, hogy a hasonló kút- vagy forráselnevezések gyakoriak voltak a régiségben (1951: 19). A fanév + *kút* szerkezetű nevekre valóban számos nyelvtörténeti példa akad, de a mai magyar helynévrendszernek is jellegzetes elemei ezek. E névtípus, amely ’szilfa alatt, tövében vagy szilfák között levő kút’ szemantikai struktúráját mutat (vö. BÁRCZI 1951: 183), háromféle grammatikai szerkezetben jelenhet meg: az itt található jelöletlen forma (*szilkút*) mellett előfordul, hogy az előtag -s képzős alakban szerepel (*szilos ~ szilas kút*), vagy az utótag kap 3. személyű birtokos személyjelet (*szil kútja*). A három alaktani változat közül nyilvánvalóan a jelöletlen lehet a legrégebbi, de a korai ómagyar korban is képviselve van már a másik két szerkezeti típus is (erre példákat lásd a KMHsz. 1. *kút* szócikkében). Az alapítólevél szórványával teljesen megegyező nevet a tágabb környékről ma is ismerünk: *Szil-kut* van Somogy megye déli részén (SMFN 818),

---

²⁸ Itt említem meg, hogy e birtokok egymásmellettségét SZENTGYÖRGYI RUDOLF — miként egy másik szöveghehellyel kapcsolatos fordítását érintő kérdésemre adott írásbeli válaszában röviden kifejtette — a latin szövegszerkesztésben alkalmazott eszközök elemzése révén is igazolhatónak látja: az ebben a részben szereplő *alius*, *rursus*, *cum his*, *praeter ista* kifejezések ugyanis közel fekvő helyekre utalnak. Szíves segítségét hálásan köszönöm.

²⁹ A *kút* ’forrás; Quelle’ illetőleg ’mesterséges, ásott vízvételi hely; Brunnen’ jelentése a történeti adatokban csak igen nehezen vagy egyáltalán nem különíthető el. A TESz. ezeket mint jelentésárnyalatokat egy jelentés alatt mutatja be, első előfordulásként az alapítólevél itt elemzett mindkét adatát közli. Az EWUng. önálló jelentésként adja meg a fenti értelmezéseket, s mindkettőhöz kérdőjellel a *kues kut* adatot fűzi első előfordulásként, talán azt sugallva, hogy a név előtagja itt a kút természetes és mesterséges jellegére ugyanolyan valószínűséggel utalhat, a *zilu* előtag pedig inkább forrást sejtet. Az itteni elemzéshez nem tartozik ugyan szorososan hozzá, ám mégis megemlítendő, hogy BÁRCZI a *kút* szót valószínűleg török eredetűnek minősítette (1951: 19), a török származtatást azonban az újabb etimológiai irodalom nem fogadja el, s a szót ismeretlen eredetűnek tartja (TESz., LIGETI 1986: 85, EWUng., EtSzt.).

Szi-kut formában pedig előfordul Zalában (ZMFN 227, 231) és Baranyában is (BMFN 1: 694).

A *kues kut* [kües kút ~ kut] — amely a későbbi névanyag tanúsága szerint ’kövekkel kirakott kút’ értelmű lehetett (vö. BÁRCZI 1951: 65) — szintén gyakori névtípus, s a képzett előtagú változat mellett ez is létezett a régiségben és előfordul ma is jelöletlen (*kőkút*) formában is. *Köves-kút* neveket a mai nyelvből százas nagyságrendben tudnánk idézni, itt most csak azt említem meg, hogy a Balaton körüli területekről milyen számban adatolhatók: Somogyban 4 (SMFN 1009), Veszprém megye Veszprémi járásában 6 (VeMFN IV, 623), a Tapolcai járásban 3 (VeMFN I, 281) hely megjelöléseként szerepel ilyen névalak.

A *kút* utótagú nevek metonímiával gyakran településnévvé is váltak. A fanévi előtagúak közül a mai településnevek között is szerepel *Cserkút* (1290 k.), *Fűzkút* (1329) és (*Nagy*)*Somkút* (1358), az újabb keletkezésűek közül pedig *Hárskút* és *Iharkút* neve. *Köveskút*-ból ma kettő is van: *Salköveskút* (1263) és *Zalaköveskút* (1322) (ezekre lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit). Mint a nevek után álló első előfordulások évszáma is mutatja, e településnévtípus már a korai ómagyar korban is jelen volt a magyar helynévrendszerben. Az, hogy a Tihanyi alapítólevélben emlegetett *zilu kut* vagy *kues kut* neve később nem vált helységnévvé, talán éppen a mellettük fekvő birtok csekély kiterjedésével magyarázható. Azt azonban, hogy tulajdonnévi szerepükhöz nemigen férhet kétség, a fenti példák névtipológiai tanulsága nagy valószínűséggel bizonyítja (részben másképpen, de bizonytalanul nyilatkozott erről BÁRCZI, 1951: 66).

4.10. *kert hel*

Az oklevél következőnek egy *kert hel* [*kert hel*] nevű területet említ, amelyet ERDÉLYI LÁSZLÓ az 1211-ben a Fok víz mellett fekvő *Losta* falu területére lokalizál (1908: 11). Ezzel kapcsolatban BÁRCZI teljes joggal jegyzi meg, hogy „Ez az elhelyezés teljesen hipotétikus” (1951: 20), mivel bizonyító érveket nem látnunk mögötte. Arra gondolhatunk legfeljebb, hogy ERDÉLYI e szénatermő helyet a fenti *Losta* településen említett *pratum*-mal (1908: 516) vélte azonosíthatónak, mivel más közeli birtokon, például a *Turk* nevet viselőn nem említenek ilyen rendeltetésű földeket. Ez a motívum azonban természetesen távolról sem elégséges az ilyen nagy pontossággal megadott azonosításhoz.

A szórvány értelmezése — bár a benne található szavak nyelvi azonosítása elsősre nem mutat komoly nehézségeket — nem könnyű, BÁRCZI is többféle lehetőséget említ meg (tőle mindegyiket átveszi ZELLIGER is, 2005: 24): ha a *kert*-et igenévi származéknak tekintjük, akkor ’bekerített hely’ értelme lehet, ha pedig főnévnek, akkor vagy ’kert helye’, vagy ’olyan hely, amely kert (azaz bekerített tér)’ jelentésben szerepel (1951: 20, valamint lásd még ehhez 182–3 is). Másutt ’a kert nevű hely’ értelmezést is kínál, s ugyanitt arról is szól, hogy az alapítólevélben található másik két *hely* elemet tartalmazó szórvány (*petre zenaia hel*,

oluphel) alapján nagyobb valószínűséggel tarthatjuk a *kert*-et főnévi jelzőnek (i. m. 184). Ez utóbbi megjegyzéssel egyetértve és BÁRCZI gondolatmenete mentén továbbhaladva a *kert* feltételezett igenévi szerepét a *kert hel* szerkezetben nagy valószínűséggel ki is zárhatjuk. Először is azért, mert egyértelműen ilyen példát a *kert* használatára sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvből nem ismerünk. Másodszer azért, mert a szónak főnévként, földrajzi köznévként mind a régi, mind pedig a mai nyelvben önállóan és tulajdonnevek elemeként egyaránt nagyon gyakori a használata. Harmadsorban pedig azért, mert olyan névformákat, amelyek e főnévi előtagúnak tekintett szórvány szerkezeti-tipológiai sajátosságait mutatják, nagy számban találunk a magyar helynevek körében (noha — mint alább látni fogjuk — másféle magyarázat is kínálkozik a szókapcsolat értelmezésére).

A *kert* igenévi szerepe nyilvánvalóan a szó eredetével összefüggésben vetődhetett föl, a szakirodalom ugyanis egyértelműen a *kerül*, *kerít*, *kering* igék *ker*-alapszavából származtatja. BÁRCZI szerint nemigen lehet eldönteni, hogy a *kert* -*t*-je deverbális névszóképző-e vagy pedig igenévképző (1951: 20, 172), másutt pedig megemlíti, hogy az alapítólevél korában talán már elhomályosulóban lévő képző lehetett (i. m. 141). A TESz. a két lehetőség közül a deverbális képzői szerepet helyezi előtérbe, de — nyilván BÁRCZI nyomán — megjegyzi, hogy „A TA. adatában a *kert* esetleg még nem főnév, hanem ’bekerített’ jelentésű -*t* képzős igenév”. A TESz. ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy a szó a vándorlások korában átkerült az oszétba és más kaukázusi nyelvekbe, ami viszont nyilvánvalóan arra utal, hogy a *kert* az 1055-ben való említését mintegy fél évezreddel megelőzően már földrajzi köznévi jelentéssel is kellett, hogy bírjon.

A szó eredeti jelentése ’körülkerített hely’ lehetett, ami mellé a TESz. még egyfajta ’az elkerítésre szolgáló készítmény, eszköz (kerítés)’ jelentést is felvesz. Ez utóbbit azonban megítélésem szerint mind a képző funkciójából következően, mind e jelentés igen gyér előfordulásából adódóan (vö. pl. ÚMTsz.) inkább másodlagos fejlődéssel keletkezettnek lehet tartani. Én a régi adatokban inkább azt a jelentést keresném, amit a TESz. a második helyen tüntet fel ’növény- vagy állatvédelmi szempontból körülkerített terület’ formában, mivel a ma általánosan használt jelentés: ’(házhoz tartozó, bekerített) telek, amelyen gyümölcsöt, zöldséget vagy virágot termesztenek’ (ÉKsz.², ehhez lásd a TESz. által elsőnek közölt jelentést is) éppúgy, mint más, tájnyelvi jelentések (például ’a teleknek az a része, ahol a széna- és szalmakazlak állnak’, ’a falu határának egy darabja’, ’juhok szálláshelye’, ÚMTsz.) ebből alakulhattak ki jelentésspecializáció útján. A *kert hel* előtagjában is inkább ez a fent említett régebbi jelentés kereshető, nem pedig az a speciálisabb, újabb, lényegében a mai főjelentéssel megegyező értelem, amely alá a TESz. az adatot — igaz, kérdőjellel³⁰ — sorolja, mivel az

³⁰ Ugyanígy kérdőjellel szerepel maga a *kert hel* előfordulás is a *kert* címszó első adataként etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng., EtSzt.)

alapítólevél ezt szénakaszálásra használható területnek mondja. Arra gondolhatunk, hogy az állattartó gazdálkodás számára értékes réteket a vadak pusztítása ellen védhették valamiféle kerítéssel.

Az ismeretlen eredetű *hely* szó elsődleges jelentését a 'földfelszín egy része' formában kikövetkeztetve közli a TESz., de ehhez közel áll a szótár szerint legrégibbről adathozható 'kisebb földterület' értelme is. E szónak a helynevekben betöltött szerepét eddig nem nagyon tisztázta a szakirodalom, aminek talán az az oka, hogy széles körű, általános jelentéséből nem következik egyenesen a nevekben való gyakori előfordulása. Ritkának ugyan nem mondható a helynevekben történő felhasználása, ám ezekben a névadatokban többnyire speciális funkcióban, jelentésben szerepel. Az alábbiakban néhány ilyen alkalmazására szeretnék rámutatni, hangsúlyozva egyúttal, hogy ez a rövid áttekintés természetesen nem pótolhatja a tüzetes vizsgálatot, hanem — esetleg vitatható megállapításai-val is — éppen annak szükségességét kívánja érzékeltetni.³¹

Régi helyneveinkben a *hely* mind településnevekben, mind mikrotoponimákban szerepel nevek alaprészeként. Helységnevként leginkább a vásártásra utaló nevekben áll: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva (*Vásárhely*), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével együtt (*Szerdahely*, *Szombathely*). Ebben a szerepében speciális jelentése azt fejezi ki, hogy 'olyan hely, ahol rendszeresen történik / ismétlődik valami'. Ehhez hasonló szerepe van a *Lenchehel*, *Kenderhel* (OklSz. *hely*) nevekben, amelyekben a *hely* lexéma azt jelenti, hogy ott időszakosan és visszatérően természetnek valamit, illetőleg bizonyos időszakban ott található valami: *Aztaghel* (OklSz.). Jelölheti valamely egykor ott lévő denotátum helyét: *Regytoronhel*, *Faluhel*, *Bekatouhel* (OklSz.), de kifejezheti azt is, hogy a névhasználat idejében van ott valami: *Rév-hely* (HA 2: 68), *Vamhel* (OklSz.). Ez utóbbi két funkciót gyakran nem lehet elkülöníteni a névben: *Pincehely* (FNESz.), *Vejsze-hely* (KMHsz. 1.). Feltűnő, hogy a fenti névtípusokban a *hely* mellett mindig főnévi bővítmény áll, melléknévi jelzős szerkezetben alig szerepel: ilyenkor vagy 'a határ valamely része, kisebb terület' jelentése van: *Soshel* (OklSz.), vagy 'település' értelemben használatos: *Széphely*, (*Sátoralja*)*Újhely* (FNESz.). Ez utóbbi jelentése alapján olykor már korábban kialakult települések nevéhez is hozzákapcsolták az ómagyar korban: *Becse* > *Becsehely*, *Hedre* > *Hedrehely* (FNESz.).

Úgy vélem, e röpke áttekintés is megmutatja, hogy *hely* szavunk jelentéstörténete a régi és újabb kori tulajdonnevek átfogó, rendszeres feldolgozása révén újabb megvilágításba kerülhet, aminek következtében kétségkívül módosítandó lesz etimológiai szótárainkban is a szó jelentésszerkezetének és jelentésfejlődésének a meghatározása, amely egyébként főleg az OklSz. nem eléggé differen-

---

³¹ Itteni célomnak megfelelően csak ómagyar kori adatokat vettem figyelembe, forrásul csupán néhány kézikönyvet (FNESz., OklSz., KMHsz. 1., HA 2.) használtam fel, ám kétségtelen, hogy az újabb kori és a mai adatoknak is lehet a régi magyar névadásra vonatkozó tanúvallomása.

ciált és helytelen besorolásokat is tartalmazó definícióira támaszkodik. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy nemigen tartható BÁRCZInak az a megállapítása sem, amely szerint a *hely* utótagú nevek „egy inkább kiavulóban lévő régebbi helynévtípushoz tartoznak, amely előfutára lehetett a 13. századtól megsokasodó *-falva, -telke, -soka* utótagú összetételeknek” (1951: 66).

Ami az alapítólevélben szereplő *kert hel* szerkezetet illeti, ezt a fenti típusok között nem könnyű elhelyezni, helynévként leginkább ’az a hely, ahol kert van’ szemantikai tartalmat tulajdoníthatnánk neki. Erre az összetételre — BÁRCZIhoz hasonlóan (i. m. 21) — régi példát én sem ismerek, s a Balaton vonalától délre fekvő négy megye (Tolna, Baranya, Somogy és Zala) mai helynevei között is csak egyetlenegy ilyen adat szerepel, ami szántónévként korábbi kert helyét jelöli (SMFN 530). Ez az adatnélküliség már önmagában is felveti annak a lehetőségét, hogy a *kert hel*-ben nem feltétlenül helynevet kell keresnünk, hanem esetleg másképpen is magyarázhatjuk a szerkezetet.

A *hely* szó a Tihanyi alapítólevélben — mint láttuk — három alkalommal szerepel: a *kert hel* mellett a *petre zenaia hel rea* (4.34.) és az *oluphelr[e]a* (4.49.) szórványokban van megemlítve. Nála gyakrabban a szövegben csak az *árok* és a *homok* (ötször-ötször), valamint a *kút* (négyyszer) fordul elő, ami némileg ellentmond annak az általános tapasztalatnak, hogy a *hely* régi névanyagunknak nem túl sűrűn alkalmazott alkotóeleme. Az alapítólevél leggyakoribb szava azonban a *reá* névutó (12 előfordulással), amelyet — egy esetet kivéve — arra használt fel az oklevél szövegezője, hogy segítségével a magyar neveket, szavakat a latin szövegbe beillessze (erről részletesebben lásd a 4.23. pont alatt). Úgy vélem, elképzelhető, hogy a fent említett szerkezetekben hasonló szerepe lehetett a *hely*-nek is. A szerepek hasonlósága mellett persze hangsúlyozni kell a köztük lévő lényeges különbséget is: a *hel* pusztán a magyar szó vagy név és a latin szöveg lexikális szintű egybesimítését szolgálhatta, a *rea* viszont a grammatikai egybeszerkesztésben kapott szerepet.

A szövegbefoglalás nehéz feladatával való küzdelmet a fentiek közül különösen a második és a harmadik eset mutatja, amelyekben a *hely* és a *reá* egyaránt szerepel. A *petra* kapcsán már volt szó arról (4.3.), hogy az oklevél szerzője a nevükön említett birtokdarabokat megnevezőszós szerkezetekbe foglalta, megkönnyítve ezzel a szövegbe való beiktatásukat és egyúttal valamelyest megkülönböztetett figyelmet is biztosítva számukra. E többnyire mellékmondatos szerkezetekben (pl. *locus est qui dicitur*) a hely jellegére utaló földrajzi köznévként hét esetben az általános jelentésű *locus* szerepel, mint ahogyan ez áll a *kert hel* előtt is. Ennek az egyedi beillesztését mutatja azonban, hogy a 13 megnevezőszós szerkezet közül egyedül itt nem ige vagy igenév áll megnevezőszóként, hanem a *nomine* ablatívuszi alak. A *locus*-nak és a *hel*-nek a latinul és magyarul való szerepeltetése olyanféle szövegszerkesztési eljárást mutat, mint a latin prepozícióknak és a magyar névutóknak az azonos szerkezetben való elő-

fordulása: *ad holmodi rea* vagy ugyanígy a *hel* mellett is: *ad oluphelr[e]a*. Erre az értelmezési lehetőségre ráértett már BÁRCZI GÉZA is, amikor két ide vonható szórványt 'a kert nevű hely' és 'az Alap nevű hely' formában értelmezett (1951: 184). Elképzelhető tehát, hogy a *kert hel* nem kétrészes névként szerepel a szövegben, hanem a *kert* nevet (vagy közszt) az oklevél szerzője úgy próbálta minél zökkenőmentesebben beiktatni a latin szövegbe, hogy a *hely* szót mint fajtajelölő elemet magyarul is feltüntette mellette.

4.11. *koku zarma*

A *koku zarma* névről BÁRCZI által tett megállapításokkal (1951: 21–2) alapvetően ma is egyet lehet érteni, véleménye és az azóta született munkák megállapításai azonban bizonyos részletekben módosíthatók és újabb adatokkal is kiegészíthetők. Lokalizálni ezt az 1211. évi leírás alapján tudjuk: itt *Samthou ~ Santo* (a későbbi Szántód) faluban mint olyan hely szerepel, ahol András király határjele fekszik (ERDÉLYI 1908: 516). Ez az utalás az adományozó király nevének említése révén elég nyilvánvalóan rámutat arra a körülményre, hogy az 1211. évi összeírás alkalmával a Tihanyi alapítólevelet nagy valószínűséggel közvetlenül is felhasználták.³² A 11. századi alak [*koku szármá*] előtagjának tövéghangzós formája itt már nem szerepel, ám a 13. század elejéről való *Choczorma ~ Cogzorma* [*kok szármá*] ezen kívül lényeges hangtani eltérést nem mutat.

E helyet ERDÉLYI LÁSZLÓ Szántó faluval azonosította (1908: 11), amit BÁRCZI is valószínűnek tartott (1951: 21). Ez a megállapítás azonban pontosításra szorul, hiszen az 1211-es összeírás szerint *Choczorma* egyértelműen csupán része Szántónak. Az 1055. évi alapítólevél világosan leírja, hogy a *koku zarma* a Balaton és a tó déli partjával nagyjából párhuzamosan futó nagy út között terül el. Ezt az utat 1211-ben *Hoduth*-nak említik (ERDÉLYI 1908: 516), ennek nyomvonalára feltehetően ott haladt, ahol az első katonai felmérés 18. század végéről való térképe is feltünteti. Ez pedig azt mutatja, hogy maga Szántód falu az úttól délre feküdt, tőle északra pedig az a Balatonba Tihannal szemben félszigetszerűen benyúló partszakasz terül el, amit az 1055. évi leírás *koku zarma*-nak mond. Az oklevél e területen szigeteket, réteket és csalitokat említ, ami megfelel a térképről leolvasható, vízszabályozás előtti állapotoknak, s amit igazán lényegesen csak a Balaton vízszintjének különösen erős ingadozása módosíthatott átmenetileg. E lokalizálást egyébként a *szarm* alább kifejtendő értelmezése is alátámasztja.

A név utótagjaként szereplő *zarma* a „földrajzi megjelölésekben szereplő elavult” *szarm* szó (TESz.) egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakja. Ez a *szarv ~ R. szaru* szónak ősi szóhasadás eredményeként elkülönült változa-

---

³² Ennek bizonyítása külön tanulmányt érdemelne, e dolgozat keretében azonban nincs mód még arra sem, hogy akár csak futólag szemügyre vegyük az erre utaló tényezőket.

ta. A *szarm*-nak etimológiai szótáraink egyetlen jelentését adják meg 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' értelemben, s ebből adódóan nyilvánvalóan ilyen módon értelmezik a szerepét az első előfordulásaként megadott *koku zarma*-ban is. Ugyanez a jelentés található a földrajzi köznévként használt *szarv*-nál is (TESz., EWUng.). BÁRCZI MELICHRE és másokra támaszkodva 'benyúló fok, földnyelv'-ként vagy 'öböl'-ként értelmezi (1951: 22), s az általa elsőnek megadott jelentést — amelyet, mint láttuk, szótáraink sajnálatos módon nem tüntetnek fel — más nevekből is igazolhatjuk. *Macskaszarm* falu, amely mikronévből metonímiával kapta a nevét (vö. TÓTH V. 2001a: 215–6), Bars megyében, a Garam mellett fekszik (Gy. 1: 459), s így aligha valószínű, hogy valamely másik víznév lenne a névadója, sokkal inkább tehetjük föl azt, hogy a Garamba beszögellő földterületen feküdt. *Fövenyszarm* település Bihar megyében, a Berettyó partján ugyanígy annak alapján kaphatta a nevét, hogy a folyó által körülvevett fövényes földnyelven létesült. Ez utóbbinak az adatai egyébként jól mutatják, hogy a *szarm* és a *szarv* (~ *szaru*) a helynevekben szinonim szerepűek voltak: 1277/1282: *Fuenzorm*, 1308/1313/1425: *Fuenzaru* (Gy. 1: 617, további adatait lásd RÁ CZ A. 2007a: 105–6). Azok a névadatok, amelyekben a *szarm*-hoz személynévi előtag kapcsolódik, szintén kevésbé valószínű, hogy vízágat jelöltek volna: 1251/1281: *Zadurzorma*, 1297: *Zymzorma*, bár ez sem zárható ki a névtípusból: 1233: *aqua Gyurgsorma* (OkISz.). A fontosabb kézikönyvek (FNESz., KMHsz. 1.) adatai azt mutatják, hogy a *szarm* az egész nyelvterületen vagy legalábbis a nagy részén használatos lehetett. A szó a *koku zarma*-hoz közeli vidéken is előfordul: KISS LAJOS ehhez kapcsolja az 1375-ből való *Zarm* adatot, amelyből a Kaposvárhoz közeli *Zaranypuszta* neve származik (FNESz.).

A *koku zarma* előtagja minden bizonnyal személynév, amely valószínűleg összekapcsolható az Árpád-korból való 1138/1329: *Kaku* ~ *Kacu*, +1171/1334 e.: *Cocu* (ÁSz.) adatokkal. E személynév lehet az alapja több régi településnevünknek is (vö. FNESz. *Kak*). Kérdéses azonban a személynév eredete: PAIS ezt török etimonra vezette vissza (1929: 123), KISS LAJOS cseh és lengyel személynévekkel vetette össze (FNESz. i. h.), ennek alapján FEHÉRTÓI KATALIN határozottan szláv eredetűnek tartotta (2006: 164). Úgy vélem, minden körülményt figyelembe véve ma is leginkább úgy nyilatkozhatunk e kérdésről, ahogyan BÁRCZI tette bő fél évszázaddal ezelőtt: „a személynév eredete (...) nem tekinthető tisztázottnak” (1951: 21).

4.12. *keuris tue*

A *koku zarma* nevű földet délről határoló nagy út az alapítólevél szövege szerint a *keuris tue* [*keβris* ~ *këüris tüé*]³³ felé vezet. ERDÉLYI ezt azonosította az 1211.

³³ Az olvasathoz lásd E. ABAFFY 2003: 302, de ugyanezt támogatja a szó legújabb etimológiai felülvizsgálata is, RÓNA-TAS 2004: 422–5.

évi összeírásban említett *Keurustuuh* [këjürüstű] hellyel, ami a *Queurus* folyóval együtt szerepel (1908: 359, 516). Az azonosítást BÁRCZI kevésbé tartja valószínűnek (1951: 22), pedig nemigen lehet felőle kétségünk, hiszen (azon túl, hogy a két név szerkezetileg pontosan megfelel egymásnak, s csupán a birtokos szerkezet jelöltségében mutat eltérést) a két leírás — bár a 13. század elejéről való valamivel részletezőbb, és több nevet is említ — meglehetősen pontossággal feleltethető meg egymásnak. E nevek a későbbi névanyag és a táji környezet ismeretében is jól elhelyezhetők Szántód vidékén. A *Körös* vagy *Kőris* annak a folyónak a neve lehetett, amely a Szántódtól délnyugatra fekvő Kőröshegy falu mellett folyik nagyjából délről észak felé, s amelyet ma *Séd-patak*-nak neveznek (SMFN 172). Ez a vízfolyás az első katonai felmérés térképe szerint északkeleti irányba fordulva és a Balaton mellett haladó nagy utat keresztezve annak a helynek a közelében ömlött a Balatonba, ahol az 1055-ben *koku zarma*-nak nevezett beszögellés nyugati csücske van. A *keuris tue* tehát a Kőris patak tövét, azaz torkolatát, illetőleg annak a vidékét jelölhette. Egyébként a fent említett Kőröshegy falu neve, amely már a 11. század végéről adatolható: 1093–95: *Keurisi*g (DHA 1: 301), arra utal, hogy megnevezését kőrisfákkal benőtt helyről kapta,³⁴ s ez azt mutatja, hogy a *kőris* ~ *körös* fanév felhasználásával egész névbokor alakult ki e vidéken.

A *keuris tue*-nek ezt az értelmezését lehetségesnek tartja BÁRCZI is, de szerint a név jelölhette akár egy kőriserdő alsó végét is (i. h.). Legvalószínűbbnek azonban a 'kőrisfa töve' jelentést tartja, mivel az 1211. évi összeírás arról szól, hogy „In loco autem, qui dicitur Keurustuuh, est meta *sub fraxino*.” (ERDÉLYI 1908: 516), azaz: azon a helyen, amelyet Körös-tőnek neveznek, egy *kőrisfa alatt* van a határjel. BÁRCZInak ebben aligha van igaza, hiszen maga a szöveg is azt sugallja, hogy azt a nagyobb területet (*locus*), ahol a határjel van, hívják *Kőris-tő*-nek, s egy fa tövét nem szokás az oklevelekben *locus*-ként említeni. Sokkal súlyosabb azonban ebben a kérdésben a *tő* szerepét illető bizonyítékunk.

E szó az oklevelekben szereplő helynevek gyakori eleme. Ezeknek kivétel nélkül az a jelentésük, amit a TESz. a szó első jelentéseként megad: 'folyó, árok stb. torkolata, vége'. Jól mutatja ezt például a KMHsz. 1. kötetének névanyaga, ahol a *tő* 19 névben fordul elő mint utótag (*Bátatő*, *Hagymás-tő*, *Ér töve*, *Karán töve* stb.), ezek közül csak négy esetben nem tudjuk adatolni az előtagot önálló víznévként is a korból. A *tő* szerepelhet egyes szám 3. személyű birtokos személynél *töve* formában is, az adatok csaknem fele e típusba tartozik. Hasonló a helyzet a HA 2.-ben található 23 *tő* elemet tartalmazó név esetében is. Az OklSz. adatait e kérdést illetően kevésbé lehet hasznosítani, mivel ott a nevek

---

³⁴ *Köröshegy* névvel kapcsolatban felmerült a falunak a kőrisfákkal benőtt magaslatról való elnevezése (FNESz.), de az első adata alapján -gy képzős névből való származtatása is (ZELLIGER 1991a: 544, 1991b: 77–80; vö. még ZELLIGER 2008: 245).

nincsenek lokalizálva, és névkörnyezetük ismerete nélkül funkcionális-szemantikai szerkezetük elemzésében sem lehetünk mindig biztosak: így is kitűnik azonban, hogy az ottani nevek nagy része is folyónév + *tő* összetételű. Első megközelítésben kérdésesek lehetnek azok az adatok, amelyeknek az előtagjaként — ugyanúgy, ahogyan látszólag a *keuris tue*-ben is — valamely fanév szerepel, tudjuk azonban, hogy a folyónevek között számos ilyen típusú példa van. Az *Alma töve* például biztosan nem egy almafa tövét, hanem az *Alma* patak torkolatát jelölta stb. (KMHsz. 1.). A *tő* a fenti említésen kívül még két további helyen is szerepel az alapítólevélben, mindkétszer az *aruk tue* szerkezetben (lásd 4.39.), ami szintén ennek a szemantikai típusnak felel meg (a TESz. is ez alá a jelentés alá sorolja be).

Az oklevelekből a *tő*-nek olyan használatát nem ismerem, amely a 'növény-szárnak, fatörzsnek stb. közvetlenül a föld feletti része' jelentést hordozná. Pedig fák törzse, töve mint határmegjelölésre kiválóan alkalmas pont gyakran szerepel a határleírásokban, ám e fogalmat mindig latinul írják le, még akkor is, ha a fanév magyarul van megemlítve a szövegben: 1313: 3 arbores surgentes de una radice *Gertanfa* dicte (Gy. 1: 385). Ezek alapján úgy vélem, a *keuris tue* szórvány *tő* elemét még kérdőjellel sem lehet e jelentés alatt feltüntetni, ahogyan ezt régebbi etimológiai szótárunk, a TESz. is tette.

4.13. *seku ueieze* – *putu uueieze*

A következőnek adományozott birtokdarabot, amelyen halászhelyek és nádasok vannak, az alapítólevél szövege a *seku ueieze* és a révhez vezető út között lévőnek mondja. ERDÉLYI ezt (Sió)Fok és Kőröshegy között keresi (1908: 11), BÁRCZI szerint viszont nem állapítható meg, hogy Foktól milyen irányban lehetett (1951: 23). Figyelembe kell azonban venni, hogy az előző részben a Szántódnál lévő *koku zarma*-ról volt szó, ahol a félszigetet délről határoló nagy utat (*ad magnam viam*) említi a szöveg. A *seku ueieze* mellett szereplő út aligha ezzel lehet azonos, hanem inkább talán erről a Balaton parti nagy útról a félsziget orrán, Tihannyal szemben levő révhez vezető utat jelölhette meg így az oklevélíró. A 18. századi katonai térkép szerint a révhez két út is vezetett: az egyik Zamárdi felől a tóparton, a másik Szántód közeléből a főútra merőlegesen szelte át a félszigetet. Ezek alapján *seku ueieze* a révhez, a félszigethez közel vagy akár a félszigeten kereshető. A *koku zarma* ugyan az előzőek szerint az egész félsziget megnevezésének tűnik, ám az ottani birtokleírás a *keuris tue* említése alapján inkább a nyugati részekre vonatkoztatható, így nem elképzelhetetlen, hogy a *seku ueieze* mint fontos halászhely valahol a félsziget keleti oldalán kereshető.

A következő részben egy az előzőhöz hasonló szerkezetű név, a *putu uueieze* van megemlítve, amelyet ERDÉLYI a vele szereplő *knez* névvel együtt *seku ueieze* szomszédságában helyezett el (1908: i. h.). Erről azonban közvetlenül nincsen szó az oklevélben, a mondatkezdő *Cum his* ugyanis nem erre a konkrét

helyre vonatkozik (ehhez hasonló értelemben BÁRCZI 1951: 23), hanem az utána következő mellékmondatra: *quę prescripsimus*, azaz: „mindazok mellett, amikről fentebb említést tettünk”. E szövegezés megengedi ugyan, hogy a szóban forgó területeket egymáshoz közel fekvőnek tekintsük, de direkt módon nem utal erre, s pláne nem a közvetlen területi érintkezésre. Az előbbieken említett helyektől való területi függetlenséget erősíti azonban az a körülmény, hogy e részben a Balaton neve mint általános viszonyítási pont jön elő (*locus in eodem Bolatin*), azaz az előző birtokokkal területi értelemben csak az köti össze az itt megnevezettet, hogy ugyancsak a Balatonban / Balatonnál van (vö. ÉRSZEGI GÉZA fordítását, 2004: 2). Igazat kell adnunk tehát BÁRCZINAK, aki szerint a *putu uueieze* helyhez kötését csakis a *knez* nevű hellyel összefüggésben lehet elvégezni (1951: 13–4), ezért a kérdésre ott (4.14.) még visszatérünk. A *seku ueieze* és a *putu uueieze* nyelvi elemzését hasonló szerkezetük miatt viszont célszerűnek tűnik együtt tárgyalni.

A nevek utótagjaként álló *vejsze* halászati szó, amelynek a TESz. két különböző halfogó eszköz jelentését is megadja. Az első, régebről adatolható érteleme szerint helyhez kötött, épített halfogó rekesztéket jelölt, így teljességgel érthető, hogy a szónak kialakult egyfajta hely jelentése is, amelyet etimológiai szótáraink harmadikként ’halastó; <lápban, mocsárban, érben> az a hely, ahol halászni lehet’ formában írnak le (TESz., EWUng.). A szó gyakran szerepel a régiségben szóvégi *e*-vel (a TESz. ezt másodlagos toldalékelemből alakultnak tartja) és anélkül is, az első szótagbeli *-ej-* mellett pedig ezen a helyen *-é-* is előfordul.³⁵ Az alapítólevélbeli forma valószínűleg [*βejeszé ~ βejészé*] ejtést takar. A szó nagy valószínűséggel *-é* egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel van el látva. Elvileg elképzelhető lenne, hogy az előtaggal alkotott birtokos jelzős viszony jelöletlen formában jelenjen meg, és a *vejsze* későbbi alakjai alapján a szóvégi *e*-t akár a szótóhoz tartozónak is vélhetnénk. Csakhogy a szó a legrégebbi adataiban döntően *vejsz* formában (*veyz*, *weyz* stb.) fordul elő, amikor pedig birtokos jelzői szerepben áll (pl. *vejszhely*), mindig így (vö. OklSz., KMHsz. 1.). A szót az alapítólevélbeli kétszótagos formájában csak egyetlen, ugyancsak a 11. századból való forrásból ismerem: 1086: *Veieztue* (DHA 1: 251, lásd még HA. 2: 82).

A *vejsze* önmagában is gyakran megtalálható az oklevelekben, ezek között jó néhány községi előfordulás is lehet; kétségkívül ilyenek azok, amelyek mellett latin megfelelő, sőt esetleg magyar szinonima is szerepel: 1274/1338: *In fine cuiusdam capture piscium wlgo weyz*, 1390/1400: *Tres clausuras piscium veyz seu ketrech dictas* (OklSz.). A *vejsze* igen gyakran nem pusztán az eszközt jelölte, hanem azt a helyet is, ahol fel volt építve, így a ’halászhely’ fent idézett jelen-

³⁵ A szó adatai emiatt olykor keverednek a szakirodalomban (pl. az OklSz.-ban is) a földrajzi köznévként is használt *vész* ’elpusztult erdőrésztlet; irtás’ adataival.

tése aligha 1784-ből adatható csak elsőnek, ahogyan a TESz.-ben látjuk. Azt, hogy már az ómagyar korban is lehetett ilyen értelme, az is mutatja, hogy feltűnően sokszor szerepel a *vejsz(e)hely* összetételben (ezt az OklSz. önálló szócikként tünteti fel), másrészt pedig közvetett bizonyítéka ennek az is, hogy metonimikusan más típusú helyek (elsősorban patakok, tavak) nevéként is előfordul a szó. A *vejsze* ma sem földrajzi köznévként, sem helynevek elemeként nem ismert a Balaton környékén, egyetlen e területről való helynévszótárunk sem adja.

A két *vejsze* utótagú szórvány előtagjának értelmezésében a *putu uueieze* esetében mutatkozik nagyobb egyetértés a szakirodalomban. BÁRCZI ezt személynévnek vagy személynévi eredetű helynévnek tekinti, amelynek származását ismeretlennek mondja, mivel nem tartja meggyőzőnek sem MELICH német, sem PAIS török eredeztetését (1951: 23–4). A *putu*-t FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori személynévtárban szereplő *Pat, Potu, Puth, Puta, Putus* nevekkel hozza kapcsolatba, amelyeket — MELICH alapján — mind német, mind szláv eredetre visszavezethetőnek tart (2006: 165). Az valószínűnek tűnik, hogy a *putu* az itt felsorolt személynévvel áll összefüggésben, ám az ilyen rövid, 3-4 hangból álló és a fentiekhez hasonló hangszerkezeti jegyeket mutató személynév biztos megfejthetőségét illetően — BÁRCZIHOZ hasonlóan — mai ismereteink szerint is inkább szkeptikusak lehetünk. A nagyfokú óvatosság, a többféle eredeztetési lehetőség felvetése a személynévi etimológiák esetében különösen indokolt, a visszafogottság e téren talán még fontosabb, mint a helynevek interpretációjában.

A *seku ueieze* előtagját BÁRCZI [*székü ~ székü*] formában olvasta, és a 'mocsár' jelentésű *szik* szóval azonosította (1951: 23), ezt az értelmezést átvette tőle ZELLIGER (2005: 26), és etimológiai szótáraink is e szó alatt tüntetik fel a kérdéses adatokat (TESz., EWUng.). FEHÉRTÓI KATALIN azonban — párhuzamos adatokra támaszkodva — a *seku* személynévi szerepének a lehetőségét vetette fel. Érvelése szerint nem ésszerű, hogy „az ember által készített halfogó rekesztéket nem a készítőről vagy a tulajdonosáról nevezik el, hanem a mocsárról (?), amelybe állítólag a rekesztéket betették” (2006: 165).

Gondolatmenetével nem tudok ugyan egyetérteni, de javaslatát névtipológiai érvekkel alátámaszthatónak látom. A kétrészes megnevezésekben utótagként szereplő *vejsze* bővítményeként az általam ismert példák csaknem mindegyikében egyértelműen azonosítható személynév szerepel: 1283: *Beneduk ueyze*, 1408: *Andras weyze* (OklSz.), 1344: *Kolozueze* (KMHsz. 1. *vejsze*), néha úgy is, hogy a megjelölés latinra lefordítva is meg van említve: 1288/1491: *Piscinam Jacow ... vulgo Jacoweyze* (HA 2: 78). Egyetlen olyan példát sem ismerek viszont, amelyben a *vejsze* a *szik*-hez hasonló jelentésű vagy bármilyen más földrajzi köznévi jelzővel állna együtt.

A *seku sz-szel* való olvasatát egyébként az alapítólevél helyesírási sajátosságai sem erősítik meg. Az *s* betűnek BÁRCZI szerint 20 esetben van *s* (esetleg ebből magyarázható *cs*) értéke, és mindössze háromszor jelöl *sz* hangot: a *gisnav* mellett a *z*-vel is előforduló *ca(s)telic*-ben, valamint az itt idézett adatban (1951: 126–7). A *seku sz-es* olvasatát nyilvánvalóan a *szik*-kel való azonosítása követelte meg, ennek elejtésével azonban valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a szó elején *s* hang állt.

A *seku ueieze* előtagját tehát helynév-tipológiai jegyei alapján nagy valószínűséggel személynévnek tarthatjuk. Pontosan ilyen alakban lejegyzett nevet a régiségben azonban nem találunk, ami a feltevést kétségkívül nagyban gyengíti. FEHÉRTÓI összevethetőnek tartja az Árpád-korból adatolt (1138/1329, 1165) két személy által is viselt *Scecu* névvel és esetleg a személynévszótárban ezekkel azonos névcikkben közreadott 1221/1550: *Ceku* formával is (2006: 165–6).³⁶ E helyesírástörténeti szempontból nem teljesen megnyugtató személynévi azonosítás FEHÉRTÓI szerint is további vizsgálatot igényel, ám mindezzel együtt is lehetségesnek tartja szláv eredetét, és a szókezdő *s*, *sc* betűknek *cs*-vel való olvasása esetében a *Chec*, *Cheke*, *Checud* nevekkel való összefüggését (i. h.).

4.14. *knez*

A *putu uueieze*-vel együtt említett *knez* ügyét a nyelvi eredet és az alakulásmód tekintetében a szakirodalom lényegében véve megnyugtatóan tisztázta, bár az egyes részleteket illetően olykor súlyos konzekvenciákkal is együtt járó *s* ráadásul nemigen igazolható vagy akár egyenesen cáfolható elképzelések is forgalomban vannak. Nincsen megoldva azonban a szórvány lokalizálásának a kérdése. Ebben — mint az előzőekben is láttuk — a későbbi említések lehetnek segítségünkre, ám a tihanyi apátság javait tárgyaló oklevelekben sehol máshol nem bukkanunk ilyen formára. A *knez* korabeli kiejtése az alapítólevél helyesírási rendszerét figyelembe véve [*kněz ~ knéz*] lehetett, ahogyan erre már BÁRCZI is rámutatott (1951: 24). A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával e hangsor később *Kenéz* alakúvá válhatott, amelyre a régiségből számos hely- és személynévi példánk van, sőt közszói előfordulásai is ismertek (vö. TESz.). Az apátság birtokai között azonban ilyen nevű helyet nem ismerünk a későbbiekből. A *Kenéz* helynév eredete távolról összefüggést mutat *Kanizsa* és *Kenese* neveinkkel is, bizonyára ez a körülmény hozta elő *knez* és a Balaton keleti partján fekvő (Balaton) *Kenese* összekapcsolásának az ötletét is. Ezt az azonosítást a tihanyi apátság monográfusa, ERDÉLYI LÁSZLÓ nem tartotta valószínűnek (1908: 11), ahogyan mások, például MELICH és KNIEZSA sem (ezekről részletesebben

³⁶ Az itt negyediként szereplő 1075/+1124/+1217: terra iuxta magnam *Zecum* ... deinde *Zecu* azonban kétségkívül kiiktatandó a névcikkből, mivel ez helynévi adat, és benne a *szik* ~ *szék* földrajzi köznévi kereshető.

lásd BÁRCZI 1951: 24), BÁRCZI azonban etimológiai alapú érveléssel — amelynek bírálatára alább visszatérek — lehetségesnek vélte (i. h.). Nincsenek arra sem bizonyítékok, ahogyan ezt a *putu uueieze* kapcsán már láttuk, hogy ERDÉLYI véleményének megfelelően minden kétséget kizáróan Szántód körül keressük ezeket a helyeket. Annál pontosabb meghatározást, mint amit maga a szöveg mond velük kapcsolatban, hogy tudniillik a Balatonnál fekszenek, sajnos, nem tudunk adni, mert e neveknek erről a vidékről sem a történeti forrásokból, sem a mai helynévanyagból egyetlen valamelyest is velük összefüggésbe hozható megfelelőjét sem ismerjük. Viszonyítási alapul legfeljebb a feltételezett lejegyzési rend szolgálhat, amelyről fentebb a 4.9. pontban már szó esett.

Ami a *knez* és a hozzá kapcsolható *Kenéz* helynevek etimológiáját illeti, régóta viszonylag pontosan ismerjük keletkezésüket és történetüket, mégpedig a szó többi funkciójával való összefüggésükben. MELICH azt vallotta, hogy a „*Knez* > *Kenéz* nevű helyek csak magyar nyelvű alakulások lehetnek előbbi magyar *Knéz* > *Kenéz* szn.-ből, a szn. pedig tulajdonnévvé csak előbbi magy. *knéz* > *kenéz* köznévből, méltóságnévből válhatott” (1925–1929: 132). Azóta a *Kenéz* személynevet a nyelvtörténeti szakirodalom igen nagy bőségben hozta elő (lásd például ÁSz. *Kenéz*), és a korai szláv átvételként a magyarba bekerült közszó történetét is megnyugtatóan tisztázta (összefoglalóan lásd TESz., EWUng.). Helynévi szerepét etimológiai szótárában KISS LAJOS MELICHhel teljesen megegyező módon magyarázta (FNESz. *Kenéz*), ezt a véleményt vette át ZELLIGER is (2005: 26). A fentiekhez azonban hozzátehetjük, hogy a helynév nemcsak a megfelelő személynévből magyarázható, hanem esetleg közvetlenül a közszóból is kialakulhatott.

A *knez*-t BÁRCZI is magyar eredetű helynévnek tekintette, úgy vélekedett azonban, hogy ugyanezen hely szláv elnevezése lehetett *Kenese*, így szerinte „a kettős névadás egy különös fajtájával állunk itt szemben” (1951: 25). Még tovább megy KRISTÓ GYULA, aki a *knez*-t a szláv eredetű nevek között sorolja fel valamilyen szláv nyelvű népesség ottani jelenlétének bizonyítékaként (2000: 23). FEHÉRTÓI KATALIN e felfogáshoz csatlakozva azt mondja, hogy „a korainak számító *knez* helynevet is inkább szláv, mint magyar elnevezésnek vélem” (2006: 165), sajnálatos azonban, hogy e véleményét érvekkel ugyanúgy nem támasztotta alá, mint ahogyan KRISTÓ sem a magáét.

E vélekedéseket elfogadni semmiképpen sem lehet, hiszen míg a *knez* ~ *Knéz* nevek magyar eredetét — ahogyan erre utaltam — számos nyelvi adattal meg lehet támogatni, addig ezek szláv származtatása mellett semmi sem szól. Az, hogy egy a magyarok által használt közszó, a 'főember, vezető' jelentésű *kenéz* a szláv 'fejedelem' értelmű méltóságnévre megy vissza (TESz.), nem jelentheti azt, hogy a magyar főnévből alakult személynévek szláv eredetet tulajdonítsunk, azt meg pláne nem, hogy az e személynévből vagy akár a közszói alapjából jellegzetesen magyar, formáns nélküli (metonimikus) névadással alakult település-

neveket szlávok adta névnek tartsuk, s ezen az alapon a kérdéses helyen szláv népesség jelenlétére következtessünk.

De nemigen védhető BÁRCZINak a fenti, párhuzamos névadást feltételező teóriája sem. A *Kenese* helynevek ugyanis — mint ahogyan maga BÁRCZI is mondja — a *Kanizsa* nevekkal egyetemben szláv eredetűek, amelyek a különböző (dél)szláv nyelvekben az ősszláv *kъnezъ* méltóságnévből birtoklást kifejező képzővel alakultak, s így e nevek jelentése: 'a fejedelemé' (MELICH 1925–1929: 132–3, FNESz. *Balatonkenese, Nagykanizsa*). A Balaton melletti *Kenese* egykori, bizonyára még a honfoglalás előtti időkben élt szláv lakói az elnevezésben tehát a településnek vagy a hozzá kapcsolódó birtoknak a fejedelemhez való tartozására utaltak, a nyilván jóval később keletkezett magyar *knez* névadói viszont a helynévvel azt fejezték ki, hogy a kérdéses hely egy *Knez* nevű, esetleg *knez* tisztséget viselő ember birtokában van, vagy ilyen nevű személy lakik az adott helyen stb. A *Kenese* és a *knez* tehát egymás nyelvi megfelelője funkcionális-szemantikai szempontból semmiképpen sem lehet, s így arra sem következtethetünk belőlük, hogy ott egyidejűleg magyarok és szlávok éltek volna.

A név tipológiai jellege, pusztán személynévi eredete ugyanakkor azt mutatja, hogy a *knez* nagy valószínűséggel településféle megnevezése lehetett,³⁷ s e nevek általában nagyobb fokú állandósága miatt szokatlanul találhatjuk, hogy a későbbiekből egyetlen olyan említést sem ismerjük, amellyel azonosítható volna.

4.15. *lupa*

A *knez*-hez hasonlóan a *lupa* [*lupá*] is mint apátsági birtok egyedül a Tihanyi alapítólevélben fordul elő. A legújabb idevágó összefoglalásban ZELLIGER ERZSÉBET azt írja róla, hogy „Sem a név eredete, sem területi elhelyezkedése nem ismert” (2005: 26). A néveredet kérdésében BÁRCZI ugyanilyen határozottsággal foglalt állást, nem utasította el azonban kategorikusan ERDÉLYINEK a korábbi véleményét, aki az egykori *Lápa* faluval azonosította a szórványt, sőt fölveti egy régi víznévi adattal, illetőleg a mai *Jaba* pusztával való összevethetőségét is, ám maga is hangsúlyozza, hogy különösebb bizonyítékok nélkül (1951: 25–6). ERDÉLYI az Igaltól nyugatra fekvő Lápát³⁸ birtoklástörténeti alapon azonosította az alapítólevél *lupa* szórványával (1908: 11, 412), de BÁRCZI ehhez jogos kritikai megjegyzéseket is hozzáfűzött, és a két alak közti nyelvi fejlődésről is mint „nem elképzelhetetlen”, de „szokatlan” változásról nyilatkozott (i. h.).

³⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy a halászhelyek említései között is gyakran találunk személynévvel azonos alakú megnevezéseket (az alapítólevél helynevei közül: *opoudi*, talán *lopdí* és esetleg *culun*, vö. még *ursa*, 4.8.), ám e névfajta jellegzetességeinek pontosabb felderítése még nem történt meg.

³⁸ Az egykori település ma Szentgálósér határában fekszik. *Lapa* néven ismerik (SMFN. 368), s ugyanígy említik a régi (Cs. 2: 624) és az újabb források is (MTHt. SM 98. sorszám alatt).

Erről az azonosításról az is elmondható, hogy nem illeszkedik bele az alapítólevél birtokleírásának korábban már említett logikájába sem, amelyet egyébként maga ERDÉLYI is figyelembe vett — éppen a *lupa* előtt szereplő szórványok lokalizálásában — megállapítva, hogy az ott említett hét szórvány által jelölt hely „egy végtében volt a mai Siófoktól Kőröshegyig” (1908: 11). Ha tehát feltesszük, hogy az oklevél első részében előforduló valamennyi birtok a Balaton mellett található egészen a *lupa* után következő *gamas*-ig, akkor ebben az összefüggésben kevésbé valószínű, hogy itt egy a Balatontól mintegy 30 kilométerre délre fekvő birtokra tért volna rá az oklevél megfogalmazója, hogy majd utána visszakanyarodjon a *koku zarma*-tól nyugatra fekvő, szintén a Balaton partján található *gamas*-hoz. Ha pedig *lupa* birtok valóban *gisnav* birtokhoz tartozott volna, ahogyan azt későbbi oklevelek alapján ERDÉLYI mondja, nehéz lenne megmagyarázni, hogy az oklevél írója miért nem azzal a területtel együtt említi meg ezt a nevet is. Ha tehát hinni lehet annak, hogy a leírás végig a teljes bizonyossággal lokalizálható *fuk* — *turku* — *koku zarma*, *keuris tue* — *gamas* útvonal mentén halad, azaz Tihany említése után a Balaton déli partján folyamatosan nyugati irányban, akkor esetleg ezen a vidéken kell keresnünk *lupa* helyet, valamint talán *knez*-t is a mellette fekvő *putu uueieze*-vel együtt.

A *lupa* mint hely aligha lehet azonos azzal a vízzel, amelyet Tolna megye északi szélén Ozora és a Kapos folyó vidékén említenek: 1009/+1205–35//1404: *Lupa*,³⁹ 1061/1257//1377 e.: *Luppa* (DHA 1: 58, 172), ám elképzelhető, hogy etimológiai értelemben kapcsolatba hozható vele. Sajnálatos azonban, hogy egyelőre e folyóvíz nevének eredetéről sincsenek ismereteink. Fölvethető talán még az itt említett neveknek a *lúpa* 'völgy, bemélyedés a földben' tájszóval való összefüggése is, de ennek a valószínűségét nagy mértékben csökkenti az, hogy a szónak csupán egyetlen mai előfordulását ismerjük, mégpedig a Balatontól viszonylag távol fekvő Nyitra vidékén (ÚMTsz.). Nemigen tudunk viszont mit kezdeni KRISTÓ megállapításával, aki — egyetlen bizonyító adat vagy érv nélkül — a *lupa*-t szláv eredetű névnek mondja (2000: 23).

4.16. *gamas*

A következőnek említett *gamas* [*gámás* ~ *gámás*] falu — amelynek neve az alapítólevél hátoldalán 14. századi kéz írásával ugyancsak *gamas* formában szere-

---

³⁹ SZABÓ DÉNES véleményét, miszerint az adat elírása lehet egy eredeti *Cupā* formának, amely a Koppány folyót jelölte volna (1944: 192), BÁRCZI lehetségesnek tartotta (1951: 25), az oklevelet közlétező GYÖRFFY GYÖRGY azonban nem vette figyelembe e javaslatot (DHA 1: 58). A feltevést kevésbé valószínűsíti az a körülmény, hogy a SZABÓ által említett vízfolyást régen is, ma is sokféle néven említik (ehhez lásd a *fizeg* alatti adatokat: 4.19.), ám ezek között a mellette fekvő *Koppány* településről kapott neve csak az újabb időkben tűnik föl: 1753: *Koppán* fl. (FNESz.). A pécsi püspökség 1009-es alapítóleveléből való adat lokalizálása egyébként ugyancsak bizonytalan.

pel (DHA 1: 145, SZENTGYÖRGYI 2005: 55) — egykori helyét viszonylag pontosan ismerjük, noha a település már régóta nem létezik: Lelle és Boglár között feküdt (ERDÉLYI 1908: 11, 375–96). A 13–15. században CSÁNKI szerint több falura oszlott, amelyeket különféle jelzői előtagokkal különböztettek meg egymástól: az adatok között *Al-*, *Fel-*, *Egyházas-*, *Nagy-* és *Titösgamás* szerepel (Cs. 2: 607), ám ezek között szinonim, illetve esetleg egymást időben váltó megnevezések is lehetnek. ERDÉLYI e területen a jelzett időben legalább két *Gamás* nevű faluról szól: az egyik a tihanyi apáté, a másik nemeseké volt (1908: i. h.). Ma határrésznévként Balatonlelle nyugati és déli határrészén a Balatontól és egymástól néhány kilométer távolságban több névben is előfordul: *Fősső-Gamás*, *Gamási-erdő*, *Gamási-domb* stb. (SMFN 54).

A Tihanyi alapítólevélben szereplő *gamás* név azonosításához és magyarázatához hozzátartozik az a körülmény is, hogy a kérdéses helytől délre, mintegy 15–20 kilométer távolságban fekszik egy a régiségben és ma is ugyancsak *Gamás*-nak nevezett falu, amelynek első előfordulása a 13. századból való: 1221: *Games* (FNESz.), lásd még 1261: *Gamas* (Cs. 2: 607). A középkorban tehát egy viszonylag kis területen két azonos nevű település is létezett — sőt az előbbi, mint láttuk, osztódás révén további részekre is bomlott: ezek megnevezéseit jelzős formák különítették el egymástól —, amelyek határának legközelebbi pontjai a késő Árpád-kori állapotok szerint legfeljebb 10–12 kilométer távolságban fekhettek egymástól. ERDÉLYI az 1211. évi összeírásban szereplő Balaton menti Gamást az apátság legnagyobb birtokának mondja. Igen bőséges oklevélműanyag alapján azonban egyértelműen nyilatkozik arról, hogy a délebbre fekvő, ma is meglévő Gamás település — amely részben a pannonhalmi apátságé, részben a királyé volt — elkülönítendő az 1055. évi alapítólevélben említett falutól (1908: 375–97). Elvileg nem zárható ki ugyanakkor, hogy e két település egykor, még az 1055. évi adományozást megelőzően egységes birtokot alkotott, amely idővel széttagolódott, és több falu is kialakult a területén. E feltevést földrajzi körülmények is támogatnák: a térség két nagyjából észak–dél irányú folyóvölgy közé esik. Hasonló birtokmegosztási folyamatot mutatott be KISS GÁBOR és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS egy Vasvár melletti mikrotáj, az egykori Győrvár esetében (2006). E névazonosság birtoklástörténeti, tájszemléleti stb. háttére azonban további megvilágítást igényelne.

A *gamás* BÁRCZI szerint ismeretlen eredetű, de esetleg összefüggésbe hozhatónak tartja a görbülést jelentő *gam-* tövel (1951: 26). A TESz. a *gamó* tájszó legkorábbi adataként kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél itt tárgyalt nevét tünteti föl. A közszo elsődleges jelentése 'kampó', de azonos jelentéskörbe tartozó más tájszavakat is ismerünk mellette: *gama*, *gamancsos* (ÚMTsz.) stb., amelyek hang- és alaktani tekintetben megfeleltethetők neki, s így etimológiai kapcsolatok is valószínűsíthető. E szócsaláddal a *Gamás* helynevek névtipológiai és szemantikai szempontból elvileg összefüggésbe hozhatók, ám ezt kézzelfogható bizonyítékokkal egyelőre nem tudjuk alátámasztani.

A *Gamás* nevet KISS LAJOS a régi magyar *Gama* személynév -s képzős származékából eredeztette, de megemlítette lehetséges lengyel családnévi párhuzamát is (FNESz.). E felfogását átvette ZELLIGER is (2005: 26), FEHÉRTÓI KATALIN azonban az „Árpád-kori személynévtár” anyaga alapján meggyőzően bizonyította, hogy az általuk idézett név *Gyama* ejtésű lehetett (2006: 163), s így hangtani okok miatt nem hozható összefüggésbe *Gamás* település nevével. FEHÉRTÓI ezzel együtt a KISS LAJOSTól említett lengyel személynévi megfelelést előtérbe állítva szláv eredetűnek tartja az alapítólevél *gamas* adatát.⁴⁰ Itt most a szláv családnévi adat bizonyító erejének taglalására nincs mód, ezért csupán arra kívánok rámutatni, hogy egy a magyar nyelvterületen található helynév és egy szláv személynév esetleges formai azonossága semmiképpen sem igazolja a helynév szláv eredetét, mivel a ma általánosan elfogadott vélemény szerint személynévekből képzőformáns vagy összetételi utótag alkalmazása nélkül a szláv nyelvekben nem alakulhattak helynevek.⁴¹ Emiatt az elvi akadály miatt FEHÉRTÓI néveredeztetését nem tartom elfogadhatónak. A fenti etimológiai bizonytalanságok miatt a *gamas*-t bizonytalan eredetű helynévnek tartom. Megoldást az ügyben legfeljebb újabb hely- vagy személynévi, esetleg közszói párhuzamok előkerülése hozhat.

4.17. *ziget zadu*

Gamas leírásában az szerepel, hogy a falut, illetőleg a földjét két út fogja közre: az egyik név szerint is meg van említve *ziget zadu*-ként, a másikat viszont csak nagy útnak mondja latinul a szöveg. E két út Szent Kelemen egyházánál végződik, ami Lellén állt (ERDÉLYI 1908: 11, ehhez lásd még MEZŐ 2003: 169). A fenti nagy út *Gamas* falu határának 1211. évi leírásában mint *Hodvt* szerepel (ERDÉLYI 1908: 514), amely azonos a már korábban is említett (4.11.), a Balaton déli partjával párhuzamosan haladó úttal. Ez azonban Lellénél délnyugat felé kanyarodott, hogy a Boglártól nyugatra elterülő mocsarakat elkerülje (EKFT). A lellei határt átszelő út ma is megvan, a helybeliek *Hadak útja* néven ismerik (SMFN 54). *Ziget zadu*-nak pedig ERDÉLYI szerint azt az utat nevezték, amely Látrány és Péntekhely irányából, délkelet felől vezetett Lellére (1908: 375). E feltevést erősítheti, hogy az alapítólevél a két út közötti területen levő erdőkről szól, az 1211. évi összeírás pedig ugyanitt *Bethcu* nevű erdőt említ (ERDÉLYI 1908: 514), ami a mai *Betegi-puszta* nevével vethető össze (SMFN 54). Mivel azonban az összeírás szerint *Gamas* falu a hadút mellett feküdt — itt jelöli még

⁴⁰ FEHÉRTÓI az alapítólevél e szórványát személynévszótárába is felvette (ÁSz.) mint személynévből származó — egyetlen ilyen — helynévi adatot.

⁴¹ Ettől eltérő felfogást vall szláv névtani irodalomra hivatkozva FEHÉRTÓI (2006: 168). Ennek cáfolatára, a kérdés részletes áttekintésére — bár rendkívül fontos problémáról van szó — itt nincs mód. Lásd azonban hozzá a 4.1. pont alatt mondottakat.

egy 1769-ből való térkép is (ERDÉLYI 1908: 396) —, és az úttól nyugatra és északra fekvő területeket ma is *Gamás*-nak nevezik, más megoldás is adódhat a *ziget zadu*-ként említett út azonosítására. A *ziget zadu* utat ennek megfelelően esetleg a hadúttól nyugatra-északnyugatra kell keresni. A 18. század végéről való katonai térkép valóban jelez is itt egy másik utat, amely Lellét Boglárral kötötte össze, és nagyjából a Balaton partjával párhuzamosan, annak közelében haladt.

A szórvány nyelvi szerkezete elsőre világosnak tűnik: a *ziget zadu* [*sziget szádu*] a *ziget* és a *szád* földrajzi köznevek összetétele, amelynek a jelentését, azaz a szemantikai szerkezetét BÁRCZI 'a (fél)sziget (mocsár közti szárazulat) torka, a (fél)szigetre vezető földnyelv' formában határozta meg (1951: 28). BÁRCZI bizonytalanságát jelzik a zárójeles megoldások, amelyek tulajdonképpen értelmezési variációk. Azt azonban ő sem vette figyelembe, hogy a latin szöveg egyértelműen útról (*via*) szól, az itt említett név pedig ilyen formájában — azaz a 'hegyszorosnak, völgynek stb. a kezdete, bejárata' jelentésű *szád* (vö. TESz.) főtagjával — útnak a megnevezése aligha lehetett.⁴² Hogy az oklevél fogalmazója e helyen gondban volt a szövegezéssel, azt az egész kérdéses rész jól mutatja: „Alias est uilla quę uocatur gamas in qua habet prefata ecclesia terram quę duabus continetur viis quarum una uocatur ziget zadu altera magna quę simul ad sanctum clementem terminantur.” Az itt kétszer is előforduló megnevezős szerkezet az alapítólevélben összesen 13 név mellett szerepel, ezek — mint a fenti *gamas* is — lényegében mindig birtokok említésekor használatosak, s ezáltal e neveknek kiemelt szerepet is biztosítanak a szövegben (ehhez lásd a *petra*-val kapcsolatban korábban mondottakat: 4.3.). Az egyetlen kivétel a *ziget zadu*, amely mellett a *uocatur* csupán a magyar kifejezés beillesztését könnyíthette meg a bonyolult mondat szerkezetbe. Ezek alapján az a sejtésem, hogy a *ziget zadu*-t nem valamely út konkrét nevéként kell érteni, hanem inkább arról van szó, hogy a kérdéses út a *ziget zadu* nevű helyen haladt, vagy esetleg ahhoz vezethetett. Ezt a gyanút a szórvány további elemzése igazolhatja.

BÁRCZI ezt az összetételi típust gyakorinak mondja, de ugyanilyen szerkezetű nevet mégsem tud idézni (i. h.), mint ahogyan én sem ismerek hasonlót. A *szád* főtaggal álló összetételek között talán leggyakoribbak a *völgy*, *szurdok* előtagúak: 1338: *Weulgzad* (HA 2: 71), 1288/1302: *Zurdukzad* (KMHsz. 1.), ame-

---

⁴² A *szád* földrajzi köznévi etimológiai elemzése nem tartozik ugyan szorosan hozzá az alapítólevél nyelvészeti interpretációjához, azt azonban szükségesnek látom megjegyezni, hogy BÁRCZI e szót a *száj* régebbi, *j* nélküli változatából a nagyítást kifejező *-d* képzővel alkotott formának tartja, de kiemeli, hogy e képző már korábban elszigetelődött és formailag is elszakadt a denominális *-d* egyéb funkcióitól (1951: 28, 148–9). D. BATRHA KATALIN a képző itteni funkcióját úgy magyarázza, hogy „mint kicsinyítő képzőink általában, a *-d* is szolgálhat a nagyítás kifejezésére” (1958: 103). A TNyt. azonban a nagyítást kifejező ős- és ómagyar kori képzők között már nem említi a *-d*-t (SZEGFÜ 1991: 244) annak megfelelően, hogy az újabb etimológiai irodalom szerint e képzés esetleg már az ugor vagy a finnugor együttélés korában megtörtént (TESz., MSzFgrE).

lyek a szónak a főnt említett jelentését mutatják. Előtagként erdőt jelölő szavak, különösen fanevek is gyakran szerepelnek mellette: 1478: *Bykzad*, 1393: *Erdeuzada* (FNESz. *Bikszád*, *Erdőszáda*), ezekben a *szád* az erdő kezdetét, elejét jelölhette. A *szád* víznevekkel együtt is alkothat helyneveket: 1299/1360: *Nogpatakzada*, 1385: *Sythwazad* (Oklsz. *szád*), ilyenkor talán azt a szorost jelöli a név, amelyen a folyó keresztülfolyik. Út neveként *szád* utótagú kifejezés a *ziget zadu*-n kívül nem fordul elő az általam ismert adatok között, ilyen értelemben leginkább az utolsónak említett típushoz hasonlíthatjuk a használatát, azaz talán valamilyen szoroson, elkeskenyedő földterületen stb. átmenő vagy oda vezető utat jelölhetett.

Ami a *sziget* előtagot illeti, ennek többféle földrajzi köznévi jelentésére már BÁRCZI is felhívta a figyelmet (1951: 27), amelyek közül etimológiai szótáraink kettőt közölnek 'vízzel körülvevett szárazföld' és 'folyókanyarulattól körülvevett földterület' értelemben (TESz., EWUng.). A mai tájnyelvben ezen kívül van 'vizenyős, berkes területből kiemelkedő száraz rész', 'kiemelkedés a rétben', 'egyenes felszínből való kiemelkedés', 'félsziget' stb. jelentése is (NEMES 2005: 175–6). A *sziget* alárendelt tagként helynevekben kétféle szemantikai viszonyban szerepel: az összetétel kifejezhet egyfelől rész–egész viszonyt a *Sziget-fő*, *Sziget-orr*, *Sziget-fok*, *Sziget-ág* típusú nevekben, másfelől pedig lokális összetartozást (vagyis megjelöli azt, ami az adott helyen, azaz a szigeten található), mint a *Szigetfalu*, *Sziget-erdő*, *Sziget réte* stb. szerkezetekben (a példák az Oklsz. *sziget* szócikkének adatai közül valók). A *ziget zadu* nyilvánvalóan az elsőnek említett típusba tartozik, és a 'sziget eleje, kezdete' jelentést tulajdoníthatjuk neki, azaz az oklevél szövegében az ott vagy oda vezető utat jelölhette.

Mivel a 18. századi térképek vízrajzi tekintetben viszonylag jól tükrözhetik még akár az Árpád-kori viszonyokat is, úgy gondolom, hogy az első katonai felmérés anyaga megfelelő támpontot nyújthat a név lokalizálására. Ez az ábrázolás azt mutatja, hogy a Lelle és Boglár közötti területet nyugatról nagy kiterjedésű mocsár — a mai Nagy-berek — határolta, de több kilométer mélységben mocsaras vidék húzódott mellette keletről is. Ez a 2-3 kilométer szélességű földszáv tehát a terület déli részén említett 1211: *Zaarheg* (ERDÉLYI 1908: 514) felől félszigetként nyúlt be a Balaton sík vize felé. Talán ennek a félszigetnek az elejét, Balaton parti részét jelölhette a *ziget zadu* megnevezés, ahol a szöveg által emlegetett út is haladt Lelle és Boglár között. Nem vethető el azonban a másik lehetőség sem: ha a nevet az ERDÉLYI által azonosított útra vonatkoztatjuk, úgy a névnek 'a sziget orrához, elejéhez vezető út' értelmet tulajdoníthatjuk.

4.18. *gisnav*

A következőnek említett birtok, *gisnav* („*Alius locus qui gisnav dicitur*”) az előzőekhez képest jóval részletezőbb leírással szerepel az alapítólevélben, határát ugyanis tíz határpont megnevezésének — amelyből kettő azonban két alka-

lommal is szerepel — a magyar nyelvű említésével azonosítja az oklevél szövege. *Gisnav* korabeli státusa bizonytalanul határozható meg, mivel ugyanúgy *locus*-ként szerepel, mint *tichon*, *petre*, *huluoodi*, *koku zarma*, *lupa*, *ziget zadu*, *kert hel* és *mortis*. A Tihanyi alapítólevélben *villa* 'falu' minősítés csak *gamas* és *fotudi* neve mellett áll, ám ezzel együtt sem zárható ki az, hogy az adományozás idejében már *gisnav* birtokon is létezett kisebb település. Erre következtethetünk abból, hogy a területén — noha az itt említett helyek mindegyike természeti névvel van megjelölve — szőlőkről is szó esik,⁴³ s ez azt mutatja, hogy bizonyos részei intenzív művelés alatt állhattak, ami pedig állandó lakosságot feltételez.

Az itt szereplő *Disznó* faluként van megemlítve az alapítólevél interpolált változatában: 1055>1416: villam *Diznou*, quam nominavit *Apati* (DHA 1: 156) és egy pápai megerősítő oklevélben is: 1267/1297: predium et villam de *Gesnov* vel *Apaty* (ERDÉLYI 1908: 526).⁴⁴ A mindkét helyen feltűnő kettős névhasználat nyilvánvalóan arra utal, hogy a település elsődleges *Disznó* neve az adományozást követően az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezéssel cserélődött fel.⁴⁵ Arról, hogy e változtatás mennyiben köthető magukhoz a helybeli névhasználókhoz, vagy esetleg a birtokos szándéka is szerepet játszhatott-e benne, természetesen nincsen semmiféle tudomásunk, de az utóbbi lehetőséget — noha ilyesmiről ritkán esik szó a régi magyar helynévadás kapcsán — szintén komolyan figyelembe kell venni. Az adatok mindenesetre hosszan elnyúló folyamatra utalnak, bár a régi név oklevélbeli említésében gyaníthatjuk esetleg az 1055. évi alapítólevélnek a hatását is: valószínű ugyanis, hogy birtokjogi szempontból e dokumentumoknak az egymással való összeegyeztethetősége is fontos lehetett. Az 1211. évi összeírásban viszont — amely egyébként névhasználatában, de sok helyen még szövegezésében is erősen támaszkodik az 1055. évi alapítólevélre — a dél-dunántúli Igal után felsorolva *villa Fuzegy*-ként említenek egy apátsági birtokot (ERDÉLYI 1908: 512), amely minden bizonnyal szintén *Disznó*-val lehetett azonos (ERDÉLYI 1904: 397).⁴⁶ E kivételt nem számítva a település ezt köve-

---

⁴³ Amennyiben helyes ERDÉLYI LÁSZLÓnak az általánosan elfogadott rekonstrukciója (lásd a 3. fejezet 37. lábjegyzetét és vö. még DHA 1: 150).

⁴⁴ Az utóbbi oklevél 1266/1297. év alatt szerepel az OklSz.-ban, ezt a datálást a TESz. is átveszi (mindkét helyen *disznó* címszó alatt). BÁRCZI 1267/1296. keltezt ad (1951: 28), a FNESz. pedig 1267/1297. évet tüntet fel (*Kisbárapáti* alatt) a PRT-re hivatkozva. Itt ERDÉLYI LÁSZLÓ 1267. évszámmal közli az oklevelet megjegyezve, hogy az eredeti dokumentum elromlott szövege jórészt egy 1297-ből való érseki átirat alapján rekonstruálható (1908: 525–8). A továbbiakban én magam is ezt a datálást követem.

⁴⁵ A névcsere fogalmát TÓTH VALÉRIA definiálta és helyezte el a településnevek változástipológiájában igazolva, hogy a jelenségre a régi magyar helynévadás történetében nem kevés példa akad (2008a: 20, 59–63 és 2008b).

⁴⁶ Talán a *Fuzegy*-ként való említés is annak a törekvésnek a jele, hogy a falu korábbi *Disznó* nevét más megnevezéssel váltsák fel.

tően mindig *Apáti*-ként jön elő: +1092/+1274//1399: villa *Apathy* (DHA 1: 284), 1275, 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587). E névegyezések, továbbá a határleírásban szereplő egyéb helynevek alapján Disznó falu nagy valószínűséggel lokalizálható Somogy megye északkeleti részére, az egykori Füzegy patak völgyébe (vö. BÁRCZI 1951: 28).

A falu később összeolvadt a szintén középkori *Bár* településsel (+1092/+1274//1399: ad villam *Baar*, DHA 1: 284), s ennek megfelelően még a 18–19. században is kettős néven említik: előbb *Apáti* szerepel fő változatként (EKFT, LIPSZKY, Mappa), utóbb pedig *Kisbár* (MKFT). A 19. század végétől *Kisbár-apáti* a hivatalos neve, s így nevezik ma is (FNESz., vö. MEZŐ 1999: 182). A helyi nyelvhasználatban a falunak *Kisbár* a neve, az egykori *Apáti* sem magára a településre vonatkozóan, sem más funkcióban a falu helynévanyagában nem szerepel, ahogyan nem ismerjük *Disznó* későbbi-mai előfordulását sem (SMFN 244–7).

Az alapítólevélben található *gisnav* alakilag a *disznó* közszó korabeli ejtés-változatával (*[dźsisznâβ ~ dźsisznâu]*, vö. TESz.) egyező helynév. A névről BÁRCZI szerint nem lehet eldönteni, hogy „közvetlen elnevezés-e, vagy személynéven át keletkezett” (1951: 66–7), az általa hasonlóként említett nevek között azonban *-d* képzővel alkotottak is szerepelnek (i. m. 28), amelyek viszont csak a tövük lexikális-szemantikai tartalma tekintetében hozhatók fel analógiaként. A *disznó* szóból formáns nélkül keletkezett helynevet a régiségből az itt tárgyalt néven kívül csupán egyet ismerek, melyet BÁRCZI is említ: a szintén Somogy megyei Marcalihoz közeli egykori *Disznó* település megnevezését (1338: *Geyz-nou*, OklSz.; lásd még Cs. 2: 601). Az állatnév gyakran szerepel azonban összetett nevek előtagjaként (többnyire *fertés*, *patak*, *jó*, *ól* utótaggal), illetőleg képzett nevekben: *Disznód*, *Disznós*- formában (a példákat lásd OklSz., CSÁNKI-index, KMHsz. 1., HA 2: 102, FNESz.). Az ilyen nevek utalhatnak vaddisznók által kedvelt helyekre éppúgy, mint a disznótartás szempontjából fontos területekre. Arra is van ugyanakkor példa, hogy hasonló név a disznókkal való adózással összefüggésben jött létre (vö. például FNESz. *Ártánd*). Személynévként az Árpád-korból nem ismerjük e szót: sem az OklSz., sem az ÁSz. anyagában nem található ilyen előfordulása. Később családnévként szerepel ugyan, ezek azonban KÁZMÉR szerint a *Disznóőrző*, *Disznópásztor* személynévek rövidülésével alakulhattak ki (RMCsSz.). A fentiek alapján kevésbé tarthatjuk tehát valószínűnek, hogy az apátsági birtok megnevezése személynévi eredetű lenne, ezt a ZELLIGER által analógiaként felhozott, hasonló szemléleten alapuló török eredetű *Tonuz*, *Tonuz oba* személynévek példája (2005: 28) sem teszi bizonyosabbá. Teljesen hibás ugyanakkor KRISTÓ minősítése, aki szerint „a tihanyi alapítólevélben számos, többnyire személynévi eredetű török (*Turku*, *Ursa*, *Gisnav*, *Culun*) ... helynév is található” (2000: 24). E feltevés háttérében nyilvánvalóan az a szótörténeti vonatkozású ismeret húzódik meg, hogy *disznó* szavunk ótörök

eredetű (vö. TESz., LIGETI 1986: 45, 284), ám e több száz éve magyarrá lett szóból talán már a 10. vagy még inkább a 11. században alkotott Kárpát-medencei helynevet bármilyen összefüggésben is török eredetűnek minősíteni nyelv- és névtörténeti képtelenség.

4.19. *fizeg ~ fyzeg – fizeg azaa*

Disznó birtok határleírásában a *Füzege* név háromszor is szerepel: kétszer önállóan (*iuxta fizeg, ultra fyzeg*), egyszer pedig helynévi szerkezetben (*ad fizeg azaa*). Az egyöntetűnek mondható íráskép — az *i* és az *y* betűk váltakozása az *i* hang jelölésében teljesen általános volt ekkor — [*fizedzs*] ejtést takar. Arra, hogy a név folyóvizet jelöl, a szövegbeli említés közvetlenül nem utal ugyan, de mind a mellette álló prepozíciók (*iuxta, ultra*), mind pedig a *fizeg azaa* szemantikai tartalma: 'Füzege aszója', vagyis 'Füzege völgye' alapján erre lehet következtetni. A Szent László korára hamisított tihanyi oklevélben Füzege már *fluvius*-ként szerepel: +1092/+1274//1399: *in fluvio Fyzeg, ad fluvium Fyzeg*, ugyanitt kissé távolabbi helyre vonatkozóan Koppány falu folyójaként is említik: *in villa Kupan iuxta Fizug ~ Fyzig* (DHA 1: 284). A Tihanyra vonatkozó pápai diplomában Disznóval összefüggésben ismét előjön: 1267/1297: Gesnov vel Apaty *iuxta Fycog* (ERDÉLYI 1908: 526). E vízfolyást a mellette fekvő települések alapján a ma *Koppány*-nak nevezett patak (vö. MoFnT. 1: 28) lehet azonosítani (ehhez lásd SZAMOTA 1895: 135, ERDÉLYI 1908: 411, MIKOS 1935: 248, MOÓR 1944: 303, BÁRCZI 1951: 28, ugyanitt további adatok is találhatóak). A *Füzege* legkésőbbi előfordulását Apáti falu jelzőjeként ismerjük: 1536: *Fyzek-apathy* (ERDÉLYI 1908: 412).

A patak újabb megnevezése, amelyet a mellette fekvő jelentősebb településről, (Török)Koppányról kapott, a 18. század közepén tűnik föl: 1753: *Koppán*, fl. (FNESz. *Koppány*), de ez idő tájt *Rigno* néven is említik (*Koppán* vel *Rigno*, EKFT).⁴⁷ A *Koppány* azonban nem vált a folyó kizárólagos nevévé, hiszen egész hosszában, minden egyes mellette fekvő településen ma is használatban vannak más szemléletű névváltozatok is (lásd például SMFN 254, 256, 258, TMFN 104, 111, 117, 122, 127, 131). A bennünket közelebről érintő felső szakaszán pedig, ahová Kisbárapáti, az egykori Disznó falu is esik, e néven ma egyáltalán nem ismerik: Kisbárapátiban *Nagy-árok ~ Sörökai-árok* a neve, a szomszédos Fiadon *Nagy-árok ~ Borsi-patak*, Bonnyán pedig *Nagy-kanális ~ Malomi-nagy-árok* (SMFN 241, 245, 248).⁴⁸ E folyóvizet régi nevéen, *Füzege*-nek ma sehol sem ne-

⁴⁷ Ennek a névnek az etimológiája külön vizsgálatot igényelne, amelyre itt sajnos, nincs mód. Nem valószínű azonban, hogy — amint azt MOÓR ELEMÉR felvetette (1944: 304) — egy szláv **Ribno* ~ **Rybno* 'halas' névből lenne származtatható.

⁴⁸ A többnevűség és a szakasznevek meglétének egyáltalán nem ritka jelenségét a folyóvíznevek körében a közelmúltban GYÖRFFY ERZSÉBET elemezte behatóan (2009).

vezik, sőt Somogy és Tolna megyében másutt sem találunk az újabb időkben ilyen helynevet.

A *Füze*gy név a korai ómagyar korban meglehetősen gyakori lehetett, és főleg vizek megnevezéseként szerepel (további példákat lásd az OklSz., KMHsz. 1., HA 2: 72 megfelelő címszavai alatt). Etimológiáját régóta ismerjük: a *fűz* fanév -gy képzős származékának tartotta MELICH, PAIS, GOMBOCZ (ezekre lásd MIKOS 1935: 248), így elemezte BÁRCZI (1951: 28, itt lásd a további ide vonatkozó irodalmat is), és ebből eredezteti KISS LAJOS is (FNESz. *Almásfüzitő*). A -gy képző funkcióját és alakját illetően — hogy tudniillik azonos-e a -d képzővel mint annak alakváltozata, vagy nem — már közel sem ilyen egységes a szakirodalom megítélése, újabban azonban inkább önálló képzőnek tartják (vö. BÁRCZI 1951: 149–51, SZEGFŰ 1991: 253–4, BENKŐ 1998a: 119; a kérdéskör legújabb összefoglalását lásd BÉNYEI 2008). E probléma taglalása szorosán nem is tartozik ide, azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a képző — miként már BÁRCZI is észrevette (i. h.) — itt vizsgált nevünkhöz hasonlóan főleg növénynévi, különösképpen fanévi alapszavakhoz járult hozzá: *Almágy, Egregy, Gyiógy, Háságy, Kórógy, Nádágy, Nyárágy, Száldobágy, Szilágy, Szilvágy*, de ritkábban előfordul más töveken is: *Halmágy, Nyüvegy*. BÁRCZI mint kevésbé valószínű lehetőséget emellett felvetette azonban azt is, hogy az alapítólevél *fizeg*-je esetleg a *fűz* fanév és az elavult *igy ~ ügy 'víz'* szó összetételeként is magyarázható (1951: 28). Az ilyen utótagú összetételek ritkasága, másrészt távolról sem problémamentes magyarázata, bizonytalan nyelvföldrajzi helyzete, leginkább azonban a névnek a -gy képzős nevek körébe való tökéletes beleilleszkedése alapján úgy gondolom, hogy BÁRCZINAK ez utóbbi felvetése elejthető a lehetséges magyarázatok közül.

Az alapítólevélben említett *Füze*gy-et morfológiai jellegéből és későbbi említéseiből következően egyértelműen tulajdonnévnek tekinthetjük, BÁRCZI is ezek között az elemek között sorolja föl (i. m. 65, 131). A *fizeg azaa*-ról is azt tartja, hogy „földrajzi névnek látszik” (i. m. 65), másutt viszont erről és az ehhez hasonló jelölt birtokviszonyt mutató kifejezésekről úgy nyilatkozik, hogy még szóösszetételnek sem igen lehet tekinteni őket (i. m. 183). A birtokviszony jelöltsége vagy jelöletlen volta azonban — éppúgy, mint a mai nyelvben is — a régiségben sem volt összefüggésben egy-egy nyelvi jelsor tulajdonnévi vagy közszei jellegével (s ami ennek megfelel: összetett szei vagy szintagmaszerépével). Ezt nyilvánvalóan bizonyítja egyrészt a tipológiai tekintetben e névtípus elterjedt volta, másrészt pedig az, hogy egyes jelöletlen szerkezetek később jelölt formában tűnnek föl a forrásokban (ehhez lásd TÓTH V. 2001b: 170–7, 214). Az *aszó 'völgy'* jelentése alapján (vö. TESz., NEMES 2005: 11) a *fizeg azaa*-t [*fizedzs ászáá*] 'a Füzegy patak völgye' jelentésszerkezettel leírható névnek tartjuk, amely Disznó, a későbbi Apáti vidékén jelölhette a kérdéses patak környékét. A dombok között húzódó szűk folyóvölgy egyébként jól kitűnik az első katonai felmérésnek a domborzatot is feltüntető térképén.

Az *aszó*-val kapcsolatos további részletekre itt nem térek ki, mivel a *nogu azah fehe rea* szórvány kapcsán a későbbiekben még szólok róla (4.31.). Annyit azonban itt is megemlítek, hogy az *aszó* Somogyban az újabb korban is egész sor névben szerepel (SMFN 844), noha e földrajzi köznevet ezen a vidéken ma csak speciális jelentésben ('a Balaton hullámaintól összesodort kavicsdomb', i. m. 36) ismerik. A gyakori névbeli előfordulás arra utal, hogy régebben — az alapítólevél tanúsága szerint legalább már a 11. századtól kezdődően — fontos eleme volt az itteni nyelvjárás földrajziköznév-állományának.

4.20. *uluues megaia*

Gisnav birtok határpontjaként szerepel az alapítólevélben az *uluues megaia*-ként [*ülües ~ ülbës mēdzsájá*] említett hely. E szórvány nyelvtörténeti vonatkozásait BÁRCZI szinte minden részletében megnyugtatóan tisztázta (1951: 30–1, további hangtani, szótani stb. részletek a monográfia megfelelő fejezeteiben is található), és a szerkezetet alkotó két szó történeti-etimológiai problémáiról sem tudunk nála pontosabban nyilatkozni, noha e téren ma is vannak még nyitott kérdések (ezekről összefoglalóan lásd TESz., EWUng., valamint LIGETI 1986: 297). Névtani tekintetben tehetünk azonban némi kiegészítést az eddigi fölvetésekhez. BÁRCZI úgy nyilatkozott e szórványról, mint amely „földrajzi névnek látszik” (i. m. 65), s az *uluues*-t 'ölyvekben gazdag' hely jelentéssel értelmezte, az egész szerkezetet pedig 'ölyves mezsgyéje, határa'-ként (i. m. 30, ugyanígy ZELLIGERNÉL, 2005: 28). E megállapítása azonban némi módosításra szorul, mivel nem vette figyelembe azt a körülményt, hogy az itt szereplő *Ölyves* később településnévként jön elő a forrásokban. Így említi az alapítólevél interpolált változata: 1055>1416: supra *villam Vlues* (DHA 1: 156), CSÁNKINÁL pedig több adattal is szerepel: 1229: *Vlwes*, 1234–70: *villa Wlues*, s a 14. század végén már két falura oszlott: 1390: *villa Ewlyues* et *alia Ewlyues* (Cs. 2: 634). CSÁNKI is (i. h.), ERDÉLYI is (1908: 410–2) mint pusztát említi a 19–20. század fordulóján. A Somogy megyei helynévgyűjteményben az áll az alapítólevélben szereplő névvel azonosítható *Ölvös* határrészről, hogy „Egykor major volt” (SMFN 226). Elpusztult falura utal az is, hogy a név egész bokrot alkot Kisbárapáti északi és a vele szomszédos Karád délkeleti határrészén: *Ölvösi-árok, -híd, -kut, -lap, -mező, -rét, -szántó* (SMFN 226, 244). Eszerint megállapítható, hogy *uluues* falu *gisnav*-tól (a későbbi Apátitól) északkeleti irányban néhány kilométer távolságban feketett, és — mint a szórvány is jelzi — határaik egymással szomszédosak voltak.

Az alapítólevélbeli *uluues megaia* minden bizonnyal a már akkor is önálló birtokként s esetleg településként is létező *Ölyves* határvonalát jelölte. A *mege* szó legrégebbi előfordulásai között számos nyilvánvalóan közszoói említés is szerepel, ezek között a 'határvonal' jelentés is feltűnik: 1269/1294: *per quendam limitem, qui uulgariter Mege uocatur* (Oklsz.), és némely említésből az is kide-

rül, hogy a határmezsgyét egyes helyeken tüskés sövény alkotta: 1281: ad *locum spinosum mege* vocatum (KMHsz. 1. *mege*).⁴⁹ A *mege* 'területeket elválasztó határvonal, mezsgye' jelentése a Dunától nyugatra eső területek nyelvjárásaiban ma is megvan (NEMES 2005: 136–7). A szó a régi helynevekben is gyakran előfordul földrajzi köznévi, helyfajtajelölő szerepben: 1208/1359: *Wodmege* (Oklsz. *mege*), 1276: *gyamege* (KMHsz. 1. *Dió-mege*), még gyakrabban áll azonban nevek bővítményrészeként, jelzői szerepben: 1217/1412: *Megehid* (Oklsz.), 1272: *Megeag* (HA 2: 79). Olyan összetételben, mint amilyenben az *uluues megaia*-ban is szerepel — azaz 'egy bizonyos birtok, település határvonala' értelemben —, más előfordulását azonban nem ismerem. A hasonló példák hiánya esetleg arra is utalhat, hogy a szórványt nem feltétlenül kell tulajdonnévként értékelnünk, hanem csupán a kérdéses határszakasz szintagmaszerű megjelenéséért. Disznó, vagyis a későbbi Apáti falu határleírásában is előjön ugyanez a kifejezés: 1055>1416: ad *Vluesmegere* (DHA 1: 156), +1092/+1274//1399: ad *rubum, qui dicitur Vluesmwgyeye* (DHA 1: 284), ami esetleg a tulajdonnévi jelleg mellett is szólhatna, ha egyébként nem lenne mindkét forrás esetében egyértelmű az 1055-ből való alapítólevél közvetlen hatása.⁵⁰

Attól függetlenül azonban, hogy az *uluues megaia* tulajdonnév volt-e, vagy csupán egy határszakasznak — akár az oklevél megfogalmazójától is származó — leírása, a benne szereplő *Ölyves* (a *Disznó* és a *Füzegy* névvel együtt) kétségtelenül magyar névadókra és magyar nyelvű névhasználókra utal. Az *uluues megaia* kapcsán azonban ettől eltérő, belső ellentmondásoktól sem mentes nyelvi-etnikai következtetésekre jutott KRISTÓ GYULA. Véleményét kissé hosszabban is érdemes idézni azért, hogy a mögötte húzódó módszertani hibákra is felhívassuk a figyelmet. KRISTÓ szerint „Az *uluues megaia* kifejezés kivált érdekes, mivel első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar. Olyan kétnyelvűsége utal ez, mint amikor az amerikai magyarok *soppingolnak* (vásárolnak). Az *uluues* maga is magyar -s melléknévképzőt visel, a szó tehát korábbi átvételnek tűnik, amelyet a magyar már sajátjének érzett 1055-ben, hasonlóan a *megához* (hiszen saját szavaként ragozta), bár ott még a hangrendi kiegyenlítődés nem ment végbe. Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben, törökökkel pedig már nem is kellett találkozni, azoknak csak kiveszőfélben levő nyelvi hagyatékát örökítette tovább.” (2000: 23).

---

⁴⁹ A *megyé*-nek ezt a jelentését legújabbban BÁRTH JÁNOS támasztotta alá középmagyar kori adatokkal (2006).

⁵⁰ A 15. századból való átiratban a *megyéje* helyett például *megyére* áll, ami a *Fyzig asasara*-val együtt — ez utóbbi utótagjában az *aszója* kellene, hogy szerepeljen — mint határozóragos forma (amellett, hogy számos romlott alak szerepel a kérdéses dokumentumban) minden bizonnyal az alapítólevél *rea*-val alkotott szerkezeteinek késői tükörképe.

E gondolatmenettel kapcsolatban először is le kell szögezni, hogy az *uluues megaia* semmiféle kétnyelvűségre nem utal, mivel — mint maga KRISTÓ is mondja — két alkotóeleme egyértelműen magyar nyelvű szintagmát, a birtokszón megjelölt birtokos jelzős szerkezetet alkot, amelynek ráadásul az előtagja is jellegzetes magyar formánst, *-s* képzőt tartalmaz. E szintagma lexémáinak nyelvi eredete — az *ölyv* ótörök, a *megye* szláv jövevényszó volta — teljesen független a névben (vagy leíró szerkezetben) való megjelenésüktől, nem lehet ugyanis kétséges, hogy a helybeli névadók ezeket a magyar nyelv elemeiként használták fel a névadáskor. Mivel az *ölyv* még a honfoglalás előtt vált a magyar nyelv szavává, a 11. században élő somogyi népességnek még csak közvetett kapcsolatára sem utalhat törökségi népekkel. A *megye* ugyan szerb, horvát vagy szlovén eredetű szó lehet a magyarban (vö. TESz., EWUng.), és ebből adódóan akár a Dunántúl területén érintkező népek nyelvi kapcsolatát is jelezheti, de az itteni előfordulásából a helybeli magyar és szláv lakosság számbeli arányaira következtetni — ahogyan KRISTÓ tette — természetesen semmiképpen sem lehet.

4.21. *munorau kereku ~ monarau kerekv*

Gisnav falu határleírása a *fizeg* folyó mellett a *munorau kereku* nevű helynél kezdődik, és a határjárás ugyanide: *ad monarau kerekv [munyarau ~ monyáru kerekü]* tér vissza. Ezt BÁRCZI mint '(kerekded vagy nagy) mogyoró erdő'-t értelmezi (1951: 29), amely a *mogyoró* növénynevének és a *kerek* földrajzi köznévének a főnévi jelzős összetétele (i. m. 184–5). A *kerek*-ről azt tartja, hogy a szó „eredetileg talán 'kerek' vagy inkább 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt' jelenthetett” (i. m. 30). A FNESz.-ben KISS LAJOS is a *R. kerek ~ kerék* 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentéséből indul ki az ehhez tartozó nevek magyarzatában (lásd például az *Almakerék*, *Kereki* stb. névcikkeket). BÁRCZI is felhívta azonban arra a figyelmet, hogy a Tihanyi alapítólevél korában — „már amennyire ezt ma meg lehet állapítani” — a *kereku* már elhomályosult képzés lehetett, az alapjául szolgáló *kere-* tö és a *-k* képző eredeti jelentését, funkcióját már nem érezhették benne a beszélők (i. m. 140–1, ugyanígy a *-k* képzőről: SZEGFŰ 1991: 232, 234–5).⁵¹ Ebből azonban az is következhet, hogy a szót az eredeti etimológiai jelentésétől elszakadva kell értelmeznünk, azaz feltehető, hogy a kérdéses időszakban az 'erdő' jelentést — amit a TESz. és az EWUng. is első jelentéseként közöl a szónak — olyan sajátos jelentésjegyek, amelyek az alakra (kerekségre) vagy a méretre (nagy kiterjedésre) utaltak volna, nem feltétlenül specifikálták. Úgy tűnik, hogy a korai ómagyar korban a *kerek* lehetett a leggyakoribb használatú és legáltalánosabb jelentésű szavunk az 'erdő' jelölésére: az e fogalomkör alá tartozó további szavak (például az *erdő*,

⁵¹ E megállapítások egybevágznak az ugyanerre a töre visszavezethető *kert*-ről mondottakkal (vö. 4.10.).

eresztvény, gaz, haraszt stb.) ugyanis jóval ritkábban fordulnak elő az oklevelekben, és többnyire speciális fajtájú, korú stb. erdőket jelölnek.⁵² E feltevést megnyugtató módon persze csak a jelentésmező összes elemének tüzetes vizsgálata révén erősíthetnénk meg, amire itt azonban nyilvánvalóan nem vállalkozhatom.⁵³

Az alábbiakban csak arra az egyetlen, e fenti elképzelést alátámasztó körülményre szeretnék kitérni, hogy a *kerek* a régi helynévanyagban gyakran szerepel különféle fafajtákat jelölő előtagokkal együtt: ismerünk *Alma-*, *Bükk-*, *Haraszt-*, *Kökény-*, *Meggy(es)-*, *Som-*, *Szil-*, *Tövis-kerek* vagy *-kerék* nevű helyeket, amelyek nemcsak erdőt, hanem feltűnően gyakran települést is jelöltek (a fenti nevekre számos példát találunk az OklSz., a FNESz., a KMHsz. 1. és a HA 2. megfelelő címszavai alatt). A Tihanyi alapítólevélbeli szórvánnyal azonos forma a neve például egy bakonyi erdőnek (HA 2: 52), de létezik *Magyarókeréke* és *Monyorókerék* nevű település is, amelyeknek az említései az ómagyar kortól adathozhatók (FNESz.). Ez feltétlenül amellest szól, hogy az alapítólevél *munorau kereku*-jét tulajdonnévnek is tekinthetjük — BÁRCZI inkább közsői megjelölésnek tartja (1951: 65) —, amit az a körülmény is erősít, hogy a mogyoró nem erdőalkotó fafélé, hanem olyan cserje, amely valamely jellemző növénytársulásnak a fajaként válhat az erdő megnevezésévé (ehhez lásd PÉNTEK 1997: 428–9): a szemantikai szerkezete tehát nem a közsői értelmet asszociáló 'mogyoróbokrok alkotta erdő', hanem 'mogyoróbokrokkal benőtt erdő' formában írható le. (A *mogyoró* etimológiai irodalmához a TESz. és az EWUng. mellett lásd újabb felvetésként a szó törökségi kapcsolatait elemezve RÓNA-TAS 2004: 432–5.)

4.22. *kurtuel fa – monarau buku[r]rea – brokina rea*

Az oklevelek határleírásai gyakran említenek határjelként álló fákat, bokrokat. Ezek nevei hol latin, hol magyar nyelven, különösebb szabályszerűség nélkül, mondhatni szeszélyesen váltakozva fordulnak elő a forrásokban, sőt legtöbbször még egy-egy oklevél szövegén belül is (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 51–2). A fanevek magyar nyelvű említésével összefüggésben a fordításbeli nehézség szóba sem jöhet, hiszen jórészt közismert növénynevek szerepelnek magyarul, sőt

⁵² BENKŐ LORÁND az *Erdély* etimológiája kapcsán legutóbb *erdő* szavunkról nyilatkozott úgy, mint amelynek „nem volt oly általános a jelentése, mint a későbbi és mai magyarban, hanem egyedi szemantikai tartalmat is hordozott: a hatalmas kiterjedésű erdőséget, különlegesebben is a nagy hegységeket beborító erdőt jelentette” (2002: 53). A TESz. szerint viszont az *erdő* eredetileg — etimológiájából következően — a sarjadó, fiatal erdőt jelölte.

⁵³ Az 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek mai állományának jelentésföldrajzi vizsgálatát — érdekes módszertani kísérletként is — a közelmúltban BÁBA BARBARA végezte el (2009). A *kerek* 'erdő' vizsgálatához emellest feltétlenül hozzá kell tartoznia a *kerek* melléknév vizsgálatának is, amely szóhasadással különült el az itt elemzett főnévtől (vö. TESz.), s amely a régi szórványokban gyakran nem könnyen, olykor pedig egyáltalán nem választható el tőle.

nem ritkán a magyar és a latin szó együtt áll a szövegben, mintegy egymást értelmezve. E magyar szavak a helyi nyelvhasználatot éppúgy tükrözhetik, mint ahogyan az is feltehető róluk, hogy az oklevél szövegezőjének nyelviségét mutatják (s a kettő persze értelemszerűen egybe is eshetett).

A Tihanyi alapítólevélben mindössze három fát (bokrot) említenek, s mindhárom Disznó birtok határleírásában olvasható magyar nyelven: *monarau buku[r]-rea, ad brokina rea, ad kurtuel fa*. Az oklevél interpolált változatában ezeknek jól megfeleltethető módon, azonos sorrendben említve az alábbiak szerepelnek: 1055>1416: *kerecmoniorobokur*,⁵⁴ *ad rubum* ('a szederbokorhoz', ez minden bizonnyal a berkenyeként említett határjelnek felel meg), *ad virgam pirorum* 'a fiatal körtefához' (DHA 1: 156). BÁRCZI az alapítólevélbeli fanévelemlésekről azt tartja, hogy valószínűleg nem tekinthetők földrajzi névnek (1951: 65). Úgy gondolom, a fent mondottak alapján ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk.

Közülük az oklevelek határleírásaiban leggyakrabban kétségkívül a *körte*, régebbi alakjában *körtvélyfa* (*kurtuel fa* [*kürtβél fá*]) szerepel, ami nemcsak a mogyoróhoz és a berkenyéhez képest nagyobb termetével magyarázható, hanem azzal is, hogy a vadkörtefa nemcsak a (főleg tölgy)erdők jellegzetes kíséző fája, hanem mezőkön is gyakori hagyásfaként, amely termésével és árnyékával egyaránt szolgálta a határban dolgozó, az erdőt-mezőt járó embert (MNLex.). A *körtvély* önmagában is jelöli a fát, s a *fa* utótaggal ZELLIGER szerint azért kapcsolták össze, hogy ezzel a méretét jelezzék, ami a tájékozódási pontként való funkcionálásával áll kapcsolatban (2005: 30). A *körtvély* fanévként való említése valóban sajátos szerkezeti megoszlást mutat, ám ezt aligha magyarázza a ZELLIGERTől említett szempont. Fa neveként *körtvély*-nek alig említik, ha e szó jelző nélkül szerepel, akkor szinte mindig a *fa* utótaggal áll: +1015/+1158/1403: *Curtuelfa*, 1256: *Kurtuelfa* stb., ha viszont jelző áll előtte, akkor a *fa* nem szerepel mellette: 1275: *Ad duas arbores piri Wereskurtuel uocatas*, 1291: *arborem piri nomine keth agow kurthuely*, 1330: *chakankurtuele* stb. (OklSz., KMHsz. 1.). A *körtvély* emellett jellegzetes eleme a helyneveknek is: metonimikusan, képzővel és összetételekben egyaránt helynévvé válhatott. (A *körte* ~ R. *körtvély* újabb etimológiai, szótörténeti irodalmához lásd TESz., LIGETI 1986: 291–2, EWUng.)

A *mogyoró* helynevekben szintén gyakran előforduló szó, főleg képzett formában, illetőleg összetételekben. Határjelként kevésbé gyakran említik, de vannak erre is példák: 1255: *ibi est meta monyerobwkur*, 1256/1375: *sub dumo Monerobokor* (OklSz.). A lomberdőkben, különösen azok vágásaiban és szegélyén őshonos növény valójában cserje vagy kisebb méretű fa (MNLex.), ennek megfelelően a nyelvemlékekben és a mai nyelvben mind a *bokor*, mind a *fa* utótag-

---

⁵⁴ E szórványban talán a Tihanyi alapítólevélben említett *mogyorókerek* és *mogyoróbokor* keveredett össze, de az sem lehetetlen, hogy a *kerek* itt alakra utaló jelző, mivel fanevek előtt e szó viszonylag gyakran szerepel (OklSz.).

gal előfordul (Oklsz., ÚMTsz.), növénynévként oklevélbeli határleírásból összetélt utótag nélkül nem ismerem.

A berkenye a mogyorónál valamivel nagyobb méretű fa vagy bokor, amely a Kárpát-medencében a középhegységek bükköseinek és fenyveseinek jellegzetes elegyfája (MNLex.). Határjelölő szerepben gyakran említik, ilyenkor a szó általában magában áll, olykor azonban *fa* utótaggal is előfordul (Oklsz., KMHsz. 1.). Helynevekben viszonylag ritkábban szerepel, főleg képzett és összetett formákban jelenik meg, de arra is van példa, hogy a növény neve metonimikusan vált valamely hely jelölőjévé: 1274: ad finem cuiusdam prati *Berkyne* vocati, 1386: In loco *Berkene* appellato (Oklsz.). A Tihanyi alapítólevélbeli említésnek BÁRCZI bizonyára emiatt teszi fel 'berkenyész' jelentését is a közvetlen növénynévi értelem mellett (1951: 33, ugyanezt átveszi ZELLIGER is, 2005: 30). A másik két fanév itteni említése, továbbá az a körülmény, hogy a *berkenye* más forrásokban is többnyire a *fa* utótag nélkül fordul elő növénynévként, BÁRCZI feltevését kevésbé valószínűsíti.

Ami az alapítólevélben található *brokina* alakot illeti, ennek a magyarázatára többféle elképzelés is felvetődött. Abban a kutatók egyetértenek, hogy a szó valamely szláv nyelvből került át a magyarba,⁵⁵ ám az átadó nyelvet pontosan nem ismerjük: a délszláv nyelvek mellett a szlovák is szóba jöhet (TESz., EWUng.). Az első szótagban található *o*-t BÁRCZI hangtörténeti realitásként magyarázza, amely egy szláv **brëkinja* alakból hangrendbeli illeszkedéssel alakult ki, és tájnyelvi változatként lehetett használatban (1951: 33–4, 92, 120). Az átadó nyelvi formát KNIEZSA (1955) nyomán a TESz. *brëkynja* formában rekonstruálja. A magyar nyelvtörténeti forrásokból a szónak — egyetlen kétes megítélésű 19. századi adatot kivéve — mélyhangú formáját nem ismerjük (vö. Oklsz., TESz.), ahogyan a mai nyelvjárásokban is csak palatális alakja létezik (ÚMTsz.). Mindezek alapján a TESz. — ugyancsak KNIEZSA alapján — felveti, hogy a *brokina* *o*-ja „talán csak elírás *e* helyett”, ZELLIGER viszont már teljes határozottsággal foglal állást e kérdésben (2005: 30). Eszerint egy [*ɔ*: *brekina*] formára javított alak korabeli ejtése [*brekinyá* ~ *brëkinyá*] formában rekonstruálható. JUHÁSZ DEZSŐ azonban óvatosságra int a kérdésben, mivel szerinte „nem helyes kizárni a veláris irányú hangrendi kiegyenlítődés lehetőségét az átvételt követően”, tekintettel a szláv alak két veláris magánhangzójára (2008: 171–2). ZELLIGER szerint a mai köznyelvi alak hangátvétéssel jött létre (i. h.), ám e kérdésben nem nyilatkozhatunk ilyen egyértelműen, hiszen a régi alakok között többségben vannak azok, amelyekben a szláv szóban meglévő szó eleji mássalhangzó-torlódás inetimologikus hanggal oldódott föl: 1259: *berekune*, 1279: *Berekenye* (Oklsz.), s ezekből a *berkenye* a két nyílt szótagos tendencia működésével gond nélkül levezethető.

⁵⁵ KRISTÓ szerint a *brokina* szláv közszóként szerepel az alapítólevél szövegében (2000: 23), ez a feltevés azonban teljesen valószínűtlen, mivel a fanevek csakis latin és magyar nyelven említve fordulnak elő az oklevelekben.

4.23. *rea*

A fent említett három fanév közül az első kettő a *rea* [r^éa] névutóval van összekapcsolva, amely megoldás a magyar szavaknak a latin szövegbe való beillesztését szolgálja. A *bokor* szó után álló *rea* egybeírva szerepel, bizonyára ez magyarázza azt az íráshibát, hogy a szükséges két *r* betű helyett csak egy áll: *bukurea*. BÁRCZI e kérdésben csak az olvasattal [bukur r^éa] foglal állást (1951: 31), ZELLIGER azonban meg is jegyzi, hogy „az egyik *r* betű hiánya alighanem íráshi- ba” (2005: 30).

Az alapítólevél szövegében az adományozott birtokok határvonalának leírásában az egyes megjelölt határpontok értelemszerűen többnyire határozói szerepben állnak, mivel a határjárás egy bizonyos helytől elindulva a sorban következő határjeleket egymás után érinti. Az oklevél ezt megelőző részében ilyen jellegű határleírást csupán *huluoodi–turku* birtokról találunk, ahol a határvonal *ab eodem huluoodi ... ad monticulum ... ad lacum turku ... ad zakadat ... ad magnam viam ... ad angulum aruk ... ad seg ... ad ursa ... ad magnum lacum* húzódik. A határozói funkciót jelző latin prepozíciók a szövegben vegyesen kapcsolódnak latin főnevekhez és az egyes helyeket megjelölő magyar szavakhoz.

Disznó birtok leírása viszont úgy indul, hogy a mondat első fele a határpontok nominatívuszi felsorolását adja: *hec talibus terminatur confiniis iuxta fizeg munorau kereku inde uluues megaia*, ám ezt követően a latin mondatban — miként erre már BÁRCZI is felhívta a figyelmet — szerkezetváltás figyelhető meg, ugyanis innentől kezdve „a felsorolás egységei határozókká válnak, és részint magyar névutóval, részint latin praepositívóval ellátva azt jelölik, ameddig húzódik a határvonal egy-egy szakasza”: *post monarau buku[r]rea hinc ad fizeg azaa deinde ultra fizeg ad brokina rea et exinde ad publicam viam* (1951: 190). Ebben a tagmondatban tehát nincs olyan igei főtag, amelyhez a magyar nevek, illetőleg egy esetben a latin közsói megjelölés mint határozói bővítmények kapcsolhatók lennének; e funkciójukat a névutó fejezi ki, valamint a második esetben — ahogyan a latin névszói szerkezet mellett is szabályosan — a szó előtt álló *ad* prepozíció. A leírás utolsó tagmondatában ismét igei főtaghoz (*protelatur*) kapcsolódnak a határozói szerepű határpontok: *ad kurtuel fa ... ad hurhu ... ad aliam viam*.

E szerkesztési módszer, a *reá* névutó alkalmazása a határozói szerep jelölésére a Tihanyi alapítólevél jellegzetes sajátossága. Hasonló szövegezést a hazai oklevelekből nem ismerek, ám itt egyszerre 11 ilyen esettel állunk szemben. A tizenkettedik *reá* viszont nem latin főtaghoz kapcsolódik, hanem egy hosszabb magyar nyelvű szerkezet igenévi részéhez: „ad ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea”. Az összes többi névutós szerkezet — egy kivétellel — a következőnek említett *mortis* nevű birtok határának leírásában szerepel. Az egyetlen mondatba foglalt kilenc határpont-megnevezés közül az első a határvonal kiindulását mutatja a latin *a* prepozíció felhasználásával, a többi pedig a határ-

vonala haladását jelzi névutós szerkezetek alkalmazásával: „cuius incipit terminus a sar feu eri iturea hinc ohut cutarea inde ad holmodi rea postea gnir uuege holmodia rea et exinde mortis uuasara kuta rea ac postea nogu azah fehe rea inde ad ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea post heç petre zenaia hel rea”. A szövegrészben a magyar elemek egymásutánosságát csak az egyes megnevezések között elhelyezett, a felsorolást jelző latin kötőszó és határozószók szakítják meg. E szövegegység nemcsak az alapítólevél egészéből tűnik ki tömény magyarságával, de más oklevelek határleírásaiból sem tudok olyan részt említeni, amelyben a magyar helyjelölő elemek ilyen sűrűséggel jelenének elő.

4.24. *hurhu*

Disznó egyik további határpontjaként az alapítólevél egy *hurhu*-nak nevezett helyet említ. Arról azonban, hogy ez a szórvány milyen helyfajta jelöl, nincs közvetlenül szó a szövegben, de az utána latinul következő *ad aliam viam* ’egy másik útig’ esetleg arra utalhat, hogy a *hurhu* szintén útra vonatkozik. Lehetséges azonban az is, hogy az utalás az ezt megelőzően említett *ad publicam viam*-ra értendő. Ettől függetlenül is nyilvánvaló azonban, hogy az oklevélben ilyesféle helyről lehet szó, mivel a kérdéses földrajzi köznévi a régiségben hasonló jelentésekben fordul elő, noha az is kétségtelen, hogy a szónak több, egymással összefüggésbe hozható, de egyúttal jól el is különíthető jelentése rekonstruálható. Az OklSz. ’angustiae locorum; pass, engpass’-ként értelmezi, BÁRCZI ’mélyút, szoros’ értelmet tulajdonít neki (1951: 34), a TESz. ’vízmosta árok, mélyút’ jelentését adja meg. E jelentései olyan említésekben tűnnek ki, mint például az 1292: *Uia cauerna que horh nominatur*, 1335: *Quoddam fossatum vulgariter horh vocatum* (OklSz. *horh*). Az alapítólevélben említett *hurhu* az interpolált változatban 1055>1416: *ad longum horh*-ként jön elő (DHA 1: 156), ami szintén arra utal, hogy hosszan elnyúló vonalszerű tereptárgyról — útról, árokról — lehet szó. Ha azt nem is állíthatjuk róla, hogy helynevekben „igen gyakori” (vö. BÁRCZI i. h.), a történeti és a mai névelőfordulásokból bőséges forrásanyagot állíthatunk egybe vele kapcsolatban. A régiségben — éppúgy, mint a Tihanyi alapítólevélben is — feltűnően gyakran áll magában, s ilyen esetekben tulajdonnévi vagy közsói szerepét nagyon nehéz megítélni. BÁRCZI az itt tárgyalt szórványt inkább közsónak tartja (i. m. 65), ám nem kevesebb érv szólhatna tulajdonnévi szerepe mellett sem.

Ez a szó az alapítólevélben szereplő *hurhu* [*χuryu ~ χurxu*] formával azonos hangalakban csupán egyszer fordul elő a forrásokban, a Győr megyei Kajár határában említ így egy helyet a bakonybéli apátság alapítólevele: 1086: *ad caput voraginis ... Churchufeu* (DHA 1: 251) és a 13. századból való másolata: 1086/1234: *Churhufeu* (Gy. 2: 603, vö. még HA 2: 78). Később többnyire *horh*

alakban szerepel, de előfordul *horoh*, *hork* változata is (Oklsz., TESz.). A földrajzi köznevet szótáraink többnyire *horh* címszó alatt tárgyalják (Oklsz., TESz., EWUng., KMHsz. 1.), noha a szónak a mai nyelvben — ami nyelvtörténeti szótárainkban többnyire a címszó-megállapítás alapjául szolgál — ilyen alakja nem ismeretes (ehhez lásd még HORGER 1920). Nyelvjárási szóként *horha*, *horhó*, *horhós* változatokban él (NEMES 2005: 95–6), az ÉrtSz. és az ÉKsz.² a *horhos*-t köznyelvi szónak minősíti. Ezeket a formákat valójában egy régebbi *horh*-tő — ami önmagában is képzett alak lehet — különböző képzőkkel ellátott változatainak tarthatjuk (vö. MSzFgrE *horhó*). Az ómagyar korból *-i* és *-gy* képzős előfordulásait is ismerjük (lásd FNESz. *Horhi*, Oklsz., KMHsz. 1. *horhágy*, vö. még TESz.). Feltűnő, hogy *horog* szavunknak a tájnyelvben sok más — a köznyelvi-vel részben megegyező vagy azzal összefüggő — jelentése mellett földrajzi köznévi értelme is van 'vízmosta mélyút, hegyszoros' jelentésben (NEMES 2005: 96). Ez a *horog* homonimaként elkülönítendő a másik, köznyelvi *horog* szótól, és etimológiailag is bizonyára összefügg az itt tárgyalt *horh* tövével. Így foglal állást a MSzFgrE is, a TESz. viszont csupán azt állapítja meg, hogy „a *horh* szóval való esetleges kapcsolata további vizsgálatot igényel”.

Úgy tűnik, hogy a szóbokor — annak ellenére, hogy alapnyelvi töre visszavezethető, legalább ősmagyar kori származékokról van szó — már az ómagyar korban sem volt elterjedve az egész nyelvterületen. Lokalizálható adatai azt mutatják, hogy a Duna észak–déli irányú folyásától keletre nemigen lehetett használatos. Településnévben Fejér, Pest, Tolna, Veszprém (CSÁNKI-index) és Hont megyében (FNESz. *Horhi*) fordul elő, mikronévben szerepel Esztergom és Győr megyében (HA 2: 47, 77–8). A Dunától keletre egyedül Bodrog vármegye Duna menti területéről ismerek rá adatot (KMHsz. 1).⁵⁶ A szócsalád egyetlen elemére sincs adat a SzT-ban, sőt itt a *horog* jelentései között sem találunk földrajzi köznévi előfordulást. A szó mai elterjedtsége ugyanezt a képet mutatja: tájszóként csak a Dunántúl területéről adatolható (NEMES 2005: 95–6). Földrajzinév-táraink is megerősítik ezt a tapasztalatot, mivel csakis a Dunántúlon használt helynevekben mutatható ki, különösen pedig a Balaton vonalától délre eső vidéken gyakori, ahonnan a Tihanyi alapítólevél *hurhu* szórványa is való.

4.25. *mortis*

Mortis birtok közelebbi helyét nem közli az alapítólevél szövege, és az ott felsorolt kilenc határpont megnevezése sem ad közvetlenül lehetőséget a pontos lokalizálásra. *Mortis* ugyanúgy *locus*-ként szerepel, mint az előzőnek említett *gisnav*, és éppúgy települést jelölhetett, mint ez utóbbi. Erre következtethetünk a név tipológiai jellegéből — puszta személynévi eredetéből, amit alább részlete-

⁵⁶ A KMHsz. 1. kötetében a *horh* alá besorolt *horka* elemet tartalmazó nevek valószínűleg nem ennek a szónak a családjába tartoznak.

sen tárgyalok —, továbbá a határában felsorolt *mortis uuasara*-ból, és település-ként említik a helyet a későbbi források is. Az alapítólevél hátlapján 11. századi írással a név *mortus* formában szerepel (vö. DHA 1: 145). Az 1211. évi Tihanyi összeírásban említett *Mortus* település (ERDÉLYI 1904: 398, 1908: 511–2) minden bizonnyal azonos az 1055-ből való *mortis*-sal, a feljegyzés szerint az itteni udvarnokok közösen művelik földjüket a *Bychachi* falubeliekkel („Et hii colunt terram communiter cum villanis Bychachi”). Ugyanez a *Mortus* 1257/1297-ben mint *predium* és *villa* jön elő, amely *Buchak* mellett fekszik (ERDÉLYI 1908: 526). A falu legpontosabb leírását a Szent László korára hamisított oklevél adja: +1092/+1274//1399: Villa *Mortos* (~ *Mortus*) iuxta fluvium *Saar*, in qua est ecclesia in honorem Omnium Sanctorum, cui ab oriente ultra ipsum fluvium vicinantur *Mortunfolua* (~ *Morthonfolua*) ecclesie de *Iuan*, a meridie villa *Anya*, ab aquillone ville *Bikah* (~ *Bikach*) et ab occidente terre montes et silve, fere ad unum miliare (DHA 1: 284).

A fentiek alapján ERDÉLYI LÁSZLÓ *Mortis* ~ *Mortus* falut Tolna megye északi részére helyezi, Bikács szomszédságába, a mai Sárvíztől keletre. A tőle délre említett *Anya*-t különösebb bizonyítékok nélkül a mai Nagydoroggal azonosítja, így — megítélése szerint — e két település között „Martos helye jó szűkre van szabva”. Martonfalva fekvését az oklevél szerinte nem pontosan jelöli meg, mert az nem a Sárvíztől, hanem a Bikácson átfolyó kis pataktól keletre lehetett (1908: 420–2). Ezt a lokalizálást *mortis*-ra vonatkozóan kritika nélkül elfogadta BÁRCZI (1951: 35), s átvették mások is (vö. pl. MEZŐ 2003: 346–7, ZELLIGER 2005: 30). Néhány további bizonyítalan, sőt ellentmondásos körülményt ezzel összefüggésben azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Mortis ~ *Mortus* helyének meghatározásában ERDÉLYINél Bikács játszik kulcsszerepet, amely azonban a fent idézett három oklevélből egyedül az utolsónak említettben azonosítható alaki tekintetben viszonylag egyértelműen, ám ott is variánsokban szerepel a különböző másolatokban. Ilyen néven ugyan csak egyetlen települést ismerünk ezen a vidéken, de az ezzel azonos közszei töre (vö. FNESz. *Alsóbikád, Bikács*) visszavezethető *Bikád* ~ *Bikágy* nevet viselő településekből kettő is volt Tolna megyében (Cs. 3: 418). A fent *mortis*-sal kapcsolatban idézett oklevélbeli említések esetleg ezekkel is azonosak lehetnek, mivel a képzők váltakozása egyazon helynévben az ómagyar korban nem volt ritka jelenség (ehhez lásd TÓTH V. 1997), mint ahogyan ez például a CSÁNKITÓL említett *Bikád* ~ *Bikágy* falvak esetében is megfigyelhető, és ahogyan a Bihar megyei *Bikács* falu adatai között is találunk *Bikád* változatot (RÁCZ A. 2007a: 55).

Az itt tárgyalt témához nem tartozik ugyan szorosan hozzá a *Bikács* helynév eredetének kérdése, a feltételezett képzőalternáció szempontjából azonban futólag mégis ki kell térni rá. A szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint a *Bikács* helynév az ezzel azonos alakú személynévből — amely nemzetségnévként is előfordul (ÁSz. *Bikach*) — magyarázható, ez viszont a *bika* közszei

megy vissza (FNESz. i. h., KISS L. 2007: 372, RÁCZ A. 2007a: 55; vö. még SZENTGYÖRGYI 2007: 41). Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem — hacsak birtoklástörténeti tényezők nem igazolják a fenti elképzelést —, hogy a *Bikács* a *Bikád*, *Bikágy* nevekhez hasonlóan közvetlenül a közsözből jött létre *-cs* képzővel (az utóbbi helynévképző szerepére lásd PÓCZOS 2001: 144–5). A név eredetétől függetlenül is elképzelhető azonban, hogy az alapjául szolgáló lexéma azonosságán alapján a fent említett képzőcsere a névhasználat során megtörtént.

E lehetőségeket *mortis* lokalizációja szempontjából főlegesen lenne persze fölvetni abban az esetben, ha a leírás többi része Bikács azonosítását egyértelműen alátámasztaná, ám mivel az ezzel összefüggésben jelentkező súlyos ellentmondásokat megnyugtatóan nem tudjuk feloldani, mérlegelnünk kell az alább jelzett további lehetőségeket is.

Mortis ~ *Mortus* lokalizálását a Tolna megye északi szélén lévő Bikács mellé leginkább az a körülmény kérdőjelezi meg, hogy a Szent László korára hamisított oklevél délről Anya településsel mondja határosnak. Ez utóbbit a mai *Janya* pusztával szokás azonosítani (DHA 1: 475, vö. még Cs. 3: 414), amely Tolnától nyugatra Zomba mellett fekszik, közel a Sárvízhez. Mivel azonban ez Bikácstól délre légvonalban mintegy 25 kilométer távolságban található, igen nehéz elképzelni, hogy közöttük a 11. század közepén csupán egyetlen település, *Mortis* ~ *Mortus* feküdt volna.

Kérdéses még az ugyanebben az oklevélben említett *Mortos* és a szomszédos *Mortunfolua* viszonyának a megítélése is. Ez utóbbi kétségtelenül jóval későbbi név, ilyen formában az alapítólevél korára, de még a 11. század végére — amikor a hamis oklevél datálva van — sem vezethető vissza, hiszen a *-falva* utótagú településnevek csak 1200 táján kezdtek elterjedni (vö. KÁZMÉR 1970: 56 kk.). Együttes szereplésük felveti viszont az itteni ügyekben előforduló *Martos* és a *Marton* típusú helynevek viszonyának a kérdését, s ebben az összefüggésben megemlítendő az a körülmény, hogy a tihanyi apátság Tolna megyei birtokai között 1358-ban egy bizonyos *Mortus alio nomine Morton* települést is említettek (ERDÉLYI 1908: 556), amely bizonyára azonos lehet a korábban többféle változatban előforduló *Martos*-sal. Ez előtérbe hozza annak a lehetőségét, hogy *mortis* ~ *Mortus* azonosításában — mivel ilyen néven a későbbiekben tihanyi apátsági birtokról nem történik semmiféle formában sem említés — *Morton* ~ *Marton* formákkal is számolnunk kell. Ezzel azonos alakú vagy ezt az elemet tartalmazó helynevet CSÁNKI Tolna megyéből többet is említ (Cs. 3: 440–1).

A Szent László korára hamisított oklevél leírásának legbiztosabban azonosítható helyneve a *fluvius Saar*, amely a mai Sárvíz mocsaras folyását jelölte. E víz Fejér megye dunántúli részének középső területét átszelve haladt dél-délkeleti irányban, s Tolna megyén átfolyva szakadt a Dunába.⁵⁷ A *Sár* vize mellett kere-

⁵⁷ E mocsaras vízfolyásról és az 1055. évi alapítólevélben említett *sar feu*-höz való viszonyáról a kérdéses szórványnál alább (4.27.) bővebben is szövegek.

sendő tehát az a névegyüttes, amelyben a *Bikács ~ Bikád ~ Bikágy* mellett az *Anyá ~ Janya*, továbbá a *Martos ~ Marton* helynév egyaránt megtalálható. E négy név egymáshoz közeli előfordulása azonban természetesen nem feltétlenül maradt fenn a későbbiekben, közülük bármelyik akár ki is vesztetett a névhasználatból, ami a névegyüttes alapján végzett lokalizációt eleve bizonytalanná teszi. Számolni kell emellett azzal is, hogy az itt említett nevek szerkezeti változás eredményeképpen később összetett helynevek részeként (például jellegzetesen földrajzi köznévi utótaggal, melléknévi jelzővel stb.) fordulhatnak elő. Másfelől viszont a későbbi, leginkább pedig az újabb kori, mai névanyag felhasználását főképpen az nehezíti meg, hogy az itt említettekkel egyező alakú nevek esetleg jóval később is keletkezettek: a nevek tipológiai jellegéből adódóan ez a probléma leginkább a *Martos ~ Marton* elemet tartalmazó földrajzi neveket érintheti, amelyek között nyilvánvalóan nem egy olyan található, amely a hasonló családnévből keletkezett. E szempontok figyelembevételével a fenti névegyüttes Árpád-kori megléte Tolna megyében — részben későbbi adatok alapján — két helyen tehető fel.

Az egyik ezek közül a már ERDÉLYITől is említett Bikács vidéke a megye északi szélén, a Sárvíz völgyétől keletre. E település belterületétől délre 6-7 kilométer távolságban, Nagydorog délnyugati határszélén ma egy *Márton szigete* nevű kiterjedt területet találunk, amely a helybeliek szerint „Márton nevű egykori tulajdonosáról” vette nevét, ám hogy ezt a névmagyarázatot milyen korból őrizte meg vagy akár teremtette újra a népi emlékezet, nehéz megítélni, mivel már a 19. század derekán készült kataszteri térkép is így említi (TMFN 216–7). A területen *Szigeti-major* néven puszta is fekszik, amely a GÖNCZY–KOGUTOWICZ-féle térképen *Szigeti puszta*-ként szerepel. Nem lehetetlen, hogy ez esetleg azonos azzal a településsel, amelyet CSÁNKI lokalizálás nélkül közöl 1418-ból „poss. *Martonygethe*” formában (Cs. 3: 441). Az egész névegyüttes azonosításának a valószínűségét nagyban csökkenti azonban az a körülmény, hogy a közelben *Anyá* vagy ezzel kapcsolatba hozható nevű helyet nem találunk. Nem erősíti a feltevést az sem, hogy a 18. századból való első katonai felmérés térképén e vidéken Bikács és Nagydorog mellett más településre utaló jelzés egyáltalán nem fordul elő, noha e térkép többnyire az egészen kicsi lakott helyeket is feltünteti, amelyek nem ritkán középkori falvak továbbélései.

A névegyüttes másik lehetséges lokalizálási körzete a fent említett területtől jóval délebbre, ugyancsak a Sárvíz mellékén kereshető, a már említett Janyapuszta vidékén, amely Kölesdtől délkeleti, Zombától pedig északkeleti irányban fekszik. Mint már arról szó volt, e települést a Szent László korára hamisított oklevélben a *Mortos* déli határosaként említett *Anyá* faluval szokás azonosítani. CSÁNKI ennek mint Anyavárhoz tartozó településnek az első adatát 1447-ből közli ugyancsak *Anyá* formában (Cs. 3: 414). A névalak a 18. századot követően inetimologikus *j* kezdőhanggal tűnik föl (a jelenséghez lásd TÓTH V. 2007) a

térképeken (MKFT: *Pusztá Jánya*, GÖNCZY–KOGUTOWICZ: *Janya p.*), s ilyen alakban szerepel a mai névanyagban is: *Janyapuszta* (TMFN 413), de előfordul ny szókezdettel is (LIPSZKY, Mappa: *Nyánya*, mai alakváltozatban: *Nyanyapuszta*, TMFN 413). A néphagyomány a sióagárdi határban lévő Janyai-várhoz való tartozásának emlékét máig fenntartotta (TMFN 444, 454).

A leírás szerint ettől északra kell keresni mind a *Martos ~ Marton*, mind a *Bikács ~ Bikád ~ Bikágy* típusú neveket. A megfelelő irányban Kölesd belterülete mellett délkeletre fekszik a *Bikádi-hégy*, amelynek a 19. század közepéről való adatai is vannak, s itt *Bikádi pusztá* néven település is található a kataszteri térképeken, amelyet ma *Lencse-pusztá*-nak hívnak (TMFN 410). A név morfológiai szerkezete, *-d* képzős volta kétségkívül a régiségére utalhat: ennek alapján feltehető akár az ómagyar kori megléte is. Ezzel a hellyel azonosítható a CSÁNKI által *Bikágy* (*Bikad*, *Bikád*) címszó alatt tárgyalt település, amelyre az első adatot 1391-ből közli *Bykad* formában (Cs. 3: 418). A fent mondottakból kiindulva az e név által jelölt helyet alkalmasint *Mortis ~ Mortos* északi szomszédjának is gondolhatjuk.

Anyá ~ Janya és *Bikács ~ Bikád* között kellene tehát keresnünk *Mortis ~ Morton* nevének a nyomait, a kérdéses területen azonban ilyen névre nem bukkanunk. Ám e helyütt *Apáti* néven feltűnik egy nagyobb terület, amelynek jó része Szedres település határában fekszik, de átnyúlik a szomszédos Tengelic és Fácánkert határába is (TMFN 405, 418, 430). A területen két lakott hely, a ma *Felső- és Alsóapáti*-nak nevezett pusztá található, amelyeknek 19. századi adataik is vannak (i. m. 418), s amelyek a 18. századi katonai felmérés térképein is szerepelnek (*Ober* és *Unter Apáthi*). Az újabb kori használatban a kiterjedt névbokor eleve az elnevezés régiségére utal,⁵⁸ s habár CSÁNKInál nem találunk ilyen nevű településre utaló adatokat, a név tipológiai jellege, *-i* képzős volta valószínűvé teszi ómagyar kori keletkezését.

Talán nem minden ok nélkül kereshetjük ezek mögött a Szent László korára hamisított leírásban szereplő *Mortos* és *Mortonfolua* településeket. Az adományozás következtében ezek neve ugyanúgy megváltozhatott, mint ahogyan az alapítólevélben szereplő *Disznó* birtok neve helyett is az új tulajdonost megjelölő *Apáti* név vált elterjedtté (vö. 4.18.). *Mortos* és *Mortonfolua* esetében különösen zavaró lehetett az a körülmény, hogy az eredeti név mint személynév a birtoklás megváltozásával összefüggésben téves asszociációkat sugallhatott, ami megalapozhatta az esetleges névváltást. Úgy tűnik, a névcsere jelenségében mint korábbi más típusú nevet felváltó településnevek különösen gyakran vesznek részt az egyház tevékenységéhez valamiképpen kapcsolódó megnevezések (ehhez lásd TÓTH V. 2008a: 62). A feltételezett azonosítást támogatják az oklevél földrajzi

---

⁵⁸ Az elpusztult középkori falvak és a nevüket megőrző névbokrok kapcsolatára lásd HOFFMANN 1984–1985, továbbá PÁSZTOR 2008.

leírásának a további részletei is: a *Mortos* nyugati határáként említett hegyek a Sárvíz nyugati oldalán e szakaszon markánsan megjelennek, és szükületet hoznak létre a mocsaras víz medrében. (Erről a *sar feu* szórvány kapcsán alább részletesebben szólok, 4.27.) Erősíti a megfeleltetést az a körülmény is, hogy az alapítólevélben következőnek említett *fortudi* falu, amelyet a későbbi-mai Fadd településsel azonosíthatunk, a szöveg szerint az itt leírt területtől nem messze feküdt.

Úgy vélem, a fent bemutatott két azonosítási lehetőség mellett nagyjából hasonló súlyú érvek hozhatók fel, és mindkét bizonyítás hiányosságai is egyenlő súlyban vannak. Az ezen a birtokon említett más helyekkel összefüggésben számba vehető tényezők azonban inkább amellett szólnak, hogy *mortis*-t az utóbb tárgyalt helyen, Tolna megye déli részén keressük.⁵⁹ E feltevések további mérlegelése előtt lássuk azonban a *mortis* etimológiai vonatkozásait!

Mortis birtok nevének eredetét illetően a szakirodalomban a fő kérdésben egyetértés mutatkozik: a helynevet minden elemző személynévre vezeti vissza (BÁRCZI 1951: 35, itt további irodalom is fel van sorolva, ZELLIGER 2005: 30, FEHÉRTÓI 2006: 164). Ennek megfelelően megállapítható, hogy a helynév magyar névadással keletkezett éppúgy, mint ahogyan a határában említett helyek megnevezései is kivétel nélkül magyar névadóktól valók. Az alapítólevélbeli *mortis* eredetével kapcsolatban annak ellenére egyetértenek a kutatók, hogy azonos alakú személynévet a régiségből nem ismerünk, s a vele összefüggésbe hozható *Martus*-ra is csupán egyetlen Árpád-kori adat akad (1138/1329, ÁSz.).

A *Mortis* ~ *Martis* személynévet BÁRCZI másokkal együtt a latin *Martinus*-ból az Árpád-korban gyakori eljárással, csonkítással keletkezett tőhöz kapcsolt *-s* kicsinyítő-becéző formánssal létrehozott alaknak tartja (1951: 35, 157). A *Martinus* az Árpád-kori személynévtár tanúsága szerint — írás- és hangváltozatait (köztük *Martonos* típusú formákat is) egybevéve — valóban a leggyakoribb nevek közé számíthatott az adott korban, amelynek *-us* végződés nélküli *Martin* ~ *Marton* alakváltozatai is számos előfordulással szerepelnek (ÁSz.). Egy szótagúra csonkított becéző alakját — mint ahogyan például a *Jakobus* mellett nemcsak számos *Jakab*, hanem sok *Jak* is szerepel — azonban nem ismerjük, amit a név hangszerkezeti jellemzői is magyarázhatnak. Az egyházi eredetű nevekből alkotott egy- és kétszótagú tövek személynévképzős formái viszont az egész ómagyar kor egyik leggyakoribb névtípusát adják (vö. SZEGFÜ 1991: 250–1). Ebbe a csoportba illeszthető bele az Árpád-kori egyedi előfordulása ellenére —

---

⁵⁹ Ehhez hasonló eredményre jutott a közelmúltban SZENTGYÖRGYI RUDOLF is (2007, a *mortis*-ra közvetlenül vonatkozóan: 40–2). Dolgozata az e könyvem alapjául szolgáló értekezésemmel egyidőben készült és látott napvilágot. Gondolatmenetünk főbb pontjait, sőt gyakran apróbb részleteit illetően is számos egyezést mutat. Azokra a helyekre, ahol SZENTGYÖRGYI nálam jóval részletesebben tárgyal egyes ide vágó kérdéseket, a továbbiakban is utalni fogok.

későbbi viszonylag gyakori családnévi megjelenéséből (vö. RMCsSz.) következ-
tethetően — esetleg nem túl ritka *Martos* név is. A *mortis* második szótagbeli *i*-
je a megjósolható *u ~ o*-val szemben (ami — mint láttuk, közel egykorú kéztől
— az alapítólevél hátlapján meg is jelenik) BÁRCZI szerint „analogikus alakulás
a nyilván számos *-is* végű szó mintájára” (1951: 82).⁶⁰ Megítélésem szerint na-
gyobb valószínűséggel jöhet szóba az eredeti latin forma *i*-jének — az akár
csak esetleg írásban jelentkező (ehhez lásd ERDÉLYI 1908: 421) — hatása.⁶¹
Ettől függetlenül kétségkívül magyaros formával állunk szemben, amit az első
szótagbeli magánhangzónak a jelöléséből megállapítható labiális jellege
[*martis*] — szemben az eredeti latin forma illabiális *á*-jával — is mutat (vö.
BÁRCZI 1951: 101).

KISS LAJOS a *Martos* településnevek magyarázataiban emellett számol szláv
személynévi párhuzamokkal is (FNESz.), sőt nem veti el e helyneveknek a *mart*
'part' földrajzi köznévből való származtatását sem, a személynév megítélésében
azonban ezt a lehetőséget nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyhatjuk. Az alapító-
levélben szereplő *mortis* esetében a második szótagban jelentkező *i* pedig nyil-
vánvalóan eleve kizárja, hogy a földrajzi köznévből való eredeztetésre gondol-
junk. FEHÉRTÓI KATALIN a *mortis*-t nem magyar, hanem szláv személynévkép-
zős alaknak tartja — ahhoz hasonlóan, ahogyan a horvátból magyarázta koráb-
ban SIMONYI is (1909: 296) —, egyrészt a szláv (cseh) *-š* személynévképző igen
eleven volta miatt, másrészt pedig az ilyen alakú magyarországi személynevek
Árpád-kori hiánya következtében (2006: 164). E feltevést mint lehetőséget nem
zárhatjuk ugyan ki, ám FEHÉRTÓI érvei a szláv eredeztetést mint a személynév
egyedül lehetséges magyarázataát nem igazolják. A névszerkezet morfológiai
jellegének a magyar eredetű nevek közé való beilleszthetősége ezzel szemben
viszont határozottan a személynév magyar eredetét támogatja.

4.26. *mortis uuasara kuta rea*

Mortis birtok határát az alapítólevél pontszerű helyek megjelölésével írja le,
ezek között két kút is szerepel, az egyik megnevezésében magának a település-
nek a neve is meg van ismételve: a szöveg szerint *mortis uuasara kuta rea*
[*martis básará kutá rëá*] halad a határ vonala. E névutóval együtt álló helymeg-

---

⁶⁰ Az „Árpád-kori személynévtár”-ban 132 *-is* végű személynévi alak szerepel (886–7), *-us*-ra vi-
szont több mint 2700 név végződik (887–91), ami azt jelzi, hogy az analógiás hatás ez esetben
kevésbé valószínűsíthető.

⁶¹ Így aztán az is kétséges, hogy a *Mortis* hangrendi illeszkedés révén alakult-e tovább, ahogyan
BÁRCZI mondja (i. h.), vagy pedig a többségi minták hatásáról beszélhetünk inkább. A második
szótagbeli veláris *i* feltevésének azonban — ahogyan E. ABAFFY a szórványt olvassa: [*martis*]
(2003: 338) — nem sok alapja van attól függetlenül is, hogy e hang meglétével számolunk-e
egyáltalán a régi magyar nyelvben (ehhez lásd KIS T. 2005).

jelölés aligha tekinthető névnek, inkább csak a határleírástól elvárható pontosságot szolgáló megjelölésnek, ugyanis hasonló típusú birtokos jelzős szerkezetláncot, amelyben a grammatikai viszony kétszeresen van birtokos személyjellel kifejezve, a régi helynevek szerkezeti típusai között nem ismerünk, de nem jellemző ez az újabb nevek körében sem. E szórvány nyelvi státusáról különösebb érvelés nélkül hasonlóan vélekedett BÁRCZI is (1951: 66, 183, vö. még 186), akinek azzal a megjegyzésével is egyetérthetünk, miszerint a *kút* jelöltet természetes forrást vagy ásott vízvételi helyet egyaránt (i. m. 65) — miként az alapítólevél további három hasonló helyén is (vö. 4.9. és 4.30.) —, mivel azonban itt egy vásárhelyen lévő kútról van szó, talán nagyobb jelentőségű, állandó vizű, esetleg kiépített kútra gondolhatunk.

A *mortis uuasara* összetételi jellegéről, illetőleg tulajdonnévi értékéről BÁRCZI úgy nyilatkozott, hogy csak kis valószínűséggel tartható összetételnek (i. m. 183), ám esetleg földrajzi névnek tekinthető (i. m. 66). Ezt az önmagában sem ellentmondásmentes felfogást SZABÓ G. FERENC a vásártartással kapcsolatos helynevekről írott monográfiájában úgy vitte tovább, hogy megállapította: a *mortis uuasara* „földrajzi név volt talán, de semmiképpen sem volt helységnév” (1998: 94). Érvelése arra épül, hogy a kérdéses helyen a későbbiekben ilyen nevű települést nem ismerünk, ami azonban nyilvánvalóan nem lehet perdöntő az adott kérdésben, hiszen ezen az alapon minden olyan települést kizárhatnánk a lakott helyek sorából, amelyet csupán egyetlen, a helyfajta megjelölése nélkül álló adatáról ismerünk. E problémát más kritériumok alapján kell tehát megítélnünk.

A *mortis uuasara* nyelvi szerkezete tökéletesen megegyezik például a Fejér megyei Martonvásár nevének régi alakjával (+1092/+1274//1399: *Morthonuasara*, Gy. 2: 394; 1270: *Mortunvasara*, FNESz.), de számos további hasonló településnevet is említhetnénk az Árpád-korból (ezekre lásd SZABÓ G. 1998: 94–103). Szemantikai szerkezetét 'Mortis vásárhelye / vásártere' formában írhatjuk le (vö. BÁRCZI 1951: 39, TESz., EWUng. *vásár*), kérdéses azonban, hogy a névben az előtagként álló *mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e. A *vásár(a)* utótagú helynevek között több olyan található, amelynek előtagja személynévként is ismert szó (*Cseményvásár*, *Pétervására* stb.), s ebben a szerepben gyakori a 'királyné' jelentésű *asszony* köznévi is (*Asszonyvására*), de előfordul a név helynévi előtaggal is (*Balogvására*: a *Balog* folyónévből). Arra is van példa, hogy valamely településnév utólag egészült ki a *vásár* utótaggal: *Bokolya* > *Bokolyavásár* (a fenti példákra lásd SZABÓ G. i. h.). Minden bizonnyal e névmodell alapján alkotta meg Anonymus a Szabolcs megyei *Tas* helységnévből a *Tasvására* helynevet is (BENKŐ 1998a: 92). Névtipológiai érvek alapján tehát nem dönthető el, hogy a *mortis uuasara*-ban előtagként személynév vagy az ebből alakult településnév szerepel-e. Arról ugyanis sajnos, nincs tudomásunk, hogy *mortis* falut mikor nevezték el az adott nevet viselő

személyről: ez két-három vagy akár ennél több nemzedékkal a helynév feltűnése előtt is megtörténhetett.

Az, hogy *mortis* mellett vásártartó hely alakult ki, kétségtelenül a hely jelentékenyebb voltára utal. A legkorábbi vásárhelyekről azt tartja a történettudomány, hogy azok az ispánsági várak mellett jöttek létre (KUBINYI: KMTL *vásár*). Esetünkben Tolna vára jöhet szóba, amelynek nevét révjével és vámjával együtt éppen az 1055. évi alapítólevél említi először (ezt részletesen lásd a 4.63. pont alatt). Tolna vármegyét a szakirodalom egybehangzóan már Szent István korában is létezőnek tekinti (KRISTÓ 1988: 284–5). Tolna várának közelsége így esetleg *mortis* lokalizációja szempontjából is figyelembe vehető: e körülmény az Anya–Kölesd vidéki azonosítást erősíti, hiszen ez a terület a mai Tolna településtől északnyugatra mintegy 8–10 kilométer távolságra fekszik, míg a Bikács mellett azonosított hely ettől jóval távolabb északra található.⁶²

Azt, hogy *mortis* mellett a *mortis uuasara* nevű helyen kialakult-e a későbbiekben falu is — vagy akár már az alapítólevél korában is létezett ilyen — nem tudjuk, erre ugyanis közvetlen adatok nem mutatnak, de az kétségtelen, hogy a vásárhelyek fontossága következtében gyakran település is létrejött mellettük. Talán erre a helyzetre utal a Szent László korára hamisított oklevélben szereplő, már korábban említett *Mortus*-nak és keletről való szomszédjának, *Morthonfolua*-nak a viszonya. Mindenesetre különös, hogy egymás mellett olyan helynevek szerepelnek, amelyekben azonos személynév alakváltozatai vannak jelen. E két falu akár *mortis* és a szomszédságában esetleg létrejött *mortis uuasara* településekkel is azonos lehet. A *vásár* utótag hiánya talán azzal magyarázható, hogy a helység vásártartó jellege megszűnt,⁶³ esetleg azzal összefüggésben, hogy Tolna vára korán elveszítette jelentőségét (KOSZTA: KMTL *Tolna 1.*). A hamisított oklevélben szereplő *-falva* utótagú helynév amúgy sem lehet tipológiai okok miatt jellemző a 11. század névanyagára, hanem — ahogyan korábban már láttuk — jóval későbbi névállapotot jelöl.

4.27. *sar feu*

Mortis birtok határának leírása azzal indul, hogy „incipit terminus a *sar feu eri iturea*”. Az ebben található magyar szövegrészt korábban egyetlen hely megjelölésének tekintették, ERDÉLYI LÁSZLÓ például mint *Sárfő-éri itató*-t értelmezte (1908: 420). Arra, hogy itt két különböző határpont megjelöléséről van szó, MELICH mutatott rá először (1914), s felfogását magáévá tette BÁRCZI is (1951:

---

⁶² Tolna várának pontos fekvése azonban feltárások híján egyelőre ismeretlen (KOSZTA: KMTL *Tolna 1.*), így a fenti megállapítások pontosítására jelenleg nincs módunk. Ebben a kérdésben nem nyújt segítséget Tolna település mai helynévanyaga sem (TMFN 342–4). Részletesebben lásd a 4.63. alatt.

⁶³ Hasonló változás figyelhető meg például (Hajdú) *Szoboszló* nevében is (FNESz.).

35), ám még ezt követően is fel-felbukkan a régebbi álláspont (vö. például MÉSZÖLY 1956: 9). Azon túl, hogy a *sar feu* és az *eri iturea* között a szövegben írásjelet — az alapítólevélben szövegtagoló funkcióban egyedülként előforduló megemelt pontot — találunk,⁶⁴ maga a mondatszerkezet is kétségkívül jelzi a helyes tagolást: a határvonal kiindulópontját a *sar feu* előtt álló *a* latin prepozíció mutatja egyértelműen, az *eri itu* után, vele egybeírva szereplő *rea* névutó pedig a határvonal haladási irányára utal, azaz a leírás a *sar feu*-től halad az *eri itu* felé. Ezt a tagolást és értelmezést adja az oklevél összes újabb kiadása is (ÁrpOkI. 22, 107, CAH 18, ÉRSZEGI 2004: 3, SZENTGYÖRGYI 2005: 51, 61).

A *sar feu* [*sár feü*] előtagját többen is a Fejér és Tolna megyét átszelő, később *Sárvíz*-nek nevezett mocsaras folyóvízzel azonosították, amelynek a fejét, azaz a forrását jelöli meg a *sar feu* név (így például ERDÉLYI 1908: 420–1). Helyesen mutatott rá azonban BÁRCZI arra, hogy a *Sárvíz* forrása *mortis* birtok feltehető helyétől igen távol, Veszprém megyében van, így e név nem jelölheti a kérdéses forrást (1951: 35).⁶⁵ BÁRCZI a problémát úgy hidalja át, hogy felteszi: „valószínűleg egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak forrásáról van szó” (i. h., ugyanezt a véleményt átveszi ZELLIGER is, 2005: 30). Csakhogy így a magyarázatban újabb ellentmondás keletkezik, nevezetesen az, hogy az egykor kétségkívül *Sár*-nak nevezett *Sárvíz*be belefolyó kisebb vízfolyást — amelynek eszerint a feje van megemlítve a szövegben — szintén *Sár*-nak kellett volna nevezni, ami névtani szempontból vajmi kevésbé képzelhető el. Ez az ellentmondás azonban feloldható, ha a *fő* ~ *fej* utótagnak e szerkezetben nem ’forrás’ jelentést tulajdonítunk.

Az ugyanis, hogy az itt szereplő *sar* a fent említett hosszabb, mocsaras vízfolyással azonosítható, nagyon valószínűnek tűnik. Ezt támasztja alá egyrészt az a körülmény, hogy a korábbiakban elemzett *Bikács* ~ *Bikád* ~ *Bikagy* – *Martos* ~ *Marton* – *Anya* ~ *Janya* névegyüttes szóba jövő mindkét lokalizálása a *Sárvíz* mellékére esik, és ezt bizonyítja az a tény is, hogy a folyóvizet a kezdetektől fogva *Sár* néven ismerjük. Első adata eredeti oklevélben 1283-ban tűnik föl *fluvium Saar*-ként (FNESz. *Sárvíz*), de másolatban fennmaradt források alapján még korábbi időre is datálhatjuk: 1192/1374/1425: *iuxta aquam Sar* (uo.). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a *Sár* vize Veszprém megye felől érkezett Fejér megye területére, itt nagy kanyart téve „széles, de egyenes medrében több ágban folyt Tolna megye határáig, ahol a Fok (Sió) vizét is felvevő Kapos folyóhoz közelített, majd egyesülésük után Bátánál a Dunába ömlött” (Gy. 2: 322). Különböző ágainak saját megnevezésük is volt, ezek közül az alábbiakat ismerjük:

⁶⁴ *Mortis* birtok leírásában — az utolsónak említett *petre zenaia hel rea* kivételével — az egyes határpontok megnevezéseit ez az írásjel választja el egymástól, noha a magyar szórványok között latin nyelvű kapcsolóelemek is találhatók, amelyek a szöveg tagolását egyértelművé teszik.

⁶⁵ Ennek ellenére később is előjön, hogy a *Sár-fő* a *Sárvíz* folyó eredete lenne Tolna megyében (ÁrpOkI. 107).

Elő-Sár (1276: *Eleusar*), *Mög-Sár* (1276: *Mugsar*), *Közép-Sár* (1192: *Cuzep-sar*), *Nagy-Sár* (1192/1374/1425: *Magnum Sar*) (az adatokra lásd HA 2: 49–53), ennek ellenére a korban egységes víznek tekintették, amit a számos szakaszára vonatkozóan említett *Sár* megnevezés mutat (uo.). Az alsó folyása és a Duna által közrezárt területnek a nevében is előfordul e víznév a *Sárköz* tájnévben: 1359: *Sarkuz* (JUHÁSZ 1988: 95). A vízfolyás jellegét jól mutatja, hogy a *fluvius* és az *aqua* mellett az oklevelekben *lacus* és *palus* minősítések is szerepelnek rá vonatkozóan (HA 2: i. h.), de következtethetünk e vidék Árpád-kori képére az első katonai felmérés térképein való ábrázolásából is, amely a 18. század közepének állapotát, a meder csatornázás előtti helyzetét jelzi; eszerint a Sárvíz szinte egész hosszában 5-6 kilométer szélességű, néhol pedig még ennél is szélesebb mocsaras terület volt, amelynek egykori kiterjedését jól kirajzolják a mai domborzati térképek is: a meder közvetlen környéke a 100 méteres tengerszint feletti magasságot sem éri el, s mélyen bevágódik a Mezőföld lösztalajába.

De mutatja a terület jellegét maga a *Sár* megnevezés is, amely a régi helynév-anyagban gyakran szereplő közszó tulajdonnévi értékű előfordulása (a *sár* gyakoriságára lásd az OklSz. és a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeit). A *sár*-nak földrajzi köznévi értelemben a TESz. két jelentését különíti el: a régebbinek tartott 'mocsár, vizenyős terület'-re első adatként kérdőjellel az alapítólevél *gunusara* szórványát adja meg, a 'sáros folyóvíz' jelentésre pedig az éppen itt tárgyalt *sar feu*-t közli, nyilván abból a megfontolásból, hogy itt a jellegzetes folyóvíz + *fő* 'forrás' típusú összetételről van szó.⁶⁶ E két típusjelentés azonban aligha volt minden esetben határozottan elkülöníthető egymástól, hiszen a csatornázatlan alföldi jellegű területek vizei az időjárási körülményektől, évszakoktól stb. függően húzódhattak vissza jobban a medrükbe, vagy éppen áraszthatták el nagyobb területen is a környezetüket. Az ilyen mocsaras vízfolyások jellegét KISS LAJOSnak az — éppen a *Sárvíz* kapcsán adott — értelmezése kitűnően ragadja meg: szerinte „a *Sár* víznévnek 'mozgásban levő vagy folyós mocsár, mocsaras folyó' az értelme” (FNESz.). A *sár* közszó 'mocsár' jelentését mutatják az alábbi helynévi előfordulások is: 1263/1323: Lutum *Rengeusaar* vocatum, 1262: ad uenam aque que dicitur *Lapsar* (OklSz. *sár*), valamint a mocsaras vidékek nevéként gyakori *Sárköz* és *Sárrét* tájnevek (JUHÁSZ 1988: 95–7), de a *sár*-nak a mai tájnyelvben is van ilyen értelme, mégpedig éppen a Sárvíz mentéről is adatolhatóan (NEMES 2005: 166).⁶⁷

A *sar feu*-ről megállapítható, hogy jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, ám hogy szóösszetételnek tekinthető vagy nem, erről BÁRCZI szerint nehéz egyértel-

⁶⁶ Az EWUng. a *sar feu*-t emellett még a 'sárga' jelentésű *sár*² alatt is közli, hogy milyen megfontolásból, azt azonban nehéz megfejteni.

⁶⁷ A *sár* korai ómagyar kori helynévi előfordulásait legutóbb GYÖRFFY ERZSÉBET tekintette át, összevetve más vízrajzi köznevek névalkotó szerepével is (2008b: 125–7).

műen nyilatkozni: ő „valószínűleg összetétel”-nek mondja (1951: 183). Ennek azonban ellene szól a kifejezés tulajdonnévi jellegét érintő megállapítása, mely szerint inkább csak a *sar* tekinthető földrajzi névnek, a szerkezet második szava pedig csupán köznévi megjelölése a helynek (i. m. 65). Ennek a föltételezésére azonban megítélésem szerint semmi okunk sincsen, hiszen a *sar feu* jól beleillik a régi magyar helynevek tipológiai rendszerébe. *Sárfő* néven szerepel például Bihar vármegyében a 13. századtól kezdődő adatokkal egy Berettyó vidéki település (Gy. 1: 659, további adatait lásd RÁCZ A. 2007a: 239), de számos más *fő* utótagú helynévre — köztük víznev + *fő* szerkezetű nevekre is — igen bőséges adat található mind a régebbi, mind az újabb helynévanyagban. A *fő*, amely *fej* szavunk alakváltozataként különült el, földrajzi köznévi szerepét elsődleges testrésznévi jelentéséből kapta metaforikus úton ugyanúgy, ahogyan az ennek a szócsoporthoz számos más tagja (*láb, oldal, hát* stb.) esetében is megfigyelhető.

Etimológiai szótáraink a *fej*-nek földrajzi köznévként csupán a 'forrás, kezdet' jelentését tartják számon (TESz., EWUng.) annak megfelelően, hogy valóban gyakran alkot összetételt víznevvel a kérdéses vízfolyás forrását jelölve. Ám a *fő ~ fej*-nek emellett néhány további földrajzi köznévi jelentése is létezik, a mai nyelvjárásokból az alábbiakra vannak adataink: 'völgy bejárata', 'hegy teteje', 'vízfolyás nagyobb ága', 'mezőrész településhez közelebb eső része', 'a halastó töltés melletti középső, legmélyebb része' (NEMES 2005: 61, 68). Arra, hogy a *fő ~ fej* jelentésszerkezetének alakulását végigkövessük, itt nincs mód,⁶⁸ de arra azért rá kell mutatni, hogy a szó a régi helynévanyagban is számos névfajtában, sokféle jelentéssel szerepel. A „Korai magyar helynévyszótár” 1. kötetében például több mint félszáz *fő* utótagú név fordul elő, s ennek csupán egyötöd része olyan megnevezés, amelyben a *fő* nem értelmezhető világosan. A fennmaradó nevek bő felében ez a szó valamilyen víznevhez kapcsolódik (*Bózsva-fő, Mély-patak-fő, Séd feje*), s ezek feltűnő gyakorisággal településnévként is használatosak (*Gyűrűfő, Körösfő*).⁶⁹ A jól értelmezhető nevek csaknem felét azonban olyan megnevezések adják, amelyekben a *fő* nem víznévi előtaghoz kapcsolódóan valamilyen más helyfajta jelöl: előfordul völgyek (*Áj feje, Aszó-fő*), hegyek (*Bükk-fő, Sztan-fő*), erdők (*Gyűrűs feje, Hárs-fő*), mezők (*Tarló-fő*), mocsarak (*Lápos-fő*), építmények (*Vár-fő*) megnevezéseikhez, sőt településnevekhez (*Besenyőfő, Kécsfő*) kapcsolódva is. A *fő* ilyen előfordulásaira számos további, részben az itteniektől is eltérő típusú példát említhetnénk csupán azokból a szótári jellegű forrásokból is (pl. OklSz., FNESz., HA 2.), amelyekből az idevágó adatok a cím- és utalószavak alapján könnyen kikereshetők. A továb-

⁶⁸ Ez egyébként nemcsak név- és nyelvtörténeti szempontból lenne tanulságos vizsgálat, hanem a történeti földrajz számára is rendkívül hasznos volna.

⁶⁹ Ez utóbbi településnévtípussal kapcsolatban TÓTH VALÉRIA azt vetette fel, hogy az ide tartozó nevek minden részletet illetően nem feltétlenül azonos módon jöttek létre (2008a: 181–3). Hasonló szemlélettel tárgyalta a névtípust GYÖRFFY ERZSÉBET is (2008a: 145).

bi elemzés helyett itt csak annyit állapíthatunk meg, hogy a *fő* jelentéseit illetően etimológiai és nyelvtörténeti szótáraink alapos bővítésre, finomításra szorulnak.

Visszatérve a Tihanyi alapítólevél *sar feu* szórványához világosan kitűnik, hogy itt a *fő*-ben nemcsak, sőt elsősorban nem a 'forrás' jelentést kell keresnünk, a mocsaraknak ugyanis többnyire nincsen konkrétan megjelölhető eredetük. Ám a mocsaraknak, ahogyan — mint fent láttuk — bármilyen nagyobb kiterjedésű területnek is, szokás a fejről beszélni, ezt jelzi például egy oklevélbeli leírás: 1268: ad *caput* cuiusdam paludis que *lapsar* uocatur (Oklsz.), amely a *Láp-sár* nevű mocsár *fejé*-ről szól. Hasonló megnevezések a mai névanyagban is találhatóak: több olyan *Sár-fő*-t ismerünk, amely lefolyástalan, mocsaras terület nevében szerepel (pl. SMFN 78, 530); ezekben a *fő*-nek 'forrás' jelentése aligha lehet.

Arra a kérdésre, hogy vajon konkrétan mire vonatkozhatott a Tihanyi alapítólevélben említett *Sár* nevű mocsár feje, nehéz válaszolni, ezzel kapcsolatban legfeljebb a fenti névpéldák és a rekonstruálható földrajzi környezet alapján tudunk következtetéseket levonni. A több mint 100 kilométer hosszúságban elnyúló mocsaras völgyet a mellette élők — ismerve az akkori közlekedési viszonyokat, a korabeli emberek mozgásterét — nem feltétlenül szemlélhették egyetlen egységként. Ezt az összefüggő területet, amelynek az átlagos szélessége — mint arra korábban utaltam — legalább 5-6 kilométer lehetett, a domborzati viszonyok kisebb szakaszokra tagolták: a két oldalról előnyomuló dombok, hegyek a mocsárvidéket ugyanis néhol szűkebb völgyekbe szorították össze, amelyek terepadottságaik révén átkelőhelyként is szolgáltak, és utak vezettek rajtuk keresztül. Ilyen hely volt Fejér megyében Úrhidánál és Battyánál (Gy. 2: 322), Tolnában pedig Kölesdnél, éppen annak a területnek a felső, északi részénél, ahová a fentiekben a két felmerült lehetőség közül nagyobb valószínűséggel *mortis* birtokot lokalizáltuk.⁷⁰ Mivel a *fő* — ugyanúgy, mint minden más testrésznéből alakult földrajzi köznévi is — utótagként a vele összetételt alkotó helynévvel vagy közszóval együtt minden esetben rész–egész viszonyt fejez ki (vö. *Bózsva-fő* 'a Bózsva patak forrása', *Sztan-fő* 'a Sztan nevű hegy kiemelkedő része' stb.), feltehető, hogy a *sar feu* is esetleg a *Sár* nevű mocsárvidék itt jelzett területének valamely részét, talán éppen a völgyszorosban lévő átkelőhely alatti felső darabját, peremét, az itt kiszélesedő szakaszának a kezdetét jelölhette.

4.28. *eri itu rea*

A *sar feu*-vel együtt szereplő *eri itu* szórvány a Tihanyi alapítólevél azon kevés eleme közé tartozik, amelyről BÁRCZI monográfiáját követően részletes elemzés

---

⁷⁰ A 18. századból való első katonai felmérés térképe szerint Tolna megyében a Sárvíz Szekszárdtól északra fekvő szakaszán a kölesdin kívül más átkelőhely nem is létezett a mocsáron, ami perse nem feltétlenül tükrözi a középkori, különösképpen a 11. századi közlekedési viszonyokat.

keretében a korábitól jelentősebben különböző vélemény látott napvilágot. JUHÁSZ DEZSŐ meggyőzően bizonyította, hogy BÁRCZINAK az *itu*-ra vonatkozó fel fogása több ponton belső ellentmondásokkal terhes, amelyeket a későbbi kézikönyvek (például a TESz. és a TNyt.) sem tudtak feloldani (JUHÁSZ 1992). A felhozott alaktani, szemantikai és onomasztikai érvek igazolják, hogy BÁRCZI javaslata az *itu* elemzésére — amely a szóban az *i-* 'iszik' igetőhöz kapcsolódó (véghangzót tartalmazó) *-t* főnévképzőt lát (1951: 35–6, 171) — nem tartható. JUHÁSZ szerint e szó a fenti igető *-t* műveltető képzős alakjának folyamatos melléknévi igenévi származéka,⁷¹ amely azonban már jóval az ómagyar kort megelőzően főnevesülhetett. Ez az *itó* földrajzi köznévi 'itató' jelentésben mind a történeti forrásokból, mind a mai helynévanyagból kimutatható: a tanulmány ezekről az adatokról pontos összefoglalót nyújt.⁷²

A magyarázatnak — amint ezt maga a szerző is helyesen látja — van azonban egy gyenge pontja: az igenévképzői eredetű szóvéget nehéz egyeztetni az *itu* *u*-jával, mivel a folyamatos igenévi formát az alapítólevél egyetlen ilyen szófajú *meneh* adata alapján *ituh* alakúnak várnánk, mint ahogyan jóval később, az 1211. évi Tihanyi összeírásban egy másik helyre vonatkozóan valóban *Ituuh* formában szerepel is. Az analógiaként felhozott másik két alak, az *azah* és a *fer teu* csak óvatosan kapcsolható ide, mivel ezek igenévi eredete aligha vitatható ugyan, de az *aszó* esetében ez a szakirodalom szerint a kérdéses korszakban már nemigen lehetett nyilvánvaló a beszélők számára (vö. 4.31.), s ugyanez kiterjedt szócsaládjá és jelentésbeli áttételessége miatt feltehető a *fertő*-ről is (vö. TESz.). Az *itu* viszont, ha esetleg régen főnevesült is, etimológiai összefüggését nyilvánvalóan megőrizhette az *it* 'itató' igével. Elvileg persze nem zárható ki az sem, hogy az igenévképző már vokalizálódott formában lehetett jelen a szóban, ez esetben viszont *ituu* vagy még inkább (a *fer teu* alakhoz hasonlóan) *itou* formát várhatnánk.

JUHÁSZ e problémára háromféle lehetséges magyarázatot is ad. Legrészlete sebben azt a megoldást fejt ki, amely szerint a szóvégi konsonáns az utána álló *rea* névutó szókezdő mássalhangzója előtt kiesett. Az analógiaként felhozott példák (*disznaß + jó > Disznajó, saß + jó > Sajó*) azonban legfeljebb tisztán hangtörténeti tekintetben jöhetnek szóba, ám nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az **ituy* szóvégi mássalhangzója egyben igenévképző szerepű is volt, amelynek esetleges kiesése morfológiai és szemantikai következményekkel is járhatott volna. A másik, kevésbé valószínű magyarázat szerint az *itu* *u*-ja más alapítólevélbeli szórványok (pl. *kut*) alapján *ú* hangértékűnek is tekinthető, ami

⁷¹ ZELLIGER a *-t* képző funkcióját, jellegét vitatottnak tartja (2005: 30).

⁷² Az ott felsorolt listát az azóta megjelent kiadványok alapján tovább gyarapíthatjuk: idevágó adatok találhatóak többek között a SzT-ban, PESTY FRIGYES Bihar megyei névtárában (PESTY, Bihar) és a CSÁNKI-indexben is.

az igenévképző szabályos megjelenése volna. A harmadik magyarázat íráshibát feltételez: az *itu* eszerint *ituu* — vagy hozzátehetjük még: *ituh*, *itou* — írásmódú alak helyett áll. Ez utóbbi két magyarázattal szemben komolyabb ellenérvek nem hozhatók fel, ám ez egyúttal azt is jelenti, hogy biztos véleményt a kérdésben megfogalmazni továbbra sem tudunk. Munkám korábbi, disszertációként elkészült, illetve e kérdést is érintően publikált változatára (HOFFMANN 2006b) reagálva JUHÁSZ DEZSŐ visszatért az *eri iturea* kérdésére, és újabb részletek megvilágításával erősítette meg korábbi véleményét, mindenekelőtt a γ kiesésére (**ituyrëá* > *iturëá*) vonatkozóan, megjegyezve azt is, hogy „a morfémavesztés általános kérdése azonban további vizsgálatot érdemel” (2008: 174).

Magáról az *eri itu* szerkezetről BÁRCZI hasonlóan vélekedik, mint a *sar feuről*: a jelöletlen birtokviszony első elemét tulajdonnévnek tartja, az *itu*-t inkább közsónak, s a két szót együtt nem annyira összetételnek, mint — a tövégi magánhangzó megléte miatt — inkább szószervezetnek (1951: 65, 182, 186). Az értelmezések ennek megfelelően többnyire 'az Ér itatója' formájúak (JUHÁSZ 1992: 130, ZELLIGER 2005: 30), de szóba jöhet a lokális viszony kifejeződése is: 'az Éren / érnél levő itató (hely)' (hasonlóan például ZELLIGER i. h.). Az előtag közsői vagy tulajdonnévi felfogását az egyes interpretációk a kis és nagy kezdőbetűs írásmóddal jelzik, ám ennek eldöntésére nincs megfelelő fogódzónk, ha csak az nem, hogy a hasonló szerkezetek hiánya — szemben például az *ökörítő* típusú összetételek gyakoriságával — inkább talán a tulajdonnévi jellegre enged következtetni. A szórvány értelmezésében néhol felbukkanó 'éri itató' (vö. például JUHÁSZ 1992: 130, ÁrpOkl. 107, ÉRSZEGI 2004: 4) formák alapján esetleg fölvetődhet, hogy az előtag az *Ér / ér -i* melléknévképzős alakja lenne. Ezt azonban nagy biztonsággal kizárhatjuk, egyrészt azért, mert az *eri* tökéletesen beillik az alapítólevél tövégi magánhangzós formái közé (ezekről lásd BÁRCZI 1951: 69–80),⁷³ másrészt pedig amiatt, hogy az *ér* hasonló szerkezetekben sem a régiségben, sem az újabb névanyagban nem szerepel ilyen formájában (ehhez lásd MELICH 1914: 127).

Az *eri*-ről BÁRCZI úgy nyilatkozik, hogy az nyilván a *mortis* birtokon található csermely vagy folyóág volt (1951: 35). Az *ér*-nek etimológiai szótáraink igen leegyszerűsítő módon csupán 'patak' jelentését közlik (TESz., EWUng.), pedig e szónak több más földrajzi köznévi értelme is van. KISS LAJOS például 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz'-nek értelmezi (FNESz. *Ér*), népnyelvi minősítéssel hasonló jelentését közli az ÉrtSz. is. A népnyelvben ezek mellett további jelentései is élnek: 'rétek nedves időkben süppedékes része', 'szántóföldben lévő szikes sáv' stb. (NEMES 2005: 54–5). A történeti névanyagból is ki-

⁷³ Mindezt nem érinti az a körülmény, hogy a tövégi magánhangzók szóvégi helyzetben való eltűnését ma már másképpen magyarázza a hangtörténetírás (pl. E. ABAFFY 2003: 321–3), mint ahogyan ez BÁRCZINál szerepel.

tűnik, hogy az *ér* nemcsak folyó-, hanem állóvizeket is jelölt, tavakat, halastavakat, mocsaras réteket, folyók holtágait, ahogyan ezt a megnevezések mellett álló latin nyelvű minősítések (*stagnum, piscina, palus, pratum* stb.) jól mutatják (lásd az OklSz., a SzT., a KMHsz. 1. és a HA 2. megfelelő szócikkeit). Az *ér* ilyenfajta jelentésmegoszlása nyilvánvalóan a földrajzi környezet jellegével is összhangban áll: ennek alapján *mortis* birtokon szóba jöhet mind a 'mocsaras állóvíz', mind a 'kisebb folyóvíz' jelentés. Az elsőre a Sárvíz mocsárvidéke alapján gondolhatunk, az ettől keletre fekvő dombvidéket viszont számos patak szabdalja: erről a területről az *ér*-re vonatkozó mai nyelvi adatok 'csermelynél is kisebb folyóvíz' jelentést mutatnak (NEMES 2005: i. h.).

Az *ér*-rel kapcsolatban szükségesnek tűnik megjegyezni azt a szóföldrajzi körülményt, mely szerint semmi sem utal arra, hogy — miként a TESz. állítja — a Tisza vidékén élő tájszó lenne. Ezt nemcsak a mai nyelvjárási szótárak és szójegyzékek (ezek összesítését lásd NEMES 2005: i. h.), hanem a helynévgyűjtemények is nagy számú adattal cáfolják. Egyébként a szó Árpád-kori elterjedtsége is jóval szélesebb körű használatot jelez (vö. KÁLMÁN B. 1967: 346), amit GYÖRFFY ERZSÉBET újabb vizsgálatai is megerősítettek (2008b: 122–5).

4.29. *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea – kaztelic*

A Tihanyi alapítólevél alighanem legismertebb szórványa *mortis* határleírásából való: a birtok határát egy részen a fehérvári hadi út jelöli ki. Mivel *mortis* lokalizálásában a *sar feu* mellett ez a szórvány is meghatározó szerepet játszik, következőnek ezt tekintem át, noha a határpontok között hátrább van megemlítve. A kérdéses hely az oklevél szövegében így szerepel: „inde ad *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*”. Ezt a részt az interpretációk többsége két egységre bontva értelmezi: a 'Ca(s)telic-hoz és a Fehérvárra menő hadútra' típusú szerkezettel adja vissza MÉSZÖLY (1956: 9), GYÖRFFY (ÁrpOkl. 107) és ÉRSZEGI (2004: 3), de megemlíti ezt a lehetőséget BÁRCZI is (1951: 39–40). E felfogás szerint *ca(s)telic* is és a *feheruuaru rea meneh hodu utu* is *mortis* határának egy-egy pontját azonosítaná. BÁRCZI ezt az értelmezést amiatt tartja kevésbé valószínűnek, hogy *mortis*-nak az általa feltételezett környezetében, Tolna megye északi szélén a *ca(s)telic* név későbbi jelenlétének a nyomát sem látja. Bizonytalanná teszi mindezt az a körülmény is, hogy az oklevél a következőnek tárgyalt *fortudi* birtok — amely a Tolna település mellett fekvő Faddal azonos — határában egy *kaztelic*-ra vezető utat említ. Ez a név kétségkívül azonos a fenti *ca(s)telic*-cal, hiszen a szó eleji *k ~ c* helyesírási változatok az oklevél más helyein is megjelennek (pl. *kues kut ~ cues humuc, mortis uuasara kuta rea ~ ohut cutarea*), a szóbelseji *sz*-t pedig az egyik helyen a tipikusabb *z* jelöli, de ilyen értékben az *s* máshol (*gisnav*) is előfordul az alapítólevélben. Ha tehát a *mortis* határleírásában említett *ca(s)telic* ennek a településnek a határában vagy a határ-

vonalanál volna, akkor a közeli *fortudi*-nál említett útnak is nagy valószínűséggel ide kellene vezetnie, erről azonban nem esik szó a szövegben.

BÁRCZI szerint az oklevél megfogalmazása ezen a helyen nem világos, és megenged egy másik — a fent említett lokális viszonyok miatt valószínűbb — értelmezést is, miszerint a kérdéses határjelölő út az „(egyik irányban) *caftelicre* és (a másik irányban) Fehérvárra megy” (i. m. 39–40). Ezt a felfogást teszi magáévá ZELLIGER (2005: 32), és „szó szerint” megadott fordításában SZENTGYÖRGYI is így adja vissza a szöveget (2005: 61, lásd az 5. jegyzetet is). Ezt az értelmezést a BÁRCZITól fölhozott közvetett, mondhatni negatív érv mellett szövegteni természetű magyarázatokkal is alá tudjuk támasztani mind a latin, mind pedig a magyar szövegrészre vonatkozóan.

Mortis birtok határának a leírását — mint ahogyan erről már szó volt — rövid bevezető szakasz után valójában a magyar nyelvű helymegjelölések felsorolása adja, ahol az egyes határpontok megnevezését minden esetben egy-egy latin nyelvű adverbium vezeti be: *hinc, inde* (kétszer), *postea, et exinde, ac postea, post hec*. Az *inde* szerepel az *ad ca(s)telic* előtt is, ám utána csupán egy *et* áll a *feheruuaru*-val kezdődő rész előtt jelezve, hogy itt nem új határpontról van szó. Azt, hogy a *ca(s)telic* nem a határpontok egyike, az is mutatja, hogy e részben minden egyes helymegjelölés után — az adott egységnek a szövegbe való kapcsolását biztosítva — a *rea* névutó áll, ami azonban a *ca(s)telic* után nem szerepel. Ez a szerkesztésmód már önmagában is bizonyítaná ennek a két részletnek a szorosabb összetartozását,⁷⁴ de mindezt megerősíti a magyar szövegrésznek a szerkesztése is.

Ha egyelőre pusztán csak az *et* után álló részt nézzük is, feltűnő, hogy a *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* [*fehérβáru rēá mēney χodu utu rēá*]⁷⁵ hét lexémából áll, amelyek között egy vagy két összetett szó (*feheruuaru*, de a *hodu utu* is tekinthető annak) és két névutó is szerepel. Ha mindebből elhagyjuk az utolsó *rea*-t, amely e szövegrészt — a környező szórványokhoz hasonlóan — a latin szövegbe illeszti bele, akkor is hat lexémával állunk szemben: ilyen terjedelmes szórványt én magam más oklevelekből nem ismerek. A szövegrészben a

---

⁷⁴ A szerkezet egybetartozása mellett érvel jóval részletesebb indoklással SZENTGYÖRGYI is (2007: 24–7, vö. még 2008a: 257).

⁷⁵ A *feheruuaru* olvasását megnehezíti a szó egybeírása, pusztán helyesírási alapon ugyanis nem dönthető el, hogy az *uu* jelölés a *uuaru* szó β -jére vonatkozik-e — ami e hangnak az általános, de nem kivétel nélküli betűjele az alapítólevélben —, vagy pedig az egyik eleme a *fehér* tövégi magánhangzója. BÁRCZI JAKUBOVICHra (1924) támaszkodva véghangzó nélkül olvassa a *fehér* előtagot (1951: 40, 78), újabban azonban ismét felvetődött a véghangzós [*fehëriüβáru*] olvasat lehetősége is (E. ABÁFFY 2003: 321). Tipográfiai eszközökkel etimológiai szótáraink is jelzik az általuk megfelelőnek tartott tagolást: az EWUng. a *fehér* és a *vár* alatt is *feheruuaru* szegmentálást ad, ugyanígy jár el a MSzFgrE is a *fehér*, valamint a TESz. a *vár* címszó alatt, míg ez utóbbi szótárunk a *fehér*-nél *feheruuaru* formában tagolja az adatot.

hadi út haladási iránya folyamatos melléknévi igeneves (*meneh*) szerkezettel van megjelölve, amely a *rea* névutóval kifejezett határozót vonz. Mi indokolja vajon az itt látható bonyolult fogalmazást, amikor a hasonló szemantikai kapcsolatok másutt sokkal egyszerűbb grammatikai konstrukciókkal vannak kifejezve? Az oklevelekben ugyanis gyakran találkozunk irányjelölő szerepű útnevekkel, amelyekben az (akár települést, akár más helyfajta jelölő) helynévi előtag vagy alakban, vagy *-i* képzős formában kapcsolódik az *út(ja)* főtaghoz: 1286/XVI.: *Warady wth*, 1330: *Ydaynoguth*, 1330: *Beerch uth*, 1341/1342//XVIII.: *Baranka utha*, 1347: *Humukhegvtha* stb. (KMHsz. 1.). Igen kevés példa van csupán arra, hogy az utat igeneves szerkezet jelöli meg: 1338: *Zenthivanra meneu golugth*, 1401: *Inter duas vias quarum una Chabaramenewth et alia ywanfelderemene wth appellerentur* (Oklsz. *gyalog-út, út*).

Az alapítólevél szövegezője egyszerűbb és bizonyára gyakrabban is használt nyelvi szerkezetet választhatott volna tehát, ha a kérdéses utat csak egyetlen irány megjelölésével kívánta volna meghatározni, ám ehelyett — bizonyára a minél pontosabb azonosítás végett — azt a megoldást alkalmazta, hogy az adott ponttól ellentétes irányban fekvő két településsel határozta meg az út haladási irányát. Ezt a mai nyelvben is meglehetősen bonyolult szerkezetekkel lehet kifejezni: az adott helynevek vagy összekapcsolt határozóként igeneves konstrukcióban (*a Kesztlőcről Fehérvárra menő út*), vagy névutómelléknévvvel együtt (*a Kesztlőc és Fehérvár közötti út*) állnak. Az egész kifejezést a szöveg fogalmazója nem kizárólag magyar elemekből hozta létre: a *ca(s)telic* és a *feheruuaru* közé a latin *et* kötőszó került be, talán tévedésből kétszer is,⁷⁶ ami akár a komplikált fogalmazásból is adódhatott.

A két, egymással mellérendelő viszonyban álló helynév további grammatikai kapcsolatai azonban nem tisztázhatók egyértelműen. Az egyik interpretációs lehetőség szerint a *meneh* vonzataként álló *rea* nemcsak a *feheruuaru*-ra vonatkoznék, hanem a *ca(s)telic*-ra is, tehát egy teljesebb és tisztán magyar nyelvű **ca(s)telic (rea) es feheruuaru rea meneh* szerkezetként lenne értelmezhető. Ebben az esetben a *ca(s)telic* előtt álló *ad* az egész egységet lezáró névutóval együtt az általuk közrefogott egész szerkezetre utalna: *ad (ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu) rea*, ugyanúgy, mint a felsorolásban nem sokkal előbbre szereplő *ad holmodia rea* esetében.⁷⁷ A másik, kevésbé valószínű lehetőség szerint az *ad* a *ca(s)telic*-ra utalna olyan formában, ahogyan a *fortudi* birtokon említett út megjelölésében is szerepel: *ad uiam que ducit ad kaztelic*. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól az, hogy ez utóbbi szerkezetben az *ad* a latin *ducit*-hoz tartozik, az előző esetben viszont az *ad ca(s)telic ... (rea?) meneh* szerke-

⁷⁶ Ehhez lásd SZENTGYÖRGYI szövegközlésének 42. lábjegyzetét.

⁷⁷ Ez utóbbit BÁRCZI kétszeres, magyarul is, latinul is kifejezett irányjelölésnek mondja (1951: 190).

zetben magyar igenév vonzataként állna (esetleg a *rea*-val együtt), amire hasonló példát nem ismerek.⁷⁸

A kérdés ezek után már csupán az lehet, hogy hol is keressük az itt emlegetett *ca(s)telic* ~ *kasztelic* települést. Ezeket az alakokat a későbbi *Kesztölc* formáknak feleltethetjük meg, aminek etimológiai, hangtörténeti vonatkozásairól alább szólok. BÁRCZI megjegyzi, hogy ilyen helynév több is van és volt az országban (i. m. 39), én azonban mindössze csak kettőről tudok: az egyik az egykori Esztergom vármegyében feküdt (Gy. 2: 295), a másik pedig Tolnában (Cs. 3: 435). BÁRCZI ez utóbbit esetleg azonosíthatónak tartotta az alapítólevélbeli említéssel — ehhez kapcsolódva KRISTÓ szintén bizonytalan azonosíthatóságról szól (1996: 175) —, de szerinte „ez az azonosítás sem föltétlenül meggyőző”, elsősorban azért, mert távol van *mortis* és *fortudi* általa feltételezett helyétől (i. m. 39–40). Ezeket az aggályokat azonban — úgy vélem — egyrészt újabb adatok bevonásával, másrészt pedig a helyrajzi viszonyok tüzetesebb átvizsgálásával megnyugtató módon eloszlatjuk.

Amit BÁRCZI és előtte CSÁNKI (Cs. 3: 435), illetve PAIS (1949) is csak sejtett a középkori Kesztölc helyéről, azt a mai élőnyelvi és a 18–19. századból való térképes adatok nagy pontossággal rajzolják meg számunkra, s ezeket az ismereteket régészeti kutatások is megerősítik. A *Kesztölc* név, illetve a vele alkotott *Kesztölc-hegy*, *-oldal*, *-völgy* stb. összetételek Tolna megye négy, egymással szomszédos településén található meg: Decsen, Alsónánán, Várdombon és Alsónyéken (TMFN 484, 491, 494, 501). A tucatnyi névadat jókora területet jelez, és nemigen lehet kétséges, hogy az egykori falu határának kiterjedését mutatja, amelynek központi része a Várdomb és Alsónána közötti térségre tehető. Ezen a szűkebb környéken, az utóbbi község határában találunk egy *Régi-faluhely*-nek nevezett dombos területet (i. m. 490), amelyen a hagyomány szerint a török hódoltság előtt Nána falu feküdt. Ezt mind régészeti, mind pedig történettudományi kutatások is megerősítik (K. NÉMETH 2006), így ezen a helyen az egykori Kesztölc falut aligha kereshetjük. GAÁL ATTILA és KŐHEGYI MIHÁLY szerint Kesztölc temploma a fent említett területen az alsónánai részen, a legmagasabb dombon fekkent (1984), K. NÉMETH ANDRÁS viszont ettől kicsit dél–délkeletre, a Nyéki-völgy déli részére helyezi a középkori települést (i. h.), de egy 2007-ben végzett régészeti feltárás alapján azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Kesztölc falu a mai Várdomb belterületének egy részén fekkent (szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm).⁷⁹

⁷⁸ A fentiek mellett SZENTGYÖRGYI további értelmezési lehetőséget is megad (2009a: 64).

⁷⁹ Kesztölcöt lényegében véve ugyanerre a térségre lokalizálja az itt bemutatottnál jóval bővebb argumentáció alapján SZENTGYÖRGYI is (2007: 29–33), külön kiemelve a település középkori jelentőségét (i. m. 37–40).

Ezen a területen, a korábbi faluhelytől kissé távolabb, a Kesztlőc-hegy lábánál létesült a 18. században német lakosság betelepítésével az a falu, amely a *Várdomb* nevet kapta (1773: *Vardomb*, FNESz., vö. MNLex.). A TMFN megemlíti, hogy „A hagyomány szerint a falu arra a magaslatra, dombra települt, amelyen a római uralom idején erődítmény, vár állott. Innen ered a falu neve.” (491). E hagyományt igazolják a régészeti kutatások is, amelyek az *ad Statuam*-ként említett helyen (ehhez lásd FINÁLY 1884: *statua*) római kori tábornok temetőt és utat tártak fel (MNLex. *Várdomb*). A mai helynévanyag is megőrizte e korszak emlékét: az újabban szőlőhegynek használt dombon egy jelzőkőnek *Római-kő* ~ *Római-oszlop* a neve, a hegyen átvezető utat pedig *Római út*-nak nevezik, s a helybeliek úgy tudják, hogy itt vezetett az a római hadi út, amely Buda és Eszék között vonult (TMFN 494). Ugyanez a megnevezés az út délebbi, Mohács, illetőleg Udvar területén átvezető szakaszára vonatkozóan is használatos (BMFN 2: 483, 583). Ezt Pannónia római útjai közül GYÖRFFY GYÖRGY a legfontosabbak közé számítja (Gy. 2: 340).

Azt, hogy e jelentős út mellett a Várdombnál levő hegyen, az egykori Kesztlőc területén valamikor erősség állott, nemcsak a szóbeli hagyomány őrizte meg, és nemcsak a régészeti kutatások bizonyítják, hanem magának a *Kesztlőc* névnek az eredeti etimológiai jelentése, szemantikai tartalma is erre utal. A *Kesztlőc* az etimológiai irodalom egybehangzó véleménye szerint a magyarba szláv jövevénynévként került be, amelynek megfelelői gazdagon adathozhatóak a különböző szláv nyelvekből (FNESz. *Kesztlőc*). A helynév alapja a szláv **kostelъ* 'vár, erősség, erődtemplom' jelentésű főnév (vö. BÁRCZI 1951: 40),⁸⁰ amely — mint több más nyelvbeli megfelelője is — végső soron a latin *castellum*-ra megy vissza.⁸¹ A **kostelъ*-hoz járuló szláv *-bcъ* képző funkciója azonban nem ítéhető meg egyértelműen, mivel ez kicsinyítő képzőként éppúgy járulhatott a közszóhoz, mint eredetileg többes számot jelölő helynévképzőként. BÁRCZI ez utóbbi lehetőséget tartja valószínűbbnek gyakori használata miatt (i. h.). ŠMILAUER szerint a mai szláv nyelvekben a *kostel* többől különböző képzők segítségével alakult formák egész sora van jelen (1970: 96), köztük több olyan is található, amely *-c-* elemet tartalmazó formánssal áll (ezek funkcióira lásd i. m. 31–2).

A **Kostelbcъ* tehát kétségkívül szlávok adta név, amelynek nyelvi jellegéből azonban sajnos, nem tudunk következtetni a keletkezésének sem a korára, sem pedig más körülményeire. Az egykori római erődítmény, illetőleg később ennek a maradványa — amely mellett a kezdetben nyilván szlávok lakta falu megtelepült — ugyanis a birodalom bukását követően akár évszázadokon át fennmarad-

---

⁸⁰ Ennek a közszónak a szlávok által helynévként használt alakja a végső forrása a magyar *Keszthely* településnévnek is (FNESz.).

⁸¹ Ennek német megfelelője a magyarba is bekerült *kastély* formában (vö. TESz.).

va is szolgálhatott a névadás alapjául. Bennünket azonban sokkal inkább az érdekelt, hogy e név mikor kerülhetett át a magyarba, azaz az általa jelölt területen mely időszakban jelenhetett meg a magyarság. Az alapítólevélbeli *ca(s)telic* ~ *kaztelic* azonban nem mutat olyan egyértelmű jegyeket, amelyek alapján minden kétséget kizáróan következtetni lehetne arra, hogy szláv vagy magyar anyanyelvű népesség használta-e a nevet az alapítólevélben rögzített formájában.

Nem magyarázható megnyugtatóan az alapítólevélbeli alakok első szótagi *a-s* írásmódja sem, mivel a szláv etimon alapján itt *o*-t várnánk. A *ca(s)telic*, *kaztelic* formákat helyesírás-történeti alapon [*kásztëlic*]-nek szokás olvasni, ám ebben az esetben az első szótag *á*-ja magyarázatra szorul. BÁRCZI arra gondolt, hogy a nevet esetleg egy olyan szláv (magyarországi szlovén) nyelvváltozatból vettük át, amelyben a név *á*-val hangzott (1951: 40), ám ilyen alakokról nincs közvetlen tudomásunk. E föltételezett *á*-ból a névben később jelentkező *e* létrejöttét HORGER hátraható magánhangzó-hasonulásként magyarázta (1926). Legutóbb BENKŐ LORÁND az ómagyar nyílt *e* hangszínét elemezve egész sor olyan régi helynevet mutatott be, amelynek *a* betűvel írott adatai *ä* ~ *ę* ejtésre utalnak (1998b). E nevek között említi a *ca(s)telic*-ot is (i. m. 25), amelyet eszerint [*kásztëlic*] ejtésű formának tarthatunk. Az átvétel körülményeit — dolgozatának másfajta irányultsága miatt — sajnos, nem magyarázza, ám ebben az esetben arra lehet leginkább gondolni, hogy egy szláv *Kostelъcъ alak a magyarba hangtani adaptációval, magas hangrendű szóként kerülhetett át. A két fenti megoldási lehetőség közül ez utóbbi kínál ellentmondásmentesebb, kézenfekvőbb magyarázatot. Mindebből pedig az is kitűnik, hogy az *a*-val való jelölés szláv formára etimológiai és helyesírás-történeti okok miatt nemigen mutathat, tehát az alapítólevélbeli adatok nagyobb valószínűséggel magyar névhasználókra utalnak. Az *a*-val való lejegyzés magyarázataként azonban azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy az írrok a névvel egybecsengő — mert mint láttuk, vele etimológiailag azonos gyökerű — latin *castellum* szóhoz igazodva rögzítette ilyen alakban a megnevezést.

A magyarrá vált helynév a későbbiekben egész sor hangváltáson ment keresztül (ezekről részletesen lásd HORGER 1926), amelynek — az alapítólevélbeli első *ca(s)telic* ~ *kaztelic* említésétől kezdve — szinte minden fázisát (a harmadik szótagi magánhangzó eltűnését, az *ë* > *ö* labializációját a második szótagban, az *l* pótlónyúlásos kiesését) jól reprezentálják a fennmaradt adatok: 1240: *Keztelch*, 1381: *Kesztzulch* (Cs. 3: 435), MKFT: *Kesztöcz*, mai *Kesztőc* (TMFN i. h.). A MELICH által (1926) problematikusnak tartott, valószínűleg inkább az Esztergom megyei Keszölcsekre vonatkozó *1075/+1124/+1217: in *Kestelci* adat (DHA 1: 215) a fenti változási sor helyességét nem kérdőjelezi meg, leginkább azzal párhuzamos fejlődésű alaknak tekinthetjük. Az átvétel korát illetően a szóvégi *c* hangnak lehetne még fontos mondanivalója, ha pontosan tudnánk, hogy mikortól jelent meg ez a hang a magyar nyelvben. A legkorábbi ómagyar jöve-

vényszavak *c*-jét szó végén *t*-vel helyettesítették (vö. E. ABAFFY 2003: 313), s éppen az 1055-ből való *ca(s)telic* az első nyoma a *c* hang meghonosodásának a magyarban (vö. BÁRCZI 1951: 113).

Az a hadi út, amely *mortis* határpontjaként az alapítólevélben említve van, észak–északkeleti irányban Fehérvár, délkeletnek pedig Kesztlőc felé haladt.⁸² Ez a jelentős közlekedési vonal, amely Győr–Fehérvár–Tolna irányban húzódtott, és Bizáncon át Jeruzsálembé tartott, évszázadokon át a hadak fontos vonulási útja volt: később ezen érték el Kis-Ázsiát a kereszties seregek is. Az ezt jelölő *hodu utu* BÁRCZI szerint tekinthető birtokos jelzős, de sokkal inkább magyarázó főnévi jelzős összetételnek (1951: 183) vagy köznyelvi (értsd: közszói) körülírásnak (i. m. 66). Ma inkább jelentéssűrítő összetételnek mondanánk, amelynek jelentése 'hadak vonulására alkalmas nagy út'-ként határozható meg. Ilyen utakat a források az országban több helyen is említenek, a Tihanyi összeírásban például háromszor is előfordul, ahol a már korábban szereplő (4.11. és 4.17.), Balatontól délre vezető út kétszeri említése mellett a Tolna környékén lévő hadútról is szó van. Az adatok tanúsága szerint a szó az alapítólevélben említett alakjában, *hadút*-ként az egész középkoron át használatban volt. A később általánossá vált formájában, *-i* képzős előtaggal csak a 15. század második felében tűnik föl: 1472: *Vie strate magne Hadywth vocate* (Oklsz. *hadi út*). Ilyen alakban, *Hadi út*-ként a mai helynevek között is előfordul (pl. TMFN 162, SMFN 187, ZMFN 2: 88, VeMFN IV, 111, 123, 126, 151, 418), de ritkábban szerepel *Hadak útja*-ként is (pl. TMFN 129, SMFN 54, VeMFN IV, 290).

A Tihanyi alapítólevélben említett hadi út bennünket közelebbről érdeklő része Fehérvártól dél felé a Sárvíz mocsaras völgyétől keletre, azzal párhuzamosan haladt egészen Szekszárdig, ahol a vízfolyást átlépve annak a nyugati oldalán vezetett tovább. A mellette fekvő *mortis* birtok fent bemutatott lokalizálása szerint Fehérvár ettől a helytől mintegy 80 kilométerre feküdt: azt, hogy e viszonylag távoli hely szerepel az út irányának megjelölőjeként, nyilvánvalóan magyarázza Fehérvár különlegesen fontos szerepe. Kesztlőc ennél jóval közelebb, *mortis*-tól mintegy 30 kilométer távolságban kereshető,⁸³ ennek ellenére magyarázatra szorul, hogy miért éppen ez a település szerepel a másik irány megjelölőjeként. Stratégiailag fontos helyét a régi út mellett mutatja a már említett római kori erőssége, s erre utal az is, hogy a krónikás hagyomány szerint néhány évtizeddel a Tihanyi alapítólevél kiadását követően itt vontta össze Salamon király a seregét, amikor Géza ellen indult (BÁRCZI 1951: 40). Kesztlőc ké-

⁸² Ugyanígy azonosítja az utat SZENTGYÖRGYI RUDOLF is, aki bemutatja azt is, hogy a Római Birodalom által épített utak milyen fontos szerepet játszottak az Árpád-korban, sőt elképzelhetőnek tartja, hogy maga a *hadút* szó is a latinból való tükörfordításként jött létre (2007: 27–9, 33–7).

⁸³ BÁRCZI arról szól, hogy Fehérvár és Kesztlőc körülbelül ugyanolyan távolságra feküdt *mortis*-tól, ezt azonban annak alapján jelentette ki, hogy a birtokot jóval északabbra, Fejér megye határának a közelében helyezte el (1951: 40).

sőbbi fontosságára következtethetünk abból is, hogy a középkorban vámszedő hely volt (Cs. 3: 435). Mindez már önmagában is érthetővé teszi e településnek az említését, de még inkább megerősíti ennek a kézenfekvő voltát az a körülmény, hogy a Kölesd környéki *mortis*-tól délre az egykori hadi út mellett Kesztlőcig csak egyetlen jelentősebb település, Szekszárd feküdt (vö. CSORBA 1972). Ez azonban az alapítólevél kiállításakor még talán kevésbé jelentős hely lehetett: utóbb hiteles helyként is működő monostorát I. Béla király csak 1061-ben alapította meg (GAÁL: KMTL *Szekszárd*).

Az alapítólevél *fortudi* birtokon (a későbbi *Fadd* településen) ugyancsak említ egy *kastelic*-ra vezető utat, ez azonban nem azonos az itt tárgyalt hadi úttal. *Fortudi mortis* feltételezett helyétől keletre mintegy 10 kilométer távolságban, a Duna mellett feküdt. Még a 19. század elején készült térképek (LIPSZKY, *Mappa, GÖRÖG*) is jól mutatják a terület régi úthálózatát, s benne azt a már említett római kori Duna menti nagy utat, amely Budától haladt dél felé Eszékig, onnan pedig tovább a Balkán irányába. Az egykori limesút Fadd–Tolna közötti szakasza a régészeti kutatások szerint a középkorban a Duna eróziós tevékenységének áldozata lett, ezért egy ettől nyugatra fekvő út vette át ezen a részen a szerepét (CZÖVEK 1999). Ez az út Fadd nyugati határszélét átszelve (a valószínűleg *mortis*-sal azonos) Apátitól nem messze délre egyesült a Fehérvárról jövő hadi úttal. A *fortudi* határában említett „(via) que ducit ad *viam kastelic*” éppen azt az útszakaszt jelölhette, amely a Dunától délnyugati irányban elkanyarodva vezet a Fehérvár és Kesztlőc között haladó hadi út irányába.

Szükségesnek látszik tisztázni még azt is, hogy Tolna vára, amelynek pontos helyét ugyan nem ismerjük (KOSZTA: KMTL *Tolna I.*), de amely már az alapítólevélben is vámmal és révvél rendelkező helyként szerepel (erről részletesebben lásd a 4.63. pont alatt), és a vármegye központja volt, miért nincs megemlítve legalább a fenti utak haladási irányával összefüggésben, amikor Tolna település *mortis* feltételezett helyétől legfeljebb 8-10 kilométerre fekkent, Faddhoz pedig csupán feleannyi távolságban volt. Ezt az magyarázza, hogy mind a Duna menti nagy út, mind pedig a Fehérvár és Kesztlőc között húzódó hadi út Tolna településtől — s így talán az egykori vártól is — kissé nyugatra haladt. A későbbi térképek azt mutatják, hogy Apátit egy kisebb út kötötte össze Tolnával. Egy távolabb fekvő település esetében Fehérvár mellett esetleg a szintén jelentősebb Tolna szerepelhetne a hadi út haladási irányának megjelölőjeként, ám a közeli *mortis*-ról szemlélve a fenti okfejtés szerint ez nem tükrözne pontosan a valós helyi körülményeket. A Tolnával északkeletről szomszédos Faddról szintén egy kisebb út vezetett közvetlenül Tolna településre, amelyet az 1211. évi Tihanyi összeírás világosan elkülönít a másik, *Hadút*-nak mondott úttól:⁸⁴

---

⁸⁴ Ez utóbbi név itt valószínűleg nem a Fehérvárról, hanem a Duna mellől Kesztlőc irányába tartó utat jelöli.

„ad viam, que ducit ad castrum Talona”, illetőleg: „venit per campum metis interpositis ad *Hodut*” (ERDÉLYI 1908: 511, vö. 417–8).⁸⁵ Az 1055-ben említett, Fehérvárról Kesztlöc felé haladó *hodu utu* és a *fotudi* birtokról *kaztelic*-ra vezető út — amely a Duna mellékéről kanyarodik ebbe az irányba — ezen a szakaszon, néhány kilométerrel a találkozásuk előtt meglehetősen közel haladtak egymáshoz. Nem tűnik elképzelhetetlennek tehát, hogy *mortis* keleti határa egészen ez utóbbi nagy útig is kiterjedt, amely — mint láttuk — már a római korban is fontos szerepet játszott, s így a fehérvári hadútnál is régebbi lehetett. Ezek ismeretében megkockáztatható talán az a feltevés is, hogy az ugyanezen a birtokon szereplő *ohut cutarea* szórványban említett *Ó út* éppen ezzel az úttal azonosítható (erről részletesebben lásd a 4.30. pont alatt). Emellett az is elképzelhető, hogy a Fehérvár és Kesztlöc irányába haladó hadi út megjelölésére amiatt használta az írnok a nehézkes, ám pontosan azonosító formát, hogy egyértelműen elkülönítse ettől a másiktól, szintén nagy jelentőségű úttól.

Fehérvár nevének BÁRCZI a monográfiájában nem szentelt különösebb figyelmet, mindössze annyit állapított meg róla, hogy a *feheruuaru* melléknévi tulajdonságjelzős összetétel, és kétségtelenül földrajzi névként szerepel a kérdéses út köznévi, körülírászerű említésében (1951: 40, 66, 183). A részletesebb elemzés elmaradását bizonyára ugyanaz a vélemény magyarázza, mint amelyet BENKŐ LORÁND az alábbiak szerint fogalmazott meg *Fehérvár* neveinkről: „ezeknek a korai Árpád-korban már ismert, használt elnevezéseknek a közszói elemei különösebb magyarázatot nem igényelnek, a bennük szereplő színnevek a szóban forgó erődítmények fehér színére utalnak, amely általában a mészkőből, illetőleg a mésszel építkezés velejárója” (1998a: 121). Ennek ellenére e nevek keletkezésével összefüggésben különféle vélemények fogalmazódtak meg, amelyek két téma köré csoportosíthatók, s amelyek nemcsak a magyar névadás alapjait érintik, hanem a nyelvi-névtani interpretáció néhány lényegbevágó kérdését általában is felvetik, ezért — noha tárgyalásuk az alapítólevél problematikájától kissé messzebbre visz el bennünket — e helyütt sem igen kerülhetők meg.

Az egyik kérdéskör a *fehér* értelmezésével áll kapcsolatban. Többen úgy vélekednek, hogy e jelzőnek a konkrét szín jelölése mellett más, elvontabb értelme is lehetett. Felmerült, hogy a *fehér* és a *fekete* színnévnek szimbolikus jelentése is volt: népek, néprészek megnevezéséhez kapcsolódott hozzá, főemberek nevéként használták, helynevekben pedig — a nomád népek körében különösen jellemző módon — az előkelőség kifejezésére szolgált. Ezeket a véleményeket főképpen történész kutatók fogalmazták meg, elsősorban történettudományi bizonyítékokra támaszkodva. Minthogy ezeknek éppen erről az oldalról KRISTÓ

---

⁸⁵ Ez a körülmény ad magyarázatot arra is, hogy az 1055. évi alapítólevél miért nem említi *fotudi*-val összefüggésben sem a vele szomszédos tolnai várat a nagy út irányának megjelölőjeként (másképpen: ERDÉLYI 1908: 417).

GYULA meggyőző cáfolatát adta (1996: 165–7),⁸⁶ és szorosabb értelemben vett név- és nyelvtörténeti érvek sem merültek fel ezen elképzelések mellett, eltekintve a részletes tárgyalásuktól.

Az a gondolat azonban, hogy „Az Árpád-kor elején a kőből való építkezés általában az uralkodóra volt jellemző, s ezért a fehér kőből emelt, esetleg fehérre is meszelt épületekhez a nagyszerűség, kiválóság, előkelőség, nemesség képzeete kapcsolódott.” (FNESz. *Székesfehérvár*) valamennyire a nyelvészeti szakirodalomban is gyökeret vert (KISS LAJOS fent idézett vélekedése mellett lásd még ZELLIGER 2005: 32). István király kisebbik legendája szerint ugyanis (Székes)Fehérvár „kivételes előkelőségéről kapta nevét”, s e hagyományt a fent leírt várépítési móddal GYÖRFFY GYÖRGY kapcsolta össze (1977: 318). Kétségtelen, hogy a *Fehérvár* nevet a történeti források tanúsága szerint a Kárpát-medencében mindössze három hely viselte, ám ezek éppen a legfontosabb várak közé tartoztak: a későbbi Székes-, Gyula- és Nándorfehérvár.⁸⁷ Az a körülmény azonban, hogy más várakat e néven nem említene — noha a mésszel, mészkőből való várépítés (főleg később) nem lehetett éppen ritkaság — mindenképpen magyarázatra szorul.

A különféle helyeknek, földrajzi objektumoknak a színnévvel történő megjelenése gyakori névtípust hozott létre: a bennünket itt most közelebből érdeklő *fehér*-rel kapcsolatban megállapítható például, hogy számos *Fehér*- vagy *Fejér*-hegy, -kő, -halom, -part, -patak, -víz, -tó, -szék, -ház, -egyház stb. nevet ismerünk a régebbi és az újabb korokból egyaránt. E nevek azonban jórészt mikrotoponimák vagy belőlük alakult településnevek, s mint ilyenek csak viszonylag szűkebb körben használatosak. A várnevek ismertsége ezeknél jóval szélesebb körű lehetett, a fent említett Fehérvár nevéké pedig kétségkívül országos elterjedtségű volt. Ez pedig nyilvánvalóan azzal a következménnyel járhatott, hogy a később épült várak ugyanazt a nevet már nem kaphatták meg, még akkor sem, ha történetesen a külső jegyeik, a fehér színük ezt éppen lehetővé vagy akár kívánatosá is tette volna. Ezzel függ össze az is, hogy a három Fehérvár neve — annak ellenére, hogy a *Fehérvár* eleve kétrészes, jelzős szerkezetű név — már viszonylag korán elkülönült egymástól jelzői előtaggal: Nándorfehérvárt Anonymus *Alba Bulgariae*-ként említi, aminek magyarul a *Bolgárfehérvár* felelhetett meg (FNESz. *Belgrád*); *Gyulafehérvár* is latinul szerepel először: 1274: *Alba Jvle* (Gy. 2: 149);⁸⁸ *Székesfehérvár* magyarul jelzős formában ugyan

---

⁸⁶ A bírálat VÁCZY PÉTER (1938) és IFF. HORVÁTH JÁNOS (1967) munkájára vonatkozik. KLIMA LÁSZLÓ dolgozatára (1993) KRISTÓ ugyan nem tért ki, ám e tanulmány ide vonatkozó részleteire kritikája ugyanúgy érvényes.

⁸⁷ GYÖRFFY *Fehérvár*-ként értelmezett még egy 1327>1410-ből való Abauj megyei *Feyruar* adatot is (Gy. 1: 129), ám erről TÓTH VALÉRIA kimutatta, hogy betűtévesztéssel a *Feyrmar* [fejírnyár] 'fehér nyár' helyett szerepel (2001a: 49).

⁸⁸ A név történetéről részletesebben lásd BENKŐ 2002: 39–42.

csak a 16. századból adatható (1539: *Szēkes fēyrvār*, FNESz.), de a latin nyelvű használatban már jóval korábban utalnak királyi székhely voltára: [1161]>1427: eccl. *Albaregalis* (Gy. 2: 365).⁸⁹ A négy Kárpát-medencei *Vörösvár*-nak a jelzős változatát (*Bars*-, *Pilis*-, *Vág*- és *Vasvörösvár*) ezzel szemben csak a 19–20. századból tudjuk kimutatni (lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit).

A *Fehérvár* nevekkal kapcsolatos másik probléma azzal függ össze, hogy e megnevezések — mivel adataik a forrásokban a latin mellett magyar, szláv és német nyelven is előfordulnak — melyik nyelvben keletkezettek, s más népek milyen körülmények között, mikor fordíthatták le őket a maguk nyelvére. Egyes vélemények szerint a magyarság magát a névtípust is más nyelvből vette át. Ebben a kérdésben BENKŐ LORÁND véleményével érthetünk leginkább egyet, aki szerint az ilyen nevek „az egyes nyelvekben egymástól függetlenül is keletkezettek azonos szemlélet alapján, meg fordításként is átkerülhettek egyikből a másikba” (1998a: 121). A magyarság feltehető vándorláskori környezetét áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy „a magyarság e névadási móddal mint típussal feltehetően török nyelvi környezetben ismerkedett meg” (i. m. 126). Ismerve azonban azt a körülményt, hogy *vár* szavunk iráni eredetű, amely a vándorlások korában került be a magyarba (TESz.), még ezt a fenti behatárolást is kissé szűknek tarthatjuk. Másfelől pedig a helynévadás szemantikai modelljeinek általában nagyon lassú változását figyelembe véve sincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy — miként egyesek vélik — a honfoglalás korában a magyarság névkészletéből hiányoztak volna a *Fehérvár* típusú nevek.

Az egyébként elvileg bárhol és bármikor föltehető névkölcsönzés lehetőségét, különösképpen pedig ennek a névfordításban realizálódó formáját egy-egy olyan névtípust érintően, mint amilyen a *Fehérvár* nevéké is, általánosságban aligha érdemes és szerencsés vizsgálni, sokkal inkább lehetséges ezt az egyes nevek vonatkozásánál felvetni. A bennünket közelebbről érdeklő (Székes)Fehérvár esetében KRISTÓ GYULA korábban azt a véleményt fogalmazta meg, miszerint e helynek egymással párhuzamosan adtak nevet a maguk nyelvén magyar és szláv névadók (1986: 37). Felfogását később azonban módosította, és úgy vélte, hogy a hely legkorábbi neve szláv nyelven *Belgrad* formában született meg, amit aztán a magyarok lefordítottak, és *Fehérvár*-ként használták (KRISTÓ 1996). Mivel az etnikai rekonstrukció szempontjából a nyelvi körülmények tisztázása ugyancsak fontos kérdés, az ebben az ügyben kifejtett érveit is alaposabb vizsgálat alá kell vetnünk.

KRISTÓ abból indul ki, hogy *Fehérvár* neve az Árpád-kori forrásokban a latin mellett német, szláv és magyar nyelven fordul elő (az adatokat lásd Gy. 2: 363–

---

⁸⁹ BENKŐ LORÁND ezt az elkülönítést kirívóan későinek tartja ugyan (2002: 41), ám az Árpád-kor első felében a településnevek körében — a faluosztódás eseteit nem számítva — a differenciáló szerepű jelzővel való elkülönítésre viszonylag kevés példa van.

84). A latin és a német formákat nyilvánvaló fordításoknak tekinthetjük: az előbbieket a latin nyelvű oklevelezési gyakorlat hívta elő, az utóbbiak pedig német nyelvterületen született forrásokban szerepelnek. KRISTÓ szerint „szláv nyelvi alakra (*Belegrava, Bellegrava, Bellagrava, Bellegrave, Belegraba* vagy *Belegrata*) öt forrásban lelünk, vagyis mindegyik íráskép egyazon *Belgrad(a)* alakot mutatja” (1996: 170).⁹⁰ Az öt különböző írásmódú alakból ilyen nagyvonalúan következtetni („vagyis”) egy tőlük alaposan különböző formára már önmagában is merészség, hiszen négyszótagos nevek állnak szemben a szlávban feltehető korabeli (*Bělgřadъ) > *Belgrad*-dal (vö. FNESz. *Belgrád*), amelyek ráadásul utolsó mássalhangzójukban is feltűnően különböznek ez utóbbi névformától, s így valamelyest inkább talán latinos-olaszos alakot mutatnak. Feltételezve, hogy e problémák esetleg áthidalhatók lennének, ott tornyosul előttünk a következő kérdés: hogyan kerülhettek ezek a nevek a 12. századból való külföldi forrásokba?

E dokumentumok főképpen elbeszélő munkák, és KRISTÓ szerint éppen „a narratív kútfők adják vissza a legközvetlenebbül a tapasztalatszerzés idején, a hallomáskor, a település felkeresésekor használatban volt névalakot” (i. m. 171).⁹¹ Úgy véli, hogy az István király által épített várat a környéken viszonylag nagy számban élő szláv népesség nevezte el — s a nevet tőle vette át a magyarság —, e szláv etnikumnak pedig a 12. század végéig jelen kellett lennie a térségben, mert különben a németföldi és az arabul író szicíliai krónikások, valamint a római adóbehajtók nem hallották volna tőlük saját nyelvükön a megnevezést (i. m. 176–7). A szlávtság itteni jelenlétét illetően KRISTÓ azonban csupán a 11. századi állapotot tekinti igazolandó körülménynek (a 12. századi szláv jelenlétet — mint láthatjuk — azzal támasztja alá, amit éppen igazolni szeretne): erre bizonyítékul olyan neveket hoz fel a Dunántúl északkeleti negyedéből, amelyek a 11. században a nyelvemlékek tanúsága szerint megvoltak, és szláv eredetre mennek vissza. Csakhogy ezek közül néhány (*Veszprém, Tihany*) mint helynév kétségkívül magyar eredetű (vö. FNESz., és lásd a 4.1. pontot is), a vitathatatla-

---

⁹⁰ Az öt forrás valójában csak négy, mivel egy 1147-ből való tudósítás (Nándor)Fehérvárt említi, és csupán utal arra, hogy ezt az azonos nevű város tiszteletére nevezték el, ám (Székes)Fehérvár neve konkrétan nem szerepel a szövegben (KRISTÓ i. h., Gy. 2: 365). A négy forrás közül két leírás ugyanarról az 1096-ban, az első keresztes hadjárat idején lefolyt csatáról számol be, így az [1125 k.] és [1190 k.] keletkezett dokumentum névhasználata akár azonos gyökerekre is visszamehet (KRISTÓ i. h., Gy. i. h.). Ezt erősíti az a körülmény is, hogy mindkét forrás hasonló módon emlegeti a Bolgárország határán levő *Bellegrava* ~ *Bellegravia*-t, azaz (Nándor)Fehérvárt is (GOMBOS 1: 35–9, 2: 1106–8), amely névforma esetleg befolyásolhatta (Székes)Fehérvár nevének említését.

⁹¹ Idrisi 1153-ból való leírása azonban nem személyes tájékozódás alapján, hanem beszámolókra támaszkodva készült (KRISTÓ i. h., Gy. i. h.). Az [1125 k.] és [1190 k.] keletkezett munkák névtani hitelességét jellemzi viszont, hogy például a Maros folyó neve az egyik forrásban *Maroc*, a másikban *Maroe* formában szerepel (GOMBOS 1: 35, 2: 1106).

nul szláv nevet viselő helyek pedig legkevesebb 40–50 kilométerre (pl. *Paloznak*, *Balaton*), némelyek viszont 80–100 kilométerre (*Visegrád* és a Tolna megyei *Kesztölc*) találhatóak Fehérvártól, így az ott élők aligha vehetők figyelembe a királyi székhely névadójaként, arról nem is szólva, hogy — amint Kesztölc esetében láttuk (4.29.) — semmi sem igazolja e településeken a 11. században szláv népelemek jelenlétét. Ezzel szemben az ilyen értelemben leginkább szóba jövő 15–20 kilométeres körzeten belül Fehérvár vidékén az Árpád-korban csakis magyar eredetű településnevek (*Agár*, *Battyán*, *Bial*, *Börgön*, *Dús*, *Csór*, *Kér*, *Keszü*, *Moha*, *Pákozd*, *Szabadi*, *Úrhida* stb.) és mikrotoponimák (*Fertő*, *Sár*, *Kő-kút*, *Bérc*, *Bulcsú sara*, *Bökény Somlya*, *Mony*, *Borsod*, *Gyűrű*, *Lóakol* stb., ezekre lásd a Gy. 2. és a HA 2. Fejér megyét ábrázoló térképeit, valamint a FNESz. megfelelő névcikkeit) tűnnek fel, a szlávból magyarázható helynévnek a környéken a nyomát sem látjuk.

A fentiek alapján úgy vélem, semmi okunk sincs arra, hogy Fehérvár környékén olyan szláv népesség jelenlétét tételezzük fel, amely elsőként nevezte volna el a királyi székvárost. A vidék 11. századi állapotával kapcsolatban KNEZSA ISTVÁN is azt állapította meg, hogy „A mai Fejér megye sík területén, azaz a Sár mentén és az úgynevezett Mezőföldön szláv lakosságra semmiféle adatunk nincs” (1938: 427). Ugyanezt megerősítette GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 2: 324) és KISS LAJOS (1988: 143–4) is. Mellékesen jegyzem meg csupán, hogy azokban az esetekben, amikor hasonló várak elsődleges szláv neveivel kell számolnunk (pl. *Visegrád*, *Csongrád*, *Nógrád*), a magyarság e megnevezéseket többnyire kölcsönnévként vette át, és nem fordította le a maga nyelvére. E tekintetben azonban kétségtől kivételt jelenthet (Nándor)Fehérvár neve. Az a körülmény, hogy néhány külföldi forrásban a fent tárgyalt, szlávós-latinosnak mutatkozó alakok fordulnak elő, semmiképpen sem magyarázható tehát szláv névadással és a Fehérvár körül élő szlávok 12. századi jelenlétével. E megállapítás akkor sem vonható kétségbe, ha ezen formák néhány előfordulásának az okát egyelőre — mivel a kérdéses források keletkezési körülményeit eléggé nem ismerem — megmagyarázni nem tudom.

Az alapítólevélbeli *feheruuaru*-val kapcsolatban meg kell említeni még azt a tényt is, hogy a királyi székhelynek, Székesfehérvárnak a 14. század előttről való sok száz említése között — amelyeket GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában 15 lapon sorol fel (2: 363–75, 382–4) — csupán ez az egyetlen magyar nyelvű előfordulás szerepel a pár fent idézett szlávós-latinos alakú, a néhány német (*Weissenburg*) és a hatalmas többséget adó latin (*Alba*, *Alba Regia*, *Alba Civitas* stb.) nyelvű alak mellett, de nem találunk magyar változatot CSÁNKI 14–15. századi bőséges adattárában sem (Cs. 3: 305, 307–9). Ez a tapasztalat Fehérvár névével kapcsolatban megfelel annak a gyakorlatnak, amely szerint a középkori latin nyelvű munkákban (oklevelekben, lajstromokban, gesztákban, krónikákban, legendákban stb.) az országos jelentőségű helyeknek: királyi és vármegyeköz-

pontoknak, egyházi székhelyeknek, a fontosabb váraknak, városoknak a nevét latinos formában szerepeltetik (erről részletesebben lásd HOFFMANN 2004: 23–37). (Székes)Fehérvárhoz hasonló egyöntetűséggel latinul említik a korai forrásokban például (Gyula)Fehérvár és Esztergom nevét is (Gy. 2: 143–54, 237–45). A latin nyelvű alakok forrásául azonban kétségkívül a magyar forma szolgálhatott, mint ahogy ebből fordították le németre és szlávra is Fehérvár nevét. E kérdésről ugyanígy vélekedett KISS LAJOS is (1988: 143–4).

Az alapítólevélbeli egyedülálló magyar nyelvű említés okaként Fehérvár esetében gondolhatunk arra is, hogy a 11. század közepén az oklevelezésben a latinizáló gyakorlat esetleg még nem alakult ki,⁹² de sokkal inkább magyarázza a magyar nyelvűséget az előfordulás nyelvi jellege, környezete. Mint láttuk, Fehérvár neve a *mortis* birtok határjelölő útjaként szereplő *ad ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szerkezetben fordul elő, az út haladási irányának megjelölésére. E BÁRCZI szerint is inkább köznévi megnevezésnek, körülírásnak tekinthető bonyolult konstrukció (1951: 66) ilyen formájában kétségkívül az oklevélszerző megfogalmazását tükrözheti, és már csak a benne szereplő latin *et* kötőszó miatt sem tekinthető tulajdonnévnek.⁹³

Mint láttuk, *mortis* birtok leírásában más helyekkel kapcsolatban is szerepelnek olyan megnevezések (*mortis uuasara kuta*, valamint az alább ismertetendő *gnir uuege holmodia* és *petre zenaia hel*), amelyeket — elsősorban alak szerkezeti jellegzetességeik alapján — az ittenihez hasonló leírásnak tekinthetünk. Az itt említett nyelvi alakulatok — amelyek valószínűleg valós helynevekre (*mortis uuasara*, *gnir uuege*, *petre zenaia*) épülnek — névszerűtlen jellege összhangban áll a *rea* névutóval történő szövegbe illesztési eljárás rendhagyó voltával (amely az itteni felhasználás mellett a szövegben másutt csak három alkalommal fordul elő, ebből kétszer éppen az előző leírásban). *Mortis* határleírása tehát nyelvileg élesen különbözik a többi birtok bemutatásától, ami talán a helyben készített feljegyzések eltérő jellegére vagy más személytől való rögzítésére vezethető vissza. A szövegezés és maguk a helymegjelölések azt is kétségkívül megmutatják, hogy az oklevél fogalmazója e birtokról más típusú feljegyzésekkel és ismeretanyaggal rendelkezhetett, mint amilyeneket a többi birtokkal kapcsolatban fel tudott használni. Ezekről a körülményekről azonban sem közvetlen, sem közvetett tudomásunk nincsen.

---

⁹² Ezt a feltevést — lévén a Tihanyi alapítólevél az első eredetiben fennmaradt oklevelünk — ellenőrizni nem tudjuk, mert a másolatban fennmaradt források nyelvisége e tekintetben éppúgy nem lehet mérvadó, mint ahogyan a külföldi latin nyelvű forrásoké sem az. (Székes)Fehérvár korai említéseire egyébiránt lásd DHA 1: 474.

⁹³ HAJDÚ MIHÁLY a *feheruuaru rea meneh hodu utu* szórványban az alakulás állapotában lévő, nyelvileg még kiforratlan „laza szerkezetű” helynevet lát (1985: 32).

4.30. *ohut cutarea*

Mortis határleírásában két kút és két út is meg van említve, az *ohut cutarea* [*oy út ~ ut kútá rëá*] szórványban ezek az elemek együtt szerepelnek. A *rea* névutót elhagyva 'Ó út kútja'-ként értelmezhetjük (BÁRCZI 1951: 36–7) a szószerkezetet, amelynek BÁRCZI legfeljebb csak az *ohut* részét tekintette — igaz, nem biztosan eldönthetően — összetételnek és ennek megfelelően tulajdonnévnek (i. m. 182–3, 185–6). A monográfia ennél többet nem is mond erről a helyről, de részletesen foglalkozik az egyes szerkezetalkotó lexémák etimológiájával és hangtörténeti összefüggéseivel.

Az *ohut cuta* jelölt birtokos jelzős szerkezet, amely — éppúgy, mint a *mortis uuasara kuta* — lokális viszonyt fejez ki, és az 'Ó útnál / út mellett lévő kút' értelmű. A kút, akárcsak az alapítólevél többi helyén (a fentiek mellett még: *zilu kut, kues kut*, vö. 4.9.), természetes forrást vagy ásott vízvételi helyet egyaránt jelölhet. A kút a régi névanyagban jelölt birtokos jelzős szerkezetben főleg személynévi előtaggal áll ugyan: 1267/1380: *Chabakuta*, 1258/1259: *Julakuta* (KMHsz. 1. *Csaba kútja, Gyula kútja*), de előfordul helynévi főtagok mellett is: 1321: *Gurthanskutha* (KMHsz. 1. *Gyertyános kútja*), 1341: *Egruskuta*, 1240: *Nyrkutha* (HA 2: 61, 66),⁹⁴ s bár a régiségből olyan példát nem tudok idézni, amelyben az előtagként álló helynév kétrészes lenne, az ilyen névszerkezetek meglétének elvileg semmiféle akadályát nem látom (az efféle nevek megtalálhatók a mai névanyagban is: *Közép-Kutvik kútja*, TMFN 359), így nincs arra sem különösebb okunk, hogy az *Ó út kútja*-t ne tekintsük tulajdonnévnek.

Az *út* utótagról itt annyit érdemes megjegyezni, hogy e helyütt — eltérően a *hodu utu*-beli előfordulástól — tövéghangzó nélküli formában áll, ami pontosan beleillik abba az állapotba, amelyet a Tihanyi alapítólevél nyelvi anyaga e tekintetben mutat (vö. BÁRCZI 1951: 75), noha a forrásban ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel. Ennek ellenére ahhoz nemigen férhet kétség, hogy az *ohut* nevet az *ó* 'régí' melléknév és az *út* összetételének tarthatjuk. A pécsváradi hamis alapítólevél különböző átirataiban Baranya megyébe lokalizálhatóan ugyanilyen név szerepel: +1015/+1158 stb.: *Owvt ~ Ou utu ~ Owut* (DHA 1: 74), s ilyen útnevet későbből is ismerünk: 1479: *Quandam antiquam viam ovth vocatam*, sőt egy alkalommal — majd egy fél évezreddel később — az alapítólevélbeli előfordulással szinte teljesen azonos formában jön elő: 1542: *Ohwth* (Oklsz. *ó*). Az *oh* írásmód a szó régebbi,

⁹⁴ A *Gyertyános kútja* típusú nevek értelmezésében 'a Gyertyános nevű helyen lévő kút' magyarázat mellett azonban fennáll az a lehetőség is, hogy ezeket egy eredeti *Gyertyános-kút* 'gyertyánfa mellett lévő kút' névből 3. személyű birtokos személyjellel bővült formáknak tekintsük. Az ilyen szerkezeti változás nem volt ritka a régi nevek körében, de az e típusba tartozó nevek akár elsődlegesen is létrejöhetnek, mivel bennük a birtokos személyjelenek csupán formális szerepe is lehetett, amely a hasonló névmodellekhez való igazodást jelezte (vö. TÓTH V. 1996: 64–70).

mássalhangzós ejtésével állhat összefüggésben, ami az *agg*-gal való etimológiai azonosítását erősítheti (vö. TESz., EWUng.).

Az *ó* a régi helynévanyagban gyakran szerepel jelzőként, elsősorban településnevekhez kapcsolódva: 1342: *Ochalanus*, 1322: *Omaria*, de víznevek mellett is előfordul: 1327: *O-Ida* (KMHsz. 1. *Ócsalános, Ómarja, Ó-Ida*). A megfelelő névpár ilyenkor vagy alapalakban áll (*Csalános, Marja, Ida*), vagy az *új* jelzővel: 1327: *Separat terram Vynerges a terra Onerges* (Oklsz. *ó*). Az *ó* gyakran alkotott helynevet különböző földrajzi köznevekkel is: *Óvár, Ótelek, Ó-rév, Ó-kút* (az adatokat lásd Oklsz. és KMHsz. 1. *ó* alatt). Helynevekben ma sem ritka: Tolna megyében több tucat földrajzi név szerepel *ó* jelzővel (TMFN 726–9).

Névrendszertani tekintetben figyelemre méltó az a körülmény, hogy *mortis* határában — ahol a Fehérvár és Keszthely irányában haladó hadi út is meg van említve — az *ohut* leginkább olyan utat jelölhetett, amelyet még a nagy jelentőségű, régóta használt Fehérvárra menő útnál is régebbinek ismertek a helybeliek. Ez az út, mint korábban a *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szórvány kapcsán láttuk (4.29.), csakis az a Duna menti nagy út lehetett, amelyet a Római Birodalom limesútjaként építettek meg, s amely itt, *mortis* határában vagy legalábbis annak közelében érte el a másik, Fehérvár felé haladó hadi utat.⁹⁵

4.31. *nogu azah fehe rea*

A *mortis* birtok leírásában szereplő *nogu azah fehe rea* [*nadžsu ászáý feýé rëá*] szórvány lexemái közül az eddigiekben már többről is szó esett, az elemzésben így korábbi megállapításainkra is támaszkodhatunk. A szerkezetet — ha a grammatikai szerepű *rea* névutót elhagyjuk belőle — a szakirodalom szinte egyöntetűen 'Nagy aszó feje'-ként (BÁRCZI 1951: 39), esetleg emellett 'nagy aszó kezdete'-ként (ZELLIGER 2005: 32) értelmezte. BÁRCZI szerint a „*nogu azah* lehet földrajzi név, de *nogu azah fehe* utolsó szava már köznyelvi [értsd: közszói – H. I.] megjelölése a *nogu azah* egy részének” (i. m. 65). A helynév + *feje* típusú szerkezetek azonban egyáltalán nem ritkák a régi forrásokban (lásd például KMHsz. 1. *fő*), s ezek helynévi értékét a birtokviszony jelöltsége — ahogyan erre számos korai helynévi példa utal — aligha kérdőjelezheti meg. E helynév szerkezetének értelmezésében a *Nagy-aszó* + *feje* mellett elvileg szóba jöhetne egy másik interpretáció is: a *Nagy* + *Aszó feje* tagolást támogathatná, hogy *Aszófő* típusú helyneveket ismerünk a régebbi és az újabb időkből is (vö. pl. FNESz. *Aszófő*), ám e feltevés talán mégis kevésbé valószínű, mivel a legkorábbi neveink körében nem tudunk olyanokról, amelyekben kétrészes helynevek további, jelzői értékű, differenciáló szerepű névrésszel lennének összekapcsolva.

⁹⁵ Kelet-Tolna főbb római és kora középkori útjait áttekintve ugyanerre az eredményre jutott SZENTGYÖRGYI RUDOLF is (2007: 33–7, 41–2).

A név korabeli szemantikai tartalmának felderítésében kulcsszerepe van az *aszó* és a *fő ~ fej* földrajzi közneveknek. Ez utóbbiról a *sar feu* kapcsán megállapítottuk, hogy folyóvíznevekhez 'forrás' értelemben kapcsolódhatott, más típusú helyeket (pl. völgyeket, hegyeket, erdőket stb.) jelölő nevekkkel pedig 'a kérdéses hely valamely része' jelentéssel alkotott összetételt. Az, hogy itt melyik szerepét helyezhetjük előtérbe, főként az *aszó* értelmezésétől függ. Ennek történetét illetően komoly viták folytak, amelyek két, egymással összefüggő kérdés, a jelentés és az eredet problematikája körül csúcsosodtak ki. BÁRCZI ezzel kapcsolatban — indokolt óvatossággal — többféle véleményt is bemutatott, s bár ezeket értékelő megjegyzésekkel is kommentálta, nem foglalt határozottan állást a szó eredetének és történetének részleteit illetően (1951: 32–3). A TESz. kétféle etimológiát is elképzelhetőnek tartott: egyrészt finnugor alapszóból származtatta, másrészt az *aszik* ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezte. NYÍRI ANTAL igen alapos tanulmányokban (1978, 1979) elemezte az *aszó* történetét, és meggyőzően igazolta, hogy az *aszik* származékának tekinthetjük,⁹⁶ amelynek elsődleges jelentése 'időszakonként kiszáradó (patak, csermely)' lehetett, s a többi, gyakrabban előforduló értelme (pl. 'völgy') ebből vezethető le (lásd főleg 1979: 151–3). Érvelését azonban néhány ponton finomítani lehetne: az *Aszó-fő* típusú összetételeket például a *fő* egyedülinek feltételezett 'forrás' jelentése alapján NYÍRI eleve vízneveknek tekintette (ugyanúgy, ahogyan az OklSz. is: lásd *aszó* alatt), továbbá nem kellő súllyal, legfeljebb elvétve idézett olyan *aszó* utótagú adatokat, amelyek folyóvizet jelöltek, s amelyek együtt megtalálhatók az OklSz. megfelelő címszava alatt is (további, újabb adatokat lásd SzT *aszó*).

A bőséges adatállomány alapján azt mindenestre valószínűnek tarthatjuk, hogy az Árpád-korban az *aszó* legalább kétféle funkcióban lehetett használatban: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben (vö. FNESz. *Aszó*) víznevekben, 'völgy' jelentésben pedig térszínformanevekben fordult elő. Az ezek mögött húzódó szófaj- és jelentésváltozás következtében elképzelhető, hogy a szó igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata az adott korban már el is homályosulhatott, ahogyan erre más összefüggésben BÁRCZI GÉZA is utalt (1951: 132, 140–1). Talán ezzel magyarázható az is, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, mint például (Balaton)Szárszó nevében (1229: *Zarazozou [szárazaszó]* > 1404: *Zarzo [szárszó]*, további példákat lásd FNESz. *Balatonszárszó* alatt).

Azt, hogy a Tihanyi alapítólevélben az *aszó* melyik jelentésében — vízrajzi vagy domborzati köznévként — fordul-e elő, nem könnyű megítélni. A korábbiakban tárgyalt *fizeg azaa*-ban (4.19.), mivel önmagában is vizet jelölő név mellett szerepel, valószínűleg a Füzegy patak völgyét jelölte. Elvileg föltehető

⁹⁶ Az EWUng. a szó finnugor eredetét szintén tévesnek mondja.

ugyan, hogy e szerkezetben az *aszó* vízrajzi köznévként áll, mivel a régiségben vizeket megnevező tulajdonnevek igen gyakran egészültek ki többnyire 3. személyű birtokos személyjellel ellátott *pataka*, *vize* utótagokkal (pl. *Nyárad vize* < *Nyárad, Sebes-ér pataka* < *Sebes-ér*, lásd KMHsz. 1.), ám egyrészt a legkorábbi névanyagból ilyeneket nem ismerünk, másrészt pedig az *aszó* hasonló használatára kétségtelen adatunk nincsen, így a fentiekben említett 'a Füzegy patak völgye' értelmezés mellett más lehetőség nemigen jöhet szóba.

Bonyolultabb a helyzet a *nogu azah fehe* esetében, amelyben talán az *aszó* vízrajzi jelentését is kereshetjük, hiszen — mint láttuk — a *fő* leggyakrabban mégis csak folyóvizeket jelölő nevekhez kapcsolódott: ennek megfelelően a szerkezetnek 'a Nagy-aszó nevű patak forrása' értelmezését adhatnánk. Mivel azonban a régiségből több *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételt is ismerünk (*Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, *Ölyv-aszó feje*: 1256/1284//1572: *Vlnozowfey* [ɔ: *Vluozowfey*], KMHsz. 1.), s ezek mindig völgyeket jelölnek, e konkrét adatok alapján inkább arra gondolhatunk, hogy az alapítólevélben szereplő szórvány is nagyobb valószínűséggel 'a Nagy-aszó nevű völgy feje / valamely része' értelmű lehet. Az a körülmény, hogy a *fizeg azaa* és a *nogu azah fehe* egymáshoz viszonylag közel, mintegy 100 kilométer távolságra feküdt, előtérbe hozza azt a problémát, hogy az *aszó* szóföldrajza az ómagyar korban milyen jellegzetességeket mutatott, s ebben a jelentéstani különbségek megragadhatók-e egyáltalán. Egy szélesebb körű elemzésben bizonyára az is megmutatkozna, hogy a szó mely területeken kopott ki a használatból, másrészt pedig milyen új jelentéseket kapott története során. Az ilyen irányú vizsgálatok sikerét sejteti mindenesetre az, hogy míg például Somogy megye mai helynévanyagában csaknem félszáz névben előfordul ez a lexéma (SMFN 844), addig Tolnában csupán egyetlen adat képviseli (TMFN 70).⁹⁷ Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a mai tájnyelvből az *aszó* többféle jelentésben a Balatontól északra fekvő részokról, többnyire Veszprém megye területéről adathozható (NEMES 2005: 11).

4.32. *holmodi rea*

Mortis birtok leírásában kétszer is előfordul a *holmodi* szó, először az *ad holmodi rea* kifejezésben, azután pedig a *gnir uuege holmodia rea* szerkezetben. BÁRCZI e *holmodi*-t mindkét előfordulásában egyértelműen közfőnévnek mondja (1951: 65, 131), és mint a *halom -d* kicsinyítő képzővel ellátott alakját 'halmocska'-ként értelmezi (i. m. 37). Annak ellenére, hogy BÁRCZI a *-d* képzőnek „szétfolyó ősi jelentésében” megkülönbözteti kicsinyítő és becéző funkcióját, valamivel való ellátottság jelentését, valamint személy- és helynévképző szere-

⁹⁷ Figyelembe kell persze azt is venni, hogy ezek között olyan nevek is lehetnek, amelyekben az erdőirtással kapcsolatos *aszó* 'száritással, aszalással kiirtott erdő' főnév szerepel, amely az itt tárgyalt földrajzi köznévvvel nincs közvetlen kapcsolatban (vö. NYÍRI 1979: 155).

pét (i. m. 148–9),⁹⁸ mégsem szól arról, hogy milyen érvek alapján tekinti a *holmodi*-t kicsinyítő képzős formának.

Másik lehetőségként ugyanis nem ok nélkül jöhet gyanúba a *-d* helynévképzői szerepe, amit elsősorban az a körülmény támogat, hogy az itt szereplő *holmodi*-n kívül nemcsak a *halom*-nak, de egyetlen más földrajzi köznévknek sem ismerem sem a közvetlen forrásokból, sem a szakirodalomból olyan tényleges közszei előfordulását, amelyben a *-d* vitathatatlanul kicsinyítő képzői szerepet töltene be. Az ÓMS *urodum*, *fyodum* adataitól kezdődően ugyanakkor számos nyelvtörténeti és újabb kori nyelvjárási alak igazolja e képző kicsinyítő funkcióját (további példákat lásd a 98. lábjegyzetben idézett helyeken). A földrajzi köznevek *-d* helynévképzős formái sem számítanak azonban a korai ómagyar korban ritka előfordulásúaknak: *Erdőd*, *Meződ*, *Érd*, *Jód*, *Sárd* (az adatokat lásd a FNESz. megfelelő címszavai alatt; a példák könnyen tovább szaporíthatók lennének), ezek között még *Halmod*-ot is találunk (1206: ad monticulum qui dicitur *Holmod*, [1230]/1231: *Holmod*, Gy. 1: 237–8), csak hogy az e képzőt tartalmazó alakulatok helynevek, és mint tulajdonnevek aligha tekinthetők kicsinyítő képzős formáknak.⁹⁹ A *halom*-nak nemcsak *-d*-vel, hanem más képzőkkel is alakultak helynévi származékai: *Halmágy*, *Halmaj*, *Halmi*, *Halmosd* (az adatokat lásd a FNESz. megfelelő címszavai alatt), amelyekben a *-gy*, *-j*, *-i*, *-sd* — ugyanúgy, mint a *Halmod*-ban a *-d* — helynévképzői funkcióban szerepel, attól függetlenül, hogy az adott morfológiai szerep általában (de nem az egyes nevek esetében) valamilyen más, korábbi funkcióra (pl. birtoklás, valamivel való ellátottság kifejezése) vezethető vissza.

Annak ellenére azonban, hogy az alapítólevélbeli *holmodi* kicsinyítő képzős voltát sem közvetlen párhuzamok, sem analóg példák nem támogatják,¹⁰⁰ sőt az adatok sora inkább ellene szólna ennek, BÁRCZI erre vonatkozó felfogásával részben egyetérthetünk, és véleményét névrendszertani érvekkel is alátámaszthatjuk. A szövegben magában álló *holmodi* — mint láttuk — nemcsak közszei, hanem tulajdonnévi szerepben is értelmezhető lenne, hiszen erre más oklevelekből számos példát tudunk idézni, még akkor is, ha az ilyen előfordulások nyelvi státusa teljes bizonyossággal nem minden esetben ítéltető meg. Valószínű azonban, hogy a *holmodi* közszei értékben áll a *gnir uuege holmodia* szórványban (lásd a következő pont alatt), hiszen ez mint birtokos jelzős szerkezetlác — a

⁹⁸ Lényegében ugyanezeket a funkcióit tárgyalja D. BARTHA (1958: 103) és SZEGFÜ (1991: 238–55) is.

⁹⁹ Arra, hogy a *-d* képző különféle funkciói között milyen nyelvtörténeti összefüggés rajzolható meg, e tanulmány keretében, sajnos, nincs mód kitérni. A *-d* helynévképző szerepéről, valamint további funkcióinak kapcsolatáról legutóbb BÉNYEI ÁGNES írt átfogó módon (2003, 2009).

¹⁰⁰ Helynévben kicsinyítő képzős földrajzi köznevek amúgy sem igen szoktak előfordulni: az alapítólevélben a *halom* — képző nélkül — két névben is megtalálható a további részekben, a *luazu holma* (4.36.) és a *serne holma* (4.57.) szórványokban.

mortis uuasara kuta-hoz hasonlóan — helynévnek aligha tekinthető, de a benne szereplő *holmodi*-t sem nagyon tarthatjuk annak, mert tipológiai szempontból kevésbé valószínű, hogy a *gnir uege holmodia* szerkezetben ilyen funkcióban álljon.

Ebből következően a fenti szórványban szereplő *holmodi* helynévképzős alakulatnak aligha tartható, és a *-d* — más lehetőség híján — kicsinyítő képzőnek elemezhető benne. Így viszont — a magában álló *holmodi*-t inkább tulajdonnévnek és helynévképzős formának tekintve — arra a megállapításra jutunk, hogy a lexéma két egymáshoz közeli előfordulása nem azonos módon interpretálható, ami persze végül is nem elképzelhetetlen, de azért nem is ellentmondásmentes felvetés.

Az a fent említett tény, hogy a forrásokban olyan földrajzi közneveket nem találunk, amelyek bizonyíthatóan kicsinyítő képzővel vannak ellátva, könnyen magyarázható azzal, hogy az oklevelek általában is viszonylag kevés közzsót tartalmaznak, s hogy a kicsinységet a helyeket jelölő szavak esetében nemigen volt szükséges képzővel kifejezni, hiszen az egyes helyfajták megjelölésére többnyire gazdag szinonimasorok (pl. *ér, csermely, patak, folyó* vagy *hegy, bérc, halom, domb* stb.) álltak a szövegezők rendelkezésére, amelyek ezzel együtt azonban alkalmasak voltak a méretbeli különbségek kifejezésére is. Másrészt feltehető az is, hogy kicsinyítő képzős formák esetleg a szövegezés stiláris szempontjai miatt sem igen kerülhettek be az oklevelek szövegébe. A *-d* kicsinyítő képzőként való használatát a földrajzi köznevekben egyébként visszaszoríthatta a *-d* kiterjedt helynévképzői szerepe is.

Esetleg megkockáztatható az a föltevés is, hogy az itt említett két *holmodi* — megengedve a 'kisebb domb' jelentést is — esetleg nem természetes alakulatot jelölt, hanem olyan földhányást, amellyel határpontokat szoktak kitűzni. Az ilyen értelemben használt *határhalom*-ra (+1214/1334: ad montic., qui dicitur *Hatar Holmi*, Gy. 1: 643), illetve *halomhatár*-ra (1323/1351: Ad vnam *metam* que dicitur *holmhatar*, OklSz. *halom*) régi adataink is vannak ugyanúgy, ahogyan a határ kijelölésében fontos szerepű *határkövek*-nek (ez a szó is szerepel *kőhatár* alakban) és a gyakran megjelölt törzsű *határfá*-knak is számos említését ismerjük (lásd az OklSz. megfelelő címszavait). A Dunántúlon a *halom*-nak a mai nyelvjárásokban is sokféle van 'mesterséges földhányás' jelentése (pl. KMFN 24, VeMFN I, 19, II, 18, IV, 24, VMFN 24, BMFN 2: 954 és TMFN 41). Feltehető esetleg tehát az is, hogy az eredetileg kicsinyítő képzővel ellátott *holmodi*-nak a 'kisebb domb' jelentése mellett 'határpont megjelölésére szolgáló földhányás' értelme is kialakulhatott, s az alapítólevélbeli előfordulások talán éppen ezt a jelentést őrzik.

Érdemes mindehhez hozzátenni még azt is, hogy a *halom* Tolna megye mai helynévanyagában több mint félszáz névben szerepel, ami a szomszédos területekhez képest — figyelembe véve a területi arányokat is — feltűnően nagy gya-

koriság: háromszor olyan sűrűn fordul elő, mint Somogyban, és tizennyolcszoros az előfordulási aránya Baranyához képest. Ezt a nagyfokú különbséget önmagában a földrajzi környezet egyébként nem túl jelentős eltérései nemigen magyarázhatják, ebben tisztán nyelvi tényezők is szerepet játszhatnak.

4.33. *gnir uuege holmodia rea*

A *gnir uuege holmodia* [nyír végé holmodiá] szórványt BÁRCZI 'nyír vége halmocskája'-ként értelmezi (1951: 37, ugyanígy ZELLIGER 2005: 32),¹⁰¹ e birtokos jelzős szerkezetláncnak a második szinten lévő birtokos szerkezetét azonban — ugyanúgy, mint a *mortis uuasara kuta* esetében — inkább lokális jelentéssel értelmezhetjük: 'a nyír végénél / végén lévő halmocska'. BÁRCZI szerint még a szorosabban összetartozó *gnir uuege* sem igen tekinthető összetételnek s így tulajdonnévnek sem (i. m. 183), pedig másutt helyesen jegyzi meg — s állítását példákkal is alátámasztja —, hogy „a vég szó gyakran előfordul földrajzi nevekben víznévvel is, hegy- vagy más földterületnévvel kapcsolatban, mint birtokviszony második tagja” (i. m. 38). Megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy ilyenkor az előtagjával vagy rész-egész viszonyt fejez ki (1288: *Mezeuueg*, 1296: *Rethveg*, OklSz.), vagy 'valaminek a végénél fekvő hely' a jelentése (1349: *Possessionum Lappanch alio nomine Gathuege vocatarum*, OklSz.). A vég helynevekben ma sem ritka, Tolna megyében például mintegy 60 névben szerepel (TMFN 801), másrészt pedig különféle földrajzi köznévi összetételeket (pl. *faluvég*, *hegyvég*, *rétvég*) is alkot egyes nyelvjárásokban (NEMES 2005: 59, 91, 164).

Már BÁRCZI is figyelmeztetett arra, hogy a szerkezetben szereplő „*gnir* szó értelmezése bizonytalan, a *nyír*nek ugyanis ma is, a régiségben is (helynevekben) van 'mocsár' jelentése is a 'nyírfaerdő' értelme mellett” (1951: 37). Ezzel szemben teljes bizonyossággal a 'mocsár' jelentés alá sorolható példákat sem a mai nyelvből, sem a régiségből — legalábbis az ómagyar korból — nem ismerünk. Viszonylag biztosnak az olyan helynévi példákat tekinthetnénk, amelyek mellett a latin nyelvű szövegben a *palus*, *stagnum*, *pratum* fajtajelölő szavak szerepelnek, ám ilyenek sem az OklSz. megfelelő címszava alá sorolt három adat között nincsenek, sem pedig azok között, amelyeket SZABÓ T. ATTILA rövid közleményében felsorolt (1936), s amelyek minden nehézség nélkül magyarázhatók 'nyírfaerdő' jelentéssel is. Meg kell jegyezni, hogy az utóbbiak közül többet a SzT már a 'nyírfa' jelentés alatt tüntet fel, s e szótárban a szónak egyébként 'mocsár' jelentése nem is szerepel. A FNESz.-ben található számos *Nyír*-előtagú helynév közül KISS LAJOS csupán egy esetben vetette fel a 'mocsár, vizenyős rét' jelentésű szóból való eredeztetést, de itt is megengedi a 'nyír-

¹⁰¹ A *holmodia* -i-jének birtoktöbbségitő szerepét — amelyet SZINNYEI vetett fel (1926: 316–7) — BÁRCZI kevésbé valószínű magyarázatnak tartja (i. m. 38–9), másutt azonban határozottabban elutasító a véleménye (i. m. 189–90).

fá'-ból való származtatás lehetőségét is (FNESz. *Nyír-mező*). Biztos adatokat a 'mocsár' jelentésű *nyír*-re csak a középmagyar korból és a 19. századból ismerünk (TESz. *nyír*³).

A *nyír* fent említett két jelentésének összefüggésében megmutatkozó homályosságok, továbbá a szó származtatásával kapcsolatos etimológiai bizonytalanságok (vö. TESz., MSzFgrE, EWUng.) is megnehezítik az egyes előfordulások pontos minősítését. Ami a szónak az alapítólevélbeli említését illeti, az ottani értelmét ennek megfelelően nyelvi tényekre támaszkodva nem is tudjuk megítélni, legfeljebb a rekonstruált környezet alapján foglalthatunk állást az ügyben, ahogyan azt BÁRCZI is tette, aki szerint: „tekintve azt, hogy a Sárvíz közelében vagyunk, a 'mocsár' jelentés nyomul előtérbe” (1951: 37).¹⁰² Ezt az érvelést akár el is fogadhatjuk, de ugyanilyen érvényes lehetne egy másik felfogás hasonló „igazolása” is, mely szerint — ahogyan *mortis* birtok helyének korábban bemutatott azonosítási lehetőségeiből kiderült — a kérdéses terület a Sárvíz mocsarától keletre, dombos, lankás vidéken feküdt, melyeket aszók és erek szabdaltak, s ahol nyírfaerdők tenyészése minden további nélkül feltehető. A *sár* 'mocsár' elem megléte a kérdéses területen névtani szempontból sem szól feltétlenül a szinonim jelentésű *nyír* használata mellett — hacsak valamiféle jelentéskülönbség nem lehetett közöttük —, de a szó 'mocsár' jelentésének adatolhatatlansága (szemben a számos biztosan 'nyírfaerdő' jelentésű előfordulásával) sem erősíti BÁRCZI feltevését. Ha mindehhez még azt is hozzáfűzzük, hogy a *nyír* egyes fajai gyakran nyírlápokban fordulnak elő (MNLex.), könnyen beláthatjuk: a jelentések megbízható elkülönítésére egy-egy konkrét névben nem sok esélyünk van.

4.34. *petre zenaia hel rea*

Mortis határának leírásában utolsónak a *petre zenaia hel rea* [*petré szénájá hel rëá*] szórvány szerepel. A *hel* szerepéről a hasonló alapítólevélbeli szerkezetekben a *kert hel* kapcsán már esett szó (4.10.), ezért ezzel összefüggésben itt csak néhány körülményre szükséges kitérni. A kérdéses részben megállapítottam, hogy az oklevélben háromszor is szereplő *hely* szó aligha értelmezhető a vele együtt álló nevekhez szervesen hozzátartozó elemként, hanem sokkal inkább a latin szöveg és az ebbe foglalt magyar nevek egybesimítását szolgálja, leginkább a latin fajtajelölő szavak — jelen esetben a *locus* — oklevelekben szokásos funkcióját betöltve. Ezt a felfogást sugallja BÁRCZI értelmezése is: 'Petre szénája (nevű) hely' (1951: 41), de emellett — kisebb valószínűséggel ugyan — felveti a kétszeres birtokviszony lehetőségét is (i. m. 184–6), amely 'Petre szénája helye' interpretációt adna. Ez utóbbit azonban nem támogatja az a tényező, hogy

¹⁰² A TESz. mind a *nyír*² 'nyírfaerdő', mind a *nyír*³ 'mocsár, vizenyős rét' alatt kérdőjellel veszi fel az adatot megjegyezve, hogy inkább ez utóbbi alá tartozik. Korábban az OklSz. a 'nyírfa' jelentéshez sorolta az alapítólevélbeli előfordulást.

az alapítólevélben található hasonló birtokos jelzős szerkezetláncok mindkét tagjukon meg vannak jelölve: *mortis uuasara kuta*, *gnir uuege holmodia* — ez utóbbiakhoz hasonló, *hely* utótagú szerkezeteket is ismerünk más forrásokból: 1325: *Mathekenderehele* (HA 2: 79) —, és nem valószínűsíti ezt az értelmezést a *széna* alább tárgyalandó elemzési lehetősége sem. Ha elfogadjuk, hogy a *hely* a *locus* magyar megfelelőjeként szövegszerkesztési okokból került bele a szövegbe, akkor BÁRCZINAK az a jelentéstani célzatú megjegyzése is érvényét veszíti, miszerint a *hely* az alapítólevélben „művelt, vagy legalább gazdaságilag kihasznált földdarab megnevezésével kapcsolatban fordul elő” (i. m. 66).

A szórvány a *petre zenaia* helynevet tartalmazza tehát, amely a *Petre* személynév és a szláv eredetű *széna* birtokos személyjeles összetétele. Ez utóbbi azonban itt nem 'Heu' jelentésben szerepel, ahogyan azt etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) is feltüntetik, hanem minden valószínűség szerint 'kaszáló, rét' értelemben. A *széna* ilyen használatára több példát is ismerünk a régiségből: 1356: *Feneti seu prati* Hothuanusystapaszygeth *Zenaya* vocatum ~ *Fenetum* eorum Kendereszygeth *Zenaya* vocatum, 1370: *Feneti sui* Zigethzena, 1393: *Fenetum* Waralyazena dictum (Oklsz. *széna*). E helynevekben a *széna* földrajzi köznévi szófajú fajtajelölő szerepű névrészként szerepel, amelynek a jelentését a nevek mellett álló *fenetum* 'kaszáló' és *pratum* 'rét' is egyértelműen mutatja. A 'Petre kaszálója, rétje' szemantikai tartalmú *petre zenaia* névvel teljesen azonos szerkezetű településnevet is ismerünk a közelből, Baranya megye északi részéről: [1290 k.]: *Kach scenaya* (Gy. 1: 330, KMHsz. 1. *Kovácsszénája*). A *széna* e jelentésének kialakulását ugyanaz a metonimikus jelentésátvitel magyarázza, amely számos növénynévvel kapcsolatban megfigyelhető a régiségben és ma is: *szőlő* 'növény' > 'a hely, ahol a növény terem', *bükk* 'bükkfa' > 'bükkerdő'. A mai nyelvből a *széna* ilyen értelmű használatát nem ismerem, de a *szénafű* Erdélyben '(dombon, hegyen levő) kaszáló, rét' jelentésben is használatos (NEMES 2005: 175).

A helynévben található *petre* személynévről a *petra* kapcsán (4.3.) már szóltam. Ez származhat a bibliai latin eredetű *Petrus -us* végződés nélküli alakjának magyar továbbképzéséből: ilyen becézőképzős alaknak tekinti KNIEZSA (1947–1949: 32), s BÁRCZI is lehetségesnek tartja e származtatást (1951: 41). Emellett azonban elfogadja MELICH véleményét is (s BÁRCZI állásfoglalását magáévá teszi ZELLIGER is: 2005: 34), aki egy déli szláv *Petre* átvételének mondja a magyar személynevet (1903–1905: 122, 202). Újabban FEHÉRTÓI KATALIN foglalt határozottan állást a név délszláv eredete mellett (2006: 164). Úgy vélem, a személynévnek mindkét eredeztetése kellően megalapozott, és korántsem elképzelhetetlen, hogy ennek az Árpád-korban népszerű névnek — amelynek FEHÉRTÓI 15 előfordulását sorolja föl (ÁSz.) — a kialakulásában mind az átvétel, mind pedig a belső képzés szerepet játszhatott, s talán éppen ennek a kettős köztődésnek is köszönhető, hogy a személynév ilyen alakjában már korán a magyar személynévállomány elemévé vált.

4.35. *fotudi*

A következőnek említett birtok, amelyről *mortis* kapcsán már többször is szó esett, *villa fotudi*-ként szerepel. Mint láttuk, ez a falu Tolna északkeleti szomszédosa volt, és közel feküdt *mortis*-hoz is, némely területeik — mint erről majd alább is szólok még — akár egymás közvetlen szomszédságában is lehettek. *Mortis* határának leírását követően az oklevél szövege az alábbi módon folytatódik: „Cum his est *alias villa que uocatur fotudi*”, amely magyar fordításban többnyire így áll: „Ezek mellett másutt van még egy falu, amelyet *fotudi*-nak hívnak” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61, de lásd még ÁrpOkl. 107–8 és ÉRSZEGI 2004: 3 is). A birtokok lokalizálása — *fotudi* és *mortis* közelsége —, valamint a latin szövegezés és ennek fordítása között mutatkozó némi ellentmondás feloldását az e helyütt szereplő *alias* értelmezésében véltem felfedezni, s a szó másfajta jelentését firtató kérdésemmel fordultam SZENTGYÖRGYI RUDOLFFhoz. Ő volt szíves felülvizsgálni a kérdéses helyet, és írásban kifejtett véleményében — amit részben más hangsúlyokkal időközben publikált is (2008a: 258–9, vö. még 2008b: 30) — az alábbi következtetésre jutott. Az *alias*-nak mint határozószónak a mondat élén kellene állnia, itt pedig jelzői helyen szerepel. Ám ilyen funkcióban nem *alias*-t, hanem *alius*-t kellene használni, illetőleg a *villa*-val egyeztetett *alia*-t. SZENTGYÖRGYI szerint tévesztésről lehet tehát szó, ami esetleg azzal magyarázható, hogy az *alia* egyedül itt szerepelne a szövegben, míg az *alias* már korábban is előfordult. A szöveg tehát „helyesen” *Cum his est a l i a villa* formában rekonstruálható, amely magyar fordításban így hangzik: „Ezek mellett van egy másik falu”. ÉRSZEGI GÉZA ezzel szemben úgy véli, hogy ebben a kontextusban az *alias* „a korrekt kifejezés”, amely itt ’egyébként, máskülönben, másutt’ jelentéssel bír (2008: 241).

Fotudi adatai a régiségben gazdagon jönnek elő még akkor is, ha MIKOS nyomán (1935) PAISZSAL (1939: 32) és BÁRCZIVAL (1951: 41–2) egyetértve nem tartjuk azonosíthatónak a Veszprémvölgyi apácák alapítólevelének *Παταδι* adataival.¹⁰³ Magának a Tihanyi alapítólevelének a hátoldalán a nevet egy 11. századi kéz *fotody*-nak írta le (vö. DHA 1: 145). A Szent László korára hamisított veszprémi oklevélben +1082/1350: In partibus Tholna in predio *Fotud*, +1082/1407: *Focud* [ϝ: *Fotud*] (DHA 1: 239) alakban említik, és még a Tihanyi összeírásban is két szótagos formában szerepel: 1211: In villa *Fotud*. Ha a CSÁNKI által közölt bizonytalanul azonosítható Árpád-kori alakokat figyelmen kívül is hagyjuk, akkor is tudunk már ebből a korból egyszótagnyira rövidült alakot közölni róla: 1267/1297: *Fod* (ERDÉLYI 1908: 526). Ugyanilyen írásmóddal szerepel később is: 1342–1365, 1448: *Fod* (Cs. 3: 408), 1395: *Fod* (DHA 1: 233), majd feltűnnek esetleg hosszú hangánhangzóra utaló változatai is: 1341: *Food*, 1415, 1429,

¹⁰³ Ám ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy egyelőre sajnos, *Παταδι* ügye sincs minden tekintetben tisztázva.

1437, 1469, 1490: *Foad*, míg végül a 15. században (1419, 1424, 1446, 1450, 1471, 1475) a *Fad* írásmód válik általánossá (Cs. i. h.).

HORGER a *fortudi* hangalakjának változását a két nyílt szótagos tendenciának a tövégi magánhangzó eltűnését követő működésével magyarázta, amely a toldalékos alakokban érvényesülhetett (1912: 261). A szótagszerkezet változásának az adatok szerint a 13. század első felében–közepén kellett lezajlania. A hasonulás eredményeképpen kialakuló hosszú mássalhangzót — mint ahogyan azt a HORGERTŐL analóg példaként említett *kedd* szó számos előfordulásában (vö. OklSz., TESz., KMHsz.) megtaláljuk — Fadd ómagyar kori adataiban azonban nem látjuk megjelenni, ehelyett inkább hosszú magánhangzósnak tűnő formákban szerepel. A 18. századtól viszont mindig *Fadd*-ként említik (vö. pl. EKFT, LIPSZKY, Mappa, TMFN 424). E körülmények miatt a név hangtani szerkezetének alakulásmódját minden tekintetben megnyugtató módon magyarázni, illetőleg adatokkal alátámasztani nem tudjuk.

Fotudi ~ *Fadd* település nevét a szakirodalom egybehangzóan személynévi eredetűnek tartja (az ide vonatkozó fontosabb munkák jegyzékét lásd a FNESz. *Fadd* címszava alatt), s ennek megfelelően magyar névadás termékének (vö. ZELLIGER 2005: 34). A személynév közvetlen adatolásának hiányában BÁRCZI ugyan óvatosabban nyilatkozott — a helynév szerinte „valószínűleg személynévi eredetű” (1951: 42) —, ám ez a bizonytalanság is talán okafogyottá vált azáltal, hogy egy újabb a szemünk elé került adat szerint a veszprémi Szent Mihály székesegyház Szent László-kori hamis birtokösszeírásában (+1082/1350) egy őszödi szőlőműves *Fotud* (az 1407-ből való átiratban: *Fokud*) néven szerepel (DHA 1: 240, vö. ÁSz. is).¹⁰⁴ A személynév etimológiai tekintetben bizonyára a szakirodalom által is szóba hozott *Fot* ~ *Foth* nevek *-di* képzős származéka; e név az „Árpád-kori személynévtár”-ban 1152 és 1288/1326 között öt adattal szerepel, s talán összefüggésbe hozhatók vele a *Fotka*-, *Fotiodi*-féle személynévek is (uo.).

4.36. *luazu holma*

Fotudi faluban a tihanyi apátság adományként szántóföldeket kapott. Mivel Fadd még a 18–19. században készült térképek szerint is közvetlenül a Duna mellett feküdt (EKFT, LIPSZKY, Mappa) — a Duna holtága határolja egyébként kelet felől ma is a település belterületét (lásd a TMFN 426. térképét) —, és határának csak az északnyugati része volt megművelhető (a többi területen mocsár és erdő húzódott), az adományozott birtokrészt is ezen a területen kell keres-

¹⁰⁴ Meg kell azonban említeni, hogy — mint fentebb láttuk — ugyanebben az oklevélben a püspökség birtokaként van megemlítve *Fotud* ~ *Focud* birtok is. Így nem zárható ki elvileg az sem, hogy a helynév és az ott szereplő személynév közvetlen összefüggésben is állhatott egymással: akár úgy is, hogy a személy neve a helynévből alakult.

nünk. A lokalizációt illetően a határleírásban szereplő helymegjelölések közül főleg kettő lehet a segítségünkre. Az egyikről, a *kasztelic*-re vezető útról a fentiekben már volt szó: ez a nagy út Fadd északnyugati határrészét északkeletről délnyugat felé haladva keresztezte, s nagyjából a mai főút nyomvonalán haladt. Az alapítólevélbeli leírásban a kesztölci út előtt említett határpontként szerepel a *luazu holma* [*luászu holmá*], amelynek mai megfelelőjét a kérdéses úttól néhány száz méterre nyugatra, Fadd határának a szélén találjuk meg *Lovász-domb* néven (TMFN 426). A névgyűjtemény adatközlői szerint „Valamikor itt legeltették a lovakat, és itt béklyózták ki őket”; e magyarázat azonban nem feltétlenül a népi emlékezet tükrözője, mivel a név transzparenciájából, etimológiai áttetszőségéből adódóan hasonló magyarázatokat könnyen előhoz a névhasználói lelemény, sőt olykor még maga a gyűjtési szituáció is.

Az efféle mikrotoponimák az általános megítélés szerint csak ritkán maradnak meg lényegében változatlanul egy évezreden keresztül — itt csupán a fajtajelölő földrajzi köznévi főtagnak a különben nem ritka cseréje történt meg —, ám a szinte kétségtelen azonosításból következtethetően ebben az esetben nagyon valószínű, hogy a név folytonosságával kell számolnunk. Mindezt megerősíti az is, hogy a *halom* névrésznek a *domb*-bal való cseréje pontosan beleillik a két szó előfordulási gyakoriságának a módosulási tendenciájába: az alapítólevélben a szomszédos *mortis* birtokon is említve van két *halom* (igaz, képzős formában), *domb*-ról azonban sehol sem esik szó a szövegben. A régi magyar helynévanyag általános vizsgálata ugyancsak azt mutatja, hogy a *halom* a *domb*-nál jóval gyakrabban fordult elő (RESZEGI 2004: 158–63, ehhez lásd még a KMHsz. 1. *domb* és *halom* szócikkeit is). Ma azonban éppen fordított a helyzet: Tolna megye helynévanyagában mintegy félszáz esetben szerepel a *halom* vagy valamely származéka névelemként (TMFN 648), míg a *domb* négyszer ilyen gyakori (i. m. 616–7). Ez utóbbinak a nagyobb produktivitását a *Halom-domb*-féle nevek (uo.) is mutatják, amelyek úgy jöhettek létre, hogy egy eredeti *Halom* forma kiegészült a később kedveltebbé vált *domb* földrajzi könévvel. A *luazu holma* jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynév (BÁRCZI nem nyilatkozik a tulajdonnévi értékéről, csak annyit mond róla, hogy „különleges elnevezés”, 1951: 67), előtagja talán inkább foglalkozásnév (annak tekinti FEHÉRTÓI is, 2006: 166), bár van adatunk a személynévi használatára is: 1289/1353: Jacobi *Luaz* (ÁSz.).

4.37. *kangrez*

Fotudi határleírása a nagy út (*magna via*) mellől indul, és a *kasztelic*-re vezető útnál ér véget. Mivel a legtöbb birtok leírásában a kezdő- és a végpont szövegszerűen is azonosnak van megjelölve (pl. *huluoodi*, *gisnav* és a *culun* tó körüli birtok esetében), itt is valószínű, hogy a mondott két út azonos (ugyanígy: SZENTGYÖRGYI 2008b: 31). A szöveg *fotudi* birtokon egy harmadik utat is említ, amelyet — nehéz értelmezhetősége miatt — érdemes tágabb szövegekörnyezeté-

ben is felidézni: „inde *aruk tue* quę uallis usque ad *kangrez* uiam extenditur”, SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában: „ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik”. BÁRCZI szintén útnévnek tartja a *kangrez*-t (1951: 42–3), ilyen alakú útnevet azonban — megítélésem szerint — csak csekély valószínűséggel rekonstruálhatunk, hiszen az *út* vagy ezzel azonos értelmű földrajzi köznévről álló útmegnevezést nemigen ismerünk a régiségből. Azt az értelmezést, hogy a szövegben *kangrez* nevű útról van szó, a *kangrez via* szerkezet is valószínűtlenné teszi, hiszen ebben az esetben *via kangrez*-nek kellene szerepelnie, ahogyan *lacus bolatin*, *locus mortis* stb. áll minden hasonló helyen a szövegben.

Inkább arra gondolhatunk, hogy az oklevélírónak nyelvi szempontból ezúttal is meggyűlt a baja az úttal összefüggésben említett helynek a szövegbe való beemelésével, ahogyan azt korábban a Keszölcse és Fehérvárra menő hadút nyelvi megjelenítésével kapcsolatban (4.29.) vagy még korábban a *gamas* birtokon a *ziget zadu*-val összefüggésben említett út esetében (4.17.) is tapasztaltuk. Hiteles, tulajdonnévszerű formában csak az *ohut* szerepel (4.30.) az utak említései között, de a legtöbb ilyen helyfajta latinul jelenik meg a szövegben. Négy *via* szerepel ezek közül *magna* jelzővel, egy mellett a *publica*, egy másik mellett pedig egyszerűen az *alia* áll. Ha a *via* mellett nincs jelző, akkor mellékmondat segíti az azonosítást, amely az út irányát jelöli meg: vagy magyar helynévvel (*ad viam quę ducit ad kaztelic*), vagy latin köznévvvel (*viam quę ducit ad portum*).

Az itt tárgyalt szöveghellyel kapcsolatban leginkább talán arra gondolhatunk, hogy egyfajta **Kangrez út(ja)* kifejezést takar a szöveg, amely a *kangrez* nevű helyre — ez ebben az esetben éppúgy, mint *kaztelic*, akár távolabb is feketett *fortudi* birtoktól — vagy az azon keresztül vezető utat jelölhetné. Ennek ellene szól azonban az a körülmény, hogy olyan megoldást, amelyben az alapítólevél szövegezője a név valamely részét latinra fordította volna, másutt nem találunk a szövegben. Ennek a föltételezése viszont esetleg magyarázatul szolgálhatna a *Kangrez via* latinban szokatlan, magyaros szórendjéhez. Ezt a szerkezetet magyar nyelvi interferenciával magyarázza SZENTGYÖRGYI is (2008b: 47, 2009a: 66). Ha viszont *via kangrez*-ként értelmezzük a kérdéses helyet, a *kangrez* valóban útnévnek fogható fel: ebben az esetben pedig a magyar szórványban egyfajta ’út’ jelentésű névrészt kellene kimutatnunk.

A kérdéses szövegrész pontos értelmezését nagyban segítené, ha a *kangrez* által jelölt helyet azonosítani tudnánk, ám ezt a későbbi adatok hiánya teljességgel megakadályozza. Ennek híján a szórvány olvasásában sem lehetünk biztosak: pusztán helyesírás- és hangtörténeti alapon a szokásos [*kàngrëz* ~ *kàngrez*] mellett egyforma eséllyel gondolhatunk [*kàngresz*] stb. olvasatra is. BENKŐ LORÁND a *kangrez*-t — az alapítólevélbeli *kaztelic*-cel együtt — azok között az adatok között sorolta fel, amelyekben az *a* jelölésmód mögött a későbbi adatokkal való összevetés alapján nyílt *ä* ~ *ę* hangot lehet sejtteni (1998b: 25). BENKŐ a

szórványt azzal az 1171-ből való *Kengerec* névvel (CAH 74) vetette össze, amelyet KNIEZSÁRA hivatkozva már BÁRCZI is megemlített (1951: 43), ám mint lokalizálhatatlan nevet, nem használt fel az elemzésben. A BENKŐ által a *kangrez*-zel azonosított, a fehérvári keresztesek 1193. évi okleveléből való *Kangelis* (CAH 90) azonban biztosan nem hozható ide, mivel ez a Somogy megyei Csurgó környékén levő helyet jelöl (vö. MIKOS 1935: 154). Ám ebben az *a* valóban nyílt *e* értékű lehet, s így a szó — mint ahogyan arra MIKOS is ráérezett — valószínűleg 'Kengyeles'-nek értelmezhető ugyanúgy, mint a Tolna megye közelében fekvő, Duna menti Szekcsőn említett hasonló név is: 1018–38>1412: *Kangalu*, 1409: *Kangalo* alio nomine *Kengeles* (DHA 1: 97). Egy ilyen jellegzetes vízparti névvel a Fadd leírásában szereplő helynevet földrajzi szempontból gond nélkül össze is lehetne ugyan vetni, s ehhez a település határában szereplő mai *Kengyeles* név (TMFN 427) ráadásul jó kiindulópontként is szolgálhatna, de a *kangrez* — *Kengyeles* megfeleltetés helyesírás- és hangtörténeti szempontból nemigen képzelhető el, hacsak nem tételezzük fel a név hibás rögzítését, ami persze végtére is nem lehetetlen. Itt jegyzem meg, hogy munkám értekezés változatának publikussá válását követően SZENTGYÖRGYI RUDOLF — részben az általam felvetett problémákra is reagálva — igen alapos tanulmányban foglalkozott a *kangrez* ügyével (2008b). Egy addig nem említett [*kányrész*] olvasat lehetőségét vetette fel (i. m. 33–5), amely azon a számos oldalról megtámogatott feltevésen alapul, hogy a szóbelseji *ng* betűkapcsolat valójában az [*ny*] jeleként szokásos *gn* helyett szerepel.

A név olvasatának a kérdésében — különösen a hely azonosíthatatlansága miatt — segíthetne bennünket az etimológiája is, ám e tekintetben is rendkívül bizonytalanok az ismereteink. A legutóbbi időkgig egyedül számba vehető névfejtési kísérlet IFJ. NÉMETH GYULÁTÓL származik (1940), amelyet BÁRCZI is — igaz, komoly fenntartásokkal — átvett, és tovább finomított (1951: 42–3, ugyanez ZELLIGERNÉL is, 2005: 34). Eszerint az értelmezés szerint a *kangrez* összetételnek tartható, amelynek előtagja egy igékből, fő- és melléknevekből kikövetkeztethető **kang-* 'görbe, ferde, kanyargós' értelmű tő lenne, utótagja pedig a több jelentésben is adatolható *rez* földrajzi köznévi, s így együtt a szerkezet 'kanyargós, ferde irtás'-ként értelmezhető. A név összetétel jellege nemcsak az előtag fiktív volta miatt kérdőjelezhető meg, hanem a hangszerkezeti felépítése miatt is: az alapítólevél szórványainak hangtani formái alapján nehezen képzelhető el ugyanis, hogy egy *ng-* mássalhangzó-kapcsolat — hacsak nem az *ny* hang jelölőjeként szerepel — véghangzó nélküli formában (ehhez lásd BÁRCZI 1951: 75) kapcsolódna a mássalhangzóval kezdődő utótaghoz.

SZENTGYÖRGYI a fent bemutatott, íráshibát feltételező okfejtés alapján a név [*kany-*] előtagját a *kanyarodik* ige szócsaládjához kapcsolja, amely etimológiai szempontból összefügg a *konyul* szócsaládjával is (2008b: 35–7). Ezt a szóelemet az alapítólevél egybe- és különírásának igen bizonytalanul megítélhető gya-

korlata szerint melléknévi értékű névrésznek tartja, amely 'lehajló, ferde, lejtős, meredek', illetve 'elhajló, kanyarodó' értelemben szerepel a névben. A magyarázatot gyengíti az is, hogy a szónak ilyen használatát máshonnan kimutatni nem tudjuk.

Nem sokkal könnyebb megtámogatni a *rez* utótagként való azonosítását sem. E szóra csak igen kevés és nem egyértelműen értékelhető történeti adatunk van, a korai időszakból csakis helynévi előfordulásokban, ahol ráadásul nem könnyű elválasztani a *réz*, illetőleg a *rész* főnévtől, de a *Reza*, *Reze* személynév (vö. ÁSz.) helynévbéli szereplésétől sem. Tájszóként biztosan csak a székelység köréből (MTsz., ÚMTsz., HEFTY 1911: 38–9, BENKŐ 1947: 23) és az Ormánságból (ÚMTsz.) ismerjük: a TESz. emögött — nyilvánvalóan a székelység történetével kapcsolatos — korai Árpád-kori összefüggéseket lát. Nagyobb számban történeti helynévi adatban csak a Székelyföldön fordul elő (SzT *rez*), az OklSz. sokat idézett, kérdőjellel e címszó alá sorolt, Somogyba lokalizált két adata (1338: *magnam viam Rezut*) viszont a Balatonhoz közel fekvő Endréd és Szemes vidékéről származik (A. 3: 446). A székelységgel való összefüggésére utal esetleg az is, hogy a Bihar megyei 1256/1283//1572: *Vamusreze* hegynevet (HA 1: 80) a telegdi székelység lakóhelyének vidékéről említik. Több más e földrajzi köznévvvel kapcsolatba hozott nevet (vö. pl. *Rezi*, *Rézmál*: FNESz., *Reza*: KNEI ZSA 1947–1949: 6) pedig másképpen is lehet magyarázni. SZENTGYÖRGYI a fent már említett tanulmányában kritikai elemzés alá veszi az összes szóba jövő adatot, és kimutatja, hogy a *rez* a régiségben a magyar nyelvterületen többfelé is előfordult (2008b: 37–46).

Az összetételi utótagnak tekintett *rez* megítélését illetően a bizonytalanságunkat növeli az is, hogy a szó származása sincs megnyugtatóan tisztázva: etimológiai szótáraink bizonytalan eredetűnek mondják (TESz., EWUng.), mivel a szlávból való származtatása nem támasztható alá olyan földrajzi köznévi elemekkel, amelyek a kiindulásnak tekintett *rězati* 'vág' igével lennének kapcsolatba hozhatók. E fenti eredeztetés nehézsége az is, hogy így a magyarban az 'irtás' értelmet kellene az eredeti jelentésének tartani, noha a *rez* jóval gyakrabban szerepel domborzati terminusként: 'hegy, hegycsúcs', 'fennsík' stb. jelölőjeként. SZENTGYÖRGYI a probléma feloldását abban látja, hogy a szó eredeti 'irtás, vágás' jelentése már korán átalakulhatott a magyarban: metonimikusan térszínformanévvé vált (2008b: 45). Ugyanígy kialakulhatott szerinte a *rez*-nek '⟨erdőben⟩ vágás, csapás' értelmű jelentése is, amit a *rezút* történeti adat is igazolhat. SZENTGYÖRGYI okfejtése figyelmet érdemlő, ám azt is hozzá kell tenni, hogy a szónak az 'egyfajta út' jelentésére hozott példája nyilvánvalóan másképpen is magyarázható. Úgy tűnik, SZENTGYÖRGYI tanulmánya valóban jelentősen előrevitte *rez* szavunk eredetének és történetének az ügyét, ám megítélésem szerint továbbra sem tarthatjuk e szót minden kétséget kizáróan azonosíthatónak az alapítólevél *kang-rez* szörványa megfelelő részével, s így ennek a 'lejtős csapás (nevű) út' értel-

mét továbbra is kétségesnek gondolom ugyanúgy, ahogyan a faddi határ egy bizonyos részére való lokalizálását is (SZENTGYÖRGYI 2008b: 46–9).

Mindezek a bizonytalanságok nem teszik lehetővé, hogy a *kangrez* esetében a fent említett névfejtési kísérleteket megerősítsük, sőt — úgy vélem — az eddigiek mellé újabb kérdőjeleket is tehetünk. Azt viszont, hogy a név feltett *rez* utótagjából szlávok jelenlétére következtessünk az általa jelölt helyen (amire lásd KRISTÓ 2000: 23), igencsak elhamarkodott ítéletnek gondolom. Összességében úgy látom, a *kangrez* helynevet továbbra is bizonytalan eredetű, pontosabban nem azonosítható és bizonytalan olvasatú szórványnak kell tekinteni.

4.38. *lean syher*

Fotudi birtokon a fentiek mellett még három szórvány szerepel: *aruk tue*, *aruk fee* és *lean syher*. Ezek nagyon jól értelmezhető, lexikálisan áttetsző nyelvi képződmények, lokalizációs értékük azonban sajnos, vajmi kevés van. A *lean syher*-ről csupán annyit tudunk meg, hogy egy völgyben fekszik. Olvasata [*leány siyër*] és nyelvi szerkezete — a *leány* és a *sír* jelöletlen birtokos jelzős vagy esetleg inkább jelentéssűrítő összetétele 'leánysír', 'sír, amelyben leány fekszik' értelemmel — világos. BÁRCZI tulajdonnévnek mondja (1951: 43, 66), ami leginkább abban az esetben képzelhető el, ha nemcsak magát a sírhelyet, hanem a környékét kell érteni rajta, ez azonban — mivel az itt említett árok egy pontjaként van megemlítve — kevésbé valószínű. Az viszont, ha az emlékezet megőrzi, hogy ki van eltemetve a sírban (mint például itt: egy lány), inkább tulajdonnévszerű használatra utal.

Sírokról olykor más oklevelekben is szó esik. Néha latinul vannak megemlítve, a béli apátság birtokösszeírása például egy Veszprém megyei birtokon ugyancsak egy leány sírjáról tudósít: 1086: *per sepulchrum puellę* (DHA 1: 252). Máskor viszont magyarul szerepelnek, a Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan leány sírjáról történik említés a fehérvári keresztetek bodajki birtokán: 1193: *Leajn sewer* (HA 2: 51), máshol *pogánysír* (1264: *paganser*, OklSz. *sír*), *apró sír* (1304/1464: *Oprosir*, OklSz.) van megemlítve. Ezek közsói vagy tulajdonnévi jellege nem ítélnélhető meg egyértelműen. Kétségkívül tulajdonnévi értékűek azonban azok az előfordulások, amelyekben a sír település, birtok nevében szerepel: 1297: *Fekete Syr*, sessio (KMHsz. 1. *Fekete-sír*), 1427: *Prediis Pogansyer* stb. (OklSz. *sír*). Az oklevelekben említett sírok bizonyára temetőn kívül fekvő sírhalmok lehettek — az öngyilkosokat, meg nem keresztelteket ugyanis az egyház nem temette el a többi halott közé a temetőbe (vö. NéprLex. *temető*) —, hiszen csak az ilyenek voltak alkalmasak valamely terület leírásában az azonosításra. Magányosan álló sírok, kripták nevei az újabb kori névanyagban is előfordulnak, a Tolna megyei helynévgyűjteményben például hat ilyen megnevezés található (TMFN 758).

4.39. *aruk tue* – *aruk fee*

Az alapítólevél szövegében két másik szórvány által elválasztva áll az *aruk tue* [*aruk tüé*] és az *aruk fee* [*aruk feé*], amely BÁRCZI szerint ugyanannak az ároknak, medernek vagy völgynek a vége és a feje vagy eleje (1951: 42–3). E megállapítás nem elképzelhetetlen ugyan, ám maga a szöveg ezt nem mondja: „inde *aruk tue* que uallis usque ad *kangrez uiam* extenditur queque tendit usque ad *lean syher* indeque ad *aruk fee*”, SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában: „ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher*-ig, innen az *aruk fee*-ig”. Az *árok* jelentésének többféle értelmezési lehetőségéről már korábban (4.6.) volt szó, itt ez annyival pontosítható, hogy — mint fent láthatjuk — a szöveg konkrétan völgynek mondja. A 18–19. századi térképi ábrázolásokon (EKFT, MKFT) kitűnik, hogy a kérdéses területet, Fadd északnyugati határ részét északnyugat–délkeleti irányban hosszan elnyúló lapos dombhátak szabdalják, amelyek között a völgyekben utak haladnak és erek futnak lefelé.

Az *aruk tue* és az *aruk fee* jelölt birtokos jelzős szerkezet, BÁRCZI szerint inkább közszói megjelölés, mint név (1951: 66), bár ehhez — általánosan megszívlelendő véleményként — másutt hozzáteszi azt is, hogy „Kétségtelen, hogy a jelöletlen birtokviszonyok sokkal inkább látszanak összetételeknek (...), de az is könnyen lehetséges, hogy mai nyelvérzékünk, melytől megszabadulni szinte lehetetlen, s mely sokszor régi adataink értékelésében is oly becses segítségünk, ebben megcsal bennünket” (i. m. 183). Mint már arról korábban több helyen is szó esett, a birtokos szerkezet jelölt vagy jelöletlen voltát a tulajdonnévi jelleg kritériumának nemigen tekinthetjük, amit a *tő* és a *fej* esetében az is mutat, hogy — a KMHsz. 1. és a HA 2. kötetének ide vonható összesen mintegy másfélszáz megfelelő szócikkét alapul véve — az oklevélbeli említéseiknek mintegy a harmada jelölt szerkezetben fordul elő, ami akkor is figyelemre méltó arány, ha tudjuk, hogy a határleírásokban általában nemcsak tulajdonnevek, hanem közszói szerkezetek is előfordulnak. Az itteni említést illetően e tekintetben talán még az is figyelembe vehető, hogy *aruk tue* szerepel a következőnek említett birtok szórványai között is: ha ez esetleg azonos a *fotudi* birtokon levő hellyel, az a tulajdonnévi értékét erősíti. A *tő* kapcsán már korábban megállapítottuk (vö. 4.12.), hogy szinte kizárólag víznevekkel alkot összetételt, 'a kérdéses vízfolyás, árok torkolata' jelentéssel, így — annak ellenére, hogy a szöveg völgyről beszél csupán — elképzelhető, hogy az *aruk tue*-nek e helyen 'vizesárok torkolata' a jelentése. Az *aruk fee* ugyanígy jelölheti valamely árok vizének a forrását, de lehet 'völgy magasabban fekvő vége' értelme is.

SZENTGYÖRGYI a *fotudi* birtokon említett *magna via* és *luazu holma* pontos azonosíthatósága alapján lokalizálja az *aruk tue* és *aruk fee* *aruk* elemét is, amely szerinte a Tengelic határában fekvő Kút-völgyet és folytatását, a Jaj-völgyet jelöli meg közszói értékű kifejezéssel (2008b: 48–9).

4.40. *fidemsi*

A következő birtokot az alapítólevél szövege néven nem nevezi ugyan, ám leírásában nyolc magyar szórvány is előfordul, közte legalább öt-hat olyan is, amely az általános tapasztalatok szerint alkalmasnak bizonyulhat a hely lokalizálására: *ecli*, *fidemsi*, *bagat mezee*, *opoudi*, *lopdi* és *petre*. A gazdag nyelvi anyag ellenére azonban a szakirodalomban nagy bizonytalanság mutatkozik meg e neveknek és magának a birtoknak az azonosításában. A továbbiakban azokat a körülményeket kísérel meg számba venni, amelyekre a kérdéses hely lokalizálásában figyelemmel lehetünk.

Először is azt kell leszögezni, hogy az itt tárgyalt részben nem egy, hanem két terület adományozásáról esik szó: az egyik egy szántóföld rétekkal (*locus et terra arabilis cum pratis*), a másik pedig egy ezzel a birtokkal határos erdő (*Infra terminos huius ruris silua est*). Ezek a birtokok a szövegben nincsenek külön névvel megnevezve, csupán az utóbbi birtoktest határpontjai vannak leírva. Ezzel a megoldással az alapítólevél egy korábbi részében is találkozhatunk: a *hul-uoodi-turku* leírását követően több birtok is szerepel név nélkül a szövegben, aminek a magyarázatát abban láttam, hogy e kisebb területek az előtte említett adományrészek szomszédságában, illetőleg a közelében feküdtek. Ennek bizonyítására a megfelelő fejezetben (4.9.) több érvet is felhoztam. A név nélkül való szereplést az itt előttünk álló esetben is talán az indokolhatja, hogy a kérdéses területek az előzőnek említett *fortudi* birtok mellett fekhettek. A név nélküli említés azonban nem feltétlenül jelenti sem a birtoknak az előző területekhez való közelségét, sem pedig a kicsinységét, az itt adományként szereplő erdő ugyanis hét határpont említésével van leírva, s az alapítólevélben következőnek felsorolt Kolon tó körüli birtok — amely a legnagyobb területű lehetett az összes javadalom között — szintén név nélkül áll az oklevélben. Az e szövegrészt bevezető (*E)x alia parte* 'egy másik helyen' eleve nem zárja ki ugyan a közeli elhelyezkedést, de SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerint inkább nagyobb távolságra mutathat, sőt egy további lehetséges értelmezése ('a másik oldalon') esetleg a Duna túlsó, keleti oldalára utalhat (2008a: 261).

Annak, hogy az itt tárgyalt birtokot nem tudjuk pontosan azonosítani, a fő oka az, hogy a tihanyi apátság birtokait tárgyaló későbbi dokumentumok nem említik az itt felhozott helyneveket. Az e tekintetben leginkább megbízható 1211. évi összeírás *Mortus* birtok után *Fedeh* falut említi, ahol az egyház földet és erdőt birtokol (ERDÉLYI 1908: 512). Az +1092/+1274//1399-ből való hamisítvány *In provincia Tolnensi* említi egy *Fiden* (~ *Fideu*, *Fyden*) nevű falut, nem sokkal alább, *Mortus* után pedig szerepel egy másik település is: „villa *Fede* (~ *Fedeh*), in qua est ecclesia Sancti Michaelis cum silvis Aklas et aliis appendiciis suis” (DHA 1: 284). ERDÉLYI ezeket az említéseket az 1055. évi alapítólevél *fidemsi*-jével azonosíthatónak tartja, megalkotásukat pedig a hamisítványok szerzőinek a számlájára írja (1908: 420). A névalakokra vonatkozóan osztja a

véleményét BÁRCZI is, megtoldva azzal a magyarázattal, hogy *fidemsi* és *Fedeh* szinonimák is lehetnek: a falut hívhatták mindkét néven (1951: 45). Az újabb munkák két adatsort különítenek el: egyrészt *fidemsi*, *Fideu*, *Fyden* említéseit, másrészt pedig *Fede*, *Fedeh* adatait (DHA 1: 151, 284, 485), mindkét helyet Tolna megyébe helyezve. MEZŐ ANDRÁS az utóbbit — a környezetében szereplő más helynévi említés alapján — a megye északnyugati részére, a mai Keszőhidegkút környékére teszi, és *Fedő* címszó alatt mutatja be (2003: 283).

Az itt tárgyalt birtokot a fenti problematikus azonosíthatóság ellenére mégis leginkább a *fidemsi* szórvány alapján kísérelték meg lokalizálni. Ezt a *Fedémes* nevekkel szokás nyelviileg azonosítani, s e szerint az alapítólevélben említett helyet CSÁNKI a Csepel-szigeten vélte megtalálni (véleményét GOMBOCZ, MELICH és MIKOS is elfogadta), de ezt BÁRCZI birtoklástörténeti érvek alapján jogosan kérdőjelezte meg (1951: 45, itt lásd a vonatkozó irodalmat is).¹⁰⁵ Kissé szigorúan mondott ítéletet viszont ERDÉLYI véleményéről, aki szerinte minden bizonyítás nélkül tette *fidemsi*-t Fadd és a Duna mellé: ERDÉLYI ugyanis hivatkozik a szövegben szereplő révre és halastavakra, valamint az ott említett Szent Mihály egyházat is bizonyítékul hozta fel (1908: 420).

Fidemsi-t — noha a szöveg ennek a jellegéről semmit sem mond — leginkább településnévnek szokás tekinteni, ahogyan ezt a már említett egyeztetési kísérletek is mutatják. A szórvány szövegbeli helyzete ezt a feltevést megengedi ugyan, de a leírás jellege inkább talán mégis mikronévnek mutatja: az adományozott erdőről ugyanis azt tudjuk meg, hogy az a *fidemsi*-ig nyúlik el („silua est que habet inicium ... ad *fidemsi*”), azaz a szövegezés azt a benyomást kelti, hogy a név a határvonal valamely pontját jelöli meg. Azt, hogy a *fidemsi*-t többnyire településnévnek tartják, nyilvánvalóan az magyarázza, hogy az összevetésként felhozott — az előzőekben (a 105. lábjegyzetben) már felsorolt — *Fedémes* ~ *Födémes* névmegfelelések az Árpád-korban kizárólag településeket jelöltek. E neveket a szakirodalom egybehangzóan egy **fedém* ~ **födém* ’méhkas, kaptár’ szóból származtatja (BÁRCZI 1951: 45, FNESz. *Fedémes*, mindkét helyen bőséges további irodalom is található), amely a *fed* igének esetleg már az alapnyelv korára is visszavezethető *-m* képzős származéka (TESz., MSzFgrE), s mint ilyen, finnugor kori méhészeti műszó lehetett.

E szómagyarázatnak a legnagyobb szépséghibája az, hogy ilyen közszóra a magyarban sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvjárásokból nem ismerek

---

¹⁰⁵ Mivel az Árpád-kori Magyarországon jó néhány *Fedémes* nevű település létezett — Heves megyében kettő is: 1261/1271: *Fedemus*, 1331/1373: *Fedemus* (Gy. 3: 92), Hont megyében: 1259>1379: *Fedemes* (Gy. 3: 195), Komárom megyében: 1239/1465: *Fedemus* (Gy. 3: 416), a Nagy-szigeten: 1264/1393/1466: *Fedemus* (Gy. 4: 201), Nyitra megyében: 1284: *Fedemus* (Gy. 4: 383), Pozsony megyében: 1221: *Fudemus* (FNESz. *Nagyfödémes*), Szabolcs megyében: 1325: *Fedemus* (Cs. 1: 514, NÉMETH P. 1997: 110) —, az azonosításban a birtoklástörténeti tényezőknek fontos szerepet kell tulajdonítanunk.

adatokat.¹⁰⁶ Egyetlen közvetett forrása a votják *podäm ~ podem* 'faüregből alakított méhkas', amely pontos morfológiai megfelelője a feltett magyar formának. A *Fedémes ~ Födémes* nevek -s képzőjét a szakirodalom többnyire valamivel való ellátottságot kifejező formánsnak tartja (BÁRCZI 1951: 157, ZELLIGER 2005: 36), a TESz. szerint azonban ez kicsinyítő (!) képző.¹⁰⁷ A Csepel-szigeten lévő egykori *Fedémes*-ről említi egy oklevél, hogy lakói mézzel adózó királyi méhészek (Cs. 3: 327), s ennek alapján az összes ilyen nevet e névadási motivációval szokás magyarázni (HECKENAST 1970: 101–2, FNESz. *Fedémes*). E magyarázatnak a fent említettek mellett további nehézsége az is, hogy a szót nemcsak közszőként (**fedém[es]*), hanem mikronévként sem ismerjük, pedig szemantikai tartalma ('olyan hely, ahol méhkasok vannak; méhes') éppenhogy erre a szerepre tenné elsősorban alkalmassá, s a településnévi használata is valószínűleg ilyen alkalmazásából lenne könnyen magyarázható.¹⁰⁸

A fenti kételyek, ha nem is döntenek meg a közismert névmagyarázatot — úgy vélem —, rámutathatnak azokra a hiányosságokra, amelyek ebben az etimológiában további megvilágításra várnak. Néhány ilyen bizonytalansági tényezőt említeni tudunk azonban a *fidemsi ~ Fedémes* azonosítással kapcsolatban is. Szokatlan az adat első szótagbeli *i*-je, mivel itt az etimológia alapján is *e*-t várnánk: ezt a zártabbá válás folyamatával magyarázni tudjuk ugyan (így gondolja BÁRCZI is, 1951: 81), ám ez a jelenség nem jellemző az alapítólevél nyelvállapotára (i. m. 102), és az ide vonható nevek több tucatnyi adatában is csupán egyetlen alakban találunk *i*-t ezen a helyen (ezek lelőhelyét lásd a 105. jegyzetben közölt forrásokban). Olyan viszont egyetlen egy sem akad az adatok között, amelyből — mint a *fidemsi* esetében — a harmadik szótag magánhangzója hiányozna. Ezt BÁRCZI a két nyílt szótagos tendencia működésével magyarázza (1951: 134), máshol azonban kérdőjelet is tesz e megállapítás mellé (i. m. 102), mégpedig jogosan, mivel az *s*-re végződő szavakban — akár képzőként (*kues*, *uluues* stb.), akár a tőhöz tartozó hangként (*keuris*, *?gamas*) szerepel ez az elem — az *s* után soha nem áll tövégi magánhangzó az alapítólevélben, s ennek megfelelően nem is hiányozhat előle az így zárt szótagban lévő magánhangzó. Mind-

¹⁰⁶ A *födém* műszaki szakszó nyelvújításkori szóalkotás, amelynek létrehozásában a *Födémes* helynevek is közrejátszhattak (TESz.).

¹⁰⁷ Mindez valószínűtlené teszi, hogy — amit korábban futólag említettünk — a *fidemsi ~ Fedémes* neveket a *Fedeh ~ Fedő* típusúakkal úgy hozzuk kapcsolatba, mint amelyek csupán valamiféle képzőalternációt mutatnak (így BÁRCZI 1951: 45). Ez utóbbi helynevek talán inkább személynévi eredetűek lehetnek: bár ilyen személynévet az Árpád-korból nem ismerünk, később azonban családnévként előfordul (RMCsSz. *Fedő*).

¹⁰⁸ Nehezen lehetne elképzelni például, hogy egy *Akol ~ Aklos*-féle név úgy szerepeljen helységnévként, hogy mikronévként egyáltalán ne legyen adatolható. Az egyetlen újabb felszínre került Komárom megyei *Födémés-kút* magyarázatában („Egy elpusztult méhészház — födemes ház — mellett levő kút”, KMFN 257) inkább talán a KISS LAJOS által elhárítani ígerezett „nyelvészeti (...) archaizáló buzgalom” (1986: 122–3) jelenik meg.

ez fölveti annak a lehetőségét is, hogy a *fidemsi* szóvégi *i*-jét ne véghangzónak, hanem esetleg funkcióval rendelkező képzőnek tartsuk.

Inkább csak ötletszerű felvetésnek tekinthetjük azt az azonosítást, amelyet SZENTGYÖRGYI RUDOLF a birtoknak a Somogy megyei Segesd környékére történő lokalizálása kapcsán¹⁰⁹ a *fidemsi*-vel kapcsolatban előhozott: bizonytalan egyeztetésként kínálja egyrészt a *Bedencsi-tó* előtagját, másrészt pedig a *Dencsi irtás*, *Dencsi-tó* stb. nevek első névrészét (2008b: 263–4).

4.41. *ecli*

Az azonosítás szempontjából meglehetősen fontos körülmény, hogy az adományozott erdő határának leírása *ecli* révnél kezdődik (*habet initium ad portum ecli*). Ezt ERDÉLYI dunai révnek tartja (1908: 420), s e felfogást minden aggály nélkül átveszi BÁRCZI is (1951: 44), noha a szöveg a Dunát nem említi. Nehéz azonban elképzelni, hogy ha a határjárás e folyónál kezdődne, a leírás ne szólna erről az azonosításra rendkívül alkalmas helyről. A fenti interpretáció talán azon a feltevésen alapul, hogy révek, átkelők nagyobb folyókon szoktak lenni, ám az oklevelekben számos olyan *portus*-ról, *rév*-ről esik szó, amelyek egészen kicsi folyóvizeken vezettek át. A KMHsz. 1. kötete például 23 rév nevét tartalmazza (lásd *Rév* alatt), közülük azonban mindössze 8 fekszik nagyobb folyó mellett. Ezekon kívül azonban révet ismerünk például Abaúj megyében a kis Kolbása patakon (*Fajsz-rév*), Bereg megyében az Ilosván (*Kő-rév*), a borsodi Bogács falu *Köves-rév*-e pedig egy meg nem nevezett kisebb vízfolyáson vezetett át. Hasonló a helyzet a HA 2. kötetében említett 11 rév esetében: közülük 6 szintén kisebb patak mellett található, mint például a Csermosnya vizen levő *Csermosnya réve* (60), sőt van olyan rév is, amelyet 'gázló' értelmű *vadum*-ként jelöl meg a szöveg (*Balázs réve*, i. m. 59). A *portus ecli* sem feltétlenül a Dunán vagy más nagyobb folyónál keresendő tehát, hanem akár kisebb folyóvíz mellett is fekkent.

Tanulságos lehetne e révnevek tipológiai szempontú vizsgálata is, amely ezen a helyen azonban még csak a vázlatosság szintjét sem érheti el. Annyit azonban szükséges kiemelnünk, hogy az áttekintett több mint 30 név kétötödének az előtagja utal valamilyen személyre (pl. *Péter-rév*, *Puk réve*, KMHsz. 1.), s így e szemantikai vonás a legjellemzőbb ebben a névcsoportban.¹¹⁰ Mindez megerősíti azt az általános véleményt, amely az *ecli* [*ekli* ~ *ekli*] nevet személynévi eredetűnek tartja (JAKUBOVICH 1927: 235, BÁRCZI 1951: 44, vö. FNESz. *Ekel*). Az ÁSz. is tartalmaz néhány ilyen névadatot (*Ecl*, *Ecli*, *Ekli*), és összeve-

¹⁰⁹ Ennek részleteit lásd alább a *bagat mezee* magyarázatánál (4.42.).

¹¹⁰ Gyakori emellett a természeti sajátosság kifejeződése is (pl. *Homok-rév*, *Köves-rév*), s az előtag lokális jegyet jelölő, a rév helyére utaló településnév is lehet (*Zenta-rév*, *Szanád-rév*). Nem volt ritka az sem, hogy egy-egy átkelő neve település nevévé is vált (*Bábaréve*, *Moharréve*, a példák a KMHsz. 1. kötetéből valók).

tésként további rokon nevekre (*Ekul, Ecul, Ekel* stb.) is utal. A *portus ecli* alapján a szakirodalom *Ekli* formájú nevet rekonstruál, amelyet — többnyire ki nem mondva, de analógiák által támogatva — településnévnek tekintenek. Ez elképzelhető ugyan, de a névnek ilyen nyomát a későbbiekből nem ismerjük. Feltehető azonban a fenti névtipológiai tanulságok alapján az is, hogy egy **Ekli-rév(e)* nevet vagy megjelölést lássunk benne, amelynek a földrajzi köznévi főtagját latinra fordította az oklevél szövegezője. Ez a megoldás nem jellemző ugyan az alapítólevél helynévhasználatára, de hasonló lehetőséget az *ad kangrez viam* esetében is elképzelhetőnek láttunk (4.37.). Bármelyik megoldást fogadjuk is el azonban, aligha kétséges, hogy a helynév magyar nyelvű névadóktól származik. A személynév valószínű német eredete (ehhez lásd BÁRCZI i. h., FEHÉRTÓI 2006: 167) semmiképpen nem ad okot arra, hogy — miként azt KRISTÓ tette (2000: 24) — a helynevet is a németből származtassuk.

A szórványt a közelmúltban SZENTGYÖRGYI RUDOLF is elemezte, a korábbi véleményeket kritikai jellegű kommentárokkal látta el, és az etimológiai párhuzamként felhozott személy- és helyneveket újakkal egészítette ki (2009b). Emellett felvetette a tollhiba lehetőségét is, amely szerint a hiteles példány írója a fogalmazványban esetleg rövidítve írt *eq(ui)* szót olvashatta és írhatta *ecli*-nek (i. m. 218). Így a *portus ecli* 'lórév' értelmű lenne. Ennek ellene szól viszont az a körülmény, hogy a hasonló szerkezetekben megfigyelésem szerint általában többes genitívusz használatos, ahogyan ez a tőle idézett Csepel-szigeti *portus equorum* esetében vagy másutt: 1232/Pp.Reg.: *Insula Bubalorum* (HA 2: 48) 'Bivaly-sziget', 1243: *Insula Leporum* (Gy. 4: 644) 'Nyúl-sziget' is látható.

Az itt tárgyalt birtok lokalizálásában eddig nem fordítottak figyelmet arra, hogy a határleírásban szó esik egy bizonyos *nagy út*-ről is (*exinde ad magnam viam*), pedig mint az eddigiekben is láttuk, az egyes birtokok kapcsán az alapítólevélben jó néhány út van megemlítve többnyire latinul, olykor azonban magyarul is: az itt használt kifejezés (*magna via*) azonban csak két helyen szerepel, egyrészt a Balatontól délre a *koku zarma* és *gamas* térségében húzódó útra vonatkozóan, másrészt pedig *fortudi* birtokon a Dunával nagyjából párhuzamosan dél felé futó egykori római úttal azonosíthatóan. Ez utóbbi területen a nagy út mellett van megemlítve az *aruk tue* nevű hely éppen úgy, mint ahogyan az itt tárgyalt birtokrészen is szerepel. Ez — mint már az előzőekben utaltam rá — felvetheti annak a gyanúját is, hogy e két név (vagy leírás) esetleg azonos helyet jelölt, s így ezen a részen a *fortudi*-n adományozott területek és az itt leírt erdő-rész határosak lehettek egymással.

Ezt az azonosítást az Árpád-korra feltehető táji-földrajzi viszonyok éppen támogathatják is: mint arról már szó volt ugyanis, *fortudi* birtokrész Fadd mai belterületétől északnyugatra feketett, a régi nagy út nyomvonalán haladó mai főút környékén. Ezt az utat a kérdéses helytől nem messze északra keresztezi az a ma is meglévő patak, amely jól kivehető a 18–19. századi térképeken is

(EKFT, GÖRÖG), s amely észak felől folyva Fadd és Gerjen falu között szakad a Dunába. E folyócska az 1211. évi Tihanyi összeírás *Fotud*-ra vonatkozó részében *Guergen [gergyën]* néven szerepel (ERDÉLYI 1908: 511) ugyanúgy, ahogyan a mellette fekvő falu nevét a helybeliek ma is ejtik (TMFN 230). Az összeírás szerint e folyónál található egy bizonyos *Bán réve* nevű hely („et tendit per ripam eiusdem fluvii ad locum, qui dicitur *Banriuuueh*”, PRT i. h.), amely megfelelhet akár a másfél századdal korábbi, szintén személyről elnevezett *portus ecli*-nek is. Az azonosítást erősíti az itt *Hodut*-ként előjövő nagy út említése is.

E térség képe a 18. században, az első katonai felmérés idején azt mutatja, hogy a nagy úttól nyugatra-északnyugatra fekvő területeken szántók és erdők húzódtak, keletre, a Duna irányában pedig szintén erdők és velük határos mocsarak. Feltehető, hogy a táj természeti képe az Árpád-kortól nem sokat változott, de ugyanilyen, vizekkel behálózott területre utalnak az 1211-es összeírás *-tő* utótagú nevei (*Zolocostueh*, *Beseneytu* ~ *Beseneui-tu*, PRT i. h.) is ugyanúgy, mint azok az erdőben lévő halastavak, amelyek az 1055. évi alapítólevélben vannak megemlítve.

Azt, hogy az itt név nélkül említett két birtokdarab esetleg határos lehetett *fotudi*-val, az is erősíti, hogy az alapítólevél éppen a tavacskák kapcsán említi: ezeket három kivételével kapta meg a tihanyi apátság, mivel közülük kettő a királyé, egy pedig a Szent Mihály egyházé maradt („quarum due sunt regis tercia namque sancti michaelis”). Mint már utaltam rá, ERDÉLYI felvetette annak a lehetőségét, hogy a Szent Mihály jelenthette a veszprémi egyházat is, amely Faddon szintén birtokos volt (1908: 420). Ezt az azonosítást adja MEZŐ is (2003: 304). A legnagyobb súllyal azonban megítélésem szerint az a körülmény nyom a latban, hogy az 1211. évi leírás *Fotud* határában az egyik határjelként András király legnagyobb határdombját említi („dirigiturque per colles, et venit usque ad maximam metam Andree regis”, ERDÉLYI 1908: 511), amely a leírás jellegéből következtethetően aligha állhatott azon a kisebb területen, amelyet az 1055. évi oklevél mint *fotudi*-nak nevezett birtokot leír (s amelyet fent, a 4.35–39. pontokban mutattam be), hanem sokkal inkább feketett az ilyen névvel nem említett *ecli*, *fidemsi* stb. körüli területeken. Az 1211. évi leírásban alapvetően más névanyag szerepel, mint az alapítólevél ide vonható két egységében: a két névanyag között minimális egyezés sincs, amit leginkább az magyarázhat, hogy az apátság az időközben eltelt másfélszáz év alatt nemcsak egyesítette, hanem esetleg jelentősen meg is növelte az errefelé elterülő birtokait ugyanúgy, ahogyan ez a hasonló példaként korábban felhozott Balaton melletti, *huluoodi* és *gamas* között felsorolt birtokok esetében is történt.

4.42. *bagat mezee*

A név nélkül álló erdőbirtok határleírásában további olyan megnevezések is szerepelnek, amelyekben ugyancsak személynevek jelennek meg, ezek közül kettő

határpontként áll: a határ előbb elér a *petre*-nek nevezett hely fejéig (*ad caput petre*), majd a *bagat mezee* nevű helyre. Ez utóbbi magyarázata az eddigiekben jóval kevesebb gondot okozott az alapítólevél elemzőinek.

Mint a *bagat mezee* főtagja is mutatja, a név nem az erdő valamely részét jelöli, hanem a mellette fekvő területet. A folyamatos melléknévi igenévi eredetű *mező* (TESz.) meglehetősen gyakori eleme az oklevelek helyneveinek, amelyek mellett többnyire a latin *campus* fajtajelölő szó áll (lásd az OklSz., a KMHsz. 1. és a HA 2. *mező* címszavait). E latin szónak 'társág, szabad és nyílt lapály' (melynek ellentéte az erdő, domb, vö. FINÁLY 1884) jelentése mutatja leginkább a magyar szó korabeli értelmét is. A *mező* nem ritkán áll együtt — elsősorban jelölt birtokos jelzős szerkezetben — személynévi előtaggal. A *Bagat* ~ *Bogat* személynévről — amely szláv eredetű (BÁRCZI 1951: 46, FNESz. *Nyírbogát*, FEHÉRTÓI 2006: 167) — és írásváltozatairól 16 adat maradt fenn az Árpád-korból (ÁSz.), ami viszonylag gyakori előfordulásra utal. A *bagat mezee* a személynév nyelvi hátterétől függetlenül azonban nyilvánvalóan magyar névadók alkotása. A mikrotoponima a birtok feltételezett helyén a későbbiekben ismereteim szerint nem fordul elő.

Az itt tárgyalt név egyeztetési lehetőségét a *segisti* lokalizációja (vö. 4.64.) kapcsán PÁPAY JÓZSEF vetette fel, aki *segisti*-t a Somogy megyei Segesddel azonosítva az ennek szomszédságában fekvő egykori *Bogát* falu nevében látta megjelenni az oklevélbeli *bagat mezee* megjelölést (1927). Ezt a lényegében komolyabb visszhang nélkül maradt ötletet SZENTGYÖRGYI RUDOLF fejtette ki részletesen anélkül, hogy *segisti* PÁPAYtól adott lokalizációját elfogadta volna (2008b: 259–66). Egyeztetésének kulcsa a *bagat mezee* és a Segesdtől nyugatra fekvő mai Felső- és Alsóbogátpusztá megfeleltetése, de az alapítólevél birtokleírásának további elemeit (*lopdí*, *caput petre*, *magna via*, *aruk tue*) is nagy valószínűséggel gondolja környékbeli helyekhez köthetőnek. Ezek kérdéses voltára az alábbiakban visszatérek, itt csupán a *bagat mezee* kapcsán felmerülő fenntartásaimat említem meg. Az azonosítás talán legnagyobb hiányossága az, hogy birtoklástörténeti bizonyítékokkal nem támogatható meg: nincs ugyanis ismeretünk arról, hogy ezen a vidéken a tihanyi apátság valaha is birtokos lett volna. Így aztán meglehetősen önkényesnek tűnik a mintegy tucatnyi régi *Bogát* ~ *Bogád* település (ezekre lásd FNESz. *Bogád*, CSÁNKI-index 125–6) közül éppen az itt említettel való azonosítás, még akkor is, ha az alapítólevélbeli leírás esetleg jól rá is illik a környékre, ez ugyanis akár más vidékre is értelmezhető lehetne. Magyarázandó lenne továbbá az is, hogy a *bagat mezee* és a *Bogát* településnév névszerkezeti, illetve keletkezéstörténeti szempontból hogyan kapcsolható egymáshoz. Úgy vélem tehát, hogy a két név etimológiai összetartozása a mindkettő alapjául szolgáló személynév révén vitathatatlan, ám ennél szorosabb kapcsolatokra sem közvetlen, sem pedig közvetett bizonyítékok nem mutatnak.

4.43. *petre*

Az alapítólevél egyik legvitatottabb helye az itteni határleírásban szereplő *ad caput petre*, amelynek megítélésében már abban sem értenek egyet a kutatók, hogy magyar nyelvű szórványról van-e egyáltalán szó vagy pedig a latin szöveg egy részletéről. Ezt BÁRCZI nagyobb valószínűséggel latin kifejezésnek tartja 'kőszál, kőtömb, kőhegy' jelentéssel, de felveti azt is, hogy „ha magyar elnevezés, akkor személynévből keletkezett helynév lehet” (1951: 46, ugyanígy ZELLI-GER 2005: 36). A különböző szövegkiadásokban — indoklás nélkül — névnek tekinti az ÓmOlv. (23), MÉSZÖLY (1956: 8), GYÖRFFY (DHA 1: 151, ÁrpOkl. 23, CAH 19) és SZENTGYÖRGYI (2005: 60, megjegyezve, hogy latin szó is lehet), latin kifejezésnek tartja viszont ÉRSZEGI GÉZA (2004: 3). Felvette az ÁSz. anyagába FEHÉRTÓI KATALIN is (634).

Ennek a szöveghelynek az értelmezésében nyilvánvalóan ugyanarról a problémáról van szó, mint a már korábban tárgyalt *petra* esetében (4.3.), a megítélés szempontjából szóba jövő kritériumok azonban az eltérő kontextusból és a más-fajta lokális körülményekből adódóan különbözőek. Közös a két elem írásában megmutatkozó azonos rövidítés: az *et* betűkapcsolat helyett mindkét helyen & szerepel, eltérően az ugyancsak ide vonható *petre zenaia* szórvány első elemétől. Ez az írássajátosság kétségkívül a szöveg latin nyelvű elemeivel rokonítja a kérdéses szavakat, mivel azokban nem ritka ez a rövidítés: *hab&*, *p(er)p&ua* stb.

A korábbiakban a *petra* tárgyalása kapcsán már láttuk, hogy a *petra* 'kő(szikla)' főnév csak ritkán fordul elő a magyarországi oklevelekben, ami eleve csökkenti annak a valószínűségét, hogy latin szónak tekintsük, ám mindezt még inkább valószínűtlenné teszi az a körülmény, hogy az *ad caput petre* szövegrészben a birtokos szerkezet által megkövetelt genitívuszi formának az oklevél írásmódja szerint *petrę* [ɔ: *petrae*] alakot kellene mutatnia, e helyütt viszont a szövegben egyszerűen csak *petre* áll. Magyar helynévként értelmezve a szórványt a szerkezetnek 'a Petre (nevű hely) fejeig' jelentést tulajdoníthatunk. Magyar név latin földrajzi köznévvvel az oklevelekben gyakran alkot az ittenihez hasonló birtokos szerkezetet, erre az *ad caput petre* mellett a Tihanyi alapítólevélben további példákat is találunk: *ad angulum aruk* 'az árok szögéig, kiszögelléséig', *ad lacum turku* 'Türkü (település) tavához', továbbá valószínűleg az *ad portum ecli* 'Ekli révéhez', ez utóbbi éppen az itt vizsgált szövegrész szomszédságában szerepel. Az ilyen szerkezetekben a magyar név olykor genitívuszi formában áll: egy az adott szövegösszefüggésben esetleg feltehető *petra* alakú helynév esetében erre elvi lehetőség adódna is, ám ezt ugyancsak *petrę* írásmóddal kellene jeleznie a szövegnek. SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerint a magyar nyelvű szórvány mellett a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévv lenne várható, illetve a magyar–latin homonimák elkülönítésére szolgáló *qui dicitur*-féle szerkezet (2008b: 264). Csakhogy a név mellett álló földrajzi köznévv használata nem jellemző a Tihanyi

alapítólevél szövegezésére, a fenti megnevezőszós szerkezetek pedig más célt szolgálnak: többnyire az egyes birtokok neve szerepel ilyen helyzetben.

A fentiekből következően a szerkezetben leginkább egy magyar *petre* helynevet kereshetünk, amely az azonos alakú személynévből alakulhatott bármiféle formáns alkalmazása nélkül. Ugyanez a személynév szerepel a *petre zenaia* szórványban is, mivel azonban ennek nyelvi jellegéről, eredetéről a megfelelő helyen (3.34.) már szóltam, itt nem látom szükségét kitérni rá.

Arra, hogy az itt szereplő *petre* pontosan milyen típusú helyet jelölhetett, nincs utalás a szövegben, ám a *caput petre* kifejezés főtagja néhány halvány feltevést erre vonatkozóan is lehetővé tesz. Az oklevelekben elsősorban folyóvizek és kiemelkedések (hegyek, dombok) fejről szokás szólni, de gyakran említik völgyekkel kapcsolatban is. Szerepel emellett még települések vagy egyszerűen közelebből meg nem határozható jellegű területek, tájrészek neve mellett is. Ugyanilyen típusú helyek megnevezésében szokott előfordulni a magyar *fő ~ fej(e)* is. Ezek alapján a *petre*-t — a név tipológiai jellegét, személynévi eredetét is figyelembe véve — itt leginkább valamely birtok, földterület, esetleg településféle nevének vélhetjük. SZENTGYÖRGYI a *bagat mezee* kapcsán említett Segesd környéki lokalizáció keretében feltételesen azonosítja egy *Kő-völgy* nevű hellyel (2008b: 265).

4.44. *opoudi*

Az erdőben található, királyi tulajdonban lévő halastavak egyikét *opoudi* [*opoudi* ~ *apoudi*] néven említi a szöveg. BÁRCZI szerint ez aligha lehet más, mint személynévből keletkezett helynév, „ami halastó neveként meglepő, mégsem példátlan” (1951: 47). E megjegyzés nyilvánvalóan arra utal, hogy a magyar névkutatásban széles körben elterjedt felfogás szerint a személynévek önmagukban, más formánsok (képzők és összetételi utótagok) nélkül helymegjelölésre csupán települések megnevezéseként használatosak. E közismert helynév-tipológiai tértelt azonban — mint arra BÁRCZI is utalt — néhány példa megtöri: halászóhelyek oklevélbeli említései között pusztán személynévi eredetűeket (vagy óvatosabban fogalmazva: személynévekkel egyező alakúakat) nem elhanyagolható számban találunk.

E névfajttával kapcsolatban is megállapíthatjuk azt — amit egyébiránt más névcsoportokkal összefüggésben e munkámban már többször is sajnálattal konstatáltam —, hogy ismereteink az ide tartozó nevekről meglehetősen hiányosak. Pedig az oklevelekben nem kis szerepe van a halászattal kapcsolatos körülmények (adományok, jogok, kötelezettségek stb.) elősorolásának, ami a halászatnak mint gazdálkodási formának a korabeli nagy jelentőségével áll összefüggésben (ennek rövid összefoglalását lásd E. KOVÁCS: KMTL *halászat*). A különböző ügyletek kapcsán említett halászóhelyeket az oklevelek latin szövegében a *piscina*, *locus piscatura* stb. szavak, kifejezések jelölik, magyarul pedig *tanyá-*

nak említik őket (pl. 1240: *piscina in Danubio ... que vulgo Tona dicitur*, KMHsz. 1. *tanya*). Ezek a megjelölések azonban nagyon sokféle helyre vonatkozhatnak. Mint az itt idézett példa is mutatja, a halászóhely gyakran valamely nagyobb folyó adott szakaszaként van megjelölve, de ilyen szerepben állhat kisebb tónak, holtágnak vagy vízfolyásnak a neve is, amelyek megnevezésüket egyébként valamilyen jellegzetességükről, sajátosságukról, természeti környezetükről stb. kapták (1307: *piscina Agastou*, 1342: *piscina Bydistou*, KMHsz. 1. *Ágas-tó*, *Bü-dös-tó*).

Számos olyan halászóhely nevét is ismerjük, amely valamilyen személynévet tartalmaz: az ilyen típusú megnevezések a fentiekől eltérően nem természeti képződményként, hanem az adott halászóvíz tulajdoni vagy használati jogát előtérbe állítva nevezik meg a kérdéses helyet. E nevek között vannak olyanok, amelyekben a személynévi (vagy közszóval személyt megjelölő) előtaghoz vízrajzi köznévi kapcsolódik, gyakran birtokos személyjeles formában: +?1292: *piscina Chikurtowa*, 1075/+1124/+1217: *piscina Ecetoua*, 1261/1271: *piscina Halaztowa* (KMHsz. 1. *Csikur tava*, *Ecse ? tava*, *Halász tava*; vö. *ÁSz. Chikur, Ece*). Jóval gyakoribbak azonban azok a *piscina*-nevek, amelyek személynévvvel azonos alakúak. A viszonyítás kedvéért — noha egy ilyen futó áttekintés az alapos vizsgálatot természetesen nem helyettesítheti — a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetének anyagából kiemeltem azokat a megnevezéseket, amelyek halászóhelyként szerepelnek: csaknem másfélszáz név adatai fordulnak elő ilyen minősítéssel. A nevek háromnegyede a természeti környezetre utaló szemantikai tartalmat fejez ki, egynegyedében viszont valamilyen személynévi (vagy személynévgyanus) elem szerepel, mégpedig az ilyen nevek kétharmad részében önmagában, pusztán személynévi alakban: +?1292: *piscina Centur*, 1212/1397/1405: *piscatio Herceg*, 1212/1397/1405: *piscatio Pecus*, [1089–90]: *piscina Weimir* (KMHsz. 1. *Center ?*, *Herceg*, (*Pecus*), *Vej(r)mür*, vö. *ÁSz. Centur*, *Herceg*, *Pecus*, *Veimir*).¹¹¹

E mintegy két tucatnyi pusztán személynévből alakult helynév¹¹² azt mutatja, hogy ezt a névtípust a korai ómagyar korban nemcsak települések megnevezésére, hanem az itt bemutatott helyfajtának, halászóhelyeknek a megjelölésére is használták. Azt a megfigyelést azonban még érdemes hozzáfűzni az itt mondottakhoz, hogy az ebbe a névtípusba tartozó helyneveknek a későbbiekben csak kivételesen ritkán van névfolytonosságuk: ez az általuk jelölt helyek, vizek nagyfokú változékonyságából éppúgy fakadhat, mint a névtípus funkcionális-szemantikai jellegéből, ami a halászójog birtokosának megváltozása következté-

¹¹¹ Óvatosságra int bennünket azonban az a körülmény, hogy e nevek egy részét a gyér adatolás miatt nem feltétlenül tekinthetjük személynévvnek.

¹¹² Közöttük azonban akadhatnak olyanok is, amelyekről a lejegyzés bizonytalanságai, a névpárhuzamok hiánya stb. miatt nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy helynevek lennének.

ben könnyen módosulhatott is. E névadási szokás nagyobb figyelmet is megérdemelne ugyan általános névtipológiai szempontból, itt azonban csupán amiatt hoztam elő a kérdést, hogy bemutassam: a Tihanyi alapítólevél személynévi eredetű víznevei mint halászhelyek megnevezései egyáltalán nem tekinthetők valami különleges, csak nagy ritkán előforduló névadási jelenségnek.

Az *opoudi* név személynévi alapja BÁRCZI szerint az Árpád-korban személynévként önmagában is gyakori *apa* szónak az *-ó* + *-di* képzőbokkal alakult becézett alakja (1951: 47, 156). FEHÉRTÓI e névben csak *-di* képzővel számol (2006: 167), ám ez nem magyarázná meg az előtte álló *ou* diftongust, ami az alapszó második szótagi magánhangzójával semmiképpen sem azonosítható (vö. TESz. *apa*, itt egyébként első adatként ez a szórvány szerepel). Az is kétségtelen azonban, hogy a fenti személynévvvel összevethető *Opud*, *Opudi*, *Apadi* nevek 15 adatával szemben csupán ebben az alakban találunk *ou*-s írásformát (ÁSz.).

4.45. *lopdi*

A másik erdei halastó *lopdi* [*lobdi* ~ *labdi*] néven szerepel az alapítólevélben. Ezt SZAMOTA *Lápod*-nak értelmezte, BÁRCZI ezt az azonosítást azonban meggyőző érveléssel hangtörténeti szempontból nem tartotta elfogadhatónak (1951: 47–8). A TESz. ennek ellenére — kérdőjellel ugyan — a szórványt a *láp* első adataként tünteti fel, a MSzFgrE és az EWUng. viszont nem veszi fel a szó adatai közé. A *lopdi*-t BÁRCZI ismeretlen eredetűnek mondja, amely „talán *-di* kicsinyítőképzőt visel” (i. m. 47). FEHÉRTÓI KATALIN — magyarázat nélkül — az alapítólevél személynévi eredetű helynevei között sorolja fel, magát a személynévet azonban ismeretlen eredetűnek tekinti (2006: 167); felvette az „Árpád-kori személynévtár” adatai közé is, ott azonban további ilyen neveket vagy más hasonló névre való utalást nem találunk. Úgy vélem ugyanakkor, hogy a dömösi adománylevélben említett két szolga és egy mezőőr 1138/1329: *Lapudi* neve (ÁSz.) hangtörténeti szempontból különösebb nehézség nélkül megfeleltethető a Tihanyi alapítólevélbeli *lopdi*-nak (a két név azonban ettől függetlenül eltérő származású is lehet). A személynévi eredetét erősíti emellett az is, hogy — mint az *opoudi* kapcsán (4.44.) láthattuk — a *piscina*-nevek körében e névtípus egyáltalán nem mondható ritkának.

Ennél is fontosabb talán az a körülmény, hogy a *lopdi* hangszerkezeti s ebből következtethetően valószínűleg morfológiai jellege is tökéletesen beleillik a korabeli magyar személynévek hasonló szempontból vett struktúrájába. Az „Árpád-kori személynévtár” névvégmutatója szerint a korabeli nevek közül 301 *-di*-re végződött, ami az összes névalaknak mintegy 2,3%-a.¹¹³ E névalakok nagy ré-

¹¹³ Megítélésem szerint ez az arány meglehetősen magasnak tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy a névanyag nagyobb hányada idegen eredetű (ehhez lásd FEHÉRTÓI 1981: 35) vagy latinus formában lejegyzett belső keletkezésű személynév.

szében alighanem a személynévképzésben gyakori *-di* képzőt kereshetjük (SZEGFÚ 1991: 251), amelyet már ettől elkülönült funkciójában a *holmodi*-ban is láthattunk (4.32.).¹¹⁴ Noha e nevek között nem egy olyan is lehet, sőt kétségkívül van is, amely nem a fenti képzővel alakult, érdemes megjegyezni, hogy a *-di* névvégződés többnyire magánhangzó után következik (pl. *Filedí, Kusídí, Samudí*), a nevek egynegyedében azonban — éppúgy, mint a *lopdi* esetében — e végződés előtt mássalhangzó található (pl. *Vacdi, Vagdi, Fugdi, Kusdi* stb.). Hogy a *lopdi* személynév képzős jellegéről vagy esetleg a képzetlen voltáról nyilatkozunk, s pláne az esetleg feltehető képző előtti *tő* jellegével kapcsolatban is állást foglaljunk, ahhoz megítélésem szerint az itt említett, hangszerkezeti tekintetben hasonlóságot mutató személynévcsoport beható és sokszempontú elemzésére volna szükség, amire ezen a helyen értelemszerűen nincs mód.

Úgy vélem, a fenti érvek azt azonban kellően igazolják, hogy *lopdi* halászóhely nevét nagy valószínűséggel személynévi eredetűnek tekintjük. Ez pedig a személynév eredetétől függetlenül azt jelenti, hogy mindkét itt említett tónak, az *opoudi*-nak és a *lopdi*-nak a neve is magyar nyelvű névadóktól való. Az azonban különös és figyelmet érdemlő körülmény, hogy az erdőben lévő tavacskák közül nem az adományként szereplők vannak név szerint is megemlítve — ugyanúgy, ahogyan maga a két itt adományozott birtokrész is név nélkül áll a leírásban —, hanem éppen a mások tulajdonában lévők közül kettő. Az ez esetben megmutatózó névtelenség mögött birtoklástörténeti okok éppúgy meghúzódhatnak, mint a kérdéses helyeknek az adományozáskori használatával összefüggő tényezők. SZENTGYÖRGYI RUDOLF tanulmányában az itteni birtoknak a Somogy megyei Segesd környékére való lokalizálásában a *bagat mezee* mellett a *lopdi* szolgál leg-erősebb érvként (2008b: 265). A nevet a mai névanyagban szereplő *Lapodi-tó*-val azonosítja, ami nyelvi oldalról ugyancsak elképzelhető. Az adatok összekapcsolására az etimológia és a történeti változások lehetséges irányainak felvázolása terén azonban több lehetőség is mutatkozik, kár, hogy a szerző nem fejti ki részletesen az ide vágó nézeteit. Ez a felvetés a *lopdi* magyarázatát illetően a fentiekben általam fevázoltakhoz képest kétségkívül új lehetőségeket is megnyit, a lehetséges etimológiai összefüggés azonban a lokális azonosságot nem igazolhatja, így az ezzel kapcsolatos, korábban jelzett fenntartásaimat (4.42.) sem enyhíti.

4.46. *asauuagi*

E területen szerepel még az *asauuagi* [*ásáβádźsi*] szórvány is, amelyet egybehangzóan 'ásvány'-ként szokás értelmezni (vö. pl. BÁRCZI 1951: 47, ZELLIGER

---

¹¹⁴ A *-d* kicsinyítő képzőnek a régiségben gyakori *-di* változatára már BÁRCZI is felhívta a figyelmet (1951: 148–9), az *-i* elem szerepét, jelenlétének strukturális hátterét, valamint tér- és időbeli elterjedtségét az ÁSz.-ban egybeállított anyag alapján azonban érdemes lenne újra megvizsgálni.

2005: 36), noha ez az azonosítás hang- és alaktörténeti problémákat egyaránt fölvet. Az valószínűnek tűnik, hogy a szó az *ás* ige származéka lehet (ide iktatja a TESz. és az EWUng. is, az *ásvány* alatt azonban mindkét helyen kérdőjellel szerepel), amelyből több földrajzi köznévi alakult: a történeti forrásokban leggyakoribb *ásvány* mellett előfordul még — többnyire összetételben — az *ásadék*, *ásás*, *ásó* (lásd az OklSz., a TESz., a KMHsz. 1. megfelelő címszavait, valamint HA 2: 101), a mai földrajzi köznevek között pedig az *ásás*, *ásó*, *ásvány* szerepel (NEMES 2005: 11). A közülük az *asauuagi*-val leginkább kapcsolatba hozható *ásvány* a *-vány/-vény* képzőbokkal alakult (BÁRCZI 1951: 174–5, D. BARTHA 1958: 85–6, TESz., SZEGFŰ 1991: 238–49), amely a régiségben — az *asauuagi*-hoz hasonlóan — az *ás* ige magánhangzós tövéhez kapcsolódva is előfordul: 1252: *Asawanthu* (OklSz.). Az *ásvány* földrajzi köznevet tartalmazó helynevek szemantikai szerkezetéből, valamint szóföldrajzi helyzetéből — hogy tudniillik többnyire síkvidéki területeken, nagyobb vizek környezetében találhatók (ehhez lásd KÁLMÁN B. 1967: 348) — arra következtethetünk, hogy a szót elsődlegesen olyan vízrajzi köznévként használhatták, amely valószínűleg a korabeli vízgazdálkodással állt kapcsolatban. Jelentését ennek megfelelően ’mesterséges árok, ásott tó, kút’-ként szokás rekonstruálni (BÁRCZI 1951: 47, FNESz. *Ásványráró*), az EKFT a Duna menti Decsnél Tolna megyében például *Ásvan graben*-t említ, ’árok’ jelentése egyébként a mai nyelvjárásokban is van (NEMES i. h.). Valószínű, hogy mesterségesen létrehozott halastavakat (ehhez lásd E. KOVÁCS: KMTL *halászat*) is jelölhetett: 1261/1271: *piscina Asuantou* (KMHsz. 1. *Ásvány-tó*).

Ami az *asauuagi*-nak az *ásvány*-nyal való összekapcsolását illeti, ebben a fő nehézséget nyilvánvalóan a szóvégi *gi* írásmód magyarázata jelenti, amely az *ásvány* egyetlen adatában sem szerepel, de a *-vány* képzőnek másutt sem ismerjük hasonló előfordulását (BÁRCZI 1951: 174–5). Már a szórvány olvasása maga sem egyszerű feladat, hiszen a *gy*-t (*dzs*-t) az alapítólevélben másutt *gi* sehol sem jelöli: két nem szó végén álló *gn* kivételével mindig *g*-vel van írva (BÁRCZI i. m. 123–4); másfelől viszont — ha feltesszük, hogy a *gy* [*dzs*] hang az *asauuagi*-ban is *g* betűvel van jelölve — szóvégi [*gy*] után sehol nem fordul elő palatális magánhangzó, akár többeli hangról (*hig*), akár pedig képzőről (*fizeg* ~ *fyzeg*, *sumig*) van is szó. Az ingadozás lehetőségét mutatja azonban, hogy a *nogu* [*nodzs*] véghangzóval szerepel (vö. BÁRCZI i. m. 78). BÁRCZI a *-vány* ~ *-vágy(i)* megfelelést esetleg hangtani alapon is magyarázhatónak tartja, de inkább azonos értékű képzők (az *-ny* és a *-gy*) váltakozását látja benne (i. m. 174–5). Ugyanígy elemzi PAIS is, de ő kicsinyítő képzők cserélődéséről beszél (1949: 274), BENKŐ viszont nyelvjárási megoszlásnak tartja az *ny* ~ *gy* kettősséget (1957: 206). Mindkét lehetőséget a TESz. is megemlíti kiemelve, hogy az *ásvány* még a honfoglalás előtti szóalkotás eredménye lehet. ZELLIGER a *-βádzi* képzőbokról a *-vány*-nyal rokon eredetűnek tartja, amelynek utolsó elemét a *-dzs*

~ -gy névszóképzővel azonosítja (2005: 36). E lehetőségek mellett — anélkül, hogy a kérdés egyértelműen eldönthető lenne — megítélésem szerint föltehető az is, hogy a szövegi -ny helyére a korai ómagyar korban különösen aktív -gy képző (amelyről a 4.19. pontban már részletesebben is volt szó) analogikusan, különösen a víznevekben való gyakori előfordulásának a következményeképpen is bekerülhetett.

4.47. *culun*

A Tihanyi alapítólevélben soron következő birtokdarab egy lólegelő (*est locus ad pascua equorum*), amely név nélkül szerepel ugyan a szövegben, ám határának leírásában 19 hely megnevezése van magyar nyelven rögzítve. A sok nyelvi adat ellenére a birtok lokalizálásával összefüggésben hosszú ideig komoly bizonytalanság mutatkozott meg: az azonosítás kulcsa szinte minden esetben az itt említett *culun* nevű víz volt, ám ezt különböző helyeknek feleltették meg. NAGY GYULA és ORTVAY TIVADAR Zala, vagyis az egykori Kolon megyébe helyezte, ERDÉLYI LÁSZLÓ pedig a Fejér megyei kajtori tó vidékén, Fehérvártól délre reste. Ez utóbbi azonosítást fogadta el KNEZSA és BÁRCZI is (a forrásokat lásd BÁRCZI 1951: 48–54 és GYÖRFFY 1956: 408–9 alatt). GYÖRFFY GYÖRGY ezeknek az interpretációknak meggyőző cáfolatát adta (1956), és az 1055. évi oklevél idevágó szövegét az 1211. évi összeírás megfelelő részével egyeztetve bizonyította, hogy a kérdéses birtok Fejér megye területén feküdt ugyan, de nem a Dunán túli, hanem a Dunán inneni felén, nagyjából a későbbi Izsák falu területén. Elsősorban történeti földrajzi érvek alapján — amelyeket település- és birtoklástörténeti tényezőkkel is alátámasztott — hitelt érdemlően mutatja be, hogy az 1055-ben adományozott és 1211-ben összeírt apátsági birtok határvonala csak egy kisebb szakaszon különbözött egymástól, s jórészt megegyezik Izsák mai határával is.¹¹⁵ Mivel GYÖRFFY a történeti földrajz által megkövetelt pontossággal követte végig a határleírást, s ezen a téren az általa kifejtettekhez sokat hozzátenni nem tudunk, az alábbiakban az adománylevélben szereplő szórványokat nyelvi jellegük alapján csoportosítva mutatom be.

Az oklevél e részének megszövegezése *mortis* birtok határának a leírására emlékeztet abban, hogy a nagyszámú magyar elem egyetlen mondatba foglalva szerepel úgy, hogy a felsorolást lényegében semmilyen más információ sem szakítja meg. Az egyes határpontok megnevezését itt is csupán a felsorolást jelző határozószók (*post hec, inde, postea, indeque, hinc enim*) vezetik be, ennél bővebb ismeretet csak két helyen kapunk („per medium aque que uocatur *culun*”; „ad *aruk* que ducitur usque ad *baluuan*”). E részben a fenti *culun* kivéte-

---

¹¹⁵ Az itt elmondottakhoz hozzá kell tenni még azt is, hogy néhány részletet érintően a későbbiekben maga GYÖRFFY is módosította a véleményét (pl. Gy. 2: 432–3, CAH 19, ÁrpOkl. 23), ezekre a megfelelő helyeken térek ki.

lével az összes többi megjelölés mellől — ahogyan az oklevél legtöbb szórványa mellől is — hiányzik a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznévi. Lényegesen eltér viszont a leírás *mortis*-étől a magyar elemeknek a latin szövegbe való beillesztését illetően: *mortis* esetében az egyes helyek magyar megjelöléseit a *rea* névutó kapcsolja a szövegbe, itt viszont — a *culun* kivételével — minden egyes helyen az *ad* prepozíció áll a magyar szórvány előtt, az *ad oluphelrea* esetében pedig ezt még az említett névutó is megtoldja (ugyanúgy, ahogyan korábban az *ad holmodi rea*-nál láttuk: 4.32.).

Ez a hasonlóság ellenére is eltérő szerkesztésmód talán azzal áll összefüggésben, hogy a kérdéses két helyről az oklevél szövegezője különböző jellegű információkkal, más természetű nyelvi anyaggal rendelkezhetett. Mint már azt a korábbiakban láttuk, *mortis* kilenc említett határpontját többnyire bonyolult szerkezetű kifejezések jelölik meg, amelyeknek az átlagos lexémaszáma — a *rea* elemeket értelemszerűen figyelmen kívül hagyva — 3,0. A *culun* tó környéki birtokon viszont csakis egy vagy két lexémából álló megjelölések szerepelnek, átlagos lexémaszámuk pedig mindössze 1,6. Úgy tűnik, a korábbi részben a bonyolultabb nyelvi elemeknek a szövegbe történő beszerkesztése is összetettebb és az oklevelezésben másutt lényegében nem használt megoldással történt, az itt előkerülő rövidebb, egyszerűbb megjelölések viszont a más helyeken is alkalmazott módon vannak beillesztve a latin kontextusba.

Mint más összefüggésben már fent utaltam rá, e szövegrészben nyelvileg kiemelt helyzetben egyetlen megnevezés, a *culun* [*kulun* ~ *kolon*] szerepel: csak ennek a helynek a földrajzi jellege van megjelölve a mellette álló *aqua* '(ál)lóvíz' földrajzi köznévvvel, s ami még fontosabb, a név megnevezőszót tartalmazó mellékmondatos szerkezetben jelenik meg: „per medium aque que uocatur *culun*”. Mivel azok a birtokok, amelyek az oklevélben néven nevezve szerepelnek, mind ehhez hasonló megnevezőszós szerkezetben fordulnak elő, nyilvánvaló, hogy a szövegező szándéka itt is az volt, hogy az egymás után álló 19 megnevezés közül e nevet emelje a figyelem középpontjába.¹¹⁶ Az apátság javainak 1211. évi összeírásában a víz „ad stagnum *Colun* ... et ultra *Colon*”¹¹⁷ formában szerepel mint Kolon birtok (*predium Colon*) határpontja (ERDÉLYI 1908: 508–9). Az 1267/1297. évi pápai birtokösszeíró levélben a helyet „terras et possessiones, que vocantur *Colun*” formában említik (i. m. 526).

Birtok vagy település nevéként Kolon később már nem szerepel: a helyén a 15. század elejétől Izsák falu jelenik meg (vö. Cs. 3: 333). GYÖRFFY Kolon ne-

¹¹⁶ Hasonlóan járt el a fogalmazó a *fuk* esetében is (4.4.), amely az alapítólevélben víznévként szerepel, később azonban a mellette kialakult településnek is ez lett a neve.

¹¹⁷ GYÖRFFY elképzelhetőnek tartja, hogy az 1055. évi *aqua*, illetőleg az 1211-ből való *stagnum* azt a különbséget jelzi, amit a későbbi térképek is mutatnak, amelyeken a vízállás — nyilván az időjárási viszonyoktól függően — hol nyílt vizű tóként, hol pedig mocsárként van feltüntetve (1956: 413).

vének eltűnését — éppúgy, mint az Árpád-kori oklevelekben a környékén említett más megnevezések nagy többségének a kiveszését is — azzal magyarázza, hogy a terület két ízben is elnéptelenedett: először a tatárjárás nyomán, majd később a török hódoltság idején (1956: 410). A tó neve azonban túlélte a népességcserét: az első katonai felmérés térképén *Kolonto* mocsárként van feltüntetve, LIPSZKY térképén és a második katonai felmérésben *Kolumtó* alakban szerepel. FÉNYES ELEK 2262 hold területű tónak mondja, és nevét *Kolontó* formában közli (MoGSz.), a tavat ma is ugyanígy nevezik (MoFnT 2: 15 és térkép). Az állóvíz megnevezése ezekben az újabb kori adatokban a *tó* köznévvvel együtt szerepel, ám ez csak később kapcsolódhatott a víznévhez; a korai előfordulások nem teszik valószínűvé annak föltevését, hogy a név részét képező földrajzi köznevet lefordították volna latinra. Így tehát azt kell első renden eldöntenünk, hogy a *Kolon* elsődlegesen a vizet vagy a települést jelölhette-e. Az etimológiai vizsgálatba azonban célszerű bevonnunk a magyar nyelvterületen előforduló hasonló neveket is.

A legismertebb ezek közül az a *Kolon* vár és település, amely az Árpád-kor első időszakában várispánság és megye központja volt, s amely a későbbi Zala megyében feküdt (vö. KRISTÓ: KMTL *Kolon*). Ez már a 11. század elején szerepel az oklevelekben: 1009/+1257/1295 e.: *Colon ~ in pago Colocensis [ɔ: Colonensis]* (DHA 1: 52), +1019/+1328/1347: *Kolon, villa ~ Coloniensis aque et pontis civitatis* (DHA 1: 91). Az első eredeti oklevélből való említése a 13. század elejéről maradt fenn: *Kolon ~ Kolun* (FNESz. *Kolon*²). Az adatok — a latin formákat és a későbbi előfordulásokat is beleértve — [*kolon ~ kolun*] ejtésre utalnak. Vas megye nyugati részén, a mai Ausztria területén is feküdt egy *Kolon* település: 1221/1240/1774: *Colon* (FNESz. *Kóloom*), szintén [*kolon ~ kolun*] ejtést mutató ómagyar kori előfordulásokkal.¹¹⁸ A harmadik *Kolon*-t Nyitra mellett találjuk, ennek első adata 1113: *Colin* alakú, a többiben azonban *u* szerepel a második szótagban: 1251: *Colun* stb. (KNIEZSA 1947–1949: 25). És talán ide vehető még az a fogarásföldi *Kolun* is (ezt BÁRCZI 1951: 54–5 nem említi), amelynek első előfordulása: 1322: *Colonia* alakú, ám ezt a formát KISS LAJOS „tudákos etimológiának” tartja (FNESz. *Kolun*). Későbbi adatai között — német nyelvű formák mellett — [*kolon ~ kolun*] ejtésre utalók is vannak: 1507: *Collon*, 1589: *Kolon*, 1733: *Kolun* stb. (EH 1: 294). LIPSZKYNél a település neve *Kolun* alakban szerepel (Mappa).

Az itt felsorolt öt település- és egy víznév korai előfordulásai az egyetlen *Colin* adat kivételével azonos formát mutatnak, ami valószínűsítheti az etimológiai azonosságot is. Ha a *Colin* [*kolin*] formát hiteles, valós alaknak tekintjük — ahogyan KNIEZSA is teszi (i. h.) — akkor belőle a későbbi *Kolun* > *Kolon* változatokat hangtörténetileg minden nehézség nélkül le tudjuk vezetni, ám ebben az

¹¹⁸ Ennek későbbi-mai *Kóloom* alakjához lásd az itt tárgyalt tó nevének fent említett *Kolumtó* adatait.

esetben más származtatását kell adnunk, mint a többi *Kolon* névnek.¹¹⁹ KNEZSA a zobori apátság okleveleit vizsgálva a Nyitra megyei településnevet az első alakkal azonos személynévi formákkal egyeztetve (i. h.), s a pusztai személynévből való származtatást elfogadta KISS LAJOS is (FNESz. *Kolon*¹). Az általuk idézett személynévi példákat még jó néhányal megtoldhatjuk az ÁSz. anyagából (lásd a *Kolin*, *Colin*, *Kolinus* címszavak alatt).¹²⁰

Nehezebb dolgunk van ugyanakkor a többi *Kolon* esetében, noha a szakirodalomból ez kevésbé tűnik ki, mivel e neveket meglehetősen egyöntetűen ugyancsak személynévből származtatják: ezt fogadja el BÁRCZI (1951: 54–5), és ezt tartja rólok KISS LAJOS is (FNESz. *Kolon*²). A legnagyobb gondot ezzel összefüggésben az jelenti, hogy *Kulun* ~ *Kolon* ~ *Kolun* alakú személynévet mindössze egyetlenegy találunk a forrásokban; ezt KISS LAJOS idézi (i. h.) HOLUB JÓZSEFnek egy sokszorosított kéziratos munkájára hivatkozva: 1256: *Kulun*. A nevet nem találjuk meg az „Árpád-kori személynévtár” gazdag anyagában sem, s az adatolásnak ez a hiányossága kétségkívül jelentősen gyengíti a helynév ilyen származtatását, különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a helynév több helyen is előfordul a régiségben. Ez a nehézség elvileg áthidalható lenne azzal, hogy — ugyanúgy, mint ahogyan a felvidéki *Kolon* esetében láttuk — feltesszük: a többi *Kolon* helynév némelyike mögött is esetleg egy *Kolin* típusú személynév húzódik meg, s az adatokban csak az *i* > *u* (> *o*) hangváltozás lezajlása utáni állapot jelenik meg. A régebbi adatolású *Kolon* helynevek esetében azonban ez nem lenne túl meggyőző magyarázat, mivel mind a zalai, mind a Tihanyi alapítólevélbeli *Kolon* már a 11. században feltűnik, a *Kolin*-féle nevek pedig kétségkívül személynévi használatban csak a 13. század végéről tudunk adatokat idézni (ÁSz.).¹²¹ Ebben az ügyben azonban még figyelembe vehetjük az alapítólevélben említett más nevek hangtörténeti tanulságát is, amire a későbbiekben térek ki.

A *Kolon* személynév eredetét a törökségi nyelvekből szokás magyarázni: végső forrásaként az ótörök *qulun* 'csikó' szó jelölhető meg, amely a törökben személynévként is előfordul (BÁRCZI 1951: 55, FNESz. *Kolon*², FEHÉRTÓI 2006: 167). Úgy gondolom, a *Kolon* személynévi kapcsolatai körében esetleg figyelembe vehetők még az Árpád-korból adatolható *Kolond*, *Kolont*, illetve *Colonus* nevek is (ÁSz.). Kevésbé valószínű viszont DÉCSY felvetése, aki a személyné-

---

¹¹⁹ Ugyanakkor kétségtelen, hogy az adat egyedisége a sok egybehangzó más forma között némi kételyt is joggal ébreszthet bennünk.

¹²⁰ A névfejtéshez hozzátartozna még a személynév magyarázata is, erre azonban — mivel itteni fő témánkkal már csak igen távolról lenne összefüggésben — nem térek ki, csupán annyit jegyzek meg, hogy KISS LAJOS német eredetűnek tartja (FNESz. *Kolinfalva*).

¹²¹ Ha azonban az [1203]-ból való *Kulin* nevet is számításba vesszük — amit ebbe az adatsorba nyugodtan bekapcsolhatunk, noha FEHÉRTÓI ilyen összefüggésre nem utal (ÁSz.) —, akkor az időhatár a 13. század elejére módosul, de ez a fenti megállapítást lényegileg nem érinti.

nevet a *Coloman* ~ *Koloman* becéző formájának tartja (1985: 44). Mindezzel együtt a fenti problémák miatt a *Kolon* helynevek személynévi származtatását nem tartom megnyugtatóan tisztázottnak, ám még ha feltételesen el is fogadjuk a török eredetű személynévből való eredeztetését, természetesen akkor sem sorolható a Tihanyi alapítólevél *culun* adata — ahogyan KRISTÓNÁL látjuk (2000: 24) — török eredetű helyneveink közé.

Hátramaradt még az a feladat, hogy állást foglaljunk az alapítólevélben említett *culun* tó és a később előforduló azonos nevű birtok megnevezésének a viszonyát illetően. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban — különösebb érvelés nélkül — alapvetően kétféle vélemény alakult ki. GYÖRFFY GYÖRGY arról beszél, hogy a víz adott nevet a birtoknak (1956: 409), KISS LAJOS szerint viszont talán inkább a birtok neve lehet az elsődleges (FNESZ. *Kolon-tó*).¹²² Az első megközelítés nyilvánvalóan az adatolás kronológiai viszonyaira van tekintettel, a második viszont névtipológiai érvek alapján foglal állást. BÁRCZI mindkét lehetőséget megengedi (1951: 66), de eleve leszögezi, hogy a „kérdéses víznév eredete tisztázatlan” (i. m. 54). Másutt azonban inkább a tipológia általános tanulsága alapján a birtok nevének elsődlegességéről szól (i. m. 55). Igaz ugyan, hogy a puszta személynévi eredet a településnevek (s egy birtok neve efféle megnevezésnek számít leginkább) körében jóval gyakoribb, mint a víznevek csoportjában, s ez általánosságban a fenti következtetést (is) megengedné, jelen esetben azonban véleményem szerint a víznév elsődlegességét kétségtelenül bizonyítja maga az alapítólevél szövege is. Mint láttuk, a Kolon tó vidékén adományozott birtok név nélkül szerepel a szövegben. Ha már akkor is *Kolon*-nak hívták volna — s róla másodlagosan ugyanúgy a tavat is — semmi nem indokolná a név nélküli említést. Arra sem gondolhatunk — miként korábban *huluoodi-turku* birtok esetében —, hogy a már létező Kolon birtoknak csak valamely része volt az adományozás tárgya, s emiatt, mintegy a tévedés elkerülése végett nem szerepel a neve, ugyanis a későbbiekben név szerint is említve szinte pontosan ugyanazok között a határok között írják le, mint a 11. század közepén (vö. GYÖRFFY 1956).

Ebből következően a víznév és a birtoknév viszonyában sokkal inkább a tó nevét tekinthetjük elsődlegesnek. Ez a fenti esetleges személynévi eredeztetés lehetőségét természetesen nem zárja ki, hiszen — mint ahogyan BÁRCZI is utalt az *opoudi*-val való tipológiai kapcsolatára (1951: 55, 66) — a korábbiakban láttuk (4.44.), hogy a vizek megnevezései között nem ritkák azok a puszta személynévi eredetű nevek, amelyek halászhelyként jelölik meg a kérdéses helyet. Nyilvánvaló, hogy az olyan nagy gazdasági jelentőségű halászhelyek mellett,

---

¹²² A pontosság kedvéért azonban meg kell említeni, hogy a jelzett helyen — bizonyára tévesztés miatt — nem egyértelmű a fogalmazás: „Feltehető, hogy e birtokról vette a nevét a tó, s nem a tó a birtokról”.

amelyek távolabb estek az állandó településektől, ideiglenes vagy akár állandóbb lakóhelyek is kialakulhattak, amolyan halásztanyafélék, amelyek később akár nagyobb településsé, faluvá is fejlődhetnek. Elképzelhetőnek tartom, hogy a *Kolon* tó is így kapta a nevét,¹²³ s amikor — talán éppen az egyháznak történő ajándékozás révén — a körülötte lévő birtok fejlődésnek indult, neve az ott kialakuló település, sőt a birtok neveként akár településcsoport nevévé is válhatott.¹²⁴ Bizonyára ilyen több települést is magába foglaló birtokra vonatkozik az 1267/1297. évi pápai birtokösszeíró levélnek a fent már említett „*terras et possessiones, que vocatur Colun*” többes számot használó megjelölése (ERDÉLYI 1908: 526), de erre utal az a körülmény is, hogy az 1055. évi birtokleírásban szereplő *oluphel*-l kapcsolatosan (4.49.) is felvetődik a településnévi jelleg gyanúja. A település- és a tónév homonímiáját e lakott helynek a korábban már említett időleges elnéptelenedése, majd az új falunak új néven való kialakulása szüntethette meg.

4.48. *u[g]rin baluana – baluan*

A Kolon tó körüli birtok leírásának a kezdetén a szöveg nem olvasható pontosan az alapítólevél hártájának roncsolódása miatt: e részben mintegy két betűnyi szövegrész hiányzik (vö. DHA 1: 151. lábjegyzete). Ezért már az oklevél legelső ismertetői is arra kényszerültek, hogy a szöveget kiegészítsék; a 19. század elejétől majd két évszázadon keresztül az alábbi konjektúra volt elfogadva: „*Est locus ad pascua equorum, qui habet inicium ad u[ia]m baluana*” (vö. például BÁRCZI 1951: 11, 48). Csakhogy modern technikai eszközök alkalmazásával kiderült, hogy a hiányos szó utolsó betűje nem *m*, hanem az *in* betűkapcsolat (vö. SZENTGYÖRGYI 2005: 51), így a korábbi rekonstrukció tarthatatlanná vált. GYÖRFFY GYÖRGY — aki, mint fentebb láttuk, e birtok pontos lokalizálását az 1211. évi összeírás segítségével végezte el (1956) — a hiányos szót összekapcsolta az összeírásban, majd később másutt is említett szomszédos *Ugrin* birtok nevével, és a kérdéses kiegészítést az alábbiak szerint adta meg: *ad U[g]rin baluana* (Gy. 2: 432).¹²⁵

Az új konjektúra értelemszerűen az itt található szórvány újraértelmezését követelte meg, amelynek tanulságait ZELLIGER ERZSÉBET a közelmúltban rövid

---

¹²³ Arról, hogy a mocsaras tó kiváló halászhely lehetett, még a 19. századi források is tudósítanak. FÉNYES szerint *Kolontó* tava „jó izü haláról és igen szép vékony és tartós nádjáról nevezetes” (MoGSz. 2: 141), 1864-ben Pesty Frigyes adatközlője is mint „jó izü halakkal, különösen czompóval bővelkedő” tóról emlékezik meg róla (idézi GYÖRFFY 1956: 410).

¹²⁴ GYÖRFFY Kolon birtok kapcsán megemlíti, hogy az Árpád-korban egy-egy nagyobb birtoktessen gyakran több falu is kialakult (1956: 413).

¹²⁵ GYÖRFFY ezt az összefüggést a birtok lokalizálásakor még nem vette észre, így ott még ő is az *ad uiam baluana* konjektúrát adta (1956: 407).

tanulmányban foglalta össze (2006). A szerző e résznek nemcsak a nyelv- és névtörténeti elemzését végzi el, hanem összefogottan bemutatja a kérdéses hely kutatástörténetét kitérve a meghaladott nézetek nemkívánatos továbbélésére is. ZELLIGER eredményeit szükségtelennek látom megismételni, a továbbiakban csak olyan mértékben idézem, amennyiben az itt hozzáfűzni kívánt kiegészítések azt megkövetelik.

A korábbi *ad u[ia]m baluuana* konjektúra szerint e helyen csak a *baluuana* tekinthető magyar elemnek, amelyet a *bálvány* szó latívuszragos alakjaként értelmeztek (BÁRCZI 1951: 48, 191, ugyanígy még például KOROMPAY 1991: 315 is). Ez azonban példa nélküli szövegbeillesztés volna a magyar szórványemlékek között, mivel a prepozíció + latin földrajzi köznév + magyar nyelvű szórvány szerkezetben az utolsó elem nemigen kap a beillesztést segítő toldalékot vagy névutót. Az előző birtok leírása az alapítólevélben például teljesen azonos módon kezdődik: „silva est que habet inicium *ad portum ecli*”. A prepozíció után közvetlenül álló magyar elemhez azonban kapcsolódhat névutó is: *ad holmodi rea*. A korábbi szövegrekonstrukció eszerint tehát pusztán az oklevelekben megfigyelhető szövegszerkesztési eljárások, a magyar elemek beillesztési módzatainak tanulságai alapján is cáfolható.

A GYÖRFFY által adott újabb *ad u[g]rin baluuana [ugrin bálβan(y)á]* konjektúrájának is vannak eddig föl nem merült tanulságai. Ennek a helyességéhez egyébként történeti földrajzi szempontból nem férhet kétség: 1211-ben Kolon birtok északi szomszédjaként nevezik meg *villa Hugoron*-t (ERDÉLYI 1908: 509), 1359/1368/1429-ben a bányáját említik: *Vgronbanya ~ Vgron bonia* (?), 1409-ben pedig mint kunok birtoka szerepel: *possessio Vgron* (Gy. 2: 442, ehhez lásd még GYÖRFFY 1956: 409). Esetleg ennek a településnek a nevét őrizte meg az Izsák északi határszélén az újabb korban feltűnő *Ugri szőlő* név (MKFT, MoFnT 2: 26). Az adatok az alapítólevélben előforduló alak szóvégi *in*-jének kétségtelen olvashatósága alapján *Ugrin* > *Ugron* változást mutatnak, az írásbeli *Hugoron* szókezdő *h*-ja lehet csupán helyesírási sajátosság, de a mássalhangzós névkezdet átmeneti megjelenésére is utalhat (vö. TÓTH V. 2007). Átmenetinek mutatkozik az itt feltűnő, a *gr* hangkapcsolatba betoldódó inetimologikus *o* is.

Az *Ugrin* ~ *Ugron* településnév nyilvánvalóan kapcsolatba hozható az Árpád-korban gyakori *Ugrin* ~ *Ugron* ~ *Ugrun* ~ *Ugrinus* stb. nevekkel (ÁSz.).¹²⁶ Ezek szintén jelzik a fenti *Ugrin* > *Ugron* változást, mivel a korai adatok között csakis *i* szerepel a második szótagban, később azonban túlsúlyba jutnak az *o*-s változatok.¹²⁷ A településnévben lezajló *Ugrin* > *Ugron* változás fényében érde-

---

¹²⁶ GYÖRFFY feltevése szerint e hely egy 1055 előtt élt Csák nembeli Ugron birtoka volt (Gy. 2: 442), mivel e nemzetség tagjai viselték előszeretettel ezt a nevet (1956: 414).

¹²⁷ E változás azonban nem érvényesül a latinos *Ugrinus* formákban.

mes újraértékelni az előzőekben tárgyalt *Kolon* etimológiáját is. Ott *Kolin* előzményt ugyan csak a felvidéki *Kolon* esetében láttunk, ám a szomszédos *Ugrin* nevének a története felveti azt a lehetőséget is, hogy az adománylevélben szereplő *culun* előzményeként is — a korábbiakban (4.47.) jelzett aggályok ellenére — esetleg feltegyünk egy ilyen alakot. A személynév szláv eredetétől (az *ugrin* ’magyar’ jelentésű szóból; vö. RMCsSz. *Ugron*, FNESz. *Biharugra*, FEHÉRTÓI 2006: 167, ZELLIGER 2006: 85) függetlenül az *Ugrin* ~ *Ugron* településnév és — ha a személynévi összevetés itt is helytálló — a *culun* ~ *Kolon* helynév (elsődlegesen valószínűleg halászhelyet jelölve) tipológiai jellege magyar névadókra vall (ehhez lásd ZELLIGER i. h.).

A *bálvány* szó viszonylag gyakran előfordul az oklevelek határmegjelöléseiben, olykor még közszói értékben, latin megfelelőjével együtt is: 1109: *meta lapidea que baluan uocatur* (OkISz.). Gyakran szerepel *kőbálvány* és *bálványkő* összetételekben is, ennek megfelelően rekonstruálja a TESz. is első jelentéseként a ’kőoszlop, határkő’ értelmet, ami több környező szláv nyelvből is kimutatható.¹²⁸ Az alapítólevélbeli előfordulására vonatkozóan ezt fogadja el BÁRCZI (1951: 48) és GYÖRFFY (1956: 411), s így értelmezi ZELLIGER is (2005: 36, 2006: 85). A fenti jelzős összetételeken kívül másféle szerkezetben nem ismerem a *bálvány* régiségbeli előfordulásait: leggyakrabban önmagában áll, vagy helynévként — gyakran településnévként is — *-s* képzős formában szerepel (OkISz., KMHsz. 1., FNESz. *Bálvány*, *Bálványos*).¹²⁹

Az *u[g]rin baluana* így típusát tekintve is egyedi előfordulású szerkezet, ZELLIGER szerint nem is földrajzi név, hanem csak leíró jellegű helymegjelölés (2006: 85), amit azzal is alátámaszt, hogy a határleírás utolsó pontjaként ismét említik ezt a helyet, ám akkor már csak egyszerűen *baluana* formában. (Ez utóbbi BÁRCZI szerint esetleg tulajdonnévnek tartható, 1951: 66.) A körülötte levő terület azonban kétségkívül róla kapott nevet, mivel az 1211. évi összeírás határleírásában mind kezdő-, mind zárópontként egy *Bálványos* nevű hely szerepel: „Prima meta incipit de *Balanus*” (ERDÉLYI 1908: 508). Az *u[g]rin baluana* jelölt birtokos jelzős szerkezet ZELLIGER szerint *Ugrin* falu kőoszloppal megjelölt határpontját jelzi (2006: 85), amit közvetve az is megerősít, hogy *gisnav* falu határát az oklevél szerint a szomszédos *uluues* településtől a nyelvi tekintetben analóg szerkezetű *uluues megaia* választja el (vö. 4.20.). Elvileg

¹²⁸ Ezt a véleményt ugyan közvetlen módon más korai előfordulás nem cáfolja, ám feltehető, hogy a korai Árpád-korban is többféle értelemben volt használatban a szó (ezek ómagyar kori előfordulásait a TESz. is dokumentálja), a későbbiekben pedig a tárgyi jelentései főleg fából készült eszközre vonatkoznak (pl. ’(kapu)félfa, faoszlop, tengely’ stb., ezekre lásd TESz., SZT, ÚMTsz.). Ezeknek a jelentéseknek többnyire szláv nyelvi megfelelőit is ki lehet mutatni (TESz.).

¹²⁹ A mai helynevek között jó néhány *Bálványos* található, ám *Bálvány* alakú vagy ilyen elemet tartalmazó alig akad. Egy-egy azonban megőrizhette a régi jelentését is, mint például a Füzesabony és Tárkány határán álló *Bálvány* vagy *Kúasszony* nevű határkő (HMFN II, 62).

azonban azt sem lehet kizárni, hogy az *u[g]rin* előtag itt még nem kialakult falunak a neve — korabeli vagy korábbi közvetlen adatunk ugyanis erre nincsen —, hanem birtoknak vagy személynek a nevéként volt használatos, s így egyfajta 'az Ugrin által birtokolt / lakott terület határoszlopa' értelme is lehetett. Akár így, akár úgy értelmezzük azonban, a megnevezés semmiképpen sem utal szláv nyomokra, ahogyan erre — két alkotóelemének szláv eredete alapján¹³⁰ — KRISTÓ céloz (2000: 23).

4.49. *oluphelr[e]ja*

A Kolon tó körüli birtok leírásában még egy településnév-gyanús elem szerepel, amelyet tipológiai és településtörténeti okokból az előzőekhez kapcsolódva itt célszerű tárgyalni: a határvonal egyik része *ad oluphelr[e]ja* ér el. A három lexémából álló szórvány harmadik eleme a *rea* névutó, amely a töredezett hártván nehezen olvasható, de minden kiadás lényegében az itt jelzett módon rekonstruálja az alakot. A névutó — e szövegrészben itt egyedüli esetként — ugyanazt a funkciót tölti be, mint (egy kivétellel) másutt is az alapítólevélben: a magyar elemnek a szövegbe való beillesztését segíti elő (4.23.). A szövegrész előtt latin prepozíció is áll ugyanúgy, mint ahogyan az *ad brokina rea* és az *ad holmodi rea* esetében (4.22., 4.32.); BÁRCZI ezt a megoldást „kétszeres irányjelölés”-nek nevezi (1951: 190).

Az *oluphel* [*alup* ~ *alop hel*] értelmezésével összefüggésben — noha a szerkezet mindkét tagja önmagában jól azonosítható nyelvi elem — többféle elképzelés is közkézen forog, aminek leginkább az az oka, hogy e megjelölésnek nyelvi folytatását a kérdéses helyről nem ismerjük. BÁRCZI inkább jelöletlen birtokos jelzős szerkezetnek tekinti, amelynek az előtagja személynév, s így a jelentése 'Alap helye' (1951: 53–4, 185; ugyanezt átveszi ZELLIGER is, 2005: 38). BÁRCZI ehhez még hozzáfűzi azt is, hogy a *hely* személynévvel összekapcsolva valószínűleg 'szállás' jelentésű lehetett, s így esetleg előfutára a *-falva*, *-soka*, *-szállása*, *-laka* stb. típusú településneveknek (i. m. 66). Azt azonban a korábbiakban, a *kert hel* kapcsán már bemutattam (4.10.), hogy a *hely*-nek ilyen jelentése régi helyneveinkben nem mutatható ki, de még csak személynévvel összekapcsolódva sem jelenik meg a szó településnévként. Az ott felsorolt típusok közül itt formálisan legfeljebb az jöhetne szóba, amelyben egy már meglévő településnévhez később, más nevek mintájára, kiegészülésképpen kapcsolódott hozzá a *hely* utótag, ám ez a lehetőség itt kronológiai okok miatt még csak elvi síkon sem igen merülhet föl.

---

¹³⁰ A *bálvány* szláv eredetét a TESz. és az EWUng. ugyan csak valószínűnek mondja, mivel elképzelhetőnek tartja, hogy mind a magyarba, mind a szláv nyelvekbe egymástól függetlenül valamely keleti nyelvből került be a szó. Ám KRISTÓ fent említett véleményét nem ez a bizonytalanság teszi elfogadhatatlanná.

Névtipológiai érvek alapján nagy valószínűséggel kizárhatjuk tehát az *olup-hel* szerkezet tulajdonnév voltát, és csupán az *olup* részét tekinthetjük névnek, amire már BÁRCZI is célzott 'az Alap nevű hely' értelmezésével (1951: 184). Ez a felfogás pontosan megegyezik azzal az interpretációval, ahogyan magam a *hely*-nek az alapítólevélbeli szerepét a másik két előfordulásában, a már itt is idézett *kert hel* (4.10.) és a *petre zenaia hel rea* (4.34.) kapcsán értelmeztem. Véleményem szerint a *hely* szó a latin *locus* magyar megfelelőjeként e szakaszban is a magyar helynévnek a latin szövegbe való beszerkesztését segíti elő ugyanúgy, ahogyan azt a fenti elemek esetében is láthattuk. Az *oluphelr[e]a* abban is megegyezik az utóbbi példával, hogy a *hely* és a *reá* — mint nem a névtesthez tartozó elem — ebben a szerkezetben is együtt szerepel. Az *olup*-nak önmagában való helynévi használatát több ómagyar kori *Alap* nevünk is alátámasztja: ismerünk ilyen települést Győr: 1208/1359: *Olup* (Gy. 2: 577), Fejér: *[1280 k.]: *Olup*, 1328: *Alaph* (Gy. 2: 345) és Vas megyéből: 1476: *Alap* (Cs. 2: 732), valamint Csongrád megye északnyugati széléről a mai Nagykőrös vidékéről, tehát az itt említett helyhez viszonylag közeli területről: 1266: *Olup* (Gy. 1: 890). (Ezekhez lásd még KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 65.)

Az *Alap* helynevet a szakirodalom egybehangzóan személynévi eredetűnek mondja, amely nemzetségnévként is használatos volt (vö. pl. BENKŐ 1998a: 19, 53–4). A névre bőséges adatokat találunk az „Árpád-kori személynévtár” *Alup*, *Olop*, *Olup* stb. címszavai alatt. A személynév török eredetű, egy ótörök *alp* 'hős, dalia' szóra vezethető vissza (FNESz. *Alap*), ugyanígy elemzi BÁRCZI is az alapítólevélbeli előfordulását (1951: 54, 67, vö. még GOMBOCZ 1915: 345–6). A Kolon tó közelébe lokalizálható *olup* tehát pusztaszemélynévként magyar névadással keletkezett helynév, amely településféle megnevezése lehetett. Arra már GYÖRFFY GYÖRGY is utalt, hogy a név tipológiai jellege lakott helyet sejtet, és történeti földrajzi alapon, a természeti környezet elemzéséből arra következtetett, hogy e határpont körül fektetett Kolon birtok egyik faluja (1956: 413, ehhez lásd még a 124. lábjegyzetet).

4.50. *iohtucou*

Az alapítólevél talán legrejtélyesebb szórványa az *iohtucou*, amelyről BÁRCZI — elhárítva a naiv kísérleteket — bő fél évszázaddal ezelőtt úgy nyilatkozott, hogy „Pontos olvasása, eredete, jelentése ismeretlen.” (1951: 53). GYÖRFFY — bár lokalizálta az általa jelölt helyet Kolon birtok keleti határpontjával azonosítva — a nyelvi megfelelőjét nem találta meg a Tihanyi összeírásban, így pontosabban értelmezni ő sem tudta (1956: 412).

Az egyetlen értékelhető etimológiai javaslatot a szórványról tudomásom szerint MOKÁNY SÁNDOR tette (1982), aki az *iohtucou*-t összetett szóként kísérletezte meg értelmezni. Utótagként a *cou*-t a *kő* labiális diftongusos változataként (*köü*) azonosította, ami végtére is nem elképzelhetetlen, de sem helyesírás-, sem

pedig hangtörténeti érvek nem támogatják különösebben az elképzelést: a *c* az alapítólevélben *k* hangértékben szerepel ugyan, de az *ou*-val történő írásmódra a *kő* számos Árpád-kori előfordulása közül csak egyetlen, a 13. század második feléből való adatot tud idézni a szerző. Az előtagot MOKÁNY a Halotti beszédből is ismert régi *joxtot* ~ *joxtat* ige műveltető képző nélküli *joxt-* tövéből származtatja mint folyamatos melléknévi igenevet, s ennek megfelelően *joxtú*-nak olvassa. Az igenévi magyarázathoz — akár megerősítésként is — hozzákapcsolhatjuk JUHÁSZ DEZSŐnek az *eri itu* kapcsán később kifejtett véleményét (1992 és 2008) is, amelyet a megfelelő helyen (4.28.) részletesen ismertettem, ezért itt nem térek vissza rá. Ha ezt az azonosítást MOKÁNYtól helyesírás- és hangtörténeti, valamint alaktörténeti szempontból el is fogadnánk, továbbra is hiányérzetünk maradna abban a tekintetben, hogy az adott ige későbbi megfelelőjének hasonló alakját, azaz az **iktó* formát nem ismerjük a magyar nyelvtörténetből. Ugyancsak nem tudjuk analóg példákkal alátámasztani azt a magyarázatot sem, amelyet MOKÁNY a szószerkezet egészére vonatkozóan ad: elképzelhetőnek tartja egyrészt az '[*adomány révén*] az apátság[*nak*] *jutó* [terület (egyik) határpontját megjelölő] *kő(halom)*', másrészt kevésbé valószínűnek mondva '[a sárokhatárra] *jutó kő*', illetőleg '*térő kő*' jelentést is. Az elemzéssel kapcsolatos fenntartásunkat nemcsak a hasonló nyelvi adatok hiánya, hanem a fent említett jelentésszerkezetek rendkívül kimódolt volta is magyarázza.

Ha az oklevél általános helyesírási jellegzetességei alapján próbáljuk megadni az *iohtucou* olvasatát, leginkább a [*joxtukou*] formát rekonstruálhatjuk, ám ez sem más helynevekkel nem mutat kapcsolatot, sem pedig közszói vagy személynévi összefüggésekre nem enged következtetni, de az idegen nyelvi összevetés kísérlete sem vezet eredményre. Ugyanígy eredménytelen a próbálkozásunk, ha — feltéve bizonyos hangtörténeti változások lezajlását — egy lehetséges korábbi [**joxtukou* ~ **joxtukoβ*] alakból indulunk ki, vagy időben előre haladva valamiféle [**ihtokó* ~ **iktakó*] forma alapján kíséreljük meg a fenti összevetéseket. Így e szórvánnyal kapcsolatban ma sem állapíthatunk meg mást, mint amit a BÁRCZITól vett, fent idézett vélemény tartalmaz. Ehhez legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy SZENTGYÖRGYI RUDOLF megfigyelése szerint többszörös nagyításban a *c* betűn ferde keresztvonal látszik, amely így akár *t*-nek is tekinthető lenne (lásd a 3.2. fejezet 65. lábjegyzetében). Ez a körülmény akár új irányt is szabhat a szórvány megfejtési kísérleteiben.

4.51. *harmu ferteu*

A Kolon tó környékén adományozott birtokot az alapítólevél leírása gazdag vízrajzzal rendelkező területnek mutatja: több szórvány is utal ilyen környezetre. A határjárás negyedik pontja a *harmu ferteu*-nek nevezett hely, amely az 1211. évi összeírásban három különálló helyként van megemlítve: „Et inde egreditur *ad Ferteu*, et inde metis interpositis extenditur *ad aliud Ferteu*, et de alio *ad ter-*

cium, et ibi sunt due mete” (ERDÉLYI 1908: 509). GYÖRFFY ezt a szakaszt a birtok határának északkeleti részére helyezi, ahol szerinte a mai térképek három nagyobb és három kisebb tavat ábrázolnak (1956: 411). Az első katonai felmérés térképén itt 8–10 kisebb-nagyobb tó található, a második felmérés viszont egybefüggő mocsaras, vizenyős területnek mutatja e határrészt.

A *harmu ferteu* [*χάρμου φέρτεῦ*] mennyiségjelzős szerkezet (vö. BÁRCZI 1951: 183), amely a *három* szó véghangzós formájából¹³¹ és a *fertő* földrajzi köznévből áll. A *fertő*-nek ez a legrégebbi előfordulása, a TESz. a ’sáros fürdő; mocsár’ jelentést kapcsolja hozzá. Mivel a szó eredetileg a **fert-* igető folyamatos melléknévi igeneve,¹³² elsődleges jelentéseként ’fetregő, fürdőhely (elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára)’ formában rekonstruálják, s ebből való a későbbi ’mocsaras hely, ingovány, láp’ értelme is (TESz., EWUng.). Az ómagyar kori használata azonban ennél bizonyára szélesebb körű volt, hiszen meglehetősen sokféle helyet jelölhetett, az OklSz. ide vonható adatai mellett például az alábbi latin nyelvű földrajzi köznévi minősítések állnak: *stagnum, lacus, magna aqua, piscina, locus aquosus, locus lutosus, terra paludosa, pratum*. Olyan nagy kiterjedésű vízfelületekre is vonatkoztatták, mint a Kárpát-medence nyugati részén fekvő Fertő(-tó): 1199: *Ferteu* (FNESz. *Fertő*) vagy a későbbi Velencei-tó: 1193: *Ferteu* (HA 2: 49). Ezek alapján KISS LAJOS a köznévnak ’feltöltődő sekély állóvíz’ jelentését adja meg (FNESz. i. h.). A mai nyelvjárásokban is előfordul ’kiszáradóban levő nádas, mocsaras terület, időnként vízzel újra megtelő tócsákkal, gödrökkel’ típusú jelentésekben, ez adatolható a Duna–Tisza közéről is (NEMES 2005: 64). Előfordul a Kolon-tóhoz közelebbi környék régebbi és újabb helynévanyagában is: a 19. században Kiskőröstől nyugatra *Öreg főtő rét*-et említenek (MKFT), ma Dunapatajon *Fertő*, Szakmáron *Fertő-oldal* neveket ismerünk (MoFnT 2: 12).

A *harmu ferteu* — a rekonstruálható természeti környezetből következtethetően — mocsaras területen levő, talán csak időszakosan létező tavakat jelölhetett, a kifejezés BÁRCZI szerint földrajzi névnek látszik, de lehet akár közszói szintagmatikus leírás is (1951: 65, 182, 185). A fent idézett Tihanyi összeírásbeli említés inkább ezt az utóbbi felfogást erősíti, ám összefoglaló értelmű számnévi előtagú szerkezetek a régiségben gyakran előfordulnak tulajdonnévi értékben is (lásd például a KMHsz. 1. alábbi névcikkeit: *Három-haraszti, Három-körtvély, Három tölgyfa, Háromfa, Három borjúól*). E szerkezetek tulajdonnévi jellege különösen az olyan esetekben egyértelmű, amikor a név nem a főtagban

¹³¹ A szónak az alapítólevélbeli két említésén kívül más forrásból hasonló formáját nem ismerem, a továbbiakban alapalakban mindig véghangzó nélkül, az *r* és az *m* között bontóhanggal szerepel; a véghangzó jellegéhez viszont lásd a Halotti beszéd és könyörgés *charmul* ’háromszor’ szavát.

¹³² A régiségben használatos volt egy ugyanebből a tőből képzett másik földrajzi köznévi, a *fertés* is (a példáit lásd OklSz. *fertős, fertés*, KMHsz. 1. *fertés*, HA 2: 61), amely egyes nyelvjárásokban ma is létezik (NEMES 2005: 64).

jelzett helyfajta jelöli, mint például a *Háromház, Háromudvar* településnevekben (FNESz.).

4.52. *gunusara*

Aligha lehet kétséges, hogy a vízrajzi nevek közé sorolhatjuk a határleírás vége felé szereplő *gunusara* szórványt is, noha BÁRCZI ennek még a tagolásáról is csak feltételesen nyilatkozott (1951: 56–7), másutt azonban utótagként a *sár* földrajzi köznév birtokos személyjeles formáját jelölte meg (183, 186). (Véleményét az alább ismertetendő részleteket illetően is osztotta ZELLIGER 2005: 40.) Az utótag lexikális azonosítását segíti GYÖRFFY GYÖRGY lokalizációja, aki a *gunusara*-t a Kolon tótól nyugatra fekvő rétségre helyezi (1956: 414, lásd még Gy. 2: 322), ahol még a 19. századi térkép is apró tavakat jelez (MKFT). A természeti környezet alapján a *sár* jelentését itt 'mocsár, vizenyős terület'-ként határozhatjuk meg¹³³ ugyanúgy, ahogyan ezt a TESz. is éppen a *gunusara* adathoz kapcsolva megadja. Az ottani kérdőjel azonban a pontos azonosítás következtében — úgy gondolom — elhagyható.

Az előtagot ERDÉLYI LÁSZLÓ *Gönyü*-nek olvassa (1908: 424), ezt azonban BÁRCZI hangtanilag elfogadhatatlannak tartotta, s a szó olvasását, jelentését és eredetét teljesen ismeretlennek mondta (1951: 57). Egy helyen ugyanakkor igen erős kérdőjelekkel esetleg személynévvel tartotta azonosíthatónak (i. m. 66), amelyben a szóvégi *u* betű esetleg *u* tövéghangzót jelölne (i. m. 73, 75), noha *n*, *ny* után ebben az esetben ez lenne az egyetlen kivétel (i. m. 77). FEHÉRTÓI KATALIN a *gunu* előtagot összevetette az Abaúj és Győr megyei Gönyű települések Árpád-kori adataival, s ezek alapján e neveket egymással azonosíthatónak tartotta (2006: 163–4). A *Gönyű sara* címszó alá sorolta be a nevet a HA is (2: 49). Helyesírás-történeti szempontból ez az azonosítás elfogadható, hiszen az ittenivel teljesen egyező adatokat találunk mindkét település adatsorában: az Abaúj megyei Gönyűre: 1250: *Gunupotoka*, 1290: *Gunu*, 1268: *Gvuv* (Gy. 1: 89–90, lásd még TÓTH V. 2001a: 65–6), a Győr megyeire: [1230 k.]>1353: *Gunu*, 1332/1378: *Gwnu* (Gy. 2: 587, lásd még BÉNYEI–PETHŐ 1998: 26).¹³⁴ A *gunusara* előtagjának e nevekkel való etimológiai azonosítását megnehezíti és bizonytalanná teszi azonban az a körülmény, hogy nem ismerjük a továbbélését: nem említi az 1211. évi összeírás, és a 18–19. századi térképeken, valamint a

¹³³ Ennek problematikáját fentebb, a 4.27. pontban részletesebben is kifejtettem.

¹³⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy a két település adatsora az egyezések mellett különbségeket is mutat: a Győr megyei Gönyű esetében például már a 13. század elején megjelenik a szóvégi diftongusra utaló jelölés (1222: *Genneu*, i. h.), míg az abaúji Gönyű adatai között ez csak majd egy századdal később tűnik föl (1317: *Genyeu*, i. h.). A *Gönyű* nevek *Gunu* típusú adatai egyébként azt mutatják, hogy BÁRCZINAK a *gunusara*-val kapcsolatban kifejtett véleményét — amely az előtag szóvégi magánhangzójának nem szokásos jelölését az egyeztetés akadályának tekintette (1944: 314) — az adatok nem igazolják.

mai névanyagban sem szerepel hozzá kapcsolható névforma. Emiatt a palatális [gün(y)ü ~ gön(y)ű sárá] olvasat mellett elvileg feltehető egy [gun(y)u]-féle veláris interpretáció is, noha ezt névpárhuzamok nem támogatják.

Az itt említett két Gönyű település neve KISS LAJOS szerint valószínűleg szláv eredetű (FNESz. *Gönyű, Hernádgönyű*), de a felhozott lengyel személynévi példa alapján úgy tűnik, esetleg szláv személynévből való névnek is gondolhatta. E magyarázatot azonban megnehezíti, hogy a magyarországi forrásokban az általa feltett *Gniew személynév nem fordul elő, de a szláv nyelvekben is csak összetett nevek részeként (*Gniewomir, Jarogniew*) adathozható, így TÓTH VALÉRIÁNAK az e magyarázathoz fűzött fenntartása (2001a: 65–6) teljesen indokoltnak tűnik. A KISS LAJOSTól összevetési alapul ajánlott, a dömösi adománylevélből való 1138/1329: *Gune* személynév (i. h., erre lásd még ÁSz.) egyeztetése a *gunusara* előtagjával pedig hangtani problémákat vet fel.¹³⁵ A fenti egyeztetési nehézségek együttesen terhelik FEHÉRTÓNAK azt a felvetését, amely szerint a *gunu* a fentiek mellett magyarázható még az 1248: *Gonov*, 1291: *Gon* személynévből is, amely a szláv *Gonu 'pulsio' > déli szláv *Gonimir* átvétele lehet (2006: 164).

A *gunusara* előtagjának magyarázatát ugyanakkor tipológiai ismérvek akár segíthetik is, bár *sara* utótagú helyneveink nem túl nagy számban maradtak ránk a régiségből. A birtokos jelző ezekben vagy településnév: 1318/1325: *Geznod-sara*, [1330 k.]: *Tordasara* (KMHsz. 1. *Disznód sara, Torda sara*), vagy pedig személynév: +?1061/1272//1390: *Bukesara* (HA 2: 48, *Büke sara*, ehhez lásd a *Buke* személynévi adatait: ÁSz.) és esetleg 1075/+1124/+1217: *Orduksara*, 1358: *Ordugsara* (KMHsz. 1. *Ördög sara*, az előtag személynévi használatához lásd ÁSz. *Urdug*). Ezek alapján tehát a *gunu* szintén hely- vagy személynévnek tartható, ami valójában megfelel a fent bemutatott névfejtési kísérleteknek, de a minden tekintetben megnyugtató magyarázatot az említett nehézségek egyelőre nem teszik lehetővé.

4.53. *zakadat* – *aruk*

A Balaton melléki *huluoodi* birtokon említett *zakadat* kapcsán (4.6.) már volt szó a Kolon tó környéki határleírásban szereplő *zakadat*-ról is. Az 1211. évi összeírás alapján („ad locum, qui vocatur *Zacadat*. Et ibi est meta iuxta viam”, ERDÉLYI 1908: 509) GYÖRFFY ezt a határnak arra a részére helyezi, ahol a későbbi Izsákról északnyugat felé vezető út metszi a határvonalat (1956: 414). E megnevezést a szakirodalom ugyanúgy kezelte, mint a korábban említett szórványt, és 'szakadékos, omladékos hely' jelentését rekonstruálta (a 4.6. pont alatt jelzett forrásokon túl lásd még BÁRCZI 1951: 57, GYÖRFFY i. h. és ZELLIGER

¹³⁵ E személynévnek az etimológiája sincsen tisztázva — a TESz. kérdőjellel a bizonytalan eredetű régi nyelvjárási *gönye* 'görbehátú, nyomorék' adataként közli —, FEHÉRTÓI az „Árpád-kori személynévtár”-ban együtt tárgyalja a *Giune, Gina, Ginna, Giuna, Guna* stb. írású formákkal.

2005: 40 is). Azt, hogy a *zakadat*-ot e helyen — a Balatonhoz közeli *zakadat*-hoz hasonlóan — esetleg vízrajzi névként 'valamely vízből kiszakadó ág' jelentésben (is) értelmezzük, a földrajzi környezet igencsak lehetővé teszi: a kérdéses területtől délre feküdt a *gunusara*, keletre pedig az 1211-es leírás szerint a *stagnum Hueseos ~ Hvseos* (ERDÉLYI 1908: 509), amelynek a helyén a 19. században is kiterjedt vizenyős térség volt (MKFT). Ahhoz azonban, hogy a két lehetőség közül egyértelműen kiválasszuk az itteni megfelelést, sajnos hiányoznak a megfelelő információk.

A Kolon tó környéki birtok zárószakasza egy bizonyos „*aruk* que ducitur usque ad *baluuan*”, tehát az az árok, amely egészen a határjárás végpontját jelentő bálványig vezet. Az *árok* földrajzi köznévként az alapítólevélbeli ötszöri említése (4.6., 4.39.) közül az itteni előfordulásnak állapítható meg legpontosabban a jelentése. Arról, hogy itt 'határárok' az értelme, már a fenti szövegkörnyezet is meglehetősen egyértelmű képet ad, amit még biztosabbá tesz az 1211. évi leírás megfelelő részlete, noha ebben a szó maga magyarul nem is szerepel: „*extenditur usque ad angulum longe fosse. Ibi est meta. Inde autem tendit per eandem fossam usque ad angulum alterius fosse; ibi est meta. Inde revertitur et concluditur cum predicto termino Balanus*” (ERDÉLYI 1908: 509), azaz „elér a hosszú árok szögéig. Ott található a határjel. Innen továbbmegy ugyanezen az árkon keresztül, egészen a másik árok szögletéig, ott van a határjel. Innen visszafordul, majd Balanus említett határánál ér véget.” (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása). GYÖRFFY szerint a határároknak a szövegben jelzett irányváltoztatásait ma is pontosan tükrözi Izsák falu határa, amely éppen háromszor törik meg ezen a szakaszon (1956: 414).

4.54. *aiu*

A fentiekben felsorolt vízrajzi elemek mellett a birtok leírása több domborzati objektumot is említ vagy megnevez. Rögtön az *u[g]rin baluana* után szerepel az *aiu*, amely BÁRCZI monográfiájában még *aiu* formában áll (1951: 48, ugyanitt azonban az íráshibát is lehetségesnek tartja), s ugyanígy adja vissza MÉSZÖLY (1956: 8), de még jóval később a TESz. (mellette azonban kérdőjellel *aiu* alakot is közöl) és az EWUng. is, valamint ÉRSZEGI (2005: 3), pedig GYÖRFFY Komjáthy Miklósnak az 1955-ben kvarcfénnyel készített felvételei alapján már fél évszázaddal ezelőtt megállapította, hogy az alapítólevél megfelelő helyén *aiu* alak áll (1956: 407). (Véleményét elfogadta viszont ZELLIGER, 2005: 40.) Ezzel érvényét veszítette BÁRCZINAK az *[avi]* olvasata és az a felfogása, hogy „egyelőre” nem sorolja az *aj* adataihoz (1951: 48, 50). Azt, hogy az *aiu [aju]* a régi *aj ~ aj* 'kisebb völgy, szakadék, bemélyedés' jelentésű szónak felel meg, igazolja az 1211-ből való összeírás megfelelő szakasza is, amelyben egy füves völgyről és a benne húzóódó árokról esik szó („*ad vallem erbosam, et est ibi ffossa*”, ERDÉLYI

1908: 508). Ezt GYÖRFFY egy Izsáktól északkeletre fekvő 600 méter hosszú völgygel azonosítja (1956: 411).

Az alapnyelvi eredetű *aj* — amelynek újabb alakja az *áj* — eredetileg ’nyílás, bevágás, bemélyedés’ értelmű volt (TESz. *aj*¹, EWUng. *áj*², MSzFgrE *aj*, *áj*),¹³⁶ földrajzi köznévi jelentését azonban az ómagyar korból több adattal is igazolni tudjuk. Néhány előfordulása mellett feltűnően részletező latin nyelvű körülírás szerepel: 1296: *super unam paruum vallem que wlgō ay dicitur*, 1299: *vallicula alio modo Ay dicta*, 1409: *ad quoddam precipium wlgō Ay dictum* (Oklsz. *aj*, *áj*), ami talán arra vall, hogy már akkoriban sem lehetett túlzottan elterjedt, széles körben ismert, gyakran használt szó. A ’kisebb völgy, mélyedés’ jelentést erősítik meg a helynevek mellett álló latin minősítések is: a Bodrog megyei Csecstó határában említenek 1224/1291/1389: *ad viam precipitem ... Golombaya*, valamint: *precipitium Peteraya* neveket (KMHsz. 1. *Galamb ája*, *Péter ája*), máskor pedig patakok nevében szerepel a szó: 1272/1331: *Aypotak* (Oklsz. i. h.), 1315/1370/1752: *potok Pastaaya* (HA 2: 25). Az *Áj* nevet viseli egy szűk, katlanszerű völgyben megtelepült felvidéki falu is, amelynek első adata 1340-ből való: *Ay* (FNESz., vö. még SZATHMÁRI 2008: 250). Az újabb kori névanyagból igen kevés példát ismerünk rá, az ÚMTsz. szerint a nyelvterület keleti részén határrésznevekben ’kisebb völgy, hegyoldalban levő nagyobb teknőszerű bevágódás’ jelentésben fordul elő, a SZT-ban azonban hiába keressük a rá utaló szócikket, s nem szerepel NEMES MAGDOLNA földrajziköznév-tárában sem (2005). A szó kihalását talán elősegítette az is, hogy bizonyos formákban egybeeshetett az egyébként jelentését tekintve is hozzá közel álló, viszonylag gyakori *alj* földrajzi köznévvvel.

4.55. *ruuoꝝ licu*

A *harmu ferteu* és a [*h*]armu *hig* között szerepel a *ruuoꝝ licu* [*ruoꝝz liku*]¹³⁷ szórvány, amely elemeinek közvetlen megfeleltetése alapján ’ravaszlyuk’-nak, azaz ’rókalyuk’-nak értelmezhető.¹³⁸ Inkább közszónak és nem tulajdonnévnek tekinti BÁRCZI (1951: 65, s ugyanígy ZELLIGER is, 2005: 38), amelynek összetétel vagy szintagma jellege nem dönthető el (BÁRCZI i. m. 182–3, 186). GYÖRFFY sem tudja pontosan azonosítani — noha az 1211. évi összeírásban is szerepel: *ad Ruozlicou ~ Rouozlicou* (ERDÉLYI 1908: 508) —, de valószínűnek tartja,

¹³⁶ A két elsőnek említett szótár a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát kérdőjellel tünteti fel az adott címszó alatt, a harmadik viszont fel sem veszi anyagába.

¹³⁷ E. ABAFFYNÁL még [*ruβoꝝz liku*] változatban is (2003: 322, 323).

¹³⁸ A TESz. szerint az azonos töre visszavezethető *ravasz* és *róka* szavak közül a középkorban az állat megjelölésére „még elsősorban” a *ravasz* szolgált (TESz. *róka*), ám a 16. század előttről egyetlen biztos adatot sem ismerünk a *róká*-ra (de lásd mégis EWUng. *róka*). A két szó történetéhez és helynévi alkalmazásához lásd HORVÁTH A. 1987.

hogy megfeleltethető egy 500 méter hosszúságú, mélyen fekvő területnek (1956: 412). GYÖRFFY sejtését — hogy tudniillik az 1055-beli *ruuo/licu* nem egyszerűen rókaüreget, rókatanyát jelöl, hanem metonimikusan olyan területet, ahol ilyen lyuk(ak) van(nak) — az igazolja, hogy a több mint másfél száz év után készült határleírás is ugyanazt a megjelölést használja, mint a korábbi, ami ez esetben másképpen nemigen magyarázható, csak úgy, hogy az magának a környéknek a neve volt.¹³⁹ Ezt valószínűsíti továbbá a *Ravaszyuk* gyakori előfordulása az oklevelekben: ezek között akadnak ugyan olyan említések is, amelyek magát az üreget jelölik meg: 1268: ad *fossatam uulpinam, que Rouosluk uocatur* (OklSz. *ravaszyuk*), ám nagy többségben vannak az olyan esetek, amikor e szó valamilyen kiterjedtebb területet jelölő tulajdonnévként áll. A KMHsz. 1. kötetében szereplő 12 különböző helyet jelölő *Ravaszyuk* között van völgynek, hegynek, földnek a megnevezése, de leggyakrabban a *locus* minősítés szerepel mellettük, pl. 1346: ad *terram sive locum* qui antiquitus *Rouozlyk* vocabatur. A *ravaszy* szó 'róka' jelentésben ma már alig használatos (vö. mégis ÚMTsz.), ám a *Ravaszyuk* helynevek és származékaik ma sem mondhatók különösen ritkának: Baranya megyében például öt ilyen is találunk (BMFN 2: 1188).¹⁴⁰

4.56. [h]armu hig

A [h]armu hig [*χάρμου χιδής*] szerkezeti szempontból pontos mása a már tárgyalt *harmu ferteu* névnek (4.51.); megegyeznek abban is, hogy az 1211. évi összeírás ezt is latinul adja meg, mint a homokon fekvő három dombot („Et inde ad tres monticulos, qui sunt in sabulo”, ERDÉLYI 1908: 508). Ezt GYÖRFFY a birtok keleti határán fekvő három halmocskával azonosítja (1956: 412). BÁRCZI a [h]armu hig tulajdonnévi értékéről valamivel határozottabban nyilatkozik, mint ahogyan a *harmu ferteu* esetében teszi (1951: 65), ami talán azzal magyarázható, hogy hasonló példákat e névfajta, a domborzati nevek körében gyakrabban találunk. Ugyancsak *Három-hegy*-et említenek például Gömör megyében: 1291: ad 3 montes *Harumheg* (HA 2: 62), *Három-halom* nevet is ismerünk Baranyából: +1015/+1158//1403/PR: *Harumholm* (KMHsz. 1.) és Dobokából: 1315/1370/1752: ad 3 monticulos *Harumholm* (HA 2: 24). Hasonló szemléletű nevek előfordulnak Izsák újabb kori és mai határnevei között is: *Háromos domb* szerepel a második katonai felmérés térképén, *Kettős-halom* pedig a mai nevek között (MoFnT 2: 28, ehhez lásd EKFT: *Kettős hallom*, MKFT: *Ketes halom*).

¹³⁹ Esetleg ezzel hozható kapcsolatba az a *Róka* határrészneve is, amely a mondott hely és Izsák belföldje között található (MoFnT 2: 28 és térkép). A hasonló jellegű mikrotoponimák ilyen hosszú időn át tartó fennmaradása ritka lehet ugyan, de — mint korábban a *luazu holma* kapcsán is láttuk (4.36.) — egyáltalán nem lehetetlen.

¹⁴⁰ Ezeknél jóval gyakoribbak azonban a mai névanyagban a *Rókalyuk* nevek, amelyek — ugyanúgy, mint korábban a *Ravaszyuk*-ak — nem üreget, hanem mindig nagyobb területet jelölnek.

A *hegy* ezen a területen egészen kicsi homokhalmokat jelöl, a *[h]armu hig* GYÖRFFY által azonosított dombjai is alig haladják meg a 120 métert, relatív magasságuk pedig mindössze legfeljebb 20–25 méter lehet (1956: 412 és térképmelléklet). A *hegy* utótagú nevek e vidéken gyakoriak voltak a 18–19. században (EKFT: *Magda hegy*, *Ágos hegye* stb., MKFT: *Toka hegy*, *Veres hegy*, *Sas hegy*), és nem ritkák ma sem (*Lófogó-hegy*, *Síró-hegy*, *Strázsa-hegy*, MoFnT 2: 16, 19 és térkép).

4.57. *serne holma*

A birtok határleírásában egy halom is szerepel, a *serne holma*, amelyet GYÖRFFY az északi határszakaszra lokalizál (1956: 414). Említenek halmot az 1211-es összeírásban (*Homuholm*, ERDÉLYI 1908: 508), s szerepelnek ilyen nevek később (MKFT: *Homok halom*, *Csira halom*, *Templom halom* stb.) és a mai nevek között is (*Barna-halom*, *Matyó-halom*, *Bene halom*, MoFnT 2: 28 és térkép). Problémát jelent azonban az előtag azonosítása, mivel a névnek későbbi előfordulását vagy megfelelőjét nem ismerjük, és nem említi az 1211-ből való összeírás sem; GYÖRFFY a birtok északi szélén található név nélküli magaslattal azonosítja (i. h.). Kolon birtok korábbi lokalizálásának módosítása révén értelemszerűen esznek azok az adatok is, amelyeket BÁRCZI a Bakony vidékéről említett összevetésül (1951: 57). Ő egyébként az előtagnak [*szernye*] olvasatát adta, és „minthogy mocsárról van szó”, a *Szernye* mocsárnévvel hozta összefüggésbe, amelyet — a nyelvterületen található más nevekkel együtt — KNIEZSA nyomán (1942: 206) szláv eredetű névnek tartott, és a szláv *srna* 'öz' szóra vezetett vissza (i. h.).¹⁴¹

BÁRCZI érvelése azonban több lényeges ponton kifogásolható: először is az alapítólevél szövege nem állítja, hogy a *serne* mocsár lenne, ahogyan az összevetésbe általa bevont többi névről sem az derül ki, hogy elsődlegesen mocsarat jelölt volna.¹⁴² Ám ez valójában nem is lényeges körülmény, mivel azonos helyfajta (jelen esetben BÁRCZI szerint mocsarat) jelölő nevek alakulását etimológiai szempontból csakis abban az esetben lehet összekapcsolni, ha a név eredete a hely jellegével szoros, okszerű összefüggésben áll (azaz ha itt például valamiféle 'mocsár' jelentésű szó fordulna elő bennük). Etimológiai azonosítást azon-

¹⁴¹ A *Szernye*-nek hasonló etimológiáját adja KISS LAJOS is (FNESz. *Szernye-mocsár*, *Szernye*, *Alsó- és Felsőszernye*), ám a beregi és trencsényi nevek összekapcsolása és talán maga a névmagyarozat is felülvizsgálatra szorul, mivel a beregi névbokor (az Árpád-korban folyó és két település neve) legrégebbi adatai három szótagos formákat mutatnak: +?1248/1393: *Scerneue* stb. (ezekre lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkét, valamint a HA 1: 70 *Szernye* szócikkét és a térképmellékletet).

¹⁴² Sőt a tüzetes vizsgálat a beregi nevek közül a folyónevet mutatja elsődlegesnek, amelyről a mellette fekvő mocsár és a települések a nevüket kapták. A trencsényi falvak nevének „mocsárnévi” eredetére pedig semmi sem utal. (A forrásokat lásd az előző lányszövegben.)

ban nem lehet olyan „megfelelésre” alapozni, amelynek kiindulópontjául az szolgál, hogy ha egy bizonyos mocsár neve szláv eredetű, illetőleg a szlávban állatnévből magyarázható, akkor a másik hasonló(nak vélt) hely neve is ugyanolyan hátterű lehet.

Jogosnak tekinthetjük tehát FEHÉRTÓI KATALINnak a véleményét, aki elutasítja BÁRCZI érvelését, ám bizonyítási eljárása a BÁRCZIénál is kevésbé megalapozott (2005: 166). Ennek részleteire — fontos módszertani tanulságai miatt — érdemes bővebben is kitérni, még ha e gondolatmenet nem is visz bennünket közelebb a *serne holma* pontos értelmezéséhez. FEHÉRTÓI elutasító érvei elsősorban a földrajzi környezettel kapcsolatosak: ő is abból indul ki, hogy az alapítólevél e helyet nem minősíti mocsárnak, sőt a környezetében lévő szórványok között többségben vannak a köves, homokos helyre utaló megjelölések. Nem fogadja el azt sem, hogy a több mint 150 évvel később készült leírás alapján rekonstruálhatjuk a birtok természeti környezetét. E véleményében nincs tekintettel arra, hogy GYÖRFFY e terület képét a legújabb korig szinte változatlanul mutatja be (1956), mivel a domborzati és vízrajzi viszonyoknak a jelentősebb megváltozását a 19. századig nincs különösebb okunk feltételezni.

Mindezek alapján, valamint a szórvány környezetében lévő megnevezések (*gunusara, zakadat, aruk*) etimológiai jelentése szerint is a *serne holma* nagy valószínűséggel azonosítható helye mocsaras vidéken volt, noha maga a név jelöltje aligha lehetett mocsár, így akár értelmezhető lenne úgy is, ahogyan ZELLIGER magyarázta: 'a Szernye nevű mocsár melletti, ahhoz tartozó halom' (2005: 40). Komolyabb aggályt vet fel FEHÉRTÓI-nak a régebbi magyarázathoz kapcsolt megjegyzése: „Ha mégis elfogadnánk a *halom* jelzőjének, a *serne* alaknak a szláv *srna* (sic!) 'öz'-ből való magyarázatát, akkor logikusabb a határpontot »őzhalmának« értelmezni” (i. h.). Ez az állítás névtani szempontból azonban nyilvánvalóan elfogadhatatlan, mivel egy szláv szónak és egy szláv eredetű magyar lexémának (a *halom*-nak) a magyar jelölt birtokos jelzős szerkezetben való összekapcsolódását nem lehet névalkotási eljárásként feltételezni.

Figyelmet érdemel azonban FEHÉRTÓI-nak az a felvetése, amely a *serne*-t személynévként értelmezi: gondolatmenete abból indul ki, hogy az alapítólevélben szereplő *luazu holma* is ilyen szemantikai és grammatikai szerkezetű név. Javaslatát több oldalról is megtámogatható, elsőnek névtipológiai érvek alapján. A *halma* utótagú régi helynevek ugyanis döntően kétféle előtaggal fordulnak elő, ilyen helyzetben vagy helynév áll: [1330 k.]: *Balwanusholma* — fent idézett értelmezésével ZELLIGER is erre a névtípusra utalt —, vagy pedig jóval gyakrabban személynév szerepel: 1290: *Budholma*, 1252: *Kesedhalma* (KMHsz. 1. *Bálványos halma*, *Bot halma*, *Kesed halma*, a személynévi előtagokra lásd ÁSz. *Bud*, *Kesed*).

Az előtag értelmezéséhez hozzátartozik az olvasati lehetőségek mérlegelése is: az alapítólevél írásgyakorlata alapján leginkább a [*sern(y)é ~ sěrn(y)é*] ejtés-

változatok rekonstruálhatók, mivel az *s* betű a forrásban — mint a 4.13. pont alatt bővebben kifejtettem — főképpen *[s]* hangértékben szerepel, szókezdő helyzetben pedig csakis ilyen hangot jelöl. A két kivétel (*gisnav*, *ca(s)telic*) éppen az *[sz]*-es szókezdetet is támogathatná, mivel azonban a névrésznek a *Szernye* nevekkel való összevethetősége gyenge lábakon áll, ez a korábban figyelembe vett összefüggés különösebben nem indokolja ez utóbbi olvasatot.¹⁴³ FEHÉRTÓI felveti az itt szereplő *s* betűnek a lehetséges *[cs]* hangértékét is, amit nemcsak általános helyesírás-történeti ismeretekkel támaszt alá, hanem ide vonható kettős jelölésű személynévi adatokkal (*Sala ~ Chala*, *Sanad ~ Chanad* stb.) is, és ily módon a *Serne* alakot a *Cherne* személynévekkel hozza összefüggésbe, mindkettőnek *[csern(y)e]* ejtismódot tulajdonítva (i. m. 166). Ez végtére is nem elképzelhetetlen, bár a *[cs]*-nek *s*-sel való jelölése ritka, és csupán néhány későbbi nyelvemlékünkben fordul elő (KNIEZSA 1952: 20), másfelől pedig a *Cherne* személynévnek *s*-sel írott változatát nem ismerjük (ÁSz.). Az alapítólevél helynevei között nem szerepel olyan, amelyben a *[cs]* hang előfordulna, így esetleges itteni jelölésére nincs támpontunk. Ha elfogadjuk az előtagnak a *Cherne* nevekkel való azonosíthatóságát, úgy ezt — FEHÉRTÓIVAL egyetértve — szláv eredetű személynévből származtathatjuk (vö. FNESz. *Csörnyeföld*). A *serne* személynévi azonosításának nehézségei ellenére a *serne holma* név tipológiai jellege mégis leginkább az előtag személynévi eredetét valószínűsíti. Bármi legyen is azonban az előtag olvasata, szemantikai tartalma és etimológiai eredete, az nem lehet kétséges, hogy a *serne holma* helynév magyar névadókra és névhasználókra utal.

4.58. *eleuui humuk*

Az alapítólevél Kolon tó körüli határleírásában öt olyan magyar nyelvű szórvány is szerepel, amelynek főtagja a talaj minőségére utaló *homok* szó, ezek sorrendben az alábbiak: *eleuui humuk*, *babu humca*, *fekete kumuc*, *fuegnes humuc*, *cues humuc*. Az oklevél magyar elemeinek helyesírásában megmutatkozó viszonylagos kiforrotlansághoz mérten is feltűnő a *homok* írásmódjának következetlensége: csak az utolsó két előfordulásban szerepel teljesen azonos alakban. A *fekete kumuc* szó eleji *k*-ját többnyire tévesztésnek tartják (vö. BÁRCZI 1951: 56), korai helyesírásunkban ritkán azonban a *k* szerepelhet χ hangértékben is (KNIEZSA 1952: 21). A *humca* viszont alaktani tekintetben is eltér a többi előfordulástól, mivel 3. személyű birtokos személyjelet visel, s emiatt a szótó má-

¹⁴³ A 'szélárnyék, széltől védett hely' jelentésű *szérnye* tájszóval való összekapcsolása esetleg szintén az *[sz]*-es olvasatot tenné lehetővé. Az összevetést BÁRCZI jelentéstani okokból kevésbé tartja valószínűnek (1951: 58), ám a fenti szó eredetének ismeretlen volta miatt nem nyilatkozhatunk egyértelműen a kérdést illetően.

sodik magánhangzója a két nyílt szótagos tendencia működésének következtében eltűnt a szóalak hangsorából (vö. BÁRCZI i. m. 53, 57).

A *homok* régi eleme a magyar nyelvnek: az uráli őshaza korának törökségi jövevényszava (TESz., EWUng., LIGETI 1986: 153–5), amelynek mind történeti, mind mai nyelvi szótáraink (vö. pl. ÉKsz.²) kétféle jelentését különítik el, egyrészt anyagnévi értelmét, másrészt pedig földrajzi köznévi szerepét. A szó mindkét jelentésben szerepel helynevek névrészeként is, jelzőként az anyagot jelöli: 1347: *Humukhegh* (KMHsz. 1.), 1412: *Homokzygeth* (Oklsz. *homok*), főtagként pedig 'homokos talajú terület' a jelentése: 1320: *Mezeu Humuch*, terra sabulosa, 1342: *Zaruashomok* (KMHsz. 1. *Mező-homok*, *Szarvas-homok*). Ilyen jelentésben földrajzi köznévként ma is ismert, különösen sok adata van — a vidék jellegéből adódóan — a Duna–Tisza közéről (NEMES 2005: 94). A nyelvjárásokban emellett '〈vizenyős területen〉 dombos, kiemelkedő hely' értelme is van, ilyen közszói adatai a Bodrogi köz vidékéről származnak (i. h.), 'domb' jelentését Szabolcsból is ismerjük (MIKESY 1948: 64), ám ez a térszínformára utaló jelentése a régiségben szélesebb körben is használatos lehetett. Erre utalnak az olyan *homok* alaprésztes nevek, amelyek mellett kiemelkedést jelölő latin földrajzi köznévv áll: 1239: *monticulum Paphomoka*, *monticulum Hegeshomok*, 1372/1377: *mons sabulosus Zynuahomoka* (Oklsz. *homok* alatt, ugyanitt jó néhány további hasonló példa is található), de ezt mutatja az alábbi megfelelés is: 1424: ad quoddam *Beerch wlgó homok nuncupatum* (i. h.). E speciális jelentést az általánosabb 'homokos talajú terület' értelem mellett nem zárhatjuk ki az alapítólevélben említett *homok* alaprésztes tartalmazó nevek esetében sem: GYÖRFFY ugyanis az ötből négyet homokhátként, homokhegyként azonosít (1956: 411–3).

Homok alaprésztes név a tágabb környék névanyagából az Árpád-korban az iteniek mellett mindössze egy maradt fenn (+?1061/1272//1390: *Naras homok*, HA 2: 52, *Nyáras-homok*), ám ezt elsősorban a vidék neveinek gyér adatoltsága magyarázza. Bár az alapítólevélben említett *homok* elemet tartalmazó nevek egyike sem élt tovább az újabb korokig, a területről rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy a *homok* földrajzi köznévv az újabb névanyagban is jelen van: Izsák közvetlen környékén a 18. században *Barna homok* (EKFT), a 19. században pedig *Csira homok* (MKFT) nevet említenek, kicsit távolabb ugyanebből a korból *Közhomok*, *Herke homokja* neveket ismerünk (BKKMFN I, 19, 20, 22, 72). A viszonylag közeli egykori Nagykátai járásból való élőnyelvi gyűjtés majd egy tucatnyi *homok* alaprésztes nevet említ (PMFN I, 117).

A fenti nevek közül az alapítólevélben elsőnek említett *eleuui humuk* előtagja szemantikai szempontból világosan értelmezhető ugyan, ám morfológiai és ezzel összefüggően hangtani jellegének interpretációja nem vezet egyértelmű eredményre. BÁRCZI az egész nevet 'előhomok, elülső homok'-ként értelmezte, s a jelzői résznek a 'primus, anticus' jelentését határozta meg (1951: 50, 185) ugyanúgy, ahogyan a TESz. is melléknévként '〈helyileg〉 elől levő, elülső', fő-

névként pedig 'valaminek elülső része' értelmét adja meg (*elő* címszó alatt). Az *eleuui* kétségkívül azonosítható a későbbiekben helynevekben gyakran feltűnő *elő* ~ *eleje* szóval, amelynek példáira már BÁRCZI is utalt, a régiségbeli előfordulásairól pedig KISS LAJOS állított össze gazdag listát (1991/1999). Az *eleuui*-hez hasonló jelzői szerepben csak több mint másfél évszázad múltán bukkan fel ennek a következő adata (1214: *Eleutou*, KISS L. i. m. 204), s egy-két *ele* [*elé*] előfordulás (1248: *Eleer*, KISS L. i. m. 205) kivételével mindig *eleu* ~ *elew* [*elü*] ~ *elő*] stb. formában szerepel. Utótagként többnyire földrajzi köznévvé áll mellette, leggyakrabban a *tó*, a *mál* és a *völgy* (ehhez lásd még az OklSz. adatait is), de ritkán tulajdonnévvel is alkot szerkezetet (1349: *Elewridnyk*, a *Rednik* patak-névvél, KISS L. i. m. 205). A jelentését megmutatja az a néhány eset is, amelyekben latinra lefordítva szerepel, illetőleg a névpárjával együtt fordul elő. A *sar feu* kapcsán (4.27.) már említett Sárvíz a Fejér megyei szakaszán több ágban folyt egymás mellett, ezek közül az egyiket *Elő-Sár*-nak nevezték. Először részben latinra fordítva szerepel a névpárjával, a *Mög-Sár*-ral együtt: 1192/1374/1425: *primum Sar; ad ulteriorem Sar*, később viszont magyarul, de mellettük áll latin nyelvű értelmezésük is: 1276: *ad lacum anteriorem Eleusar; lacum posteriorem ... Mugsar* (HA 2: 49, 52). A Borsod megyében a Tisza mellett fekvő Pély határában az *eleuui humuk*-kal teljesen azonos szemantikai szerkezetű név szerepel, ám csak részben latinra fordítva van rá adatunk: +1194/[1230 k.]: *ad priorem homoc*, de az ugyanitt említett névpárja, a *Weguhomoc* egyértelműen rekonstruálhatóvá teszi az *Elő-homok* formát (KMHsz. 1. [*Elő*]-*homok*, *Vég-homok*).

Az *elő* jóval ritkábban szerepel a régi névanyagban utótagként, főnévi értelemben,¹⁴⁴ ilyenkor leginkább 3. személyű birtokos személyjeles formában jelenik meg: 1360: *Kweley*, 1373: *Syluaseley*, sőt 1353: *Eleutoeley* (OklSz. *elő*). Az utótag ezekben [*eleji*]-nek olvasandó, és 'eleje' értelme van, amit leginkább az *elő* viszonyító jelentése magyaráz. Ugyanez az oka annak is, hogy — noha földrajzi köznévvé számít — önmagában soha nem alkot helynevet. Birtokos személyjel nélküli használatára utótagként kevés példát ismerünk, és többnyire ezeket is nehéz megítélni: 1233: *Kueseley*, 1290: *Kuruseley*, de ehhez lásd például: 1327: *Keuruseley* (OklSz. *elő*), amely a helynevekben szintén alkalmazott *elv* 'valamin túl fekvő rész' (vö. TESz.) előfordulása is lehet. Az *elő* ilyen formában való használatát a mai névanyagból sem lehet kimutatni, ám *eleje* változatban a helyneveknek gyakori eleme. A jelzői szerepű *elő* összetett földrajzi köznevekben is szerepel: *előfej*, *előhegy*,¹⁴⁵ *elővölgy* (NEMES 2005: 53).

Ami mármint az *eleuui* morfológiai szerkezetét illeti, ennek értelmezésében abból indulhatunk ki, hogy — mivel funkciójában teljesen azonos a később je-

¹⁴⁴ A gyakoribb jelzői értékű használat azzal is összefügghet, hogy az *elő* alapjelentése a melléknévi értelme volt, a főnévi jelentés ebből fejlődhetett ki másodlagosan (TESz.).

¹⁴⁵ Ennek történetéhez lásd KISS L. 1991/1999: 205–6.

lentkező *elő*-vel — struktúráját tekintve is azonos lehet ezzel, s a közöttük mutatkozó különbséget csupán hangtani eltérésként magyarázhatjuk, amihez az adatolásban megmutatkozó másfél évszázadnyi különbség kellő alapot is ad. Az *elő* eredetéről az etimológiai szakirodalom azt tartja, hogy az alapnyelvre visszavezethető *ele-* 'valaminek az eleje, első része' jelentésű szónak a képzett származéka, amelyben valószínűleg az alapnyelvi *-*m* denominális nomenképző (a TESz. ezt főnév-, a MSzFgrE pedig melléknévképzőnek mondja) magyar nyelvbeli folytatása jelenik meg. Ez az ősmagyar korban β -vé alakult, aminek több irányú további változása a korai ómagyar korban zajlott le, kialakítva az ide tartozó szavak különféle tőváltozatait (SZEGFŰ 1991: 204–5). Az *eleuii* feltehető korabeli ejtése eszerint [*eleβi*] lehetett, amelyben a β a szóvégi *i* eltűnését követően vokalizáción ment keresztül, s így alakult ki az [*elëü*], majd ebből az [*elő*] forma. BÁRCZI is felvetette ezt az alakulási lehetőséget, ám kevésbé tartotta valószínűnek, mivel *v* utáni szóvégi magánhangzóra ebben a korban már nincs példa (1951: 50).

E kérdésben azonban figyelembe kell azt is venni, hogy az itt tárgyalt szó mellett létezett egy hasonló alakú határozószó is — lásd például a Halotti beszéd *eleve* szavát —, amelynek a végén latívszragból származó magánhangzó állt, s így e többféle hangalakváltozatban létező, sokféle jelentéssel bíró, ám azonos töre visszavezethető szavak mind a hangalak, mind a jelentés tekintetében kölcsönösen hatást gyakorolhattak egymásra, s ezáltal a „szabályostól” eltérő formák is könnyen létrejöttek.¹⁴⁶ A szóvégi helyzetbe kerülő β módosulásával kapcsolatban még azt is hangsúlyoznunk kell, hogy — amint azt BENKŐ LORÁND kimutatta —, ez meglehetősen elhúzódó, differenciált folyamat lehetett (1980: 72–6), s így a vokalizációjára még a 11. század közepét követő időszakban is bőven nyílt lehetőség.

BÁRCZI az *eleuii* alakulásmódját illetően a legvalószínűbb lehetőségnek azt tartotta, hogy szófajváltással határozószóból alakult névszóvá — egyik helyen arról szól, hogy melléknévvé vált (1951: 50), egy másik helyen pedig a főneveléséről beszél (i. m. 184) —, azaz felépítését tekintve az *ele-* tő *é ~ í* latívszragos alakjának tekinti (i. m. 50), amely így szerkezetében megegyezne a Halotti beszéd *eleve* szavával. BENKŐ ezt leginkább azért érzi ingatag magyarázatnak, mert az *eleve* ilyen átértékelődésére az alapítólevélbeli előfordulás lenne az egyetlen példa, s így az elsődleges határozószó feltűnését csak megelőzné, de nem kísérné vagy követné a melléknévi előfordulás, ami szerinte „több mint gyanús: majdnem magyarázhatatlan tény” (1980: 296).

---

¹⁴⁶ BENKŐ LORÁND a Halotti beszéd kérdéses részlete kapcsán behatóan elemezte e szavak kapcsolatát, s az *elő* névszó kialakulásával kapcsolatosan leginkább a TESz. által képviselt, fent már jelzett elképzelést tartja valószínűnek (1980: 292–5).

Az *eleui humuk* pontos értelmezésében jól felhasználhatjuk a fentiek tanulságait is. Az *elő*-t tartalmazó nevek tipológiai tekintetben a szerkezetük alapján két fő csoportra oszthatók: amelyekben az *elő* alaprészként szerepel, ott a szerkezetnek szintén kétféle jelentése lehet. Egyrészt a bővítményrészben jelölt hely előtt fekvő területet jelölheti, másrészt viszont vonatkozhat a bővítményrész jelölte hely elülső részére is, egyfajta rész–egész viszonyt fejezve ki. A fenti példák között szereplő *Kő eleje* például valószínűleg az első szerkezeti típust képviseli ('a Kő / egy kő előtti terület'), a *Szilvás eleje* azonban lehet 'a Szilvás nevű hely elülső része' vagy 'a Szilvás nevű hely előtt fekvő terület' értelmű is. A bővítményrészként szereplő *elő* viszont mindig 'az alaprészben kifejezett helyek közül térben az első, a legközelebbi' jelentésű. Az *Elő-Sár* tehát 'a Sár ágai közül az első', a különleges alakulású *Elő-tó eleje* pedig 'a legelső tó előtti terület' szemantikai tartalmat fejezhetett ki. Az *eleui humuk* helyét GYÖRFFY viszonylag pontosan meg tudta határozni: a Kolon tó környéki birtok keleti szélén az *aiu* által jelölt völgy alatt „egy előrenyúló homokhát”-tal azonosította (1956: 411). Ha pedig figyelembe vesszük, hogy ettől nem túl távol fekszik a [*h*]armu hig, és felidézünk a *homok* jelentéséről korábban mondottakat, mely szerint ez a mai nyelvjárásokban és feltűnően gyakran a korai névelőfordulásokban is 'homokhát, homokdomb' jelentésű lehetett, akkor talán nem minden alap nélkül tulajdoníthatjuk az *eleui humuk*-nak 'az egymást követő homokdombok közül az első, a legközelebbi' jelentést.

4.59. *babu humca*

A *babu humca* [*bābu χumká*] nevet BÁRCZI „különleges elnevezés”-nek mondta (1951: 67), azt azonban sajnos, nem fejtette ki, hogy e jelölt birtokos jelzős szerkezetű szórványban (vö. i. m. 183, 186) mit talált különlegesnek. Az előtagot ismeretlen eredetűnek és jelentésűnek s így bizonytalan olvasatúnak tartotta, amely esetleg a szláv eredetű *bába* szavunkkal kapcsolható össze (i. m. 53). E megnevezés az 1211. évi összeírásban *ad sabulum Bab* (ERDÉLYI 1908: 508) formában jön elő, ami egyértelműen a *babu u*-jának véghangzó jellegére utal (ehhez lásd BÁRCZI i. m. 73), másrészt viszont a név főtagja valószínűleg latinra fordítva jelenik meg benne, de nem lehetetlen az sem, hogy ellipszis révén tűnt el a megnevezésből. A *babu humca* GYÖRFFY azonosítása szerint a birtoktest déli határán egy homokhátat jelölt (1956: 412), így elképzelhető, hogy a főtag e névben sem egyszerűen 'homokos talajú terület', hanem talán inkább 'homokhát, homokdomb' értelmű.

A földrajzi köznévvvel jelölt birtokos jelzős szerkezetet alkotó *babu* előtagot helynév-tipológiai érvek alapján — ahogyan azt a *serne holma* esetében is láttuk (4.57.) — hely- vagy inkább személynévnek tarthatjuk. A személynévi azonosítást erősíti, hogy egyrészt vele összevethető személyneveket találunk a hazai forrásokban: az ÁSz. ugyan az itteni helynévbeli előfordulás mellett csupán egyet-

len továbbit említ: 1254/1270: de *Babusceky* (*Babu, Bab* alatt),¹⁴⁷ ám FEHÉRTÓI KATALIN a *Baba, Bob* típusú nevekkal is összekapcsolja ezeket az adatokat. Más részről pedig a régiségben megjelenő több *Báb* nevünket (1156: *Bab*, Nyitra környéki település, FNESz. *Báb*; 1405: *Bab*, Zemplén m., Cs. 1: 60; 1473: *Bap*, 1478: *Baab*, Heves m., Cs. 1: 341) KISS LAJOS személynévi eredetűnek mondja, s ehhez szláv személynévi párhuzamokat kínál (FNESz. i. h.). KRISTÓ (2000: 23) és FEHÉRTÓI ugyancsak (2006: 163) szláv eredetűnek tartja a személynévet, DÉCSY viszont az ikerítéssel alakult *Ábel-Bábel* utótagjából keletkezett becéző formaként magyarázza (1985: 43). Hogy e személynévbokornak a magyarban miféle eredete lehet, átvétel-e vagy — esetleg szintén jövevény — közszóból alakult, azt a szóba jöhető elvi lehetőségek tág köre, s ezzel szemben a bizonyító érvek szűkössége miatt felettébb nehéz volna megítélni.¹⁴⁸ A *babu humca* azonban előtagjának eredetétől függetlenül nyilvánvalóan magyar névadás eredménye.

4.60. *fekete kumuc – fuegnes humuc – cues humuc*

A Kolon tó nyugati oldalától indulva a határleírás három *homok* utótagú megjelölést említ egymás után: *fekete kumuc, fuegnes humuc, cues humuc*. E helyeket az 1211. évi összeírás megfelelő részletével összevetve és talajtérképeket is felhasználva GYÖRFFY GYÖRGY különleges pontossággal tudta azonosítani (1956: 413). Eszerint a part menti sötétebb színű, tözeges homoktalajt jelölhette az elsőnek említett *fekete kumuc*, ettől nyugatra egy nagyobb száraz futóhomokhegy található, amelyet az 1211. évi leírás „ad montem sabulosum”-nak mond (ERDÉLYI 1908: 508): ez a *fuegnes humuc*-kal azonosítható, míg ettől tovább nyugat felé a határ az „ad monticulum, qui vocatur Cuest” helyre ér, majd egy másik ugyanilyen nevű („ad alium montem Cuest”) helyre, ami megfelel az 1055-beli *cues humuc*-nak. E háromféle homoktalaj GYÖRFFY szerint pontosan elkülönül a földtani térképen is. Felfogása azt sugallja, hogy itt talajnevek nevére van szó, amit megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy a *fekete homok* és a *föveny-homok* a mai nyelvjárásokban is ismert szó: Szeged környékén ’a szegedi határnak az a része, amelynek talaja a feketeföldből a homokba való átmenetet mutatja’, illetőleg ’aprószemű, finom, iszapos homok’ jelentésben fordulnak elő (SzegSz.). Ebből azonban nem következik az, hogy az alapítólevélben található három szórványt ne lehetne tulajdonnévnek tekinteni: az anyagnevek, illetőleg a

---

¹⁴⁷ Egy másik forráskiadás — talán hitelt érdemlően — ezt azonban *Babasceky* formában közli (uo.). Bármelyik alakot fogadjuk is el azonban, az adott helynév — amely ráadásul ugyanolyan szerkezetű, mint az általunk vizsgált *babu humca* — önmagában nem túl meggyőzően támogatja az előtag személynévi funkcióját.

¹⁴⁸ Etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) a *babu humca*-t a gyermeknyelvi eredetű *báb* első adataként közlik kérdőjellel, ám e szónak csak a 16. századtól kezdődően adatolják a különféle jelentéseit.

fajtajelölő földrajzi köznevek tulajdonnévi használatát a legősibb, leggyakoribb névadási módok közé sorolhatjuk. E melléknévi jelzős szerkezeteket BÁRCZI GÉZA is helynévnek tekinti (1951: 65, 184), hogy nem alaptalanul, arra vonatkozóan a rendelkezésünkre álló térképek nem túl gazdag névanyagában is találunk bizonyító erejű anyagot: a 18. században egy Izsák belterületéhez közeli határ-részt *Barna homok* néven tüntet fel e térkép (EKFT). A korábbi *homok* alaprészes neveknél említett feltevésünket, hogy e földrajzi köznév 'homokhát, homokdomb' jelentésű is lehet, legalábbis a legutóbbi két név esetében — GYÖRFFY azonosítása alapján — mindenképpen érvényesnek gondolhatjuk.

A három szórvány közül a *fekete kumuc* [*feketé χumuk*] különösebb magyarázatot nem igényel, 'sötétebb színű homokkal borított terület' jelentését rekonstruálhatjuk (ehhez lásd BÁRCZI 1951: 55–6, TESz. *fekete*), s ugyanígy egyértelmű a *cues humuc* [*kües χumuk*] 'köves (kavicsos?) homoktalajjal borított terület vagy domb' interpretációja is (BÁRCZI i. m. 56). A *fuegnes humuc* [*füenyës ~ füenyës χumuk*] értelmezését az nehezíti meg, hogy a *föveny* csaknem teljesen azonos jelentésű a *homok*-kal (TESz.), de a fent idézett mai nyelvjárási adat és más hasonló előfordulások (vö. NEMES 2005: 70–1) azt mutatják, hogy 'finom iszapos homokdomb vagy -terület' szemantikai tartalmat tulajdoníthatunk neki.

4.61. *cuesti*

A *cues humuc* előtagjának szemantikai tartalma jelenik meg a Kolon tó körüli birtok utolsó részének tárgyalandó *cuesti* [*küesti*] határpontjának a nevében. Ezt a szórványt a régebbi kiadványok *cuest*-ként közölték, ám amióta JAKUBOVICH hitelt érdemlően igazolta, hogy a hártya töredezettsége miatt alig látszó *i* betű is van a szó végén (1924: 9–10), azóta minden munka ebben a helyes formában adja közre. A *cuesti* által jelölt hely minden kétséget kizáróan a Kolon tótól keletre feküdt, GYÖRFFY azonosítása szerint a tóba félszigetszerűen benyúló partszakaszon lévő halomra értendő (1956: 413). Ha el is fogadjuk, hogy az alapítólevélben említett *cuesti* erre a helyre vagy valamely hozzá közeli területre vonatkozott egy itteni határmegjelölést azonosítva, pontos jelölésköréről akkor sem nyilatkozhatunk egyértelműen, hiszen az 1211. évi összeírásban kétszer is szerepel egy e névnek megfelelő (de véghangzó nélküli) *Cuest* forma („ad monticulum, qui vocatur *Cuest*..., ad alium montem *Cuest*”, ERDÉLYI 1908: 508), ám ezek a tótól nyugatra terültek el: GYÖRFFY — mint láttuk — a *cues humuc*-kal azonosította őket. Azt, hogy a *Cuest* nemigen lehet egy-egy elkülönülten álló homokdombnak (a szöveg szerint: *monticulus* és *mons*) a neve, az valószínűsíthető, hogy a leírás közelinek mondja őket, amelyeket csak egy harmadik domb választ el egymástól: a szinte szomszédos dombok viszont nyilván nem viselhették külön-külön ugyanazt a nevet. De az sem valószínű, hogy a másfél századdal korábbi *cuesti* neve jelölést váltva a tó túlsó felére terjedt volna át az idők során.

Az, hogy a két oklevél három, valójában közeli helynek a neveként ugyanazt a formát használja, arra enged következtetni, hogy a név jelöltje egy kiterjedtebb térség, egy nagyobb határrész lehetett, amelynek jellemző jegye talán éppen a köves (kavicsos) talaja volt, s amelytől néhány kisebb rész éppen ebben a vonatkozásban különbözhetett, és kaphatta meg ennek megfelelően a *fekete kumuc* és a *fuegnes humuc* nevet.

Hogy e feltevés alátámasztható-e etimológiai oldalról, ahhoz a név morfológiai szerkezetét is meg kell vizsgálnunk, mégpedig nemcsak a névalakra, hanem valamelyest a jelölt helyek fajtájára is figyelve. Itt azonban megint abba a problémába ütközünk bele, amely már a korábbiakban többször is komoly gondként állt előttünk: ahhoz, hogy e kérdést viszonylag megnyugtatóan áttekintsük, valójában az egész névtípusnak, a *-sti* végű neveknek és társaiknak a beható ismeretére volna szükségünk. Egy ilyen adattár összeállítására itt sajnos, ugyancsak nem vállalkozhatom, ezért egyelőre be kell érnem azzal, hogy néhány fontosabb probléma kapcsán próbáljak meg állást foglalni az ügyben. A kérdés itt annál is bonyolultabb, hogy a *-sti* különös erővel hozza elő a helynévképzés alapvető problematikáját, első renden azt, hogy beszélhetünk-e egyáltalán ilyen funkciójú képzőkről. A jeles magyar névkutatók egy része tagadja ezek létét, mások viszont meglehetősen kiterjedt rendszerként beszélnek róla. A kérdéskörnek még a felszínebb taglalását sem tartanám e helyen célravezetőnek, ezért csupán azt bocsátom előre, hogy megítélésem szerint nemcsak léteznek ilyen képzők, hanem az itt tárgyalt korban a névalkotásban igencsak fontos szerepet töltöttek be.

BÁRCZI GÉZA a *cuesti*-t a *kő* szó *küe*- tövéből *-s* denominális és *-ti* kicsinyítő képzővel alkotott formának tartotta (1951: 54), az *-s* képzőről másutt pontosabban nyilatkozott: más képzővel együtt szerepelve — mint jelen esetben is — nem a gyakoribb és eredeti melléknévképzői szerepben, hanem gyűjtőnévképzőként jelenik meg (i. m. 131). A *-ti* (későbbi alakjában *-t*) képzőt mind alaki, mind funkcionális tekintetben a *-d(i)* kicsinyítő képzővel azonosította, de azt is hangsúlyozta, hogy ez a szerep a *-st(i)*, *-sd(i)* kapcsolatban az alapítólevél korában már elhomályosult vagy legalábbis elhomályosulóban volt (i. m. 162–4). Megint másutt arról szólt, hogy a *-sti* képzőbokoknak tekinthető, amely főleg helynevekben gyakori, és valamiben bővelkedőt, valamivel ellátottat jelent, de előfordul személynevekben is becéző képzőként (i. m. 157, 160). A *-sti* kialakulását illetően PAIS magyarázatát (1916) fogadta el KNEZSA véleményével (1933) kiegészítve, amely szerint az eredeti *-sdi* hangalakja még abban az időben alakult át a zöngétlen *-s* hatására *-sti*-vé, amikor a magyarban nem létezett *zs* fonéma, de hozzáfűzte azt is, hogy a *-t* kialakulását befolyásolhatta egy másik ősmagyar kori *-t* névszóképző megléte is (i. m. 162–4). Lényegében ezt a felfogást vallja D. BARTHA is, ám ő a *-sti*-t nem tekinti képzőbokoknak (1958: 106), s ugyanígy két képző kapcsolatáról szól ZELLIGER is (2005: 38). „A magyar nyelv történeti nyelvtana” pedig azt emeli ki, hogy a *-d* helynévképzőként csatlakozott

az *-s* képzős szavakhoz, mivel ezekben az ellátottságnak már volt kifejező esz-
köze, s így ugyanilyen szerepű újabb formánsra már nem volt szükség (SZEGFŰ
1991: 254). A képzőbokr kialakulását az is elősegíthette, hogy olyan *-sd*-re
végződő nevek is voltak a magyarban, amelyekben *s* végű szavakhoz, nevekhez
kapcsolódott a *-d* képző (pl. *Álmosd*, vö. FNESz.).

A csak vázlatosan ismertetett legfontosabb véleményekből az mindenesetre
kitűnik, hogy nincs egységes felfogás sem a kérdéses képző szerkezetét illetően
(azaz két képzőnek vagy pedig képzőbokornak, újabb terminussal: összetett kép-
zőnek tekinthető-e), sem pedig a funkciójára vonatkozóan. Arról pedig, hogy
milyen típusú, milyen szemantikai tartalmú tövekhez kapcsolódhatott hozzá a
formáns, szinte egyáltalán nem szól a szakirodalom. E kérdések megítélésében
segítségünkre lehet a *-st(i)*, *-sd(i)* képzőnek¹⁴⁹ az a sajátossága, hogy feltűnően
gyakran szerepel más képzőkkel váltakozva. A képzőalternáció jelenségét az
ómagyar kori helynevek körében TÓTH VALÉRIA vizsgálta meg nagyszámú név-
anyag bevonásával (1997), és azt tapasztalta, hogy az ide sorolható esetek felé-
ben a képzett formák képző nélküli alakokkal váltakoznak (*Agár ~ Agárd*),¹⁵⁰ ám
a példák másik felében különböző képzővel ellátott, azonos helyre vonatkozó
nevek szerepelnek, olyanok, mint például a *Borsós ~ Borsód* vagy a *Babod ~*
Babot, amelyekben a *-s ~ -d*, illetőleg a *-d ~ -t* képzők megfelelése arra utal,
hogy szerepük kétségkívül azonos lehetett, hiszen a közös töből alkotott derivá-
tumaik is azonos értékűek. Az alternációban a *-st(i)*, *-sd(i)* képzők is részt vesz-
nek: az *Egres ~ Egresd*, *Gyíós ~ Gyíósd* névpárok a fentiek alapján úgy is érté-
kelhetők, mint az elsőnek bemutatott *Agár ~ Agárd* típus, hogy tudniillik az
alapnév bővült a *-d* képzővel. Hasonlónak tarthatjuk a *Nádas* vagy a *Hodos* név
Nádasd, *Nádasd*, illetőleg *Hodost* változatát, a *Berkesd ~ Berkest*, *Varasd ~ Va-*
rast névpárokban pedig a *-d ~ -t* váltakozást láthatjuk. A *Füzes ~ Füzet ~ Füzest*
~ Füzesd névsorok értékelése már bonyolultabb viszonyt jelez: páronként azon-
ban a fenti alternációtípusokba ezek is besorolhatók.

Ám a *Peterd* (illetőleg más töből: *Petred*) és a *Petresd*¹⁵¹ viszonyát már nem
jellemezhetjük a fenti szemlélettel: itt csakis a *-d* és a *-sd* képzőnek az alterná-
ciójáról lehet szó (másképpen: RÁCZ A. 2007a: 222–3). Ez azt jelenti, hogy eb-
ben az esetben a *-sd* kétségkívül képzőbokorként funkcionál, s a jelenséget nem
tekinthetjük úgy, hogy az első képzőelem jelentését a második egy újabb jelen-
tésmozzanattal egészíti ki vagy erősíti meg. Az ilyen esetekben a két képzőnek

---

¹⁴⁹ A fenti érvelés alapján a két képzőformát azonos értékűnek és eredetét tekintve is azonosnak te-
kintem.

¹⁵⁰ A vizsgálati körbe a szerző értelemszerűen csak azokat a névpárokat vonta be, amelyeknek azo-
nos a denotatív jelentésük.

¹⁵¹ Mivel a Berettyóújfalú közelében fekvő későbbi Mezőpeterdnek a 14. század első feléből való
adatáról van szó, román hatás e névalak létrejöttében szóba sem jöhet (vö. FNESz. *Petresd*).

(a fenti példában egyrészt a *Petred* -*d*-jének, másrészt a *Petresd* -*sd*-jének) azonos funkciója van, s ez nem lehet más, mint a helynévképzői szerep. Ennek fényében azonban leíró szempontból a fent leírt alternációtípusok is újraértékelhetők: az *Egres* ~ *Egresd* felfogható a -*s* és a -*sd* képzők váltakozását mutató névpárnak, a *Nádas* ~ *Nádasd* ~ *Nádasd* megfelelésekben pedig a -*s*, a -*st* és a -*sd* formánsok lépnek egymás helyére. Mindez nem érinti persze a kérdéses képzők keletkezésmódját — mivel nyilvánvaló, hogy például a -*sd* egykor a -*s* és a -*d* összekapcsolódása révén jött létre —, hanem csupán a kérdéses elemeknek az ómagyar kori helynévbeli funkcionálására vonatkozik, ahol a -*s*, -*di*, -*ti* éppúgy helynévképzőként szerepel, mint a képzőbokorra összefont -*st(i)*, -*sd(i)*. A fentiek alapján az alapítólevélben szereplő *cuesti* morfológiai jellegét úgy értékelhetjük tehát, hogy benne a -*sti* helynévképző szerepű képzőbokrot látjuk megjelenni.

Felvetődhet a kérdés, hogy a -*st(i)*, -*sd(i)* képzői szerepében nem mutatkozik-e meg olyan specifikus jegy, mint például az ómagyar kori -*i* helynévképzőében, amely csakis településnevek alkotására szolgált. Mintaképpen a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetének anyagát átvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az ide sorolható nevek¹⁵² döntő többsége települést jelöl ugyan, de a nevek között vannak víznevek és egyszerűen *locus* 'hely' minősítéssel állók is, amelyek esetében a hely fajtáját nem tudjuk közelebről meghatározni. Ennek alapján tehát sem a képző pontosabb szerepéről, sem pedig a Kolon tó környéki, *cuesti*-nek mondott hely jellegéről nem tudunk semmi közelebbit sem megállapítani. Az azonban kitűnik, hogy a képzőbokor feltűnően gyakran csatlakozik állatokat és növényeket jelölő szavakhoz (*Hodosd*, *Keselyűsd*, *Ölyűsd*; *Diósd*, *Mogyorósd*, *Nádasd*), valamint földrajzi köznevekhez és anyagnevekhez (*Berkesd*, *Kövesd*),¹⁵³ ami arra utal, hogy elsődlegesen természeti nevek alkotásában lehetett szerepe. Az azonban, hogy a -*st(i)*, -*sd(i)* képzős nevek az ómagyar korban már döntően településeket jelölnek, kevésbé magyarázható kizárólag metonimikus névátvitellel, hanem inkább arról lehet szó, hogy a -*st(i)*, -*sd(i)* képzőbokor használata fokozatosan kiterjedt a településnevek alkotására is, amit a *Telkesd* vagy a fent idézett *Petresd* típusú nevek közvetlenül is igazolnak.

4.62. *sumig*

A tihanyi apátság a „jó királytól” megkapta a somogyi vásárvám harmadrészét is, azaz: „terciam partem forensis tributum de *sumig*” (az oklevél hátoldalán 11. századi írással: „de tributu *sumig*”, vö. DHA 1: 145). Az itt említett hely So-

¹⁵² A -*st*, -*sd* képzős formákat természetesen nem minden esetben lehet egyértelműen elkülöníteni más nevektől, hiszen számos ilyen hangkapcsolatra végződő név van, amely más módon jött létre.

¹⁵³ A bő kéttucatnyi ide sorolható névben a leggyakoribb éppen a *Kövesd*, illetve a *Nádasd* (öt, illetve hat előfordulással).

mogy vármegye központja, amelyet később (és ma is) Somogyvár néven említenek. A *Somogy* helynév eredetéről a nyelvészeti szakirodalom meglehetősen egységesen nyilatkozik: a kutatók a *som* növénynév -gy képzős származékának tartják (vö. pl. BÁRCZI 1951: 58, TESZ. *som*, ZELLIGER 2005: 40), amely elsődlegesen somfában bővelkedő helyre utalt (FNESZ. *Somogyvár*). Felmerült azonban, hogy esetleg az azonos alakú személynévből származhat, erre mutat már az is, hogy KISS LAJOS a FNESZ. idézett helyén e személynévi megfelelőkre is utal. A „Korai magyar történeti lexikon” a növénynévi eredet mellett megemlíti, hogy Somogyvár nevének első tagja „nem kizárt, hogy első ispánjának nevét őrzi” (KOSZTA–MAROSI: KMTL *Somogyvár*). A régi magyar nyelvben valóban találunk is ilyen személynéveket (1213/1550: *Sumhug*, 1218: *Sumug* stb., ÁSz.), és névtárába FEHÉRTÓI KATALIN felvette a Tihanyi alapítólevél *sumig* adatát is mint olyan „biztosan személynévi eredetű helynevet”, amely korábbi a ténylegesen személynévként adatható előfordulásoknál (vö. ÁSz. 9). Így tehát FEHÉRTÓI e megoldásával a *Somogy* helynév személynévi eredete mellett foglalt állást, ám az alapítólevél személynévből származó helyneveiről írott dolgozatában már nem említette meg ezt a nevet (2006). A Somogy vármegyének nevet adó település személynévi eredete — ahogyan a KMTL fogalmazásából is kitűnik — nyilvánvalóan abba a semmilyen körülmények között nem védhető koncepcióba illeszkedik bele, amely szerint a várispánságok központjai első ispánjukról kapták a nevüket (e felfogás bírálatát lásd például BENKŐ 2002: 15–6, 2003: 65–6). KRISTÓ GYULA kronológiai okokra hivatkozva nem tartja valószínűleg *Somogy* személynévi eredetét, szerinte a vár neve annak a „kis körzet”-nek a nevéből való — azaz fogalmaink szerint mikronévi eredetű —, ahol az erősség felépült (2003: 75).

Ez utóbbi elképzelést támogatja, hogy a *Somogy* tökéletesen beleillik abba a döntően település- és víznevek között előforduló gyakori névtípusba, amelyet a növénynévi alapszóhoz kapcsolódó -gy helynévképzővel létrehozott nevek alkotnak (ezekhez lásd a *Füzegy* név kapcsán mondottakat is: 4.19.). A *Somogy*-nak e névcsoporthoz tartozása mellett szól az is, hogy a régiségben többfelé is előfordul ilyen megnevezés:¹⁵⁴ 1255: *Sumugy [somogyi]* (Abaúj vm., KMHsz. 1., vö. még TÓTH V. 2001a: 132), 1286: *Sumug* (Valkó vm., Cs. 2: 348), 1288/1293//1508: *Sumugiteluk* (erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 183), 1319/1323/XVI.: *Sumugy* (Bihar vm., KMHsz. 1., vö. még RÁCZ A. 2007a: 246), 1326/1400: *Sumug* (szőlő Esztergom vm.-ben, HA 2: 44), 1389: *Somogy* (Tolna vm., Cs. 3: 448), 1406: *Somogh* (Baranya vm., Cs. 2: 522), 1416: *Somogh* (Szerém vm., Cs. 2: 252), sőt

¹⁵⁴ Ez persze nem kizáró érv a kérdéses *Somogy* személynévi eredetével szemben, de mivel mellette sem szól közvetlen bizonyíték (azaz nincs tudomásunk a helynek azonos nevű ispánjáról vagy más ilyen nevű települések azonos személynévet viselő névadóiról), az itteni példák az analógia bizonyító erejével sokkal inkább a növénynévből való származtatást erősítik.

szerepel másodlagos alakulású nevekben is: *Somogyka* (1477–78: *Somoghka*, Valkó vm., Cs. 2: 349), *Somogyom* (1317: *Sumugun*, Küküllő vm., Gy. 3: 559, vö. FNESz.). A *som* növénynév más képzőkkel is gyakran alkot helyneveket: a *Somos*, *Somod*, *Somosd* típusú nevek számszámra sorolhatók a régi és a mai magyar névanyagból. A régi *Somogy* személynév egyébként szintén lehet a *som* közvetlen származéka, ám az a feltevés sem vethető el, hogy egyes névviselek valamely *Somogy* településről is kaphatták a nevüket (ehhez lásd BENKŐ 1998a: 44, 2002: 13, 103).

Som szavunk vándorlás kori török átvétel (TESz., EWUng., EtSzt.), amelynek a törökben nem volt véghangzója (LIGETI 1986: 186). Arról, hogy ehhez a magyarban járult-e analogikusan tővégi magánhangzó, nincs tudomásunk.¹⁵⁵ Az alapítólevélbeli *sumig* [*sumidzs* ~ *somidzs*] formában a képző a korabeli fonotaktikai szabályszerűségeknek megfelelően magánhangzós tőhöz kapcsolódik, de az itt szereplő *i* helyett — e fonéma neutrális jellege ellenére¹⁵⁶ — inkább a tő magánhangzójához illeszkedő *u*-t váránk.¹⁵⁷ BÁRCZI erről a hangról csupán annyit mond, hogy „rendszerkényszerből” került be a szó hangsorába mint tővéghangzó, de lehet, hogy már a képző részévé vált (1951: 82, 136), arról azonban nem szól, hogy mi magyarázhatja éppen az *i* jelentkezését.¹⁵⁸ Az általam ismert, fent bemutatott *Somogy* neveknek az ómagyar kori adataiban — nem számítva Somogyvár előfordulásait — a második szótagban egy-két ritka kivételtől eltekintve (amelyekről alább még szólok) mindig veláris magánhangzót jelölő *u* vagy később egyre inkább *o* szerepel.

Somogy vármegye székhelyének adatai azonban más jellegűek: a Tihanyi alapítólevélbeli említést követően — sőt a másolatban fennmaradt korábbi dokumentumokban is — e helynek a neve latinul szerepel a forrásokban. Ez a gyakorlat a középkori oklevelezésben teljesen általános és szinte kivétel nélküli volt (vö. HOFFMANN 2004: 24–5). A „Diplomata Hungariae Antiquissima” 1. kötete szerint — amely az 1131 előttről való okleveleket közli (de ezekhez kapcsolódóan későbbi adatok is szerepelnek benne) — a név latinosított alakjának igen sokféle változata volt, a mutató szerint az alábbiak: *Simigium*, *Semigium*, *Sumich*, *Semichensis*, *Simigiensis*, *Sumichensis*, *Sumigiensis*, *Sumoniensis*¹⁵⁹

¹⁵⁵ A kérdéshez általánosságban lásd NYIRKOS 2009.

¹⁵⁶ Az *i* inetimologikus (szervetlen) hangként palatális és veláris hangrendű szavakban egyaránt megjelenhet (vö. NYIRKOS 1993: 31–2, 36–7, 90–2, 116, 155–6).

¹⁵⁷ Ha helyes az elemzése, az *asauuagi* szórványban is *-i* véghangzó áll azonban veláris magánhangzókat követően (vö. 4.46.).

¹⁵⁸ BÁRCZI ennek az *i*-nek az átalakulását szabályos hangrendi illeszkedésnek tartja (i. m. 82), E. ABAFFY viszont veláris *i*-t feltételez a szóban, amely később *u*-vá labializálódott, és végül nyíltabbá vált (2003: 324). A veláris *i* meglétének kérdéséhez azonban lásd KIS T. 2005.

¹⁵⁹ A mutató nem tesz különbséget az *i* és az *y* betűk között, így valójában még ennél is több (írás)-változattal számolhatunk.

(DHA 1: 507). Ezek között ugyan Itáliában és Dél-Franciaországban írott dokumentumok is vannak, de ezt leszámítva is megállapítható, hogy a *Somogy* latin nyelvű megfelelője meglehetősen nehezen alakult ki és állapotodott meg. A pannonhalmi adománylevélből, amelynek az eredetije 1001–1002-ben készült (DHA 1: 26, vö. CSÓKA: KMTL *pannonhalmi alapítólevél*), ránk maradt a somogyi vám tizedére vonatkozó interpolált változat (ez valószínűleg a 11. században, de mindenképpen 1215 előtt íródott), ebben „comitatus ... nomine *Sumigiense*” szerepel, a különféle átiratokban ez *Sumygiense*, *Sumugiense*, *Simigiense*, *Symigiense*, *Symugiense* formákban jön elő (DHA 1: 39), ami szintén a fent említett változatosságot mutatja. A számos alakváltozat közül végül leggyakoribbá a *Simigiensis* (~ *Symigiensis*) vált.

A latin forma — ahogyan más megyenevek esetében is — szinte mindig melléknévi alakban jelenik meg, amelynek latin képzője a megyeszékhely nevéhez kapcsolódik: *Barsiensis*, *Bihariensis*, *Borsodiensis* stb. (ezekhez lásd KMHsz. 1.). Kisebb-nagyobb változások azonban történhettek a nevek magyar tövében a latinositás során: a *Baranya*-ból *Baraniensis*, *Baranensis* lett (KMHsz. 1.), a *Nyitra*-ból *Nitria*, illetve *Nitriensis* (Gy. 4: 429), ahogyan a városnevek esetében is: *Kassa*: *Cassovia*, *Cassensis* (KMHsz. 1.), sőt *Eger*: *Agria*, *Agriensis*, *Agrensis* (Gy. 3: 80–4). A fentiek alapján nem tartom elképzelhetetlennek, hogy *Somogy*(vár) nevének latinizálásában az első fázist jelzi az alapítólevélbeli alak második szótagi *i*-je a magyar nyelvű alakban feltehető *u* hang helyén. Hasonló eltérés mutatkozik *Bodrog* vár(megye) jó néhány latin nyelvű névelőfordulásában, ahol *Budrig*-tőforma szerepel (KMHsz. 1.), továbbá például — palatális hangsorban — *Veszprém* *Veszprim*- és *Zemplén* *Zemplin*-latinos töváltózatában is (vö. CSÁNKI-index 872, 925, ezekhez lásd még 4.2. alatt is).

E feltevés szerint tehát a *sumig* alak nem magyarul ejtett valós változatot tükrözhet, hanem inkább latinos formát, amely latin írásban és latin nyelvű (hivatalos) élőbeszédben jelenhetett meg. Amikor — igaz, később — a *Somogy* név a magyar *vár* utótaggal szerepel, veláris második szótagi magánhangzót jelölő betűvel van írva, mint például az alapítólevél interpolált változatában: 1055>1416: in *Sumuguar* (DHA 1: 155) vagy együtt a latinos melléknévi alakkal is: 1411: regalem *Somogwar* vocatam in comitatu *Simigiensi* (DHA 1: 270), valamint például 1332–7: *Sumugvar* (FNESz. *Somogy megye*, további adatok: Cs. 2: 574, 582). Ettől eltérő formát csupán egyet ismerek, éppen a tihanyi apátságban a Szent László korára hamisított összeírásából: +1092/+1274//1399: *Symiguar* ~ *Simiguar* (DHA 1: 284). Amint azt már jeleztem, a többi *Somogy* név közül is előfordul egy-kettő *i*-vel írva: az abaúji *Somogy*, amelynek szintén volt vára: 1313: castellano de *Symigy* (KMHsz. 1.) vagy *Somogyom* eredeti, rövidebb neve: 1325/1349: *Symyg* (Gy. 3: 559). Ezeket a szórványos eseteket — különösen a várnevek említésében — az ispáni székhely nevének döntően latin nyelvű használata és ezzel együtt a megfelelő latinos formák általános ismertsége bőven magyarázhatja.

E *Simigy* alakokat BÁRCZI a török megfelelővel egybevetve másodlagosnak tartotta (1951: 58), ám én úgy látom, hogy ezek mögött magyar ejtészváltozatot keresni nemigen szükséges, sőt talán nem is igen lehet. A TESz. a latinositott változatokban előforduló első szótagi *i*-s és *e*-s formák kialakulásáról úgy nyilatkozik, hogy eredetük nincs tisztázva, talán a *-gy* képző előtti tövéghangzó-változathoz való hasonulás következményei (*som* alatt). Ehhez azonban hozzá kell fűzni, hogy e hangtani átalakítás, amely a latinizáló változat létrejöttét eredményezte, semmiképpen sem jellemezhető magyar hangtörténeti folyamatokkal, mivel e formák nem a magyar nyelvhasználat részei voltak. További bővebb és pontosabb ismereteket ebben a kérdésben az adhatna, ha a magyarországi latin nyelvhasználat helynévalakjainak keletkezéstörténetét részletesen feldolgoznánk.

Nem hallgathatom el azonban azt sem, hogy a fenti feltevéseket némileg módosíthatja — de alapjaiban nemigen érintheti — a *Somogy*-gyal és a *som*-mal kapcsolatba hozott, illetve kapcsolatba hozható hely- és személynév (pl. *Sümege*, *Somodor* stb.) etimológiájának a tüzetes felülvizsgálata, amelyre itt azonban nem vállalkozhatom.

4.63. *thelena*

A somogyi vám harmadához hasonlóan a tihanyi apátság harmad részt kapott *thelena* révjéből és vámjából is.¹⁶⁰ A helyet a szakirodalom egyöntetűen Tolna várával, a dél-dunántúli vármegyének nevet adó erősséggel azonosítja, annak ellenére, hogy a fenti adat Tolna későbbi előfordulásaitól jelentősebb eltérést mutat (vö. pl. BÁRCZI 1951: 58; KRISTÓ 1988: 285). A várat régészeti szempontból nem ismerjük (KRISTÓ, i. h., KOSZTA: KMTL *Tolna I.*), valószínű, hogy a Duna egyre nyugatabbra húzódó medre nyelte el a romjait (FEDELES–K. NÉMETH 2006: 403–9, vö még SZENTGYÖRGYI 2007: 43). Magának a várnak és megyének a Szent István kori meglétét a szakirodalom biztosra veszi, bár erre csak közvetett módon lehet következtetni (KRISTÓ 1988: 284). Tolnavár megyéjét éppen a Tihanyi alapítólevél hátoldalán közel egykorú kéz írásával szereplő „In *terrytorio tollene* est villa fotody” szövegezés említi először, amelyben az

---

¹⁶⁰ A nyelvi elemzéshez nem tartozik ugyan hozzá, de történeti szempontból nem lényegtelen e rész pontos értelmezése. A szöveg a somogyi adományt követően így folytatódik: „et cum eo similiter terciam partem in *thelena* cum portu et tributu”. SZENTGYÖRGYI RUDOLF szövegkövető fordítása szerint az adomány *thelena* harmadára vonatkozik: „és ezzel együtt hasonlóképpen a harmadrészt *thelena*-ban, a révvel és a vámmal”. GYÖRFFY és ÉRSZEGI fordítása szerint viszont a harmad csak a révre és a vámra vonatkozik: „Hasonlóképp *Thelena* révének és vámjának harmadát.” (ÁrpOkl. 108, ÉRSZEGI 2004: 3), s ugyanígy értelmezte e helyet ERDÉLYI LÁSZLÓ is mondván, „hogy az 1211. évi birtokösszeírás e jövedelemről azért hallgat, mert nem tartozott hozzá földbirtok és nép”, a 13. század közepén ugyanitt említett apátsági birtokot emiatt későbbi szerzésnek tartja (1908: 417). A történettudományi szakirodalom általában az utóbbi értelmezést követi (vö. pl. KOSZTA: KMTL *Tolna I.*).

ilyen szerepben ritkábban előforduló *territorium* utal a megyére (KRISTÓ 1988: 285). Mivel azonban tolnai várföldet alig ismerünk, várelemeket pedig egyáltalán nem, ebből arra lehet következtetni, hogy a várispánsági rendszer Tolna megyében esetleg egyáltalán nem alakult ki, vagy legalábbis nagyon korán felbomlott. A nemesi vármegye egyébként a 14. század elejére jött létre (KRISTÓ: KMTL *Tolna* 2.).

Meg kell még említeni azt is, hogy GYÖRFFY GYÖRGY a leírás lokális viszonyai alapján Tolnát azonosította az 1031–43. között keletkezett jeruzsálemi Itineráriumban a hadiúton említett *Hanenburch* nevű hellyel (1983: 300). Ezt KRISTÓ — elutasítva GYÖRFFY érvelését — etimológiai alapon a Szekszárdtól nyugatra fekvő Kakasddal tartotta azonosíthatónak (1980), REUTER CAMILLO viszont Anyavárral kapcsolta össze (1982). Újabban SZENTGYÖRGYI RUDOLF pedig azt vetette fel, hogy *Hanenburch* esetleg a Tihanyi alapítólevélben említett *ca(s)telic*-cel, a későbbi Kesztlöccel lehetett azonos (2007: 37, 43). Anélkül, hogy e kérdésbe mélyebben belebocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a probléma alaposabb felülvizsgálatot igényel, az azonban az eddigiek alapján is valószínűsíthető, hogy a Tolnával való azonosítás komolyabban aligha jöhet szóba.

Mivel Tolna történetének a kezdetei — amint a fentiekből kitűnik — a források hiánya miatt a múlt homályába vésznek, felértékelődnek a név nyelvi elemzésének e tekintetben esetleg felhasználható részletei. Másfelől a történettudomány a vármegyeközpontok megnevezését, ezek eredetét általában is kiemelt figyelemben részesítette, s így különösen feltűnő, hogy a szakirodalom Tolna nevének elemzésével csak szerényebb mértékben foglalkozott.

A *Tolna* helynév etimológiáját tudomásom szerint először MELICH JÁNOS tárgyalta, aki a nevet ismeretlen eredetűnek tartotta, de úgy vélte, hogy a név talán már a honfoglalás előtt is megvolt, s nem lehet eldönteni, „hogy milyen nyelvű nép útján öröklődött át a magyarba” (1925–1929: 410, 413, ugyanígy MIKOS 1935: 296).

BÁRCZI GÉZA az alapítólevélbeli szórványt [*tělná*]-nak olvasta, és bizonytalanul minősítette az eredetét. Határozottan elvetette azonban a román DRĂGANU-nak azt az ötletét, amely szerint a név a szláv *telę* ’borjú’ származéka lenne, ugyanakkor lehetséges megoldásként felvetette, hogy a név a latin *telonum* ’vám’ szó többes számú *telona* alakjából keletkezett (1951: 58). E latin főnév BÁRCZI szerint a gyakoribb *telonium* mellett alakváltozatként szerepelt a középkori latinban, s használata a hely vámszedő jellegére utalt. A szórvány szó eleji *th*-s írásmódját, ami nem jellemző az alapítólevél helyesírására, a latin eredet bizonyítékának látta (i. m. 58, 127).

BÁRCZI ugyan nyomatékkal hangsúlyozta javaslatának csupán lehetséges, bizonytalan voltát, s erre még a nyelvemlék részletes hangtani elemzése során is rendre utalt (i. m. 90, 113, 114), az utókor mégis valójában komolyabb kételkedés, kritika nélkül vette át felvetését. E magyarázatot elfogadta KISS LAJOS

(FNESz. *Tolna*) és ZELLIGER ERZSÉBET (2005: 40); sőt MEZŐ ANDRÁS (MEZŐ–NÉMETH 1972: 77) és a nyomában SZABÓ G. FERENC (1999: 60) kiterjesztette más *Tolna* nevet viselő helyekre is. Történeiszek ugyancsak ezt a magyarázatot vették át és használták fel, s ily módon támogatták is a maguk részéről (KRISTÓ 1988: 285; KOSZTA: KMTL *Tolna 1.*). Egyedül KISS LAJOS említette meg, hogy a név eredete szempontjából emellett figyelmet érdemel még a régi magyar *Tolna* személynév is (i. h.).

BÁRCZI etimológiai ötletét nyilvánvalóan elsősorban Tolna várának vámszedő hely jellege támogatta, amelyről — mint láttuk — éppen a Tihanyi alapítólevél tesz elsőnek említést. Hangtörténeti magyarázat is kínálkozott a latin szónak és a magyar helynévnek az összekapcsolására: BÁRCZI a *Telona* > *Telena* változást asszimilációs folyamatként értékeli, amely azonban a másik irányú hasonló változással, az ellenkező irányba átcsapott illeszkedéssel szemben alulmaradt (1951: 58, 90), azaz szerinte a *Telona* > *Tolona* > *Tolna* hangfejlődési sorral magyarázható a későbbi forma létrejötte. E. ABÁFFY ERZSÉBET ugyancsak hátraható hasonulással magyarázza a mai név kialakulását (2003: 335). Már itt meg kell azonban jegyezni, hogy ebbe a sorba aligha illeszthető be a már korábban említett, 11–12. századból való *tollene* forma.

A helynévnek a latinból való származtatása általában is komoly elvi problémákat vet föl. Névszociológiai szempontból ugyanis nem lenne könnyű leírni azt a névadói helyzetet, amelyben egy latin közszó valamely Kárpát-medencei hely nevévé válhatott volna, bármilyen — a Kárpát-medencében szóba jövő — nyelvi környezetben próbáljuk is meg azt elgondolni. A fent bemutatott feltevés azonban Tolna Árpád-kori vámszedő hely szerepéből kiindulva ki nem mondtan is magyar nyelvű népességgel számol, amely e nevet megteremtette és használatba vette volna. Egy ilyen névadói helyzetre vonatkozóan azonban névtani párhuzamokat nem ismerek, latin közszókból magyar nyelvű névhasználók legfeljebb abban az esetben alkothattak volna magyar helynevet, ha a kérdéses szó jövevényszóként a magyarba bekerült volna. Erről a *telon(i)um* esetében azonban nincsen tudomásunk, hasonló példát a későbbiekből viszont említhetünk: a latin *pascuum* 'legelő' közszóként *páskum*, *páskom* stb. formában a magyar nyelvjárások részévé vált (TESz., ÚMTsz.), s ebből számos helyen alakult tulajdonnév is.¹⁶¹ BÁRCZI is bizonyára csupán a vámról való elnevezésre gondolt — annak névhasználói háttere nélkül —, amikor Tolna keletkezését „nem ritka típus”-ba tartozónak mondta (1951: 67), mert az e szemlélet alapján elnevezett helyek között csakis magyar eredetűeket találunk (SZABÓ G. F. 1999). E névtípusban még

---

¹⁶¹ Az újabb kori névanyagban meglévő és közvetve-közvetlenül a latinhoz köthető magyar mikrotoponimák (pl. *Páskom*, *Pozdomáris*, *?Bánom*) alakulásmódja, valamint ezek közszói háttérének átvétele, illetőleg a nevek névszociológiai tekintetben vett keletkezési körülményei ugyancsak alaposabb vizsgálatot érdemelnének.

az sem mutatható ki, hogy — mint oly sok más, áttetsző szerkezetű helynév esetében az oklevelekben — a vámra utaló névrész latin nyelven szerepelne.¹⁶²

Latin közsőből ugyanis csakis latin nyelvű népesség ajkán alakulhatott volna helynév, ami a Dunától nyugatra fekvő Tolna esetében elvileg nem is lenne elképzelhetetlen. A Római Birodalom korából ezen a környéken azonban egy *Alta Ripa* nevű helyet ismerünk (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 34), amely nyilvánvalóan a Duna menti helység jellegére, a magasabb folyóparton való fekvésére utalt, vámszedő helynek a névben való megjelenéséről viszont nincs tudomásunk. Itt jegyzem meg, hogy BÁRCZI a *telonum*-nak 'vám' jelentését adja meg, a *teloneum* ~ *telonium* azonban a latinban görög eredetű elemként 'vámház, vámhivatal' értelmű, tehát elsősorban épületet jelölő szó volt (vö. FINÁLY 1884: 1959),¹⁶³ amely alapvetően alkalmas lehetett volna arra, hogy a megfelelő nyelvű közösségben metonimikusan településnévvé váljon. A latin eredetet tárgyaló magyarázat egyébként ettől függetlenül homályban hagyja azt a körülményt is, hogy a latin *telon(i)um*-nak miért éppen a többes számú alakja vált volna helynévvé.

A *Tolna* esetében a latin nyelvben való helynévalakulás valószínűségét azonban több körülmény is csekély valószínűségűvé teszi, sőt némelyik egyenesen ki is zárja azt. Az előbbieik közé tartozik a névnek az ókorból való adatolatlansága, a hasonló szemléletű nevek hiánya Pannoniából, az esetleg feltehető nyelvi közvetítő folyamatok modellezésének nehézsége; lényegében véve kizáró tényezőnek pedig azt tekinthetjük, hogy — mint alább részletesebben is szó lesz róla — *Tolna* neveket a Duna vonalától keletre is ismerünk.

Elvileg feltehető lenne az is, hogy a korabeli, latinul tudó magyarországi értelmiségi réteghez kössük a névadást, ám ez a hivatalos személyeknek olyanfajta tevékenységét feltételezná a régiségben, amire semmiféle körülmény nem utal nemcsak hogy e név esetében, hanem általában sem. A középkori magyarországi oklevelekben viszonylag nagy számban előforduló latin nyelvű helynévi elem viszont azt mutatja, hogy az oklevél-fogalmazók meglehetősen gyakran éltek a vulgáris nevek latinra fordításának vagy más módon történő latinizálásának az eszközével (vö. HOFFMANN 2004). Az alapítólevélbeli *thelena*-t is esetleg e latinizálás megnyilvánulásának tarthatjuk, olyan kezdeményezésnek, amely azonban nem vert gyökeret a latin nyelvű oklevelezésben. Ezt a latinos formát talán a magyar név korabeli feltehető **Tolona* hangalakja hívhatta elő, amelyhez — vámszedő hely lévén — a tudós oklevélszerkesztők és -fogalmazók a latin

¹⁶² Ha előfordulna is ilyen eset, az sem mutatna arra, hogy valós latin nyelvű használatot tükröz az adat éppúgy, ahogyan a Kárpát-medencei *Nova Villa*-féle alakokból sem következtethetünk latin helynevek használatára: e formák csakis vulgáris alakok oklevél-megfelelőinek tekinthetők.

¹⁶³ Ilyen jelentésben a magyarországi oklevelek latin szövegében is gyakran előfordul, pl. +1092/+1274//1399: villa Fok cum *teloneo* (DHA 283), 1093–1095: portum ac *theloneum* ipsius mercati (DHA 301), további példákat lásd a DHA mutatója (536) alapján.

telonium szó megfelelő alakját kapcsolhatták hozzá, és ennek alapján latinosították *thelena*-nak, még a *th-s* írásmóddal is hangsúlyozva a névalak latinosságát.¹⁶⁴

Az oklevelek latin vagy latinos helynévalakjai nem véletlenszerűen fordulnak elő, hanem meglehetősen jól kivehető szabályok szerint jelennek meg a latin szövegekben. A latinizálást elsősorban presztízsokok határozták meg: ezek között említendő, hogy a vármegyeközpontok nevei döntően latinos formában szerepelnek az oklevelekben. A *Tolná*-ból (vagy inkább egy korabeli **Toloná*-ból) ennek megfelelően igyekeztek latinos formát létrehozni az oklevelezési gyakorlatban, amihez a fent említett hangzásbeli hasonlóság s ráadásul a latin szó jelentésének illeszkedése a megjelölt hely fontos funkciójához, vámszedő jogához éppen kapóra jött.

Hasonló esetként említhető talán *Eger* középkori latin neve is, amely *Agria* (melléknévi alakban: *Agriensis*) formát mutat (Gy. 3: 80–4). Az *eger* fanévre visszavezethető településnév (vö. FNESz.) legkorábbi előfordulásai éppúgy, mint a megfelelő közszóé is *Egur* ~ *egur* alakúak (Gy. i. h., vö még KMHsz. 1.), amelyek a korabeli kiejtésben [*egür* ~ *egör*]-nek hangozhattak, de egyes toldalékos alakjaiból a második szótag magánhangzója már ekkor is hiányzott: *Egres*, *Egregy*, *Egré* stb. BENKŐ LORÁND az *Agria* formát az *Eger* ómagyar kori nyílt *ä*-vel ejtett hangalakjával hozza kapcsolatba (1998: 25–6), ám aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy emellett a latin *ager* '(szántó)föld, mező' szóval (amelynek genitívuszi alakja *agri*) való alaki hasonlósága is hatott a latinos névforma létrehozásakor.

A Duna menti *thelena* további adatai a fenti felvetést meglehetősen jól gyámolítják. Az adománylevel hátoldalán 11–12. századi kéz írásával szereplő „in terrytorio *tollenę*” (DHA 1: 145) latinizáló szándékát az is mutatja, hogy egy *tollena* alak genitívuszi eseteként áll (vö. SZENTGYÖRGYI 2005: 55), amihez hozzáfűzhetjük még azt is, hogy magyar neveket — még ha *a*-ra végződnek is — csak kivételesen ritkán iktattak be a latinnak megfelelően deklinálva az oklevelek szövegébe (HOFFMANN 2004: 18, de bővebben 15–38 is). Ezt a formát tehát valószínűleg ugyancsak latinos alaknak szánhatta a lejegyzője. Emellett szól az is, hogy — amint arra már fentebb is utaltam — nehéz volna a kiindulásként felvett latin *telona*-t és a *thelena*, illetőleg *tollena* adatot magyar hangfejlődési sorba bárhogyan is beilleszteni.

A hely megnevezése három szótagos formában a fentiek mellett még a fehérvári keresztetek javainak 1193-ból való megerősítő levelében szerepel: Poznan comite de *talena* (ÓmOlv. 61), továbbá az 1211. évi összeírásban fordul elő *Talana* és *Tollona* alakban (ERDÉLYI 1908: 511), ezek hangtörténeti realitását,

¹⁶⁴ Tehát éppen fordítva, mint ahogyan BÁRCZI gondolja, szerinte ugyanis az oklevélíró a nevet „latinnak érezte, és ezért alkalmazott benne oly írásmódot, mely különben e szó középkori latin írásában is gyakori” (1951: 58).

azaz hangszerkezetük magyaros voltát vagy éppen esetleg latinizáló jellegét azonban nehéz megítélni, különösen ennek az oklevélnek az alapítólevéllel mutatott erős nyelvi hasonlóságai miatt, ami a korábbi dokumentum jelentős mértékű felhasználásával állhat összefüggésben. Az eredeti magyar helynévi forma háromszótagúsága mégis joggal tehető föl nemcsak ez utóbbi források adatai szerint, hanem a 11. századi latinizáló alakok szótagszerkezete és hangzása alapján is, amelyek éppen a magyar forma hasonló hangszerkezete alapján merülhetnek fel, de ezen túlmenően a feltevést szavaink korabeli jellegzetes nyílt szótagos fonotaktikai szerkezete is támogatja.

A fenti formákon kívül a név magyarul mindig *Tolna*-ként szerepel (néha *th*-val írva), a korábbi oklevelekre utaló adatai azonban jóval későbbi átiratokból valók, s ezekben a hangalak inkább az átirat korával kapcsolható össze: +1015/+1158//1403: in *Tolna* (DHA 1: 79), +1082/1350: *Tholna* (DHA 1: 239), 1267: *Tholna* ~ *Tolna* (ERDÉLYI 1908: 526), és ugyanígy említik *Tolnavár*-ként is: 1055>1416: *Tolnauar* (DHA 1: 493), 1324: *Tholnawar* (Cs. 3: 412). Latinos melléknévképzővel először éppen a Szent László korára hamisított tihanyi oklevélben szerepel: +1092/+1274//1399: in provincia *Tolnensi*, de ugyanitt: *tercia pars ville Tolnauar* (DHA 1: 284), később ez az alakja — amely a *Tolna a*-jának elhagyását mutatja, mint ahogyan ez más *a* végű nevek pl. a *Baranya*, *Nyitra* esetében is általános (vö. 4.62.) — vált állandó használatúvá, azaz a latinizáló forma is egy általánosabb típusba illeszkedően szilárdult meg, s a kezdeti kísérlet egy latin közszóval való összekapcsolására nem talált követőkre.

A Kárpát-medencében a Tolna megyei településen kívül más helyek is viselték a *Tolna* nevet, ezeknek a forrásokban előforduló alakjai azonban kivétel nélkül a név mai hangzását mutatják. A Szabolcs megyei Nagyhalász határába olvadt Tolna neve csak a Várad-i regestrumban fordul elő: 1221/1550: villa *Tholna* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 77, NÉMETH P. 1997: 104, K. FÁBIÁN 1997: 140–1),¹⁶⁵ ám a szakirodalom meglehetősen biztonsággal tartja azonosíthatónak. Szintén egyszer említik a *Tolnai-ág* nevet — Baranya megye északi részén Pécsvárad vidékén, a Hodos patak mellett: +1058/1300//1403: *Tolnayagh* (KMHsz. 1., HA 1: 54 és térkép) —, amely talán a szomszédos megye általunk vizsgált központjának a nevével állhat összefüggésben, mivel Tolna megye közvetlen szomszédságában tőle független, azonos nevű helyet nehéz lenne elképzelni.

A Komárom megyei mai *Vértestolna* neve eredetileg *Tolma* volt: [1247 u.]: Iwanka de *Tholma*, 1337/PpReg.: de *Tolma* (Gy. 3: 460), s nevét a Katapán nem őséről, Alap-Tolmáról nyerhette (Gy. i. h.). Ez a településnév csak később hasonult a *Tolna* nevekhez: első ilyen adatát 1773-ból ismerjük (FNESz. *Vértestolna*), így — elsőre legalábbis úgy tűnik — nem tartozik az itt tárgyalt név-

---

¹⁶⁵ MEZŐ ANDRÁS a Szabolcs megyei Tolnára vonatkozóan is el tudja képzelni, hogy egykor város hely volt (MEZŐ–NÉMETH i. h.).

csoportba. Másfelől viszont az e névben mutatkozó *Tolma* > *Tolna* változást nemcsak a többi *Tolna* név (elsősorban nyilván a megyéé) analógiás hatásával magyarázhatjuk, hanem esetleg a képzési hely által kiváltott hasonulás megjelenését is láthatjuk benne.

A északkelet-magyarországi *Toronya* neve viszont — ha hinni lehet az adatnak — egykor *Tolna* volt (1220: *Tolna*), amely azonban a helynevekben is előforduló *torony* főnév birtokos személyjeles alakjához idomult. Ilyen formája azonban már a 13. század második feléből adatható: 1276: *Thorona* (FNESz. *Nagytoronya*). Ennek az elsődleges *Tolna* névnek az eredetét — az egykori megyeszékhelyétől eltérően — KISS LAJOS puszta személynévre vezeti vissza.

Ez a lehetőség valamennyi *Tolna* nevünk magyarázatára megfelelő megoldást kínál, ám a személynévre mindössze egyetlen említést ismerünk: 1222/1550: *pristaldum Tolnam de Sen Nicolaus* (ÁSz., az alak akkuzatívuszi forma),¹⁶⁶ ami viszont kétségkívül gyengíti e feltevés valószínűségét, sőt az adatok alapján akár fordított irányú változásra (helynév > személynév) is gondolhatunk.¹⁶⁷ E személynévet KISS LAJOS a régi cseh *Tulna* személynévvvel hozta kapcsolatba (FNESz. *Tolna, Nagytoronya*). A fönti *Tolma* > *Tolna* változás esetleg azonban megengedi azt is, hogy a szóba jövő személynévi háttérbe beemeljük a *Tolma* személynévet is: 1200 k.: *Oluptulma* ~ *Tulma*, [1280]: *Tulma* (ÁSz. *Tulma*), bár erről BENKŐ LORÁND azt tartja, hogy Anonymus kreálta helynév alapján (1998a: 19, 54).¹⁶⁸

Mindezt figyelembe véve úgy vélem, *thelena* ~ *Tolna* nevének eredetét továbbra is inkább bizonytalannak tarthatjuk, s egyetlen szóba jöhető magyarázatának — az itt említett fenntartásokkal — a személynévi származtatást tekinthetjük.

4.64. *segisti*

A Kolon tó környéki birtok gazdag névanyaggal történő bemutatását követően az alapítólevél a somogyi és a tolnai vásárvám, illetőleg rév adományozásáról rendelkezik, majd az oklevél ezt követően még egy birtok átadásáról tudósít, az eddigi részletező leírásokkal szemben azonban mindössze egyetlen rövid mondatba foglalva az információt: „addidit etiam lacum *segisti*”, azaz „Átadta még a

¹⁶⁶ A poroszló talán a Dunántúlon élő személy lehetett (K. FÁBIÁN 1997: 128).

¹⁶⁷ A személynévet a Várad regestrum említi, amelyben másik két jogesetben a *Tolna* helynévként fordul elő. Az egyik említése kétségkívül Szabolcs megyébe lokalizálható (a fenti 1221/1550-ból való adat), de egyesek a regestrum 1220/1550: *Tolna* adatát is ide számítják (MIKESY 1948, K. FÁBIÁN i. h.). A későbbiekben előforduló *Tolna* családnevet KÁZMÉR MIKLÓS településnévi eredetűnek mondja (RMCsSz.).

¹⁶⁸ A Komárom megyében szereplő [1280 k.]: *super factis terrarum Tulma Babuna* (Gy. 3: 405) adat azonban személynévként inkább értelmezhető, mint összetett *Tolma-Babuna* (= Bábolna) helynévként, ahogyan GYÖRFFY (i. h.) és BENKŐ is (1998a: 54) interpretálja.

segisti tavat is”. E helynek az azonosítását egyrészt a közlés szükségességére nehezteli meg, de korábban az is akadályozta, hogy a *segisti* szóvégi *i*-jét egy későbbi kéz — ahogyan ezt JAKUBOVICH EMIL elsőnek bizonyította (1923) — o-ra, így az egész alakot *segisto*-ra javította (vö. még DHA 1: 151). BÁRCZI az addig felmerült különböző lokalizációs kísérleteket határozottan elutasította, részben indokoltan, de ERDÉLYI LÁSZLÓ feltevésével szemben — aki a helyet a Kalocsától délre fekvő Sükösddel azonosította (1908: 426) — túl szigorú volt, amikor kijelentette, hogy „Erre az azonosításra (...) nincs bizonyíték.” (1951: 58–9). A Szent László korára keltezett hamis oklevél ugyanis mint apátsági birtokról szól *Segesd* faluról és a *Segesd-tó*-ról, amelyek Halom falu szomszédságában fekszenek: +1092/+1274//1399: Villa *Segusd* cum piscina *Segusdtou*, cui vicinatur villa holm (ERDÉLYI 1908: 426, 499, DHA 1: 285), s e Halom éppen a mondott vidéken feküdt. MIKOS JÓZSEF a fehérvári keresztesek javait megerősítő oklevél 1193: *Quiestou* adata kapcsán mutatott rá arra, hogy e *Köves-tó*-nak, másutt pedig *Kövesd*-nek is nevezett halastó *Seges-tó* és *Segesd* néven is szerepel: 1370: alias *quiesthó* vocatam, qua nunc prenotatus Stephanus ... malitia et ... consilio ductus *Segestho* appellata et nominari fecisset, 1385: [piscina] *Quiesd*, que nunc *Segesd* apellaretur (1935: 256–7, ugyanitt további adatok is találhatóak), de MIKOS azt nem vette észre, hogy e tó esetleg azonos lehet az 1055. évi alapítólevélben szereplő *segisti*-vel. Mivel azonban e fenti nevek annak a Halász településnek a határperében fordulnak elő, amely a korábban említett Halom szomszédságában feküdt, s amely a később Sükösddnek nevezett falu közelében volt, GYÖRFFY ezeket az adatokat azonos helyre vonatkoztatta, és Sükösd névéhez kapcsolta, s ennek megfelelően Bodrog és Fejér megye határára lokalizálta (Gy. 1: 727, 2: 437).¹⁶⁹ BENKŐ LORÁND ezt az azonosítást alapvetően elfogadta — ugyanígy ZELLIGER is (2005: 40) —, sőt még Tolnának a *segisti* előtt történő emlegetését is ezt bizonyító tényezőnek látta, ám kétségét fejezte ki affelől, hogy a tó neve összefüggésben van-e Sükösd település nevével (1999: 31–2). Némi bizonytalanságot látszik tükrözni GYÖRFFY-nek az az eljárása is, hogy Bodrog megye települései között külön címszó alatt tárgyalja *Segesd* halastó és *Sükösd* település történetét, noha összetartozásukról egyértelműen nyilatkozik, Fejér megyében pedig csak a *Segesd* halastavat szerepelteti (i. h.).

A tisztánlátást ezekben az ügyekben leginkább az nehezteli meg, hogy e nevek továbbéléséről igen kevés adattal rendelkezünk. Sükösd település nevével 1520–21-ben találkozunk *Sykesd* formában (Cs. 2: 207), különböző 18–19. századi források pedig *Sükesd*, *Sükösd*, *Sükeschd* stb. alakban tartalmazzák (MTHt. PPSM 132, EKFT, MKFT). A halastó nevét GYÖRFFY szerint talán a *Sebesfok*

¹⁶⁹ GYÖRFFY ebből adódóan részben ugyanazokat az adatokat mindkét vármegye keretében tárgyalja, ám ezek között kisebb különbségek is mutatkoznak: közülük a szempontunkból fontosakra alább kitérek.

neve őrzi (Gy. 1: 727), erre azonban esetleg csak egybecsengésük miatt gondolhatott, így feltevése kevésbé tartható valószínűnek. E vidéken egyébként a természeti környezet rekonstruálása sem egyszerű feladat, elsősorban a Duna közelsége és mellékének holtágaktól, mocsaraktól kísért jellege miatt. A 18–19. századi térképek szerint Sükösdöt kiterjedt mocsárrendszer vette körül, és maga a Duna folyása is — részben saját maga, részben pedig a szabályozások által alakítva — folyton változott.¹⁷⁰ Ezt is figyelembe véve értékelhető az az eljárás, hogy GYÖRFFY GYÖRGY Fejér megyében *Segesd* halastó nevének előfordulásai között feltüntette az 1211. évi Tihanyi összeírásnak azt az adatát,¹⁷¹ amely a faddi halászok felsorolása közben szerepel „super stagnum *Secues* (~ *Segues*)” formában (Gy. 2: 437, lásd még ERDÉLYI 1908: 511). Ennek összevetése a *segisti*-vel azonban több tekintetben is problematikus: először is a jelentősebb távolság miatt (Fadd Sükösdtől bő 20 kilométerre van, és mindig is a Dunától nyugatra feküdt), emellett pedig a nevek alaktani eltérése miatt is, ami azonban könnyebben áthidalható lenne. Faddon Pesty Frigyes anyagában találunk viszont egy *Seges hegy* adatot (TMFN 427), amelynek előtagja nyelvileg megfelelhet az 1211. évi összeírás névalakjának.¹⁷²

Az eddigiekben valójában csak lokális azonosításokról esett szó, a szórvány nyelvi elemzése, főleg jelentéstani, tipológiai vallomása is adhat azonban támpontokat a fenti bizonytalanságok némelyikére. A *segisti* [*segisti* ~ *segësti*] nevet a szakirodalom lényegében azonos módon elemzi: a *seg* 'domb, halom' szó származékának tekinti (BÁRCZI 1951: 58–9, itt lásd a korábbi irodalmat is; továbbá lásd még FNESz. *Sükösd*), a *cesti* kapcsán (4.61.) kifejtettek szerint pedig emellett a *-st(i)* képzőbokrot kereshetjük benne. Ugyanilyen alaki szerkezetű nevet Somogy megyéből is ismerünk, *Segesd* faluét: 1193: *Sequest* (MIKOS 1935: 293), 1265: *Segusd*, 1269: *Segust*, 1389: *Segesd* (Cs. 2: 581). Az itteni előfordulásokban éppúgy megfigyelhető a *-st* és a *-sd* képzőbokok váltakozása, mint ahogyan ezt a *segisti* fent már idézett későbbi adataiban is láthatjuk: pl. +1092/+1274//1399: villa *Segusd*, 1385: piscina *Segesd*. Ezzel a somogyi *Segesd*-del azonosította PÁPAY JÓZSEF a Tihanyi alapítólevél *segisti* szórványát is (1927: 213–4), ami nyelvi-etimológiai tekintetben helyes megfeleltetés ugyan, ám a lokális azonosítást birtoklástörténeti mozzanatok nem támasztják alá.¹⁷³

¹⁷⁰ A közeli Bogyiszló például a 19. században még a Duna–Tisza közén feküdt Pest-Pilis-Solt megyében, ma viszont a Dunától nyugatra, Tolna megyében van, noha a helye nem változott.

¹⁷¹ Ez az adat nem szerepelt nála a korábban megjelent Bodrog vármegyei részt tartalmazó kötetben (Gy. 1: 727).

¹⁷² A mai nyelvben ennek a helynek *Jeges-hégy* a neve, ami bizonytalanná teszi Pesty adatát, de esetleg magyarázható is belőle.

¹⁷³ Az azonosítást elutasította SZENTGYÖRGYI RUDOLF is (2008a: 266) annak ellenére, hogy ő a *bagat meze* szórvány jelöltjét a Somogy megyei Segesd vidékén vélte megtalálni (lásd a 4.42. pont alatt).

Az erdélyi Segesvár — amelynek előtagja ugyancsak a *seg* földrajzi köznévi képzős változata (FNESz. *Segesvár*) — közelében fekvő *Segesd*-nek 1301: *Sugus* és 1349: *Segusd* adatait is ismerjük (FNESz. *Segesd*, további bőséges adatolása: EH 2: 972), amelyekben a *-s* és a *-sd* képzők váltakozása mutatkozik meg úgy, ahogyan a korábbiakban a *-st(i)*, *-sd(i)* esetében ezt ugyancsak a *cuesti*-vel összefüggésben más példákban is bemutattuk.

A *huluoodi-turku* birtokon említett *seg* kapcsán (4.6.) már szó esett arról, hogy az ómagyar korban a *sēg* ~ *ség* földrajzi köznévi használatára, ha nem is túl bőségesen, de akadnak példák (lásd például az OklSz. és a KMHsz. 1. adatait). Feltűnő azonban, hogy az alapszó domborzati jelentésétől eltérően a fenti *-st*, *-sd* képzős formák — az alapítólevélhez kapcsolódó említések kivételével — települést jelölnek. Ez a jellegzetesség jól beleillik abba a képbe, amit az előzőekben a *cuesti* kapcsán bemutatott, e képzőbokkal alakult nevek kirajzolnak. De analógiaként felhozhatjuk a hasonló jelentésű tövekből ugyanígy alkotott *Hegyesd*, *Halmodsd* és részben a *Kövesd* neveket¹⁷⁴ is (ezekre lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit), amelyek kivétel nélkül településeket jelölnek. Mindez arra utal, hogy az alapítólevélben szereplő *segisti* a tő jelentéséből következően elsődlegesen domborzati név vagy ebből létrejött településnév lehetett. De emellett szól az a helynév-tipológiai körülmény is, hogy domborzati köznévből képzéssel közvetlenül nem szokott víznév keletkezni: nem ismerek például *Halmod*, *Dombos* vagy *Hegyesd* tőneveket.

A domborzati név, illetve a településnév elsődlegességének látszólag ellene szól azonban az, hogy a *segisti* itt tárgyalt legkorábbi, 1055. évi adata *lacus* 'tó' minősítéssel áll. De ezzel kapcsolatban is több körülményt kell figyelembe venni. A nevükön említett birtokok közül az alapítólevélben *segisti* az egyetlen, amely nem megnevezőszós szerkezetben — azaz *dicitur*, *vocatur* stb. formákkal együtt — szerepel, hanem mellette latin földrajzi köznévi áll, ami helyfajta minősítéseként (e megnevezőszós szerkezeteket nem számítva) nem jellemző az alapítólevél szövegezésére: a Balaton névén kívül ilyen csak két *piscina* (*opoudi*, *lopdi*) és két *lacus* (*turku*, *segisti*) mellett fordul elő. A *segisti* más tekintetben is a *turku*-val mutat közelebbi rokonságot: víznévi használata mellett azt is ismerjük településnévként (4.7.). Ahogyan a *lacus turku* minden bizonnyal 'turku település tava' értelmű lehetett, ugyanúgy a *lacus segisti* is leginkább *segisti* település tavát jelölhette.

Ezt a feltevést látszik megerősíteni a Szent László korára hamisított oklevél kettős névhasználata is, amelyet azonban csak a dokumentum keletkezésének korára, a 14. századra vonatkozóan tekinthetünk érvényesnek: itt a falu *Segusd* és a halastó belőle alakított *Segusdtou* neve határozottan el van különítve. Az 1370-ből való, fent már szintén bemutatott *Segestho* alak legvalószínűbben a *-d-*

---

¹⁷⁴ Ez utóbbiak közül azokat sorolhatjuk ide, amelyek a 'szikla' jelentésű *kő*-ből alakultak.

nek a mássalhangzó-torlódásból való kiesésével magyarázható. Ez világítja meg legjobban az 1055. évi alapítólevélben a *segisti*-nek egy későbbi kéz által történt javítását *segisto*-ra. Már másutt is utaltam arra, hogy az alapítólevelet láthatóan felhasználhatták például az 1211. évi összeírás egybeállításakor, de nyilván más jogügyletekhez kapcsolódó iratokkal összefüggésben is, s talán ennek kapcsán a későbbi valós nyelvhasználat alapján javíthatták át a kérdéses szóalakot. Az 1385-ből való *piscina Segesd* azonban talán azt mutatja — amellet, hogy a fenti *lacus segisti*-vel azonosnak is tekinthetjük —, hogy a településsel azonos módon is említhették a tavat, amelynek e névváltozata metonímiával jöhetett létre, ám ennek használata még szinonimáját is érinthette: az 1370-ben, 1400-ban és 1407-ben is szereplő *Köves-tó* — mint fent láttuk — itt *Quiesd*-ként jön elő. A tónak e más szemléletű párhuzamos neve is egyébként talán éppen a településnévvel való névazonosság miatt alakulhatott ki.

A név hangzásbeli változása a korai adatokban jól nyomon követhető: a legrégebbi [*segisti*] formát véghangzó nélküli alakok váltják, amelynek második szótagjában az *i* helyén vagy [*ë*]-t jelölő *e*, vagy [*ü ~ ö*]-t jelölő *u* betű áll, azaz részben a nyíltabbá válást, részben a labializáció lezajlását jelzik (*segisti* >> *Següst ~ Següst ~ Següst > Segöst ~ Segösd*). Ugyanilyen változást mutatnak a másik két *Segesd*-nek a fent idézett adatai is. A Somogy megyei falu mai népnyelvi adatai *Segösd ~ Segesd* hangalakúak (ha ez utóbbi lejegyzési formának hinni lehet, és valóban nyílt *e* szerepel a második szótagban), de ezek mellett megjelenik a *-st* képzőváltozat is: *Segöst* (SMFN 651).¹⁷⁵ Az általunk vizsgált Duna menti név esetében is ilyen alakokat várnánk a későbbiekben, ám ehelyett Sükösd falu neveként a 16. század elején *Sykesd*, a 18–19. században pedig *Sükesd*, *Sükösd* típusú formákat találunk, amelyek hangtörténeti szempontból egyáltalán nem tekinthetők „szabályos” alakulásúaknak. Talán ez a bizonytalanság magyarázza BENKŐ LORÁNDnak a már említett kételkedését *segisti*-nek és *Sükösd* nevének összekapcsolhatóságát illetően (1999: 32), s egyben jelzi azt is, hogy jeles nyelvtörténészünk nemigen hisz az ebben az ügyben közkézen forgó magyarázatban, mely szerint a *Sükösd* helységnév a régi magyar *Sükösd* személynévvvel¹⁷⁶ függ össze,¹⁷⁷ akár úgy, hogy belőle származik (vö. PAIS 1916:

¹⁷⁵ Az egyes ejtésváltozatok gyakoriságát nem jelzi ugyan a gyűjtemény, de a szomszédos települések helyneveiben előforduló alakok a *Segösd* általános használatát mutatják (ezeket lásd a SMFN 1102. mutató alapján)

¹⁷⁶ A név az Árpád-korban *Sikusd*, *Sicusd*, *Sikisd*, *Sikist* formában volt használatos, első említése 1229-ből való (ÁSz.). A *Sükösd* családnév legkorábban *Sikesd ~ Sikösd ~ Sükesd* változatokban fordul elő, az első szótagban labiális magánhangzóval a 16. század végétől szerepel (1571: *Sewkeosd*), és a latin *Sixtus* magyar *Sikstus* alakjának csonkított-képzett *Sike* változatából képezték tovább *-sd* képzővel éppúgy, mint a *Siked*, *Sikes* neveket (részben másképpen KÁZMÉR, RMCsSz. *Sikesd*).

369), akár pedig úgy, hogy ennek pusztán a hangalaki hatásával kell számolni (FNESz. *Sükösd*).

Az efféle hangalaki kölcsönhatást kizárni nem lehet ugyan — helynév és személynév között a két névfajta közismerten szoros összefüggései akár általánosságban magyarázhatják is ennek a lehetőségét —, másrészt azonban közvetlenül bizonyítani csak kivételesen ritka esetben tudjuk a megtörténtét, netán a közelebbi kiváltó okát. A *segisti* ~ *Segesd* ~ *Segösd* típusú adatok és a későbbi *Sikesd* ~ *Sükösd* ejtészváltozatok között nehéz ugyan hangalaki összefüggést találni, de néhány apró körülmény talán erre vonatkozóan is figyelembe vehető. BÁRCZI a fő hangtani nehézséget a szó belseji *g* és *k* megfeleltetésében¹⁷⁸ látta (1951: 59), erre a kapcsolatra azonban a somogyi *Segesd* esetében van példa: ennek *-i* melléknévképzős adatai között ugyanis *sekösti* formát is találunk (SMFN 651). Úgy tűnik, a *g* magánhangzóközi helyzete ellenére is zöngétlenné válhatott, bizonyára a szókezdő *s-* és a szóvégi *-st* hatására (noha ugyanennek a névnek — mint a fenti adatok mutatják — *Segöst* változata is él).¹⁷⁹ Az első szótagi magánhangzók megfeleltetése (eredeti *e* és másodlagos *ü*) sem utal jellegzetes hangtörténeti változásra, de az erdélyi *Segesd* legkorábbi adataiban is ezt a formát találjuk: 1301, 1302: *Sugus*, ami a későbbi 1349: *Segus*, 1366: *Seges* ismeretében egyértelműen palatális labiális magánhangzóval [*sügüs* ~ *sögös*] olvasható, ám e névben ez a változat nem vált normatívvá (PÓCZOS 2001: 110). Ennek a „szabálytalan” változásnak a lezajlása a Duna menti és az erdélyi *Segesd* esetében bizonyára azzal is összefügg, hogy a nevek alapjául szolgáló *sēg* ~ *ség* szó kiavult a nyelvből (vö. 4.6.), így a településnév ilyen irányú (jelentéstani, hangtani vonatkozású) nyelvi kötöttsége megszűnt.

Az itt bemutatott párhuzamos nyelvi fejlődések mellett — amelyek ritkaságuk, különösségük ellenére is rendszerszerű magyarázatot kínálnak a változásokra — felmerülhet egy olyan egyedi megfelelés is, amely csupán a bennünket közvetlenül érdeklő névnek a módosulását világíthatná meg. CSÁNKI a Bodrog megyei Sükösd alatt említ egy „vele egynek látszó” 1341: poss. *Sukedeghaza* adatot (Cs. 2: 207, vö. PAIS 1916: 369). Az *-egyháza* utótagú településnevek keletkezéstörténeti bizonytalanságait itt nem számítva erről megállapítható, hogy az előtagként álló *Suked* [*süked*] a már említett (lásd a 176. lábjegyzetet) *Sike* ~

¹⁷⁷ Ebben a kérdésben szkeptikusan nyilatkozott BÁRCZI (1951: 59) és korábban kevésbé határozottan JAKUBOVICH is (1923: 87).

¹⁷⁸ A FNESz. által GYÖRFFYre hivatkozva első adatként közölt *Sequsd k* olvasatot sugall, ám ez elírás a ténylegesen ott szereplő *Segusd* helyett.

¹⁷⁹ KISS LAJOS *Csíkzsögöd* esetében — melynek utótagját a *ség*-re vezeti vissza — éppen a név elejét érintő fordított típusú *Sögöd* > *Zsögöd* változásról szól (FNESz. i. h.). Mivel azonban ennek a névnek az újabban felszínre került legkorábbi adatai 1539: *Sijked*, 1569 k.: *Sijged* (EH 1: 549) nem valószínűsítik ezt a származtatást, hanem inkább személynévi eredetre utalnak, a fenti hangtörténeti megjegyzést sem tudjuk hasznosítani.

Süke személynévnek a családjába tartozik ugyanúgy, mint a *Sükösd* személynév is. Ha CSÁNKI feltételes azonosítását elfogadjuk, akkor ez esetben esetleg számolhatunk azzal a szakirodalomban eddig csupán általánosságban felvetett kölcsönhatással, amely a személynév és a településnév között zajlott volna le. Mindezzel együtt sem teszik a fenti körülmények teljesen egyértelművé a korai *segisti* ~ *Segesd* és a 16. század után jelentkező *Sikesd* ~ *Sükösd* nevek kapcsolatát, de ennek ellenére is — úgy vélem — az itt felhozott tényezők kellő bizonyítékul szolgálnak ahhoz, hogy a Tihanyi alapítólevél *segisti* szórványát településnévként keletkezett, de víznévként is funkcionáló és ilyen jelentésében is tovább élő névnek tekintsük, s mögötte nyilvánvalóan magyar névalkotókat és névhasználókat lássunk.

5. Összegzés

A Tihanyi alapítólevél egyes szórványainak nyelvi rekonstrukcióját követően célszerűnek tűnik áttekinteni azokat a tanulságokat, amelyek az analízis során alkalmazott szempontok alapján összerendezhetők, és így egymást megvilágítva további következtetések alapjául szolgálhatnak. Elsőnek azt vizsgálom meg, hogy milyen eljárásokat alkalmazott az oklevél-fogalmazó a magyar elemeknek a latin szövegbe való illesztése során, ezt követően az alapítólevél szórványainak névszociológiai helyzetét igyekszem bemutatni. E nézőpont szerint különös jelentősége van a nyelvi adatok lokalizálásának, mert ez többek között az etnikai következtetéseknek is fontos alapjául szolgál. Ezt követően az alapítólevél helyneveiben megmutatkozó névrendszertani sajátosságokat tekintem át.

5.1. Az alapítólevél szórványainak szövegbe illesztése

A magyar nyelv szórványemlékei döntően olyan latin nyelven írott dokumentumok, amelyekben magyar nyelvű elemek — döntően tulajdonnevek: hely- és személynévek — tűnnek fel. A két nyelv együttes használatának okaira a kutatók régóta igyekeztek rámutatni (ehhez lásd pl. PAIS 1955a, GYÖRFFY 1970, BALÁZS J. 1989: 102–4), ám az ezekből adódó nyelvi kérdések fontosságára a közelmúltban elsőnek BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet (lásd különösképpen 1995, majd 2003: 68–80). Ezt követően magam tekintettem át tanulmányokban a latin szöveg és a magyar szórványok kapcsolatát az oklevelekben (HOFFMANN 2004, 2006a), és több dolgozatában SZENTGYÖRGYI RUDOLF is (2008a, 2009a) boncolgatta az ide kapcsolódó problémákat. A kutatások során nyilvánvalóvá vált, hogy az e téren alkalmazott nyelvi megoldások ugyan elsősorban a források latin nyelvhasználatát érintik, de fontos szerepük van a magyar nyelvű szórványok morfológiai alkatának a megítélésében, az írásbeli formák mögött húzódó élőnyelvi alakok felderítésében is, így e szempont a szórványemlékek interpretálásában különös jelentőséggel bír.

A latin szöveg és a magyar szórványok nyelvi kapcsolatát a Tihanyi alapítólevélre vonatkozóan a kutatók az eddigiekben összefoglalóan nem vizsgálták meg, legfeljebb ha futólag érintettek egy-egy ide vágó esetet. Előljáróban azt állapíthatjuk meg, hogy azok a szövegezési eljárások, amelyek a magyar oklevelekre vonatkozóan általánosságban is jellemzőek, lényegében véve megtalálhatók a Tihanyi alapítólevélben is. Különbség e téren leginkább az alkalmazott beillesztési módszerek arányában nyilvánulhat meg, ami az oklevél keletkezési idejével is minden bizonnyal összefüggésben állhat. Az alábbiakban ezért az

1055-ben íródott alapítólevelet az 1416 körül keletkezett interpolált változatával vetem ebből a szempontból össze. Ezt az összehasonlítást a dokumentum funkcióján és tartalmán kívül az is támogatja, hogy a két szövegben nagyjából azonos számú helynévi szórvány szerepel: a valószínűleg közszói értékű elemeket is ide véve a 11. századi oklevélben 82, a 15. századiban pedig 73 magyar nyelvű szórvány található.¹⁸⁰

A magyar szavakat a leginkább kitüntetett, mondhatni idézetszerű, meta-nyelvi helyzetbe az úgynevezett megnevezőszerű szerkezetben való említésük emeli. E szerkezetekben a helynév mellett mindig szerepel egy megnevezést jelentő szó, többnyire passzív igei formában, gyakran adverbiumi bővítménnyel kiegészítve, s mindez együttesen mellékmondatként a főmondatban elhelyezkedő latin nyelvű földrajzi köznévhöz kapcsolódik, pl. *in loco qui uulgo dicitur tichon*. Az eredeti oklevélben az esetek 16%-ában alkalmazta a szövegező ezt a megnevezőszerű szerkezetet, ugyanez az interpolátumban a szórványok 25%-a mellett fordul elő. Jóval nagyobb az eltérés a latin földrajzi köznévi után álló magyar szórványok (pl. *ab eodem lacu bolatin*) előfordulási gyakorisága esetében: a 11. századból való forrásban az eseteknek mindössze 6%-ában találkozunk e megoldással, míg a 15. századi szerző 47%-ban alkalmazta ezt az eljárást. Ez a fent említettél jóval egyszerűbb szerkezet típus funkcióját tekintve közel áll a megnevezőszerű szerkezetekhez, akár azok elliptikus változatának is tarthatjuk őket. A latin grammatika appozíciós szerkezetnek nevezi ezt a fajta grammatikai viszonyt, amely nemcsak más nyelvű, hanem latinul álló tulajdonnevek mellett is gyakran szerepel (SZENTGYÖRGYI 2009a: 65–7). Megfigyelésem szerint az oklevelek megfogalmazói általában ezt a szövegbe iktatási formát alkalmazták a legszívesebben, ám úgy tűnik, ennek a kialakulásához, elterjedéséhez megfelelő időre volt szükség. Az 1055-ből való alapítólevél az itt említett kétféle szövegezési eljárást az eseteknek mindössze a 22%-ában használta a 15. századi oklevél 72%-os arányával szemben.

E számok azt mutatják, hogy a későbbi norma jellemző formái megvoltak már a 11. században is, de csak az esetek kisebb részében jelentek meg a szövegben. Ezzel szükségszerűen együtt jár az is, hogy a beillesztési eljárások kezdet-

---

¹⁸⁰ Maguk az adatok azonban jelentősen különböznek egymástól nemcsak a feltehető nyelvtörténeti változásaik tekintetében, hanem a kérdéses oklevelekben előforduló névállomány összetételét illetően is. Ez a körülmény a szövegbe illesztési módokat azonban csak kevésbé érinti. Külön szórványnak tekintettem minden olyan nevet és leíró szerkezetet, amely valamely helyet megjelöl vagy leír. Eszerint egy-egy szórvány lehet akár egyetlen szó (*tichon*, *aruk*) vagy bonyolult szerkezet (*ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*) is. A fenti számításban az ismétlődő előfordulásokat (például a Balaton háromszori említését) külön vettem figyelembe. Az egyes feldolgozások ettől eltérő számú szórványról szólnak, a különbségek egyrészt a szórványok egybetartozásának, illetve különállásának megítéléséből, másrészt az ismétlődő elemek be- számításából adódnak.

legesebb változatai nagyobb arányban vannak képviselve az alapítólevélben. A magyar névutóval való beillesztés (pl. *eri iturea*) — amelyre máshonnan példákat sem ismerek — itt a szórványok 14%-a mellett fordul elő.¹⁸¹ Szerkezeti utalás nélkül (pl. inde *uluues megaia*) szerepel a beillesztett elemek 7%-a, míg az interpolált oklevélben csupán az 1%-a. Az alapítólevélben a magyar elemek 57%-a előtt áll latin prepozíció (pl. *ad aruk fee*), az interpolátumban ezek aránya 27%. Ez összességében azt jelenti, hogy külön szerkezeti elem nélkül vagy éppen magyar grammatikai eszköz alkalmazásával az 1055. évi alapítólevélben összesen a szórványok 78%-a van beillesztve a szövegbe, míg a 15. századi oklevélben csak a 28%-a.

Mindezek az arányok azt jelzik, hogy a Tihanyi alapítólevél az oklevél-szövegezés kezdeti nehézségének ugyan magán viseli a jegyeit a latin és a magyar nyelv elemeinek egybeszerkesztése terén, de már megtalálhatók benne a később általánossá váló eljárások is. Egyfajta egyenetlenség még az oklevél szövegén belül is megmutatkozik, hiszen a dokumentum rendelkező részének az első fele döntően az előremutató, később gyakorivá váló megoldásokat tartalmazza, míg a második egységben, különösen *mortis* és a körülötte fekvő birtoktestek leírásában sokféle eljárás keveredik egymással. Ennek egyik lehetséges okát esetleg abban kereshetjük, hogy az oklevél-fogalmazó ezekről a területekről másféle, talán hiányosabb információkkal rendelkezett, mint amilyenekre más birtokok említésében támaszkodhatott.

5.2. Latinizáló helynévhasználat az alapítólevélben

Az oklevelezésben viszonylag határozott szabályai voltak a helynevek latin nyelvű használatának is. Ennek az eljárásnak a „tisza” formáira nincs példa az alapítólevélben, pedig a szövegezőnek lehetősége lett volna az alkalmazására elsősorban *Fehérvár* és részben *Tihany* nevének említése kapcsán. A 16. századig — az itteni szereplést nem számítva — példa nélkül álló magyar nyelvű előfordulást *Fehérvár* esetében az magyarázhatja, hogy a név egy bonyolultabb szerkezetben, útirány jelölőjeként szerepel.

A névalak latinizáló formájára azonban három esetben is gyanakodhatunk: legerősebben *Tolna* nevének *thelena*-ként való említésével kapcsolatban. Ezt a szakirodalom egyöntetűen a 'vám' jelentésű latin szóból alakult magyar névnek tekinti, e felfogás azonban megítélésem szerint névszociológiai szempontból aligha tartható. A név több helyen való előfordulása, esetleges személynévi párhuzama a személynévi eredetét hozza (bizonytalanul ugyan) előtérbe, adatainak

---

¹⁸¹ A magyar grammatikai elemek másik típusával, a határozóraggal történő beillesztésre nincs példa a szövegben. Korábban latívuszragos alaknak tekintették a *baluana* elemet, ám mivel ez előtt nem *ad viam*, hanem *ad u[lg]rin* szövegrész rekonstruálható, a *baluana* szövégi *a*-ját egyes szám 3. személyű birtokos személyjelnek tarthatjuk.

sokfélesége és ingadozása pedig arra utal, hogy a latin nyelvű változata — amely megyenévként gyakori használatú volt — csak lassan alakult ki. A névnek az alapítólevélben előforduló alakjában a latin forma létrehozására való törekvés megnyilvánulását látom, amely egy alakilag hasonló latin szóhoz kapcsolta hozzá a magyar nevet. Talán latinizáló szándékot mutat a szintén vármegyeközpontot jelölő *sumig* alak, amelynek második szótagbeli magánhangzója nem tipikus magyaros formát jelez, és megegyezik a későbbi latin alakok hangtani jellegével. Ugyancsak általános volt az oklevelezésben a latin nyelvű említés a víznevek körében: a *balatin* ~ *bolatin* alakot nemcsak úgy foghatjuk fel, ahogyan a hagyományos értelmezés, amely hangrendjét tekintve még nem teljesen magyarra vált szláv eredetű névnek tekintette, hanem talán nagyobb valószínűséggel a latin *Balatinum* előzményének tarthatjuk, amelynek kialakításában az oklevélírók a magyar névformára támaszkodtak.

A részfordítás lehetősége két név esetében vetődhet fel némi eséllyel: a faddi birtokon említett *ad kangrez via* szerkezet mögött a szerkesztésmódból következtethetően talán egy **Kangrez útja* 'a Kangrez nevű hely felé / azon keresztül vezető út' értelmű nevet sejtethetünk, az *ad portum ecli* pedig esetleg **Ekli-rév(e)* nevet rejt, amely valószínűleg személynévi előtagjával jól beleillenek a hasonló funkciójú és szerkezetű nevek csoportjába.

A latinizáló névhasználat kapcsán kell szólni arról is, hogy többen a tihanyi birtokon említett *petra* névben egy pontosabban meg nem határozott *kő* elemű névnek vagy közsónak a latin megfelelőjét látják. A megnevezőszós befoglaló szerkezet, amelyben e szórvány szerepel, ezt azonban nagy valószínűséggel kizárja, s a név maga tipológiailag is jól beilleszthető a magyar helynevek közé. Ugyanez áll az *ad caput petre* szerkezetre is, amely helyesírási és névtipológiai okokból sokkal inkább tekinthető egy *Petre* névnek, semmint a 'kő fejeig' értelmű latin kifejezésnek.

5.3. Az alapítólevél szórványainak névszociológiai helyzete

A latinizáló helynévi előfordulások egyértelműen az oklevél-szövegező nyelvi beavatkozását mutatják, de az alapítólevél létrehozóinak nyelvi hatását más elemekben is kereshetjük. A bonyolult, névszerűtlen kifejezések létrehozása kétségkívül az ő számlájukra írandó, ám — ugyanúgy, ahogyan a latinizáló formák mögött — ezek hátterében is kereshetjük az adott hely nyelvhasználatát jellemző valós helynévi alakokat. Az ilyen elemek között első helyen az *(ad) ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu (rea)* szerkezetet kell megemlíteni, ami morfológiai összetettségével, nagy számú lexémájával szinte példátlan az oklevelezési gyakorlatban. E kifejezést BÁRCZI felvetéséhez kapcsolódva, de az általános fel fogástól eltérően egyetlen szórványnak tekintem, mivel ezt mind a magyar elemek összekapcsolásának oldaláról, mind pedig a latin szövegszerkesztés, de még a lejegyzés módja felől is alátámaszthatónak látom. A megfogalmazás bonyo-

lultságát és nehézkességét talán az azonosítás egyértelműségére való törekvés igénye magyarázza. Emiatt viszont nemcsak az egész kifejezést nem tudjuk teljes bizonyossággal rekonstruálni (a benne szereplő *et* miatt), hanem azt sem ismerjük meg belőle, hogy a kérdéses út nevét milyen tulajdonnévi formában használhatták az adott korban. Az viszont aligha lehet kérdéses, hogy a benne szereplő *ca(s)telic* és *feheruuaru* tulajdonnévnek, településnévnek tekinthető, de elképzelhető, hogy a *hodu utu* forma is az adott útnak a helyben használatos megnevezését mutatja.

Névtipológiai alapon feltehető, hogy az olyan szerkezetek, mint amilyen a *mortis uasara kuta* és a *gnir ueege holmodia (rea)*, a birtokos szerkezetlánc kétszeres jelöltsége miatt nemigen tekinthetők tulajdonnévnek, hanem csak olyan leírásoknak, amelyek valós helyneveken alapulnak. A *mortis uasara* és a *gnir ueege* azonban — noha ezeket többen nem tekintik névnek — szerkezeti jegyeik alapján ténylegesen funkcionáló helyneveknek is tarthatók. Kérdéses lehet a tulajdonnévi értéke az *uluues megaia* és az *u[g]rin baluuana* szórványoknak, mivel mindkettő határhelyet (az egyik határvonalat, a másik határoszlopot) jelöl, s az efféle objektumokat nem szokták tulajdonnévvel megjelölni. Mindkét szerkezet előtagja itt is tulajdonnév, pontosabban település megnevezése lehetett.

A *hely* lexéma három szórványban is előfordul: *kert hel*; *petre zenaia hel (rea)*; *oluphel(r[e]ja)*, véleményem szerint azonban e szó nem tekinthető a kérdéses helynevek részének, hanem leginkább olyan szerepe lehetett, mint az oklevelekben a szórványok előtt gyakran alkalmazott *locus* földrajzi köznévként: a magyar névnek a latin szövegbe való belesimítését szolgálhatta, azaz valójában e szerkezeteknek 'Petre szénája (nevű) hely', 'Olup (nevű) hely', 'Kert (nevű) hely' értelme van. Ez nagy valószínűséggel állítható az itt említett első két szórvány esetében, a *kert hel* ilyen elemére vonatkozóan azonban kevésbé tekinthető biztosnak. Azt azonban semmi sem valószínűsíti, hogy a *hely*-et a csak később jelentkező *falva*, *laka* stb. típusú településnév-alkotó lexémák előzményének tartsuk — mint ahogyan erről BÁRCZI vélekedik —, amely ilyen szerepében a kérdéses időszakban ráadásul már visszaszorulóban lett volna. A *petre zenaia* és az *olup* azonban minden kétséget kizáróan valóságos használatú helynév lehetett, és talán a *kert* is ilyennek (vagy közsői értékű elemnek) tartható.

A korábbiakban láttuk, hogy bizonyos közsóknak az oklevélbeli szereplése nem feltétlenül utal a helyi nyelvhasználatra, hanem esetleg ezek az oklevél-fogalmazók nyelvi ismereteit is jellemezhetik. Az oklevélbeli közsóhasználat két tipikus rétege, a faneveké és a földrajzi közneveké az alapítólevélben is képviselve van ugyan, de ezek között olyan esetet nem találunk, amely egyértelműen arra utalna, hogy a kérdéses elem az oklevél-fogalmazó nyelvéhez lenne kapcsolható, és az általa jelölt helyen nemigen lett volna használatban. Ezek alapján az itt szórványként előforduló közneveket a helyi nyelvhasználat jellemzésére is alkalmasnak tekinthetjük.

Vitatni legfeljebb az egyes elemek közszói vagy tulajdonnévi értékét lehet, mivel ennek megítélésére nemcsak objektív kritériumok nincsenek, hanem még olyan közvetett eszközök sem igen, amelyek a kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek. Szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a három itt szereplő fa- vagy bokornév: *kurtuel fa*; *monarau buku[r](rea)*; *brokina (rea)* közszó, mivel mindegyik határjelként szerepel, így még az utolsó esetében sem tehető fel az 'erdő' jelentés, ahogyan az BÁRCZInál esetlegesen felmerült. Az önmagában szereplő földrajzi köznevek közül egyedül a *fuk*-ról állítható biztosan, hogy helynévi értéke volt, e víznév ugyanis évszázadokon át használatban volt, nem sokkal az alapítólevélbeli előfordulást követően már település nevéként is. A többi földrajzi köznévi alak — *aruk*, *zakadat* (mindkettő kétszer is), *seg*, *hurhu*, *aiu* — közszó vagy tulajdonnév egyaránt lehetett. Az *asauuagi*-t a morfológiai elemzés bizonytalansága miatt is nehéz ebből a szempontból megítélni ugyanúgy, ahogyan a *holmodi*-t is, amely két helyen is szerepel az alapítólevélben. A *gnir uuege holmodia (rea)* szerkezetben inkább kicsinyítő képzős közszónak tűnik, önmagában: (*ad*) *holmodi (rea)* alakban viszont emellett nem zárható ki az sem, hogy helynévképzővel van ellátva, azaz tulajdonnévnek kell tekinteni.

A fenti jelenségek megítélésének bizonytalanságai ellenére is fontos törekvésünk kell, hogy legyen az alapítólevélben található helynevek elkülönítése a közszói említésektől, ha céljaink között szerepel a nevek tipológiai szempontú elemzése. További tulajdonneveket az alapítólevél több, ugyancsak tulajdonnévi értékű szórványa is rejt magában. A *keuris tue*, illetőleg a *sar feu* mögött minden kétséget kizáróan a *keuris* és a *sar* víznév húzódik, kétrészes nevet foglal magában az *ohut cuta*: *ohut* és a *nogu azah fehe*: *nogu azah*. Ahogyan az önmagukban álló földrajzi köznévi alakú szórványok nyelvi státusának megítélésére nincsenek biztos kritériumaink, ugyanúgy nem lehet eldönteni azt sem, hogy azokban a nevekben, amelyekben a bővítményrészben földrajzi köznévi szerepel, tulajdonnévi vagy közszói névrészként értékelhető-e. A *ziget zadu* előtagja eszerint akár tulajdonnévi értékű elem is lehet: *ziget*, s ugyanilyen helyzetű az *eri itu*: *eri*, a *gnir uuege*: *gnir* (akár eredeti 'nyírerdő' vagy 'mocsár' jelentésben áll is), de az *aruk tue*: *aruk* és az *aruk fee*: *aruk* sem zárható ki ebből a sorból. A fenti biztosnak mondható, illetőleg eleve bizonytalan megítélésű esetek mellett vannak olyan további adatok is, amelyekről a későbbi etimológiai kutatások esetleg kideríthetik, hogy szintén tartalmaznak egy további helynévi elemet is: ilyen lehet talán a *gunusara* és a *serne holma* előtagja.

A helynevekkel gyakran megtörténik az is, hogy — többnyire metonimikus változás révén — az eredeti jelöltjük mellett egy másik hely jelölőjévé is válnak. A névrekonstrukciós eljárás során néha arra is rá tudunk mutatni, hogy ez a jelentésváltozás milyen körülmények között történt meg. A Tihanyi alapítólevélben *culun* víznévként szerepel ugyan, s ezt az értelmét a későbbi-mai *Kolon-tó* forma is megerősíti, valószínű személynévi eredete azonban arra utal, hogy ere-

detileg valamiféle lakott hely, esetleg halásztanya nevéül szolgálhatott, így ilyen funkcióban is célszerű figyelembe vennünk. *Turku* és *segisti* tóként van ugyan megjelölve a szövegben (*ad lacum turku, lacum segisti*), ám ezeket nagy valószínűséggel inkább egy *'turku*, illetve *segisti* település tava' értelmű körülírásnak tarthatjuk, amelyben *turku* és *segisti* település neve szerepel. Elképzelhető azonban az is, hogy ezek metonimikusan magukat a tavakat is jelölhették: a második név esetében ezt későbbi előfordulások is támogatják, az elsőre azonban ilyen adatokat nem találunk.

A fentiek alapján összeállíthatjuk a Tihanyi alapítólevélben előforduló helynevek listáját. Félkövér betűvel azok a nevek szerepelnek, amelyek biztosan vagy legalábbis nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekinthetők. Normál szeddéssel a bizonytalanul megítélhető elemek állnak, a sorszám mellett *k* betűvel jelöltem meg azokat a szórványokat, amelyek véleményem szerint semmiképpen sem tarthatók helynévnek. A sorszám mellé tett betűvel különböztettem meg a nevekből kikövetkeztetett további helyneveket: ilyenek a biztos és a bizonytalan megítélésű elemek között egyaránt találhatóak. Csillaggal jelöltem meg az esetleg latin fordításnak tekinthető formák magyar megfelelőit. Egy sorban, egymás mellett szerepelnek az azonos helyre vonatkozó elemek írásváltozatai ~ jellel elválasztva, = után állnak a kikövetkeztetett azonosítások, kérdőjellel vannak megjelölve a bizonytalan, de feltehető azonosságok.

1. <i>tichon</i>	20. <i>putu uueieze</i>	37a. <i>sar</i>
2. <i>balatin</i> ~ 15./19. <i>bolatin</i>	21. <i>knez</i>	38. <i>eri itu</i>
3. <i>petra</i>	22. <i>lupa</i>	38a. <i>eri</i>
4. <i>fuk</i>	23. <i>gamas</i>	39. <i>ohut cuta</i>
5. <i>huluoodi</i> ~ 06.	24. <i>ziget zadu</i>	39a. <i>ohut</i>
7. <i>turku</i> 'víz'	24a. <i>ziget</i>	40. <i>holmodi</i>
7a. <i>turku</i> 'település'	25. <i>gisnav</i>	41. <i>gnir uuege holmodia</i>
8. <i>zakadat</i>	26. <i>fizeg</i> ~ 31. <i>fyzeg</i> =	41a. <i>gnir uuege</i>
9. <i>aruk</i>	30a. <i>fizeg</i>	41b. <i>gnir</i>
10. <i>seg</i>	27. <i>munorau kereku</i> ~	42. <i>mortis uuasara kuta</i>
11. <i>ursa</i>	35. <i>monarau kerekv</i>	42a. <i>mortis uuasara</i>
12. <i>zilu kut</i>	28. <i>uluues megaia</i>	43. <i>nogu azah fehe</i>
13. <i>kues kut</i>	28a. <i>uluues</i>	43a. <i>nogu azah</i>
14. <i>kert hel</i>	29k <i>monarau bukur</i>	44k <i>ca(s)telic et</i>
14a. <i>kert</i>	30. <i>fizeg azaa</i>	<i>feheruuaru rea</i>
16. <i>koku zarma</i>	32k <i>brokina</i>	<i>meneh hodu utu</i>
17. <i>keuris tue</i>	33k <i>kurtuel fa</i>	44a. <i>ca(s)telic</i> ~ 52.
17a. <i>keuris</i>	34. <i>hurhu</i>	<i>kastelic</i>
18. <i>seku ueieze</i>	36. <i>mortis</i>	44b. <i>feheruuaru</i>
	37. <i>sar feu</i>	44c. <i>hodu utu</i>

45k <i>petre zenaia hel</i>	56. <i>petre</i>	69a. <i>olup</i>
45a. <i>petre zenaia</i>	57. <i>bagat mezee</i>	70. <i>cuesti</i>
46. <i>fortudi</i>	58. <i>asauuagi</i>	71. <i>culun</i> 'víz'
47. <i>aruk tue</i> ?= 55.	59. <i>opoudi</i>	71a. <i>culun</i> 'település'
47a. <i>aruk</i> ?= 50a.	60. <i>lopdí</i>	72. <i>fekete kumuc</i>
48. <i>kangrez</i>	61. <i>u[g]rin baluuana =</i>	73. <i>fuegnes humuc</i>
48a. * <i>kangrez</i> útja	79. <i>baluuan</i>	74. <i>cues humuc</i>
49. <i>lean syher</i>	61a. <i>u[g]rin</i>	75. <i>gunusara</i>
50. <i>aruk fee</i>	62. <i>aiu</i>	76. <i>zakadat</i>
50a. <i>aruk</i>	63. <i>eleuui humuk</i>	77. <i>serne holma</i>
51. <i>luazu holma</i>	64. <i>harmu ferteu</i>	78. <i>aruk</i>
53. <i>ecli</i>	65. <i>ruuoz licu</i>	80. <i>sumig</i>
53a. * <i>ecli</i> -rév(e)	66. <i>harmu hig</i>	81. <i>thelena</i>
54. <i>fidemsi</i>	67. <i>iohtucou</i>	82. <i>segisti</i> 'víz'
55. <i>aruk tue</i>	68. <i>babu humca</i>	82a. <i>segisti</i> 'település'
55a. <i>aruk</i>	69k <i>oluphel</i>	

A Tihanyi alapítólevél szórványai tehát 71 biztosan vagy nagy valószínűséggel helynévnek tekinthető elemet tartalmaznak, továbbá 25 olyat, amelynek a helyjelölő szerepe kétségtelen ugyan, de a tulajdonnévi státusa bizonytalanul ítélni lehet meg, azaz csak többé-kevésbé alkalmas arra, hogy helynévrendszertani tekintetben figyelembe vegyük. Ez utóbbiak között nagyrészt földrajzi köznevekkel azonos alakú elemek találhatók, illetőleg olyanok, amelyek szerkezetük vagy az általuk jelölt hely fajtája miatt kétes megítélésűek. Összesen tehát csaknem száz olyan elemet vizsgálhatunk meg az alapítólevél szórványai alapján, amely kisebb-nagyobb biztonsággal helynévnek vagy helyjelölő szerepű nyelvi elemnek tarthatunk.

5.4. A szórványok lokalizálása

A névrekonstruációnak nemcsak a helynevek alakjának történeti-etimológiai értelmezése szempontjából fontos feltétele a névadatok helyhez kötése, hanem ki-tüntetett szerepe van a rá épülő etnikai rekonstrukció területi vonatkozásai miatt is. A lokalizációval szoros kapcsolatban van a jelölt hely fajtájának a megállapítása (noha kölcsönösen nem feltételezik egymást), amelynek névszociológiai vonatkozásai is vannak: a természeti neveknek és a lakott helyek megnevezéseinek ugyanis nem azonos az etnikai azonosító szerepük (ehhez lásd HOFFMANN 2005). Az alapítólevél szórványainak elhelyezkedését a mellékletként csatolt térképen is bemutatom. Az alábbiakban utalok arra is, ha a korábbiakban ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908: 243) — aki a tihanyi birtokok összesítő térképét készítette el — és BÁRCZI GÉZA (1951: térképmelléklet) tőlem eltérően helyezte el az egyes említett helyeket.

Az apátságok adományozott birtokok közül legelőször azok vannak felsorolva, amelyek a Balaton körül fekszenek. Ezt a szöveg a tó nevének háromszor történő megemlékezésével és a rá utaló *lacus* 'tó' többszöri megismétlésével nyomatékossítja. Az északi oldalon egyedül *tichon* település szerepel, ugyanitt van említve a talán szintén lakott helyet jelölő *petra* is, amely azonban esetleg különálló birtokrészt alkotott (ERDÉLYI és BÁRCZI ez utóbbit latin szónak tartotta, de a jelöltjét mindketten a Tihanyi-félszigetre helyezték). A tó déli partján legkeletebbre a *fuk* víznév lokalizálható a Sió kiömlésének mai helye közelében. Ettől nyugatra feküdt *turku*, amely ugyan *ad lacum turku*-ként szerepel, ám ez inkább 'turku település tavá'-nak értelmezhető. Az ezzel együtt említett nevek közül lakott hely lehetett *ursa* és esetleg *huluoodi*, természeti helyek pedig a *zakadat*, az *aruk* és a *seg*. Ettől tovább nyugat felé a mai szántódi félszigettel azonosítható a *koku zarma* nevű félsziget, amelynek a nyugati szélén volt a *keuris tue*, azaz annak a Kőrös patakának a torkolata, amely dél felől ömlött a Balatonba. A déli oldalon lévő biztosan lokalizálható helyek közül legnyugatabbra, a későbbi Lelle és Boglár között feküdt *gamas* település, amelynek nyomát a mai helynévanyagban is kiterjedt névbokor őrzi. Ezen a területen 18–19. századi térképek alapján jól azonosíthatóan találjuk a *ziget zadu* nevű helyet, amely egy félszigetnek a (talán a Balatonhoz közeli) elülső részét jelölhette. Ezt BÁRCZI térképe *gamas*-tól kissé távolabb nyugatra tünteti fel.

E biztosan lokalizálható helyek nevei között az oklevélben olyan említéseket találunk, amelyek későbbi megfelelők híján önmagukban nem azonosíthatók. Ám az egész leírás logikája és a szöveg belső összefüggései is valószínűvé teszik azt, hogy ezeket a birtokdarabokat itt, a Balaton déli oldalán, *fuk* és *gamas* között keressük. Közülük leginkább a *seku uueieze* helye sejthető: e halászhely a *fuk* és a *koku zarma* között feketett. Bizonytalanabbak lehetünk a bizonyára egymáshoz közeli *zilu kut* és *kues kut*, illetőleg *kert(hel)* lokalizálásában (BÁRCZI ezeket mint teljesen bizonytalanokat nem is ábrázolja térképén). *Knez* és vele együtt *putu ueieze* azonban aligha feketett a Balaton keleti partján, a későbbi Kenese környékén, mint ahogyan BÁRCZI térképe a *seku uueieze*-vel együtt jelzi, mivel *knez* e település nevével semmiképpen nem azonosítható, bár valószínűleg lakott hely lehetett ugyanúgy, mint a vele együtt szereplő halászhely is. ERDÉLYI *lupa* helyet téves etimológiai azonosítás alapján Belső-Somogyba helyezte, ezt mint egyik lehetőséget elfogadta BÁRCZI is, valószínűbb azonban, hogy ez a birtok is a fent jelzett területen, talán *gamas* vidékén feketett.

A következő birtok, *gisnav* az ERDÉLYITől és BÁRCZITól azonosított helyen, a régi Füzegegy, későbbi Koppány patak mellett feküdt, a Balatontól délre, Somogy megyében. *gisnav* valószínűleg már az alapítólevélben is települést jelölt, a falu nevének története névszociológiai szempontból is nagyon tanulságos, mivel később átmenetileg *Füzegegy*-nek, majd évszázadokon át *Apáti*-nak nevezték, mára

azonban egyik régebbi megnevezésének sincsen nyoma sem. A leírásban a szomszédos *Ölyves* falu neve is szerepel az *uluues megaia* szórványban, amelynek a helye későbbi források és a mai helynevek által is jól azonosítható. Ugyanitt több természeti név is említve van: a *fizeg*, amely a mai Koppánynak a felső szakaszát jelölte egészen a 16. századig követhetően, valamint a patak völgyét jelölő *fizeg azaa*, továbbá a *munorau kereku* erdőnév, amely — szerkezetéből nagy valószínűséggel következtethetően — tulajdonnév lehetett. Itt van felsorolva a *hurhu* és még három fanév: a *kurtuel fa*, a *monarau bukur* és a *brokina*.

Mortis birtokot hagyományosan Tolna megye északi szélére, a későbbi Birkács település vidékére helyezték: itt jelzi ERDÉLYI és BÁRCZI térképe is. A Szent László korára keltezett hamis birtokösszeíró oklevélből kiindulva és figyelembe véve a középkori nevek alakíthatóságát, továbbá a fenti lokalizálás ellentmondásait úgy vélem azonban, hogy a közvetlen nyelvi nyom nélkül eltűnt *mortis* település jóval délebbre kereshető a Sárvíz mentén, ott, ahol ma két *Apáti* nevű puszta található. E névváltozás mögött talán ugyanolyan folyamat rejlik, mint amit fent *gisnav* névvel kapcsolatban bemutatam. A birtok eszerint Tolna várához közel, Fadd szomszédságában, attól északnyugatra feküdt, s lokalizálását a határban említett több név is segíti. *Mortis uuasara* mint vásárhely neve szerepel, annak megfelelően, hogy a korai vásárhelyek az ispáni várak közelében létesültek. *Mortis* területén van említve az az országos jelentőségű út, amely dél felé Kesztlőc településre (*ad ca(s)telic*), északi irányban pedig Fehérvár felé (*feheruuaru rea meneh hodu utu*) vezetett. Ez a fontos út ezen a környéken találkozott a Duna menti egykori római nagy úttal, amely itt *ohut*-ként szerepel a mellette említett kút: *ohut cuta* kapcsán. A határban felsorolt nevek nagy része természeti név: a *sar feu* a Sárvíz mocsarának valamely (talán felső) részét jelölhette — semmiképpen sem a *sar* nevű víz nagyon távoli forrását tehát, ahogyan többen gondolták —, a *nogu azah fehe* egésze is tekinthető tulajdonnévnek, de a *nogu azah* önmagában is egy völgy neve lehetett. Semmi nem szól az ellen sem, hogy névnek tekintsük a *gnir uuege holmodia* szórvány *gnir uuege* részét. Gazdálkodásra utal a *petre zenaia*, amely kaszálót jelölt és az *eri itu*, amely állatok itatóhelye lehetett. A határleírásban — mint láttuk — két távolabbi hely neve is szerepel: Fehérvaré és Kesztlőc, amelyek mintegy 80, illetőleg 30 km-re feküdtek *mortis*-tól.

Kesztlőc a szomszédos *fortudi* (Fadd) birtokon is említve van mint olyan hely, ahova út vezet. Talán ilyen név a *kangrez* is, amely pontosabban nem azonosítható, de akár távolabb is feketett Fadd településtől. A határban említett további nevek természeti helyeket jelölnek meg: közülük a *luazu holma* különleges módon a mai *Lovász-domb* névben fenn is maradt, a többi (*aruk tue*, *aruk fee*, *lean syher*) azonban közelebbről nem azonosítható.

A következő birtokrész — amely két területből áll, ám név szerint egyik sincs közülük megemlítve — BÁRCZI mások nyomán feltételelesen a Csepel-szi-

getre lokalizálta. Én azonban úgy látom, több érv szól amellet, hogy ezt a helyet Faddtól észak-északkeleti irányban keressük, a faddi apátsági birtok szomszéd-ságában, ott, ahová ERDÉLYI LÁSZLÓ is helyezte. Az azonosítást névfolytonos-ság sajnos, nem segíti, több apró körülmény azonban egybehangzóan támogatja. Az 1211. évi összeírás jóval nagyobb területű birtokot mutat ezen a vidéken (rajta András király határdombjával), mint amit 1055-ben *fortudi*-hoz tartozónak mondanak, továbbá az alapítólevélben e birtok szomszédaként azt a (valószínűleg veszprémi) Szent Mihály egyházat említik, amely Faddon is birtokos volt. Az *ad portum ecli* esetleg az itt fekvő későbbi Bánrévének felel meg, a latinul szereplő *magna via* pedig a fent említett római úttal azonosítható. Az is elkép-zelhető, hogy az itteni *aruk tue* azonos a Faddon e néven szereplő hellyel. E birtokon feltűnően sok lakott helyre utaló név található: ilyen lehet *opoudi* és *lopdí* halászhely neve, a pontosabban nem azonosítható *petre* és talán *fidemsi* is. Ezekon kívül egy mezőnév (*bagat mezee*) és a bizonytalanul elemezhető *asauuagi* szerepel a határleírásban.

Ennek a területnek a közelében feküdt tehát a faddi és a *mortis*-i birtokado-mány, s hozzájuk viszonylag közel, de már a Dunától keletre találjuk a *lacus se-gisti*-t is. Etimológiai és névrendszertani érvek azt mutatják, hogy ez elsődlege-sen domborzati név volt, amelyet településnévként is használtak. A *lacus segisti* tehát — ugyanúgy, mint a *lacus turku* — 'segisti település tava' értelmű lehetett.

A *culun* tó körüli birtokot több helyre is lokalizálták a kutatók a Dunántúlon, ERDÉLYI és az ő nyomán BÁRCZI is Fehérvártól délre helyezte el, mígnem GYÖRFFY GYÖRGY az 1211. évi összeírás felhasználásával igazolta, hogy a Du-nától keletre feküdt a mai Izsák területén, a Kolon-tó vidékén (1956). Az itt sze-replő 19 szórvány között három olyan van, amelynek nevéből település, de leg-alább lakott hely jellegére lehet következtetni. Ilyen maga a *culun*, amelyet névrendszertani érvek alapján tarthatunk eredetileg településféle (talán halászó-hely) nevének, amelyből egyrészt a víz, másrészt pedig a birtok később említett neve származhatott. Település volt a szomszédos *ugrin*, mely az *u[g]rin bal-uuana* szórványban szerepel, és talán az *olup* is. A természeti nevek gazdagon jellemzik a birtokot, ezek főleg domborzati nevek: *[h]armu hig*, *serne holma*, *ruuoz licu*, *aiu*, amelyek köré valószínűleg a *homok* utótagú nevek is sorolhatók: *eleuui humuk*, *babu humca*, *fekete kumuc*, *fuegnes humuc* és *cues humuc*, másfe-lől pedig a vízrajzi nevek: *harmu ferteu*, *gunusara* és talán a *zakadat* és az *aruk*. Nagyobb területet jelölhetett a *cuesti*, egyedül az *iohtucou* névről nem tudunk semmit sem.

Az oklevélben ezen kívül a Fadd szomszéd-ságában fekvő Tolna (*thelena*) és a Disznód birtokhoz közeli Somogy(vár) (*sumig*) van megemlítve, amelyek mint ispáni és vármegyeszékhelyek egyértelműen lokalizálhatók.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a birtokok viszonylag nagy terü-leten szétszórva feküdtek, de ezen belül négy térségben csoportosulnak: az első

a Balaton középső partvidékén az északi és a déli oldalon, a második Somogyban a Füzegy felső folyása mentén, a harmadik Tolnában Fadd körzetében, a negyedik pedig a Dunától keletre a Kolon-tó környékén található. E területi egységeken kívül az oklevélben említett helyek közül csak Fehérvár, Keszthely és Somogy feküdt, az utóbbi kettő Fadd, illetőleg Disznód vidékéhez viszonylag közel. A Tihanyi alapítólevél szórványanyaga tehát a fenti térségeknek a nyelvi jellemzésére lehet alkalmas.

5.5. Névrendszertani tanulságok

Az a szándék, hogy a Tihanyi alapítólevél szórványai alapján névrendszertani tanulságokat fogalmazzunk meg, természetesen nem azon a föltevésen alapul, hogy bármely forrásnak (oklevélnek, regestrumnak, gesztának stb.) a névanyaga önmagában bármiféle rendszert alkotna. Az egyes nevek azonban mint a magyar helynévallomány elemei kétségkívül magukon viselik azokat a jegyeket, amelyek a magyar névadásra általában jellemzők, s így alkalmasak arra, hogy segítségével bemutassuk a magyar helynevek általános rendszertani vonásait. Az efféle elemzéshez nyilvánvalóan azok a források nyújtanak leginkább megfelelő anyagot, amelyek minél több, minél nagyobb területre vonatkozó hiteles adatot tartalmaznak. A Tihanyi alapítólevél névtani jelentőségét éppen ez a körülmény adja, hiszen a 11. század közepéről nyújt számunkra viszonylag nagy számú, megbízható adatot, amelyek több vármegye területén elhelyezkedő négy kisebb-nagyobb birtokkörzetből valók. Az adatok névrendszertani értékét növeli az is, hogy különféle természeti-táji környezetre utalnak, s az ember természetátalakító tevékenységének is többféle formáját mutatják föl. Ennek alapján úgy vélem, hogy a forrásokból rekonstruálható legrégebbi magyar helynévrendszer fő vonásainak megismeréséhez a Tihanyi alapítólevél kínálja a legjobb lehetőséget.

A helynevek rendszertani elemzését célszerű helynévfajták szerint elvégezni (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 33–41), mivel ha a nevek ilyen jellegű sokféleségét figyelmen kívül hagyjuk, jellemző rendszertani vonások mosódnak össze, markáns nyelvi különbségek tűnhetnek el, egyenlítődhetnek ki az interpretáció során. A helynévfajták kellően differenciált osztályozását azonban csak bővebb, legalább ezres nagyságrendű anyag vizsgálatában célszerű használni, mivel ellenkező esetben az osztályokba sorolható kis számú név nem ad lehetőséget a legvisszafogottabb általánosításra sem.

A történeti forrásokból a név által jelölt hely jellege, fajtája sokszor azonban teljes bizonyossággal meg sem állapítható, bár ebben szerencsés esetben több körülmény is a segítségünkre lehet. Ilyenek például a nevek mellett gyakran szereplő latin nyelvű fajtajelölő szók, amelyek a Tihanyi alapítólevélben még viszonylag ritkán jönnek elő (*lacus, villa, rivulus* stb.). Következtethetünk a név fajtájára a név alaprészeként álló földrajzi köznévi, illetőleg a név későbbi megfelelői vagy akár tipológiai jellege alapján is, de a nevek változékonysága miatt

ezek az információk félrevezetőek is lehetnek. E fenti problémák miatt a Tihanyi alapítólevél valamivel kevesebb mint száz helynevet két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajta alá besorolva elemzem: a természeti és a műveltségi nevek kategóriáját aszerint választom szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyfajtról van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alkotó-alakító munkája hozott létre. Az ennél pontosabban meghatározható helyfajtákra (pl. víznév, domborzati név stb.) — ott, ahol erre mód nyílik — csak ezeken a nagyobb osztályokon belül utalok.

A névrendszertani vizsgálatnak elengedhetetlen előfeltétele az egyes nevek helynév-etimológiai interpretációja. A megfejthetetlen vagy bizonytalanul magyarázható neveket a rendszertani vizsgálatban nem vehetjük figyelembe még akkor sem, ha vannak is elképzelések — adott esetben persze akár egymástól nagyon is különbözők — az ide sorolható nevek eredetével kapcsolatban. Nem járnánk el azonban helyesen, ha a névrendszer egészének jellemzését nem meggyőző s így könnyen téves magyarázatokból kiindulva végeznénk el; a torzítás veszélye különösen olyankor nagy, amikor a rendszertani elemzés viszonylag kevés névre alapozva történik. Ilyen megfontolásból a Tihanyi alapítólevél szórványai közül az alábbiakat mint etimológiai szempontból rendkívül bizonytalanul értelmezhetőket a rendszertani vizsgálatban nem vettem figyelembe: *lupa*, *gamas*, *kangrez*, *fidemsi*, *iohtucou*.

A természeti és a műveltségi nevek aránya a Tihanyi alapítólevélben nem nagy különbséget mutat: az összes figyelembe vett név mintegy 60%-a az első, 40%-a pedig a második nagy kategóriába sorolható be. Még kiegyensúlyozottabb a kép, ha csupán a biztosan vagy nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekintett elemeket (azaz az előző listában félkövérrel szedett neveket) vesszük figyelembe: így a természeti és a műveltségi nevek csaknem fele-fele arányban (53% : 47%) vannak képviselve. Ez azt mutatja, hogy a műveltségi nevek között jóval több a biztosan névnek tekinthető elem, s ráadásul az ebbe a névfajtába tartozó helynevek szerkezeti-tipológiai szempontból is egyneműbbek, mint a természeti nevek. Ezért először ezt a csoportot tekintem át.

E névfajta nagyobb részt lakott helyek, települések megnevezései alkotják, ide sorolható a névcsoport elemeinek csaknem kétharmad része. A műveltségi nevek között mindössze egyetlen idegen eredetű helynevet találunk: *ca(s)telic* ~ *kaztelic* település nevét. A 22 településnév a kétrészes *feheruuaru* kivételével egyrészes helynév (az elemzésben használt névszerkezeti fogalmakra lásd HOFFMANN 1993: 43–66), azaz nincs közöttük olyan, amelyben a hely településjellegére utaló névrész (*lak*, *ház*, *falu* stb.) fordulna elő. Arra, hogy ezek a nevek lakhelyet jelölnek, a latin szöveg is csak két esetben utal a *villa* földrajzi köznévvvel, a többi nevet későbbi említések (*tichon*, *gisnav* stb.), analóg tulajdonnévi példák (*knez*, *olup* stb.) és helynév-tipológiai jellegzetességek (*opoudi*, *lopdí* stb.) alapján sorolhatjuk a településnevek közé. Meg kell jegyezni, hogy a

településnév fogalmát itt a lehető legtágabb értelemben használom, ide számítva akár a legkisebb lakóhelyet, például halásztanyát is. Az oklevélben említett települések méretéről egyébiránt adatok híján még csak viszonylagos fogalmaink sem lehetnek, de ez a nevek tipológiai jellegzetességeivel amúgy is aligha van összefüggésben.

A településnevek nagyobbik fele pusztá személynévből való, az ezek alapjául szolgáló nevek a korabeli magyar személynévállomány különböző eredetbeli rétegeibe tartoznak bele: a hagyományos eredeztetés szerint vannak köztük török (*olup, culun*), szláv (*tichon, knez, u[g]rin*) és esetleg német (*ecli*) eredetű személynévből alakultak, de képviselve vannak a keresztény latin névkincs magyaros formájú, személynévképzős alakjai is (*mortis, petra, petre*). Magyar eredetű nevek is szolgálhattak településnevek alapjául: biztosan ilyen az *ursa* és az *opoudi*, talán ide tartozik a *fortudi* és a *lopdí*, míg a *thelena*-t ismeretlen eredetű személynévből alakult településnévnek tartom. A településneveket alkotó személynévekről megállapítható, hogy döntő többségük az adott korban közszoji jelentésvonatkozással nem rendelkezett, ez legfeljebb egy-két magyar eredetű személynév esetében tehető fel. *Turku* település neve leginkább népnévből magyarázható, de a személynévi áttétel lehetősége sem hagyható figyelmen kívül. E fenti nevek esetében nyilvánvaló a települések lakójával, népességével kapcsolatos névadási motiváció megléte, az elnevezések keletkezésének pontosabb körülményeiről viszont semmiféle ismerettel nem rendelkezünk. Azt azonban feltétlenül le kell szögezni, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév etimológiai eredete etnikai vonatkozású következtetésekhez alapul semmiképpen sem szolgálhat.

A Tihanyi alapítólevélben említett további öt település a természeti környezet alapján kaphatta nevét, akár úgy, hogy a névadásban közszoikat használták fel, akár úgy, hogy e nevek korábban természeti névként, tehát tulajdonnévként voltak használatosak, amelyeket aztán településnévként is alkalmaztak. (Bár ez utóbbi lehetőség mellett több érv is szólhat, az itt következő településnevek mögött esetleg meghúzódó természeti neveket a megfelelő névcsoportban nem vettem figyelembe.) E nevek szemantikai tartalma utalhat állatvilágra (*gisnav, uluues*, s ide sorolom a véleményem szerint a *holló*-val kapcsolatba hozható *huluoodi*-t is), növényzetre (*sumig*) és domborzati viszonyokra (*segisti*, vö. *ség 'domb'*). Az utóbbi négy név képzővel alakult — akár már természeti névként is —, az egyetlen képző nélküli alak által jelölt hely, *gisnav* viszont esetleg más motiváció alapján (pl. disznótartásra utalva) is kaphatta a nevét.

A településnevek mellett a műveltségi nevek csoportjában másfajta helyek nevét is megtalálhatjuk. Az alapítólevélben említve vannak — *opoudi* és *lopdí* mellett — további halászhelyek (*seku ueieze, putu uueieze*), vásárhely (*mortis uuasara*), utak, közlekedő helyek (*ohut, hodu utu*, talán a **kangrez út(ja)* és az **ecli-rév ~ réve*), megművelt területek nevei (*petre zenaia, bagat mezee*, a bi-

zonytalan státusú *kert hel* vagy *kert*), egy sírhely (*lean syher*, ha ez helynév és nem közsói megjelölés), valamint — ha esetleg tulajdonnévnek tekintjük őket — határjelek megnevezései (*uluues megaia*, *u[g]rin baluuana*, *baluuan*). Az ide tartozó nevek szerkezeti szempontból — egy-két bizonytalan státusú elem kivételével — kétrészesek, alaprészük a hely fajtáját kifejező földrajzi köznév (*út*, *vásár* 'vásártartás helye', *mező*, *széna* 'szénatermő hely' stb.), bővítményrészük pedig a biztos nevek döntő többségében személy(eke)t jelölő név (*bagat*, *petre*, *mortis*: ez utóbbi a *mortis uuasara*-ban esetleg települést jelölő névrész is lehet, és talán a *seku*, *putu*) vagy közszó (*lean*, *hodu*). Melléknévi jelző (*oh*) csupán egyetlen névben szerepel.

A természeti nevek között ugyancsak egyetlen idegen eredetű nevet találunk: a *balatin* ~ *bolatin* tó nevét. A mintegy félszáz e névfajtába tartozó név nagyobbik fele kétrészes helynév, amelyek között alig akad bizonytalan tulajdonnévi státusú elem. E kétrészes nevekben az alaprész szerepét kivétel nélkül a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznév tölti be. A bővítményrész a nevek egyharmadában a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli (*nogu azah*, *fekete kumuc*) vagy főnévből képzett (*kues kut*, *cues humuc*, *fuegnes humuc*) melléknévvvel, számnévvvel (*harmu ferteu*, *harmu hig*), valamint főnévi jelzővel (*zilu kut*, *munorau kereku* ~ *monarau kerekv*).

A kétrészes természeti nevek között nyolc olyan található, amelyben részegész viszony fejeződik ki: ezek legtöbbször valaminek a fejét (*sar feu*, *aruk fee*, *nogu azah fehe*), illetőleg a tövét (*keuris tue*, *aruk tue*), vagy — a fenti szemlélethez hasonlóan — a kezdetét (*ziget zadu*) és a végét (*gnir uuege*) jelölik meg. A birtokos jelzős viszony csak két név esetében nincs birtokos személyjellel is nyomatékosítva. Ez a grammatikai szerkezet lokális összefüggést is kifejezhet (*ohut cuta* 'az Ó útnál lévő kút', *fizeg azaa* 'az a völgy, amelyben a Füzegy patak folyik' és esetleg két bizonytalan tulajdonnévi státusú névben: *gnir uuege holmodia*, *mortis uuasara kuta*), de ugyanez a szemantikai tartalom más szerkezetben is megjelenhet (*eri itu* 'az érnél lévő itató', *eleuui humuk*). A részegész, illetve a lokális viszonyt kifejező nevek bővítményrésze egyetlen kivétellel főnévi szófajú névrész, amely több esetben tulajdonnévi értékben szerepel a kérdéses helynévben úgy, mint a *keuris*, *sar* és *fizeg* víznév. Más nevek bővítményrészeként földrajzi köznévvel azonosítható lexéma áll, amely azonban — ahogyan erről már korábban szó esett — akár tulajdonnévi értékű névrésznek is felfogható. Bővítményrészként két biztos (*ohut cuta*, *nogu azah fehe*) és két bizonytalan státusú névben (*gnir uuege holmodia*, *mortis uuasara kuta*) olyan másik helynév szerepel, amely eredetileg önmagában is kétrészes.

A kétrészes természeti nevek között három olyan is van, amelyben személyhez fűződő kapcsolat fejeződik ki: *koku zarma*, *luazu holma*, *babu humca*. A jelölt birtokos jelzős viszony alapján valószínűleg vagy ebbe, vagy az előző névtípusba sorolhatjuk a *gunusara* és a *serne holma* neveket, amelyeket az előtag-

jük kellően nem világos etimológiai tartalma miatt nem tudunk pontosabban elemezni.

Az egyrészes természeti nevek körében igen sok a bizonytalan tulajdonnévi státusú elem, ilyen az ide sorolt nevek kétharmad része. A földrajzi köznévvvel azonos alakú elemek között mindössze kettő biztosan helynév (*fuk, sar*), a többi köznév is, tulajdonnév is lehet (*zakadat, aruk, seg, hurhu, aiu*). Ugyanígy bizonytalan a más nevekből kikövetkeztethető névrészek értéke is (*ziget, eri, aruk*, valamint a *gnir*, ha 'mocsár' értelmű). Növénynévből metonímiával alakult a *keuris* és a *gnir* (ha a szó eredetileg 'nyírfa' > 'nyírerdő' értelmű), s ugyancsak metonimikus eredetű a *ruoz licu* (amely nem magának egy rókalyuknak, hanem területnek a nevéként szintén egyrészes névnek számít). Metonímiával műveltségi névből is jöhetett létre természeti név: biztosan ilyen a *culun* 'víz', valószínűleg ide tartozik a *segisti* 'víz' és talán (ha víznévnek is tekinthetjük) a *turku* is.

Az egyrészes nevek között kisebb csoportot alkotnak a névképzéssel alkotott helynevek. Mindössze két biztos (*fizeg ~ fyzeg* és *cuesti*) és két bizonytalan névstátusú eset (*holmodi, asauuagi*, ez utóbbi akár a műveltségi nevek közé is sorolható) tartozik ide.

A természeti nevek között legnagyobb számban a vizeket megjelölő nevek fordulnak elő, ezeket a domborzati nevek követik. Több esetben (például az *árok* névrészt tartalmazó megnevezésekről) nem állapítható meg pontosan, hogy a név vízre vagy domborzati formára vonatkozik-e. Más helyfajta ritkábban történik utalás az alapítólevél neveiben.

A fentiekben azokat a nyelvi-névtani jegyeket igyekeztem viszonylag részletezően bemutatni, amelyek a Tihanyi alapítólevélben előforduló helynevekben megmutatkoznak. Az alábbiakban ezek közül azokat a legfontosabb jellegzetességeket emelem ki, amelyek — elsősorban a hasonló elemzésekből leszűrt tanulságokkal való összevetés révén — leginkább alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére is.

Elsőként fontos megállapítani, hogy az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg: Kesztlőc település és a Balaton tó neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba. KRISTÓ GYULA a Magyarország Szent István korabeli etnikai összetételéről írott fontos munkájában a Tihanyi alapítólevél kapcsán ezzel szemben arra a megállapításra jutott, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” (2000: 23). Ennek igazolására 11 olyan szórványt sorol fel, amely szláv nyelvű lakosságra utal, majd négy általa török és egy német eredetűnek tartott helynevet mutat be.

Az általam elvégzett tüzetes névelemzés azonban — mint láttuk — teljesen más képet mutat. Az alapítólevélben található két jövevénynév, a *Balaton* és *Kesztölc* ráadásul abban a formájában, ahogyan a 11. század közepén a forrásban előttünk áll, már magyar nyelvű névhasználókra utal. A *balatin* ~ *bolatin* a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat feloldásával jelzi ezt, a *ca(s)telic* ~ *kaztelic* pedig a szláv eredeti *o* helyén álló első szótagbeli magánhangzójával. Az azonban, hogy mikor történt meg e neveknek az átvétele, ugyanúgy nem deríthető ki, mint ahogyan az is homályban van, hogy a szlávok általi névadás mikorra tehető. A Balaton nevének — a tó nagy kiterjedése miatt — amúgy is csekélyebb az etnikai azonosító ereje, a Kesztölcé viszont magára a településre vagy a szűkebb környékére vonatkozhat.

Az alapítólevélben található többi helynév nem köthető szláv névadókhoz még akkor sem, ha az alapjául szolgáló személynév — mint például *tichon*, *knez* — történetesen valamely szláv nyelvből is magyarázható. Természetesen ugyanez érvényes az esetleg török (*culun*) vagy német (*ecli*) származásának tekintett személynévből alakult helynevekre is. Különösen súlyos módszertani hiba az, ha magyar grammatikai szerkesztéssel létrehozott nevek (*bagat mezee*, *uluues megaia*) vagy akár közszók (*brokina*) alapján következtetünk nem magyar etnikumra abból kiindulva, hogy a magyar szó idegen eredetre vezethető vissza.

Az olyan ismeretlen vagy nagyon bizonytalan eredetű neveknek, mint a *lupa* és a *kangrez*, nyilvánvalóan nem lehet nyelvi-etnikai vonatkozása sem azon kívül, hogy az oklevélbeli használatukból és az ottani névkörnyezetükből csakis arra gondolhatunk, hogy a többi névhez hasonlóan ezeket is magyar beszélők használták. El kell utasítanunk azt a feltevést is, amelyet KRISTÓ GYULA Fehérvárral kapcsolatban egy másik írásában fejtett ki a szlávból való tükörfordítás-ként magyarázva a királyi székváros nevét (1996).

A fentiek jelentőségét azért kell kiemelni, mert a történettudomány a régebbi korok etnikai összetételének rekonstruálásában szívesen támaszkodik a helynevek eredetbeli rétegeinek vallomására. (A nyelvi és az etnikai rekonstrukció egyébként önmagában is igen bonyolult összefüggéseire azonban itt nincs mód kitérni.)

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névtani szempontból két határozottan elkülönülő nagyobb csoportot alkotnak, s az e csoportokba tartozó nevek egyszersmind másfajta helyeket is jelölnek. A településnevek szerkezeti tekintetben élesen különböznek az összes többi névfajtától, mivel a *feheruuaru* kivételével egyrészesek, s döntő többségük személynévből jött létre, mégpedig metonimikus névalkotással, azaz a személynevek önmagukban, helynévképző nélkül szerepelnek helynévként. Az összes többi névfajtára: a természeti nevekre és a nem települést jelölő műveltségi nevekre ezzel szemben a kétrészes névszerkezet jellemző. Ennek a megállapításnak az érvényét az sem korlátozza jelentősebben, hogy az itt említett névfajtába tartozó neveknek a mintegy

harmada egyrészeseként szerepel a fenti áttekintésben, ezek között ugyanis igen magas a bizonytalan tulajdonnévi státusú elemek száma, amelyeket figyelmen kívül hagyva az egyrészesek aránya egyhatod részre csökken. Az egyrészes nevek között — mind településnévként, mind természeti névként —, ha nem is nagy számban, de jelen vannak a helynévképzéssel alakult nevek is, amelyek a képzők változatosságát figyelembe véve (-*di*, -*gy*, -*s*, -*sti*) színes csoportot alkotnak a Tihanyi alapítólevélben.

A kétrészes nevek alaprésze kivétel nélkül a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi, s ez a szócsoporthoz adja az egyrészes természeti nevek nagyobb hányadát is, de a földrajzi köznevek — elsősorban a rész–egész, illetve a lokális viszonyt kifejező nevekben — bővítményrészeként is állhatnak. A kétrészes nevek grammatikai szerkezetére jellemző a jelölt birtokos jelzős viszony, amely tulajdonképpen birtoklást azonban csak ritkán fejez ki, s ezzel is összefüggésben gyakori a főnévi jelzői bővítményrész előfordulása.

A településnevek és a többi névfajta tipológiai tekintetben határozottan elkülönülő csoportját azonban számos kapocs össze is köti: személynevek például nemcsak településnevekben jelennek meg, hanem a nem településnévi műveltségi nevek bővítményrészeként is ezek a leggyakoribbak — ami a névfajta köztes tipológiai jellegére is utal egyben —, de előfordulnak a természeti nevek elemeként is. Az egyes névfajták kapcsolatát jelzi továbbá, hogy a helynevek egy része jelentésváltozás révén kapott újabb jelentést, s lett településnévből természeti név, vagy ami még gyakoribb: természeti névből településnév. Ez azt jelenti, hogy a metonímia mint névkeletkezési folyamat a helynevek rendszerén belül is fontos névalkotási eszköz volt. Másodlagos, más helynév felhasználásával létrehozott nevek a kétrészesek között is találhatóak, azaz a régi névadás is határozottan támaszkodott a mindenkori névállományra.

Úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél szórványainak az itt bemutatott két nagy jellegzetes csoportja — a személynévből alakult egyrészes neveké, illetve a kétrészes szerkezetű, földrajzi köznévi alaprésszel alkotott mikroneveké — a régi magyar helynévadás két fontos, alapvető típusát képviseli. Aligha lehet véletlen, hogy az ősmagyar korból fennmaradt két magyar helynév, két szállásterület neve, amely **Lëbedi* és **Etëlküzü* formában rekonstruálható, éppen ezt a két névtípust képviseli. Ezt az egyezést a magyar helynévadás folytonosságát bizonyító tényezőnek is tekinthetjük.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1970), A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *NytudÉrt.* 70: 224–8.
- ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Árpád-kori oklevelek*. Bp., 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp., 2004.
- BÁBA BARBARA (2009), Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentés-földrajzi vizsgálatában. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 73–83.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BALOGH ALBIN (1957), A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. *MNy.* 53: 35–42.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BÁRTH JÁNOS (2006), A megye szó határpont, határvonal, kerítés jelentéséről. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 48–51.
- BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Fonnyad*. *MNy.* 53: 204–7. (Kő Benedek néven.)
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy.* 91: 402–11.
- BENKŐ LORÁND (1998a), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998b), Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 21–8.
- BENKŐ LORÁND (1999), Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *MNy.* 95: 25–40.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori korai történetéről*. Bp.

- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2003), A -d képző a helynevekben. *MNyj.* 41: 45–50.
- BÉNYEI ÁGNES (2008), A -gy képző előfordulása helyneveinkben. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 94–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2009), Még egyszer a -d helynévképzőről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 85–103.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BKKMFN I. = *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke*. Közzétette FEKETE JÁNOS. Bp., 1997.
- BMFN = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CAH = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.
- CZÖVEK ATTILA (1999), Topográfiai adatok a limes Fadd menti szakaszához. In: *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 21*. Szerk. GAÁL ATTILA. Szekszárd. 133–49.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI-index = *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2002.
- CSORBA CSABA (1972), A Sárvíz mente településtörténete a X–XVII. században. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből 3*. Szerk. PUSKÁS ATTILA. Szekszárd. 49–91.
- DÉCSY, GYULA (1985), Linguistische Sinndeutungen X. *UAJb.* 57: 41–58.
- DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ECKHARDT FERENC (1946), *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp.
- EH = SZABÓ M. ATTILA, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II*. Csíkszereda, 2003.
- EKFT = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, bővített kiadás. Bp., 2003.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK* 34: 388–416.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 10. A tihanyi apátság története*. Bp.
- ÉRSZEGI GÉZA (2004), *A tihanyi alapítólevél*. Második, bővített kiadás. Tihany.
- ÉRSZEGI GÉZA (2007), A Tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 45–60.
- ÉRSZEGI GÉZA (2008), Opponensi vélemény [Hoffmann István akadémiai doktori értekezéséről]. *NÉ* 30: 238–43.

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II*. Bp., 1914–1944.
- EtSzt. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Bp., 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Váradi Regestrum helynevei. Adattár*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. sz. Szeged.
- FEDELES TAMÁS–K. NÉMETH ANDRÁS (2006), A tolnai és a regölyi főesperesség. *Századok* 140: 397–433.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1981), Az „Árpád-kori kis személynévtár”-ról. *MNyTK* 160: 33–5.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ* 28: 161–70.
- FEKETE PÉTER (1997), A fok vízrajzi köznévi jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében. *MNyTK* 209: 442–8.
- FINÁLY HENRIK (1884), *A latin nyelv szótára*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1988.
- GAÁL ATTILA–KŐHEGYI MIHÁLY (1984), Tolna megye régészszemmel. *Dunatáj* 7: 63–4.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), *Árpád-kori török személynéveink*. *MNyTK* 16. sz. Bp.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Örs és Örkény*. *MNy.* 22: 6–12.
- GOMBOS = *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Szerk. ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. Bp., 1937–1938.
- GÖNCZY–KOGUTOWICZ = *Magyarország megyéinek kézi atlasza*. Tervezte GÖNCZY PÁL. Rajzolta KOGUTOWICZ MANÓ. Bp., 1890.
- GÖRÖG = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös táblái*. Közre bocsátotta: GÖRÖG, folytatta és végezte MÁRTON JÓSEF. Viennae, 1802–1811.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008a), Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 142–8.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008b), Az ér, sár, víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–33.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2009), A többnevűség és a szakasznevek folyóvíznevek körében. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–13.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány. *NytudÉrt.* 70: 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1983), *István király és műve*. Második kiadás. Bp.
- H = *Hazai okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HA 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. *NytudÉrt.* 70: 235–9.
- HAJDÚ MIHÁLY (1985), A névvé válás folyamatáról. *MNyTK* 170: 29–39.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Nyelvészeti Füzetek 66. sz. Bp.
- HMFN II. = *Heves megye földrajzi nevei. II. A Füzesabonyi járás*. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. *MNyTK* 144. sz. Bp., 1975.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985), A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006c), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petra, Fuk*. *NÉ* 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007c), A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 61–6.

- HOFFMANN István (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), *Tolna*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 185–92.
- HORGER ANTAL (1912), A kedd szó hangtani tanulságai. *Nyr.* 41: 261–5.
- HORGER ANTAL (1920), *Horog és horhó*. *MNy.* 16: 89.
- HORGER ANTAL (1926), *Kesztölc*. *MNy.* 22: 43–4.
- HORVÁTH ANDREA (1987), A *ravasz* és a *róka* szavak szóföldrajzi, szótörténeti tanulságai a helynevek alapján. *NÉ* 12: 65–85.
- IFJ. HORVÁTH JÁNOS (1955), Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. *MNy.* 51: 146–56.
- IFJ. HORVÁTH JÁNOS (1967), Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. In: *Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora.* Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár. 107–10.
- ILA BÁLINT (1944–1976), *Gömör megye I–IV*. Bp.
- JAKUBOVICH EMIL (1923–1924), A tihanyi alapítólevél olvasásához. *MNy.* 19: 78–87, 20: 9–21.
- JAKUBOVICH EMIL (1927), *Viska, Stojszló és Pécel*. *MNy.* 23: 228–40.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea*. Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTIANA. Bp. 124–30.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz. *NytudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század)*. Bp.
- KENYHERCZ RÓBERT (2007), Hangváltozás, adaptáció, analógia. *MNyj.* 45: 51–61.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS LAJOS (1982), Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Nyr.* 106: 477–83.
- KISS LAJOS (1986), Komárom megye földrajzi nevei. [Ismeretítés.] *Nyr.* 110: 121–3.
- KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *MNy.* 84: 129–55.
- KISS LAJOS (1991/1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. *MNy.* 87: 327–30. Újraközlése: KISS LAJOS 1999a: 203–7.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (2007), Helynévmagyarzatok. *MNy.* 103: 370–5.
- KIS TAMÁS (2005), A veláris *j* a magyarban. *MNyj.* 43: 5–26.
- KLIMA LÁSZLÓ (1993), *Fehérvár, Fehéregyház, Fehértemplom*. *NÉ* 15: 185–91.
- KMFN = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK 169. sz. Bp., 1985.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL = *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1933), A magyar zs hang eredete. *MNy.* 29: 142–57.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTIANIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *MNny.* 4: 196–232.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KOMJÁTHY MIKLÓS (1955), A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények* 26: 27–47.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszórágózás. In: *A magyar nyelv történelmi nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 284–318.
- KRISTÓ GYULA (1970), A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. *MNy.* 66: 208–10.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történelmi tipológiájához*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1980), *Hanenburch = Kakasd?* *NÉ* 4: 3–7.
- KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1986), A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. *NÉ* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1996), Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történelmi jelentősége*. Szerk. FARKAS GÁBOR. Székesfehérvár. 163–79.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II*. Budae, 1808.

- LUKÁCS KÁROLY (1951), *Fok — Sár — Sió — Siófok*. MNy. 47: 255–66.
- MELICH JÁNOS (1903–1905), *Szláv jövevényszavaink I/1–2*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1910), A tövégi magánhangzókról II. MNy. 6: 58–68.
- MELICH JÁNOS (1914), A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. MNy. 10: 126–8.
- MELICH JÁNOS (1925), Az *-ig* ragról. MNy. 21: 194–5.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1926), *Kesztölc*. MNy. 22: 131–2.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1948), A Váradi Regestrom-beli helyek meghatározásai. MNy. 44: 64–5.
- MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. MNy. 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- MKFT = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MNLex. = *Magyar Nagylexikon 1–19*. Bp., 1999–2004.
- MoGSz. = FÉNYES ELEK, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik I–IV*. Pest, 1851.
- MoFnT = *Magyarország földrajzinév-tára*. Szerk. FÖLDI ERVIN. Bp., 1971–1982.
- MOKÁNY SÁNDOR (1982), Iochtucou. *Néprajz és Nyelvtudomány* 26: 95–8.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz*. I. Strigonii, 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.
- MOÓR ELEMÉR (1944), *Koppány*. MNy. 40: 302–4.
- MSzFgrE = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- MTHt. PPSM = *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773–1808)*. Szerk. SZASZKÓNÉ SIN ARANKA. Bp., 1988.
- MTHt. SM = *Magyarország történeti helységnévtára. Somogy megye (1773–1808)*. Szerk. LELKES GYÖRGY. Bp., 2008.
- MTHt. VeM = *Magyarország történeti helységnévtára. Veszprém megye (1773–1808)*. Szerk. SZASZKÓNÉ DR. SIN ARANKA. Bp., 1994.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- K. NÉMETH ANDRÁS (2006), *A középkori Tolna megye templomai*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK. Bp.
- IFJ. NÉMETH GYULA (1940), 1055: kangrez. MNy. 36: 326–7.
- NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.

- NYÍRI ANTAL (1978), Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai. *MNy.* 74: 163–75.
- NYÍRI ANTAL (1979), Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete. *MNy.* 75: 147–62.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen, 1993.
- NYIRKOS ISTVÁN (2009), Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tövéghangzó? *MNyj.* 47: 111–7.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- OrmSz. = *Ormánsági szótár*. Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
- PAIS DEZSŐ (1916), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *MNy.* 12: 365–70.
- PAIS DEZSŐ (1929), Kál. *MNy.* 25: 121–5.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. MNyTK 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1949), Aj ~ Áj. *MNy.* 45: 269–75.
- PAIS DEZSŐ (1955a), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.
- PAIS DEZSŐ (1955b), Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? *MNy.* 51: 10–7.
- PAIS DEZSŐ (1955c), 1055: *urfa*. *MNy.* 51: 96–7.
- PAIS DEZSŐ (1970), Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese. *halad: hull — huluoodi. NytudÉrt.* 70: 36–41.
- PÁPAY JÓSEF (1927), Segesd és Segesvár. *MNy.* 23: 213–4.
- PAPP-VÁRY ÁRPÁD (2005), *Magyarország története térképeken*. Bp.
- PÁSZTOR ÉVA (2008), Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 217–21.
- PÉNTEK JÁNOS (1997), A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. *MNyTK* 209: 427–30.
- PESTY, Bihar = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1964. Bihar megye 1–2*. Közzéteszi HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS. Debrecen, 1996–1998.
- PMFN I. = *Pest megye földrajzi nevei. I. A Nagykátai járás*. Közzétette FARKAS FERENC. Piliscsaba, 2002.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007a), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2008), Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *MNyj.* 46: 103–24.

- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom* régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- RESZEGI KATALIN (2009), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 35–45.
- REUTER CAMILLO (1970), A *fok* vízrajzi köznévi és a *Fokorú* földrajzi név. *NyudÉrt.* 70: 104–11.
- REUTER CAMILLO (1982), *Hahnenburg = ? Kakasvár.* *NÉ* 7: 3–6.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század).* Bp., 1993.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (2004), Néhány megjegyzés faneveinkről. *MNy.* 100: 419–38.
- SIMONYI ZSIGMOND (1909), Egy elveszett magyar hangról. *Nyr.* 38: 289–98.
- SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik.* Praha.
- SZABÓ DÉNES (1944), *Koppány.* Személy- és vízneveink viszonya. *MNy.* 40: 186–93.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben.* Nyíregyháza.
- SZABÓ G. FERENC (1999), *A vám a középkori magyar helységnevekben.* *MNyj.* 36: 59–65.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1936), *Nyír, nyirés.* *MNy.* 32: 47–8.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK* 25: 129–67.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (2008), Opponensi vélemény [Hoffmann István akadémiai doktori értekezéséről]. *NÉ* 30: 247–50.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–258.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár 1–2.* Bp., 1957.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008a), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008b), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009a), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009b), A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *MNy.* 105: 216–19.
- SZINNYEI JÓZSEF (1926), Utószó a HB. alaktanához. *MNy.* 22: 307–17.
- SzT = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH KÁLMÁN (szerk.) (1974), *Balaton monográfia*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett neveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korból*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2007), Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest, 2007. 317–27.
- TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008b), Többnevűség a településnevek körében. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 285–93.
- Tsz. = *Magyar Tájszótár*. Buda, 1838.
- UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Szerk. RÉDEI KÁROLY. Bp., 1986–1988. III. *Register*. Bp., 1991.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.
- VÁCZY PÉTER (1938), Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Bp. 475–506.
- VeMFN I. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK* 156. sz. Bp., 1928.
- VeMFN II. = *Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK* 171. sz. Bp., 1987.
- VeMFN IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. *MNyTK* 194. sz. Bp., 2000.
- VMFN = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–52.

- ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), Milyen magas a Hegymagas? *MNy.* 87: 77–82.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2006), A TA. *u[gr]in baluuana* adata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 83–6.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2008), Opponensi vélemény [Hoffmann István akadémiai doktori értekezéséről]. *NÉ* 30: 243–7.
- ZMFN = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

Név- és szóalakmutató

A Név- és szóalakmutató a szövegben szereplő nyelvi adatokat tartalmazza. Félkövér szedéssel szerepelnek a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványai. Dőlt számok jelzik a szórványoknak a szövegközlésben való előfordulását, illetve az alfejezetként elkülönített tárgyalását.

<i>Ábel-Bábel</i> 194	<i>Alma-kerek</i> 106	<i>ás</i> 169
<i>Agár</i> 138, 197	<i>Almásfüzitő</i> 102	<i>ásadék</i> 169
<i>Agárd</i> 197	<i>Ámosd</i> 197	<i>ásás</i> 169
<i>Ágas-tó</i> 166	<i>Alsópáti</i> 115	<i>asauuagi</i> 26, 35, 168–70,
<i>Agastou</i> 166	<i>Alsóbikád</i> 112	200, 220, 222, 225, 230
<i>ager</i> 206	<i>Alsóörs</i> 74, 76	<i>Asawanthu</i> 169
<i>Ágos hegye</i> 187	<i>Alsószernye</i> 187	<i>ásó</i> 169
<i>Agrensis</i> 201	<i>Alta Ripa</i> 205	<i>Asuantou</i> 169
<i>agri</i> 206	<i>Alup</i> 179	<i>Ásvan</i> 169
<i>Agria</i> 201, 206	<i>Andras weyze</i> 90	<i>ásvány</i> 169
<i>Agriensis</i> 201, 206	<i>Anya</i> 112, 114, 115, 120	<i>Ásványráró</i> 169
<i>aiu</i> 27, 35, 184–5, 193,	<i>apa</i> 167	<i>Ásvány-tó</i> 169
222, 225, 230	<i>Apadi</i> 167	<i>aszik</i> 142
<i>aj</i> 184, 185	<i>Apathy</i> 100	<i>aszó</i> 62, 103, 104, 124,
<i>áj</i> 184, 185	<i>Apati</i> 99	142, 143
<i>Áj</i> 185	<i>Apáti</i> 99, 100, 115, 223, 224	<i>Aszófő</i> 141
<i>Áj feje</i> 122	<i>Apaty</i> 99, 100	<i>Aszó-fő</i> 122, 142, 143
<i>Aklos</i> 159	<i>Appathy-thelek</i> 71	<i>Asszonyvására</i> 118
<i>Akol</i> 159	<i>apró sír</i> 155	<i>azah</i> → <i>nogu azah fehe rea</i>
<i>Alap</i> 179	<i>Arad</i> 48	<i>aii</i> 184
<i>Alaph</i> 179	<i>árok</i> 84, 156, 184, 230	<i>Ay</i> 185
<i>Alba</i> 138	<i>Árpás</i> 47	<i>Aypotak</i> 185
<i>Alba Bulgariae</i> 135	<i>Árpás föld</i> 47	<i>azaa</i> 62 → <i>fizeg azaa</i>
<i>Alba Civitas</i> 138	<i>Ártánd</i> 100	<i>azah</i> 124
<i>Alba Jvle</i> 135	<i>aruk</i> 24, 27, 34, 36, 61, 64–	<i>Aztaghel</i> 83
<i>Albaregalis</i> 136	8, 69, 109, 164, 170,	<i>Baab</i> 194
<i>Alba Regia</i> 138	183–4, 188, 216, 220,	<i>Baar</i> 100
<i>Algamás</i> 95	221, 222, 223, 225, 230	<i>Bab</i> 193, 194
<i>alj</i> 185	<i>aruk fee</i> 26, 35, 155, 156,	<i>báb</i> 194
<i>Alma töve</i> 88	217, 220, 222, 224, 229	<i>Báb</i> 194
<i>Almád</i> 63	<i>aruk tue</i> 26, 35, 88, 152,	<i>bába</i> 193
<i>Almágy</i> 102	155, 156, 161, 163, 220,	<i>Baba</i> 194
<i>Almakerék</i> 105	222, 224, 229	<i>Bábaréve</i> 160

Babasceky 194
Babod 197
Babot 197
Babu 194
babu humca 27, 35, 189,
 193–4, 222, 225, 229
Babusceky 194
Bagat 163
bagat mezee 26, 35, 157,
 160, 162–3, 165, 168,
 210, 222, 225, 228, 231
Balanus 177
Balathon 49
balatin 23, 33, 46–50, 218,
 221, 229, 231
Balatin 49
Baladini 48
Balantino 48
Balatinum 48
Balatin(um) 48
Balaton 46, 49, 138, 231
Balatonfeukayar 49
Balatonkenese 93
Balatonszabadi 58
Balatonszárszó 142
Balaton Zemes 49
Balatum 49
Balázs réve 160
Balog 118
Balogvására 118
baluan 177
baluuana 217 → *u[g]rin*
baluuana
baluuan 27, 36, 170, 175–8,
 184, 222, 229
bálvány 176, 177, 178
Bálvány 177
bálványkő 177
Bálványos 177
Bálványos halma 188
Balwanusholma 188
Bánmonostora 52
Bánom 204
Bán réve 162
Banriuuueh 162

Bap 194
Bár 100
Baranensis 201
Baraniensis 201
Baranka utha 128
Baranya 201, 207
Barátlakások 53
Barna-halom 187
Barna homok 190, 195
Barsiensis 201
Barsvörösvár 136
Bátató 87
Battyán 138
Becse 83
Becsehely 83
Bedencsi-tó 160
Beerch 190
Beerch uth 128
Békás-tó 70
Bekatouhel 83
Belegaba 137
Belegata 137
Belegrava 137
Belgrad 136, 137
Belgrád 135, 137
Belgrad(a) 137
Bellagrava 137
Bellegrava 137
Bellegravia 137
Běľgradъ 137
Bene halom 187
Beneduk ueyze 90
bérc 68, 145
Bérc 138
Berekenye 108
berekune 108
Berkene 108
berkenye 108
Berkesd 197, 198
Berkest 197
Berkyne 108
Beseneui-tu 162
Beseneytu 162
besenyő 73

Besenyőfő 122
Betegi-pusztá 96
Bethcu 96
bezpren 37
bezprenensis 31, 52
Bial 138
Bihariensis 201
Biharugra 177
bika 112
Bikach 112
Bikács 112, 113, 114, 115,
 120
Bikad 115
Bikád 112, 113, 114, 115,
 120
Bikádi-hégy 115
Bikádi pusztá 115
Bikágy 112, 113, 114, 115,
 120
Bikah 112
Bikszád 98
Blaten 47
Blatina 47
Blatnica 47
Blatno 47
blato 46
Blatънъ 46, 47, 48
Blatънъ gradъ 46
Blatънъ jezzerъ 46
Bob 194
Bodrog 201
Bogád 163
Bogat 163
Bogát 163
Bokolya 118
Bokolyavásár 118
bokor 107, 109
bolatin 24, 25, 34, 46–50,
 152, 216, 218, 221, 229,
 231
Bolatin 89
Bolgárfehérvár 135
Bolotin 49
bolto 47
Bolugsegh 68

Borsi-patak 101
Borsod 138
Borsód 197
Borsodiensis 201
Borsós 197
Bot halma 188
Bózsva-fő 122, 123
Bökény Somlya 138
Börgön 138
böszörmény 73
bratym 48
brëkinja 108
brëkynja 108
brokina 221, 224, 231
brokinarea 25, 35, 106–8, 109, 178, 220
Buchak 112
Bud 188
Budholma 188
Budrig 201
Buke 183
Bukesara 183
bukur 64 → *monarau*
buku[r]jea
bukurea 109
Bulcsú sara 138
Büdös-tó 166
Büke sara 183
bükk 148
Bükk-fő 122
Bükk-kerek 106
Bychachi 112
Bydistou 166
Bykad 115
Bykzad 98
Cassensis 201
Cassovia 201
ca(s)telic 11, 91, 189, 203, 219, 221, 224, 227, 231
ca(s)telic et feheruaru rea meneh hodu utu (rea) 26, 35, 109, 110, 126–39, 141, 216, 218, 221
castellum 130, 131
Ceku 91
Center 166
Centur 166
Chabakuta 140
Chabaramenewth 128
chakankurtuele 107
Chala 189
Chanad 189
charmul 181
Chec 91
Checud 91
Cheke 91
Cherne 189
Chikur 166
Chikurtowa 166
Choczorma 85
Churchufeu 110
Churhufeu 110
Cocu 86
Cogzorma 85
Colin 172, 173
Collon 172
Colocensis 172
Coloman 174
Colon 171, 172
Colonia 172
Coloniensis 172
Colonus 173
Colun 171, 172, 175
cou 179
cues humuc 27, 36, 126, 189, 194–5, 222, 225, 229
cuest 195
cuesti 12, 27, 35, 195–8, 210, 211, 222, 225, 230
culun 27, 35, 53, 65, 66, 77, 93, 151, 170–5, 177, 220, 222, 225, 228, 230, 231
Culun 100
Cupã 94
Curtuelfa 107
cuta → *ohut cutarea*
Cuzepsar 121
Csaba kútja 140
Csalános 141
cseh 73
Cseményvásár 118
Cserkút 81
csermely 145
Csermosnya réve 160
Csikur tava 166
Csíkzsögöd 213
Csira halom 187
Csira homok 190
Csongrád 138
Csór 138
Csörnyeföld 189
Danubius 49
Debrechen 48
Debrec(h)in 48
Debrechun 48
Debrecein 48
Dencsi irtás 160
Dencsi-tó 160
Dió-megye 104
Diósd 198
Disznajó 124
disznáß 124
disznó 99, 100
Disznó 99, 100, 104, 115
Disznód 100
Disznód sara 183
Disznóőrző 100
Disznópásztor 100
Disznós 100
Diznou 99
domb 145, 151
Dombos 211
Drávafok 57
Duna 49
Dunazakadekya 66
Dús 138
Ece 166
Ecetoua 166
Ecl 160
ecli 13, 17, 26, 35, 56, 65, 157, 160–2, 164, 176, 218, 222, 225, 228, 231
Ecli 160

Ecul 161
Ecse ? tava 166
eger 206
Eger 201, 206
Egré 206
Egregy 102, 206
Egres 197, 198, 206
Egresd 197, 198
Egruskuta 140
egur 206
Egur 206
egyháza 213
Egyházasgamás 95
Ekel 160, 161
Ekli 160, 161
Ekli-rév(e) 161, 218, 222, 228
Ekul 161
ele 192
Eleer 191
eleje 191
eleu 191
Eleusar 121, 191
Eleutoeley 191
Eleutou 191
eleuui humuk 27, 35, 189–93, 222, 225, 229
eleve 192
elew 191
Elewridnyk 191
elő 191, 192, 193
előfej 191
előhegy 191
Elő-homok 191
Elő-Sár 121, 191, 193
Elő-tó eleje 193
elővölgy 191
elv 191
ér 125, 126, 145
ÉR 125
Érd 144
Erdély 106
Erdeuzada 98
erdő 105, 106
Erdőd 144

Erdőszáda 98
eresztvény 106
eri 220, 221, 230
eri itu 180, 220, 221, 224, 229
eri iturea 13, 26, 35, 64, 110, 119, 120, 123–6, 217
ÉR töve 87
Etëlküzü 232
Ewlyues 103
fa 107, 108 → *kurtuel fa*
Fad 150
Fadd 133, 150
Fajsz-rév 160
falu 227
Faluhel 83
faluvég 146
falva 84, 113, 119, 178, 219
fed 158
Fede 157, 158
Fedeh 157, 158, 159
fedém 158
Fedemes 158
fedém[es] 159
Fedémes 158, 159
Fedemus 158
Fedő 158, 159
fee 62
fehe → *nogu azah fehe rea*
fehér 127, 134, 135
Fehéregyház 135
Fehér-halom 135
Fehérház 135
Fehér-hegy 135
Fehér-kő 135
Fehér-part 135
Fehér-patak 135
Fehér-szék 135
Fehér-tó 135
feheruuaru 12, 13, 52, 219, 221, 227, 231 → *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*
feheruuaru rea meneh hodu utu 224 → *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*

feheruuaru rea meneh hodu utu rea
Fehérvár 134, 135, 136, 217
Fehér-víz 135
fej 69, 120, 122, 142, 156
feje 141
Fejér- 135
fekete 134
fekete homok 194
fekete kumuc 27, 36, 189, 194–5, 196, 222, 225, 229
Fekete-sír 155
Fekete Syr 155
Felgamás 95
Felsőapáti 115
Felsőszernye 187
fert- 181
fertés 100, 181
fértés 181
fer-teu 124 → *harmu fer-teu*
Ferteu 180, 181
fertő 124, 181
Fertő 138, 181
Fertő-oldal 181
fértős 181
feu → *sar feu*
Feyrnar 135
Feyruar 135
fidemsi 17, 56, 26, 35, 157–60, 162, 222, 225, 227
Fiden 157
Fideu 157, 158
Filedí 168
fizeg 25, 35, 94, 101–3, 105, 109, 169, 221, 224, 229, 230
fizeg azaa 25, 35, 101–3, 109, 142, 143, 221, 224, 229
Fizug 101
Foad 150
Foc 57
Focud 149, 150

Fod 149
fok 59, 60, 67
Fok 57, 58, 59
Foki-hegy 60
Fokipusztá 60
Foki-vőgy 60
Fokszabadi 58
Fokud 150
folyó 145
Food 149
Fot 150
Foth 150
Fotiodi 150
Fotka 150
photody 32, 38, 149
Fotud 45, 149, 150, 162
 فوتودی 26, 35, 54, 62, 99, 116, 126, 127, 128, 129, 133, 134, 149–50, 151, 152, 155, 156, 157, 161, 162, 222, 224, 225, 228
fő 69, 120, 121, 122, 123, 141, 142, 143
födém 158, 159
Födémés 158, 159
Födémés-kut 159
Főső-Gamás 95
főveny 195
fővenyhomok 194
Fővenyszarm 86
fuc 31, 38, 56
Fudemus 158
fuegnes humuc 27, 36, 189, 194–5, 196, 222, 225, 229
Fuenzaru 86
Fuenzorm 86
Fugdi 168
fuk 24, 34, 51, 53, 54, 56–60, 64, 67, 77, 79, 94, 171, 220, 221, 223, 230
Fuzegy 99
Füred 62
fürj 62
fűz 102
Füzegy 99, 101, 102, 104, 199, 223
Füzes 197
Füzesd 197
Füzesz 197
Füzet 197
Fűzkút 81
Fycog 101
Fyden 157, 158
fyodum 144
fyzeg 25, 35, 101–3, 109, 169, 221, 230
Fyzeg 101
Fyzekapathy 101
Fyzig 101
Fyzig اساسارا 104
Galamb ája 185
gama 95
Gama 96
gamancsos 95
gamas 25, 34, 53, 78, 79, 94–6, 99, 152, 159, 161, 162, 221, 223, 227
Gamas 31, 38, 95
Gamás 95, 96, 97
Gamási-domb 95
Gamási-erdő 95
Games 95
gamó 95
Gathuege 146
gaz 106
Genneu 182
Genyeu 182
Gertanfa 88
Gesnov 99
Gewrseg 68
Geyznou 100
Geznodsara 183
Gina 183
Ginna 183
Gisnav 100
gisnav 25, 34, 54, 91, 98–101, 105, 126, 151, 177, 189, 221, 223, 224, 227, 228
Giuna 183
Giune 183
Gniew 183
Gniewomir 183
gnir 220, 221, 224, 230
gnir ueege 220, 221, 224, 229
gnir ueege holmodia 139, 144, 145, 148, 221, 229
gnir ueege holmodia rea 26, 35, 110, 143, 146–7, 218, 220
Golombaya 185
Gon 183
Gonimir 183
Gonov 183
Gonu 183
gönye 183
Gönyü 182
Gönyü 183
Gönyü sara 182
Guergen 162
Guna 183
Gune 183
Gunu 182
Gunupotoka 182
gunusara 27, 36, 121, 182–3, 184, 188, 220, 222, 225, 229
Gurthanuskutha 140
Gvny 182
Gwnu 182
gyalog-út 128
Gyama 96
gyamege 104
Gyertyános-kút 140
Gyertyános kútja 140
Gyiógy 102
Gyiósz 197
Gyiósd 197
Gyulafehérvár 135
Gyula kútja 140
Gyurgsorma 86
Gyűrű 138
Gyűrűfő 122

- Gyűrűs feje* 122
Hadak útja 96, 132
Hadi út 132
hadút 132
Hadút 133
Hadywth 132
Hagymás-tó 87
halad 61
Halász tava 166
Halasztoua 166
halma 188
Halmágy 102, 144
Halmaj 144
Halmi 144
Halmod 144, 211
Halmosd 144, 211
halom 68, 143, 144, 145, 151, 188
Halom-domb 151
halomhatár 145
Hanenburch 203
haraszt 106
Haraszt-kerek 106
harmu ferteu 27, 35, 180–2, 185, 186, 222, 225, 229
[h]armu hig 27, 35, 185, 186–7, 193, 222, 225, 229
három 181
Három borjúól 181
Háromfa 181
Három-halom 186
Három-haraszt 181
Háromház 182
Három-hegy 186
Három-körtvély 181
Háromos domb 186
Három tölgyfa 181
Háromudvar 182
Hárs-fő 122
Hárskút 81
Harumheg 186
Harumholm 186
Háságy 102
hát 122
határfa 145
határhalom 145
Hatar Holmi 145
határkövek 145
ház 227
Hedre 83
Hedrehely 83
Hegeshomok 190
hegy 68, 145, 187
Hegyesd 211
hegyvég 146
hel 84 → *kert hel, oluphel-r[e]ja, petre zenaia hel rea*
hely 81, 83, 84, 85, 178, 179, 219
Herceg 166
Herke homokja 190
Hernádgönyű 183
hig 169 → *[h]armu hig*
Hodos 197
Hodosd 198
Hodost 197
hodu 229 → *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh*
hodu utu rea
Hodut 134, 162
Hoduth 85
hodu utu 140, 219, 221, 228
Hodvt 96
Hollád 61, 63
Hollay 63
holló 62, 63, 64, 228
Holló 63
Hollod 63
holma → *luazu holma, serne holma*
holmatar 145
Holmod 144
holmodi 62, 168, 220, 221, 230
holmodia → *gnir ueege*
holmodia rea
holmodia rea 128
holmodi rea 26, 35, 85, 110, 143–6, 171, 176, 178
Holo 63
holó 63
Holofa 63
homok 84, 189, 190, 195, 225
Homok halom 187
Homok-rév 160
Homokzygeth 190
Homuholm 187
horh 110, 111
horha 111
horhágy 111
Horhi 111
horhó 111
horhos 111
horhós 111
hork 111
horka 111
horog 111
horoh 111
Hothuanusystapaszygeth
Zenaya 148
Hueseos 184
Hugoron 176
hull 61, 62, 64
hullám 61, 64
Hulloudzallasa 63
Hulloukw 63
Huloukw 63
huloβodi 63, 64
huluoodi 13, 24, 34, 53, 54, 60–4, 65, 66, 69, 73, 78, 80, 99, 109, 151, 157, 162, 174, 183, 211, 221, 222, 228
humca 189 → *babu humca*
humuc → *cues humuc, fuegnes humuc*
humuk → *eleuui humuk*
Humukhegh 190
Humukhegvtha 128
hurhu 25, 35, 109, 110–1, 221, 224, 230
Hurozku 50
Hvseos 184

Ida 141
igy 102
Iharkút 81
iktó 180
Insula Bubalorum 161
Insula Leporum 161
iohtucou 13, 27, 35, 179–80, 222, 225, 227
it 124
itó 124
itou 124, 125
itu 64 → *eri iturea*
ituh 124, 125
ituu 124, 125
Ituu 124
Jaba 93
Jacow 90
Jacoweyze 90
Jak 116
Jakab 116
Jakobus 116
Janya 113, 114, 115, 120
Janyapuszta 115
Jarogniew 183
Jeges-hëgy 210
jó 100, 124
Jód 144
Julakuta 140
Kach scenaya 148
Kacu 86
Kak 86
Kaku 86
kang 153
Kangalo 153
Kangalu 153
Kangelis 153
kangrez 12, 13, 26, 35, 151–5, 156, 161, 218, 222, 224, 227, 231
Kangrez útja 218, 222, 228
Kanizsa 91, 93
kanyarodik 153
Karán töve 87
Kassa 201
kastély 130
kaztelic 11, 26, 35, 126–39, 151, 152, 221, 227, 231
Kécsfő 122
kedd 150
Keleti 69
Kendereszygeth Zenaya 148
Kenderhel 83
Kenese 91, 92, 93
Kenéz 91, 92
Kengeles 153
Kengerec 153
Kér 138
kerecmoniorobokur 107
kerek 105, 106, 107
kerék 105
Kereki 105
kereku 105 → *munorau kereku*
kerekv → *monarau kerekv*
kering 82
kerít 82
kert 82, 85, 221, 229
kert hel 24, 34, 54, 55, 78, 81–5, 99, 147, 178, 179, 219, 221, 223, 229
kerül 82
Kesed 188
Kesedhalma 188
Kesed halma 188
Keselyűsd 198
Kestelci 131
Kesztelch 131
Keszthely 130
Kesztőc 129, 131
Kesztőc-hegy 129
Kesztőc-oldal 129
Kesztőc-völgy 129
Kesztőcz 131
Kesztölc 129, 130, 138, 231
Keszü 138
Ketes halom 186
keth agow kurthuely 107
ketrech 89
Kettős halom 186
Kettős-halom 186
keuris 159, 221, 229, 230
Keurisig 87
keuris tue 24, 34, 78, 79, 86–8, 94, 220, 221, 223, 229
Keuruse 191
Keurustuuh 87
Keztelch 131
Kiralturky 70, 71, 72
Királytürkje 70
Kisbár 100
Kisbárapáti 99, 100
knez 25, 34, 89, 91–3, 94, 221, 223, 227, 228, 231
koku zarma 17, 24, 34, 54, 78, 79, 85–6, 87, 88, 94, 99, 161, 221, 223, 229
Kolin 173
Kolinfalva 173
Kolinus 173
Kólom 172
Koloman 174
Kolon 172, 173, 174, 175, 177
Kolond 173
Kolont 173
Kolonto 172
Kolontó 172, 175
Kolon-tó 174, 220
Kolozueze 90
Kolumtó 172
Kolun 172, 173
konyul 153
Koppán 94, 101
Koppány 94, 101
Kórógy 102
kostel 130
kostelъ 130
Kostelъць 130, 131
Kovácsszénája 148
Kowachseg 68
kő 53, 179, 196, 211, 218
Kő 50, 51, 52
Kő eleje 193
kőbálvány 177

- kőhatár* 145
Kökény-kerek 106
kőkút 81
Kő-kút 138
Kő-rév 160
Kőrís 87
kőrísfa 87
Kőrís-tó 87
Kőrös 87
Kőrösfő 122
Kőröshegy 87
körte 107
körtvély 107
körtvélyfa 107
Kövesd 198, 209, 211
Köves-kút 81
Köves-rév 160
Köves-tó 209, 212
Kő-völgy 165
Közép-Kutvik kútja 140
Közép-Sár 121
Közhomok 190
kues 159
Kueselew 191
kues kut 24, 34, 54, 77–81, 126, 140, 221, 223, 229
Kulin 173
Kulun 173
kulz(kz) 63
kumuc → *fekete kumuc*
Kupan 101
Kurtuelfa 107
kurtuel fa 25, 35, 106–8, 109, 220, 221, 224
Kuruselew 191
Kusdi 168
Kusidi 168
kut 80, 124 → *kues kut, zilu kut*
kút 80, 81, 84, 118, 140
kuta → *mortis uasara kuta rea*
Kúasszony 177
Kweley 191
láb 122
- lak(a)* 178, 219, 227
láp 167
Lapa 93
Lápa 93
lapis 53
Lápod 167
Lapodi-tó 168
Lápos-fő 122
lapsar 123
Lapsar 121
Láp-sár 123
Lapudi 167
Leajn sewer 155
lean 229
lean syher 26, 35, 155, 222, 224, 229
leány 155
Lenchehel 83
Lencse-puszta 115
Lébedi 232
licu → *ruuoz licu*
Lóakol 138
Lófogó-hegy 187
lopdi 27, 35, 62, 77, 93, 157, 163, 167–8, 211, 222, 225, 227, 228
Lossa 81
Lovász-domb 151, 224
Luaz 151
luazu holma 26, 35, 144, 150–1, 156, 186, 188, 222, 224, 229
lupa 25, 34, 54, 78, 93–4, 99, 221, 223, 227, 231
Lupa 94
lúpa 94
Luppa 94
Macskaszarm 86
Magda hegy 187
Magnum Sar 121
Magyarókereke 106
mál 191
Malomi-nagy-árok 101
Marja 141
Maroc 137
- Maroe* 137
mart 117
Martin 116
Martinus 116
Martis 116
Marton 113, 114, 115, 116, 120
Martonos 116
Márton szigete 114
Martonzygethe 114
Martos 113, 114, 115, 117, 120
Martus 116
Mathekenderehele 148
Matyó-halom 187
megaia → *uluues megaia*
mege 104
Mege 103
Megeag 104
Megehid 104
megye 103, 104, 105
Meggy(es)-kerek 106
Mély-patak-fő 122
meneh 124 → *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*
mezee 62 → *bagat mezee*
Mezeu Humuch 190
Mezeuueg 146
mező 163, 229
Meződ 144
Mező-homok 190
Mezőszakadát 67
mogyoró 105, 106, 107
mogyoróbokor 107
mogyorókerek 107
Mogyorósd 198
Moha 138
Moharréve 160
monarau buku[r]rea 25, 35, 64, 106–8, 109, 220, 221, 224
monarau kerekv 25, 35, 105–6, 221, 229
Monerobokor 107

Mony 138
monyerobwkur 107
Monyorókerék 106
Morthonfolua 112, 119
Morthonuasara 118
mortis 26, 35, 54, 99, 109, 111–117, 119, 120, 123, 125, 126, 129, 132, 133, 134, 139, 141, 143, 147, 149, 151, 152, 171, 217, 221, 225, 228, 229
mortis uuasara 112, 221, 224, 228, 229
mortis uuasara kuta 12, 139, 140, 145, 146, 148, 221, 229
mortis uuasara kuta rea 26, 35, 110, 117–9, 126, 219
Morton 113, 115
Mortonfolua 115
Mortos 112, 113, 114, 115, 115, 116
Mortunfolua 112, 113
Mortunvasara 118
mortus 32, 38, 112
Mortus 112, 113, 119, 157
Mög-Sár 121, 191
Mugsar 121, 191
munorau kereku 25, 35, 105–6, 109, 221, 224, 229
Nádágy 102
Nádas 197, 198
Nádasd 197, 198
Nádasst 197, 198
Nagy-árok 101
Nagyfödémes 158
Nagygamás 95
Nagy-kandlis 101
Nagykanizsa 93
Nagy-Sár 121
(Nagy)Somkút 81
Nagytoronya 208
Naras homok 190
német 73
Nitria 201
Nitriensis 201
Nogpatakzada 98
Nógrád 138
nogu 169
nogu azah 220, 221, 224, 229
nogu azah fehe 221, 224, 229
nogu azah fehe rea 26, 35, 62, 103, 110, 141–3, 220
Nova Villa 205
Numuolohod 61
Nyánya 115
Nyanyapuszta 115
Nyárád 63, 143
Nyárád vize 143
Nyárágy 102
Nyáras-homok 190
nyír 146, 147
Nyír 146
Nyírbogát 163
Nyír-mező 147
Nyitra 201, 207
Nyüvegy 102
Nyrkutha 140
ó 141
Ó út 134
Ó út kútja 140
Ober Apáthi 115
Ochalanus 141
Ócsalános 141
oh 229
ohut 152, 220, 221, 224, 228
ohut cuta 221, 224, 229
ohut cutarea 26, 35, 110, 126, 134, 140–1, 220
Ohwth 140
O-Ida 141
Ó-Ida 141
Ó-kút 141
ól 100
oldal 69, 122
Olop 179
Oltszakadát 67
olup 222, 225, 227, 228
Olup 179
oluphel 82, 175, 222
oluphelr[e]ja 27, 35, 84, 85, 171, 178–9, 219
Oluptulma 208
Omaria 141
Ómarja 141
Onerges 141
opoudi 27, 35, 62, 77, 93, 157, 165–7, 168, 174, 211, 222, 225, 227, 228
Oprosir 155
Opud 167
Opudi 167
Ordugsara 183
Orduksara 183
Ó-rév 141
Ormán(y) 75
Ormos 75
Orodin 48
orom 75
Oros 74
orosz 73
Oroszkő 50, 51
orr 75
Ótelek 141
Ou utu 140
Óvár 141
ovth 140
Owut 140
Owvt 140
Ozowfew 143
ökörítő 125
Ölvös 103
Ölvösi-árok 103
Ölvösi-híd 103
Ölvösi-kut 103
Ölvösi-lap 103
Ölvösi-mező 103
Ölvösi-rét 103
Ölvösi-szántó 103
Ölyüsd 198

- ölyv 105
 Ölyv-aszó feje 143
 Ölyved 62
 Ölyves 103, 104, 224
 Ördög sara 183
 Öreg förtő rét 181
 öröl 76
 Örös 76
 Örs 75, 76, 77
 örvény 76
 paganser 155
 Pákozd 138
 Paloznak 138
 Paphomoka 190
 pascuum 204
 páskom 204
 Páskom 204
 páskum 204
 Pastaaya 185
 Pat 90
 patak 100, 145
 pataka 143
 Pecus 166
 Pelso 48
 Péter ája 185
 Peteraya 185
 Peterd 197
 Péter-rév 160
 Pétervására 118
petra 33, 50–6, 84, 97, 148, 164, 218, 221, 223, 228
petre 35, 56, 65, 99, 157, 163, 164–5, 218, 222, 225, 228
 Petre 148, 218
 petre zenaia 164, 165, 222, 224, 228
 petre zenaia hel 81, 139, 222
petre zenaia hel rea 26, 35, 56, 84, 110, 120, 147–8, 179, 219
 Petred 197, 198
 Petresd 197, 198
 Petrus 55, 148
 Pilisvörösvár 136
 Pincehely 83
 Plattensee 47
 podäm 159
 podem 159
 Pogansyer 155
 pogánysír 155
 portus equorum 161
 Potu 90
 Pozdomáris 204
 primum Sar 191
 priorem homoc 191
 Puk réve 160
 puszta 71
 Pustahollód 63
 Puszta Jánya 115
 Puta 90
 Puth 90
 putu 90, 229
 Putus 90
putu uueieze 25, 34, 88–91, 92, 94, 221, 223, 228
p&ra 24
p&re 26
 Queurus 87
 Quiesd 209, 212
 quiesthó 209
 Quiestou 209
 ravasz 185
 Ravaszlyuk 186
rea 64, 84, 104, 109–10, 120 → brokinarea, eriturea, gnir ueege holmodia rea, holmodi rea, mortis uasara kuta rea, nogu azah fehe rea, ohut cutarea, oluphelr[e]ja, petre zenaia hel rea, ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea
 Rednik 191
 Régi-faluhely 129
 Regytoronhel 83
 Rengeusaar 121
 rész 154
 Rethveg 146
 rétvég 146
 rév 160
 Rév-hely 83
 rez 153, 154
 réz 154
 Reza 154
 rézati 154
 Reze 154
 Rezi 154
 Rézmál 154
 Rezut 154
 Ribno 101
 Rigno 101
 róka 185
 Róka 186
 Rókalyuk 186
 Római-kő 130
 Római-oszlop 130
 Római út 130
 Rouosluk 186
 Rouozlicou 185
 Rouozlyk 186
 Ruozlicou 185
 rupis 53
ruuoaz licu 27, 35, 185–6, 222, 225, 230
 Rybno 101
 Saar 112, 113, 120
 Ság 67
 Sajó 124
 Sakadath 66
 Sala 189
 Salköveskút 81
 Samthou 85
 Samudi 168
 Sanad 189
 Santo 85
 sar 221, 229, 230
 Sar 120
 sár 121, 147, 182
 Sár 113, 120, 121, 123, 138
 sara → gunusara
 Sarand 59
 Sárd 144

sar feu 26, 35, 110, 113,
 116, 119–23, 125, 126,
 142, 191, 220, 221, 224,
 229
Sárfő 122
Sár-fő 120, 123
Sárfő-éri itató 119
Sárköz 121
Sarkuz 121
Sárrét 121
Sarviz 59
Sárvíz 120, 121
Sasad 63
Sas hegy 187
(Sátoralja)Újhely 83
saß 124
Scecu 91
Scerneue 187
Sebes-ér 143
Sebes-ér pataka 143
Sebesfok 209
Secues 210
séd 67
Séd feje 122
Séd-patak 87
seg 24, 34, 61, 64–8, 69,
 109, 210, 211, 221, 223,
 230
ség 67, 68, 211, 213
Ség 67
sēg 211, 213, 228
Seges 213
Seges(d) 67
Segesd 209, 210, 211, 212,
 213, 214
Segesd-tó 209
Seges hegy 210
Següst 212
Segestho 209, 211
Seges-tó 209
Segesvár 211
Segfeu 68
segisti 12, 28, 36, 55, 163,
 208–14, 221, 222, 225,
 228, 230
segisto 209, 212
Segösd 212, 213
Segöst 212, 213
Seuagag 68
Segues 210
Segus 213
Segusd 209, 210, 211, 213
Segusdtou 209, 211
Segust 210
Següsd 212
Següst 212
sekösti 213
seku 90, 229
seku ueieze 25, 34, 79, 88–
 91, 221, 223, 228
Semichensis 200
Semigium 200
Sequest 210
Sequsd 213
Sērëkai-árok 101
serne holma 27, 36, 144,
 187–9, 193, 220, 222,
 225, 229
Sewkeosd 212
sí 59
Sicusd 212
Sijged 213
Sijked 213
Sike 212, 213
Siked 212
Sikes 212
Sikesd 212, 213, 214
Sikisd 212
Sikist 212
Sikösd 212
Sikstus 212
Sikusd 212
Simigiense 201
Simigiensi 201
Simigiensis 200, 201
Simigium 200
Simiguar 201
Simigy 202
Sio 59
sió 59
Sió 57, 58, 59
Siófok 57
Sió-Fuk 57
sír 155
Síró-hegy 187
Sixtus 212
soka 84, 178
som 199, 200, 202
Somardi 70
Somardy 70
Som-kerek 106
Somod 200
Somodor 202
Somogh 199
Somoghka 200
Somogwar 201
Somogy 199, 200, 201, 202
Somogyka 200
Somogyom 200
Somogyvár 199
Somos 200
Somosd 200
Soshel 83
Sögöd 213
Statuam 130
Strázsa-hegy 187
Sugus 211, 213
Suked 213
Sukedeghaza 213
Sumhug 199
Sumich 200
Sumichensis 200
sumig 27, 36, 50, 52, 169,
 198–202, 218, 222, 225,
 228
Sumig 32, 38
Sumigiense 201
Sumigiensis 200
Sumoniensis 200
Sumug 199
Sumugiense 201
Sumugiteluk 199
Sumuguar 201
Sumugun 200
Sumugvar 201

Sumugy 199
Sumygiense 201
Süke 214
Sükeschd 209
Sükesd 209, 212
Sükösd 209, 210, 213, 214
Sümeg 202
syher → *lean syher*
Sykesd 209, 212
Syluaseley 191
Symigiense 201
Symigiensis 201
Symiguar 201
Symigy 201
Symugiense 201
Symyg 201
Sythwazad 98
šarna 187
šarna 188
Szabadi 138
szád 97
száj 97
szakad 66, 67
szakaddly 66
szakadás 66
szakadat 66, 67
szakadát 65, 66, 67
Szakadát 67
szakadék 66, 67
szakaszt 66
szakasztás 66
szakaszték 66
szakít 66
szakítás 66
Száldobágy 102
szállása 178
Szanád-rév 160
szarm 85, 86
Szárszó 142
szaru 85, 86
szarv 85, 86
Szarvas-homok 190
szeg 67
Szeged 48
szék 91

Székesfehérvár 135
Székcsérvár 136
széna 148, 229
szénafű 148
Széphely 83
Szerdahely 83
Szer-kü ajja 51
Szer-kü-tető 51
Szernye 187, 189
szérnye 189
Szernye-mocsár 187
sziget 97, 98
Sziget réte 98
Sziget-ág 98
Sziget-erdő 98
Szigetfalu 98
Sziget-fok 98
Sziget-fő 98
Szigeti puszta 114
Szigeti-major 114
Sziget-orr 98
szik 90, 91
Szi-kut 81
szil kútja 80
Szilágy 102
szilas kút 80
Szil-kerek 106
Szil-kut 80
szilkút 80
szilos kút 80
Szilvágy 102
Szilvás eleje 193
Szoboszló 119
Szombathely 83
szőlő 148
Sztan-fő 122, 123
szurdok 97
Talana 206
talena 206
tanya 165, 166
Tarló-fő 122
Tas 118
Tasvására 118
Techan 45
Téchan 44

Tehan 44
Tehany 44
Telena 204
telé 203
telke 84
Telkesd 198
telon(i)um 204
telona 203, 206
Telona 204
teloneo 205
teloneum 205
telonium 203, 205, 206
telonum 205
Templom halom 187
Terek 71
Thehan 44
thelena 27, 36, 50, 52,
 202–8, 217, 222, 225,
 228
theloneum 205
Theurek 71
Thewrek 71
Thewrewk 71
Tholma 207
Tholna 207
Tholnawar 207
Thorona 208
Thurek 71
Thurkh 69
Thyhan 44
Thyhonfalwa 45
tichon 23, 33, 43–6, 99,
 216, 221, 223, 227, 228,
 231
Tichon 44, 45
Tichoň 44
tichoń 43
Tichoń 45
Tichonicum 52
Tichoniensis 52
tichъ 44, 45
Tihany 43, 44, 45, 137, 217
Titősgamás 95
tó 191
Toka hegy 187

- Tóköz(i)(puszta)* 71
tollena 206
tollene 32, 38, 202, 204, 206
Tollona 206
Tolma 207, 208
Tolma-Babuna 208
Tolna 119, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 217
Tolnai-ág 207
Tolnam 208
Tolnauar 207
Tolnavár 207
Tolnayagh 207
Tolnensi 207
Tolona 204, 205, 206
Tona 166
Tonuz 100
Tonuz oba 100
Tordasara 183
Torda sara 183
torkolat 68
torok 68, 69, 72, 75
Toronya 208
Toruk 71
tő 87, 88, 156
tör 72
törek 71, 72
Törek 69, 72
Töreki 69, 70, 71
Töreki-ásó 70
Töreki-dűlő 70
Töreki-fősző 70
Töreki-halastavak 70
Töreki-határ 70
Töreki-hégy 70
Töreki-láp 70
Töreki-puszta 70
Törekpuszta 72
török 71, 72, 73
Török 69, 73
Török-hagyás 70
Töröki 71
Töröki-határ 70
Tövis-kerek 106
tue → *keuris tue*
Tulma 208
Tulna 208
Turch 69
Turcu 73
Turek 71, 73
Turk 69, 71, 73, 81
turku 24, 34, 61, 66, 68–73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 94, 109, 157, 164, 174, 211, 221, 223, 225, 228, 230
Turku 100
Turuk 69, 70
türk 72, 73
Türk 69, 73
türkü 73
Türük 69
Twrek 71
Tyhan 44
Tyukod 63
ueieze 63 → *seku ueieze*
u[g]rin 222, 225, 228
Ugrin 175, 176, 177
u[g]rin baluuana 13, 27, 35, 175–8, 184, 217, 219, 222, 225, 229
Ugrinus 176
Ugri szőlő 176
Ugron 176, 177
Ugrun 176
ulteriorem Sar 191
uluues 103, 159, 177, 221, 228
uluues megaia 25, 35, 103–5, 109, 177, 217, 219, 221, 224, 229, 231
Unter Apáthi 115
úr 75
Uras 74
Urdug 183
Úrhida 138
urodum 144
Uros 74
Urosa 74
urosá 74
Urs 75, 76
ursa 13, 24, 34, 61, 69, 73–7, 78, 93, 109, 221
Ursa 75, 100
Ursio 75
Urso 75
Urus 74
urusá 74
út 140, 152, 229
út(ja) 128
utu → *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea uuasara* → *mortis uuasara kuta rea*
uuaru → *ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*
ueege → *gnir ueege holmodia rea*
ueieze → *putu ueieze*
ügy 102
Vacdi 168
Vagdi 168
Vágvörösvár 136
Valood 61
Vamhel 83
Vamusreze 154
vár 127, 136
Várad 48
Varasd 197
Varast 197
Vardomb 130
Várdomb 130
Vár-fő 122
Varjad 63
vásár 83, 118, 119, 229
Vásárhely 83
Vasvörösvár 136
vég 146
Vég-homok 191
Veieztue 89
Veimir 166
Ve(j)r)mür 166
vejsz 89
vejsze 89, 90

Vejsze-hely 83
vejsz(e)hely 90
vejszhely 89
Veres hegy 187
Vértestolna 207
Veszprém 137, 201
Veszprim 201
veyz 89
Vgron 176
Vgronbanya 176
Vgron bonia 176
Vindornyafok 58, 60
Visegrád 138
vize 143
Vlnozowfey 143
Vlues 103
Vluesmegere 104
Vlwes 103
Volóód 61
völgy 97, 191
Vörösvár 136
Vrosa 74
Vrs 74, 76
Vrsa 74
Vrsuuru 76
Vynerges 141
Waradinum 48
Warady wth 128

Waralyazena 148
Weguhomoc 191
Weimir 166
Weissenburg 138
Wereskurtuel 107
Weulgzad 97
weyz 89
Wlues 103
Wluesmwgyeye 104
Wodmege 104
Ydaynoguth 128
ywanfelderemene wth 128
Zaarheg 98
Zacadat 65, 66
zadu 62 → *ziget zadu*
Zadurzorma 86
zakadat 24, 27, 34, 36, 61,
64–8, 69, 109, 183–4,
188, 220, 221, 222, 223,
225, 230
Zalaköveskút 81
Zaranypuszta 86
Zarazozou 142
Zarm 86
zarma 85 → *koku zarma*
Zaruashomok 190
Zarzo 142
Zecu 91

Zecum 91
Zegedin 48
Zemplén 201
Zemplin 201
zenaia → *petre zenaia hel*
rea
Zenta-rév 160
Zenthivanra meneu golugth
128
ziget 221
ziget zadu 25, 34, 54, 96–8,
99, 152, 220, 221, 223,
229, 230
Zigethzena 148
zilu 80
zilu kut 24, 34, 54, 77–81,
140, 221, 223, 229
Zolocostueh 162
Zurdukzad 97
Zymzorma 86
Zynuashomoka 190
Zsögöd 213
Παταδι 149
πέτρα 51
Блатэньскын 47

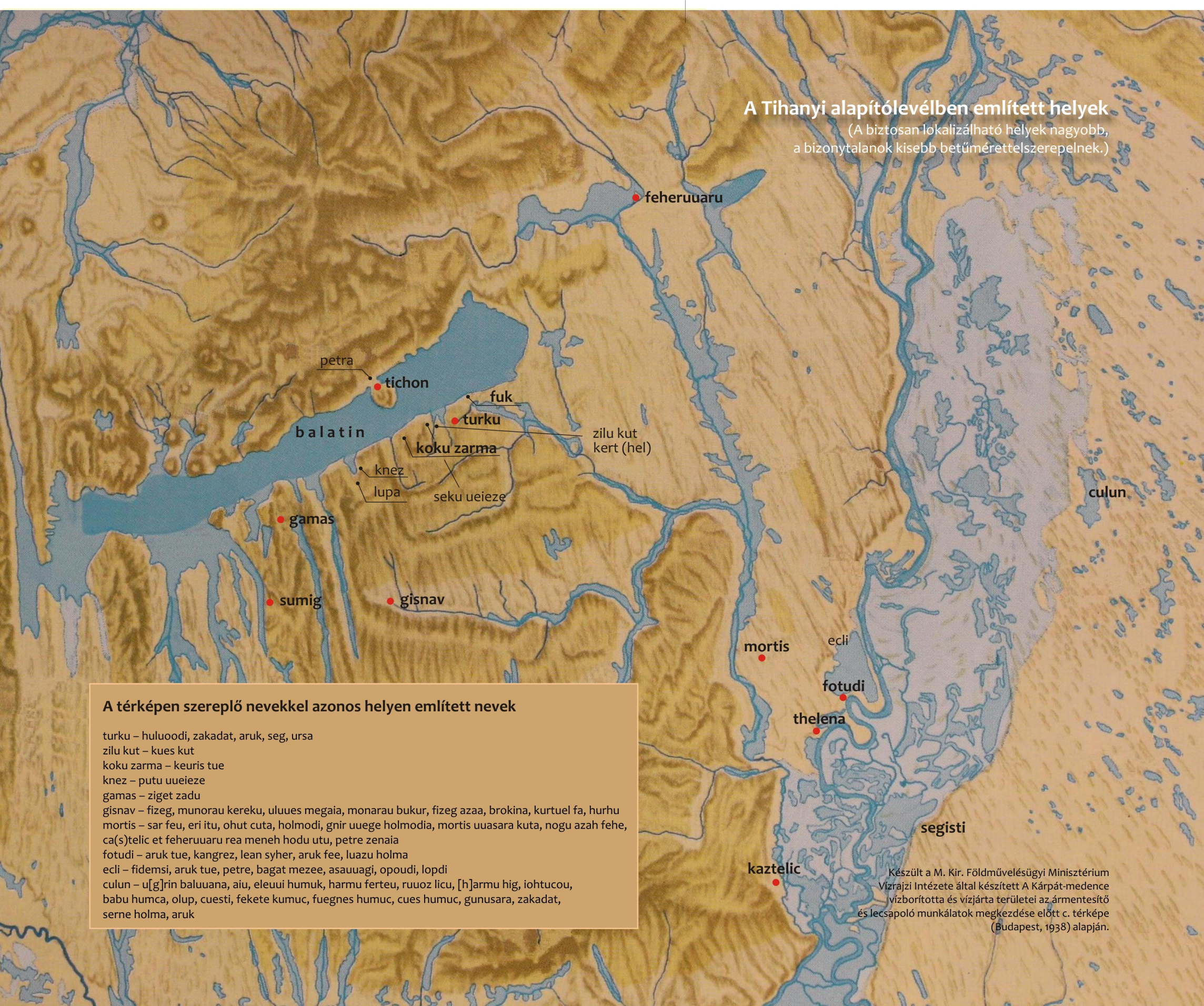
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN: *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástudományja.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.

A Tihanyi alapítólevélben említett helyek

(A biztosan lokalizálható helyek nagyobb, a bizonytalanok kisebb betűmérettel szerepelnek.)

A térképen szereplő nevekkel azonos helyen említett nevek

turku – huluoodi, zakadat, aruk, seg, ursa

zilu kut – kues kut

koku zarma – keuris tue

knez – putu uueieze

gamas – ziget zadu

gisnav – fizeg, munorau kerek, uluues megaia, monarau bukur, fizeg azaa, brokina, kurtuel fa, hurhu

mortis – sar feu, eri itu, ohut cuta, holmodi, gnir ueege holmodia, mortis uuasara kuta, nogu azah fehe,

ca(s)telic et feheruuaru rea meneh hodu utu, petre zenaia

fotudi – aruk tue, kangrez, lean syher, aruk fee, luazu holma

ecli – fidemsi, aruk tue, petre, bagat mezee, asauuagi, opoudi, lopdi

culun – u[g]rin baluana, aiu, eleuui humuk, harmu ferteu, ruuoz licu, [h]armu hig, iohtucou,

babu humca, olup, cuesti, fekete kumuc, fuegnes humuc, cues humuc, gunusara, zakadat,

serne holma, aruk

Készült a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium
Vízrajzi Intézete által készített A Kárpát-medence
vízborította és vízjárta területei az ármentesítő
és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt c. térképe
(Budapest, 1938) alapján.

Deci... fides... non potuimus... subscripsimus...
vi. planis. s. vi. albe cum amich. s. folis. xij. cum manipulis. et. capitulum dalmatice. et. it. subilia. et. curant.
luna. calice aurei solice. tres. duo. canelabre. argentea. Unu. thuribula. aurea. Et una. crux. et. deaurata.
Pallia. xii. duo. missale. Vno. pactornale. duo. gradala. Argentea. et. cruce. Una. scutella. argentea. s. hinc.
argentea. Vno. coelare. argentea. apetic. duo. Et bacemia. duo. Ad. augur. q. p. p. r. s. p. n. c. e. s. s. i. t. a. t. e. c. e. t. e. a. q. i. f. r. m.
be. p. r. e. n. s. i. s. m. e. r. c. a. t. i. t. r. i. b. u. t. u. s. i. t. a. t. e. s. u. a. p. a. r. t. e. m. e. a. c. e. r. b. i. s. s. i. c. o. m. p. t. i. b. i. n. d. r. u. s. a. i. a. n. m. o. n. i. b. i. s. f. e. r. r. a. t. i. s.

Brandy

1055

Handwritten signature or name

Handwritten text at the bottom right corner